

**Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav českých dějin
Historické vědy – České dějiny**

Disertační práce

PhDr. Michal Kurz

*Vize a budování socialistických měst v období stalinismu (Praha 1948–
1956)*

**Visions and Building of the Socialist Cities during the Stalin Era
(Prague 1948–1956)**

Vedoucí práce prof. PhDr. Michal Stehlík, Ph.D.

2023

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsal samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 20. 9. 2023

PhDr. Michal Kurz v. r.

Děkuji prof. Michalu Stehlíkovi za průběžné a trpělivé vedení práce. Děkuji Honzovi a Martinovi za dílčí čtení a cenné připomínky, Elišce i za soustavnou podporu při finalizaci práce. Za vstupní inspirace a tipy k tématu vděčím Arnoldu Bartetzkemu. Můj dík za inspirativní setkání a rozhovory patří rovněž dámám, kterým jsem za jejich ochotu a otevřenost dostatečně poděkovat nestihl – Ludě Klusákové a Michaele Marek. Za všestrannou podporu a tvůrčí prostředí děkuji své rodině.

Abstrakt

Disertační práce se zabývá dobovým pojmem *socialistické město* v kontextu československého stalinismu padesátých let. Na příkladu Prahy zkoumá, jak byl tento pojem definován v prostředí historického města. Cílem práce je rekonstruovat proces socialistické transformace Prahy v období padesátých let, identifikovat základní znaky *socialistického města*, analyzovat jeho myšlenková východiska a na obecné rovině přispět do diskuze o povaze československého stalinismu.

Práce je rozdělena do pěti hlavních tematických oddílů. První konceptualizuje pojmy utopie, stalinismus a prostor. Na jejich základě interpretuje *socialistické město* jako svébytnou modernizační vizi. Druhý oddíl rekonstruuje politický a symbolický význam, který v rámci stalinistické modernity sehrávala transformace prostoru (krajin, měst). Třetí oddíl na základě dobových textů a urbanistických plánů popisuje a analyzuje plánování a výstavbu Prahy v období padesátých let. Vymezuje chronologii událostí, typologii realizovaných projektů a hlavní aktérské skupiny, které na této proměně participovaly (politici, architekti, památkáři, novináři, občané). Čtvrtá část práce objasňuje myšlenkové kořeny pojmu *socialistické město* v odborném a politickém diskurzu první poloviny 20. století. Zkoumá jeho genezi a vývoj v československém a sovětském prostředí 20.–40. let a způsoby zprostředkování sovětských norem do kontextu poválečné ČSR. Závěrečná případová studie rekonstruuje okolnosti vzniku tzv. ústředního prostoru, nejambicióznějšího záměru, který byl v padesátých letech plánován v historickém centru Prahy.

Klíčová slova

Architektura, urbanismus, památková péče, socialistický realismus, stalinismus, modernita, Praha

Abstract

The dissertation thesis focuses on the contemporary concept of the *socialist city* in the context of Czechoslovak Stalinism. Using Prague as an example, it examines how this concept was defined in the historical city environment. The aim of the thesis is to reconstruct the process of socialist modernization of Prague in the 1950s, to identify the basic features of the *socialist city*, to analyze its ideological foundations and to contribute to the discussion on the nature of Czechoslovak Stalinism.

The thesis is divided into five main thematic sections. The first conceptualizes the notions of utopia, Stalinism and space. On their basis, it interprets the *socialist city* as a distinctive vision of modernization. The second section reconstructs the political and symbolic significance of the transformation of space (landscape, cities) within Stalinist modernity. Based on contemporary texts and urban plans, the third section analyses the planning and construction of Prague in the 1950s. It defines the chronology of events, the typology of the implemented projects and the main actor groups that participated in this transformation (politicians, architects, preservationists, journalists, citizens). The fourth part of the thesis explains the roots of the concept of the *socialist city* in the professional and political discourse of the first half of the 20th century. It examines its genesis and development in the Czechoslovak and Soviet environments of the 1920s–1940s and how Soviet norms were mediated in the context of post-war Czechoslovakia. The final case study reconstructs the circumstances of the creation of the so-called central space, the most ambitious project that was planned for the historic center of Prague in the 1950s.

Keywords

Architecture, urbanism, heritage, socialist realism, stalinism, modernity, Prague

Obsah

1	Úvod	8
2	Socialistické město v síti konceptuálních východisek.....	23
2.1	Socialistické město: možnosti a úskalí pojmu utopie	23
2.2	Socialistické město: součást stalinské modernity	34
2.3	Socialistické město: prostor a jeho re-representace.....	43
3	Topografie stalinské modernity: prostor – krajina – město	50
3.1	Nový prostor pro nového člověka.....	51
3.2	Topografie stalinské modernity	64
3.3	(Historické) Město v topografii stalinské modernity.....	76
4	Praha padesátých let jako socialistické město: Příběh	85
4.1	Proklamace.....	85
4.2	Plán	96
4.2.1	První návrh plánu (1948).....	99
4.2.2	Změna kontextu (1949)	104
4.2.3	Druhý návrh plánu: přípravy (1951–1953).....	108
4.2.4	Druhý návrh plánu: základní principy	113
4.2.5	Druhý návrh plánu: obsah	117
4.2.6	Druhý návrh plánu: vyjednávání (1952–1955).....	123
4.3	Průběh	131
4.3.1	Počátky (1950–1953).....	132
4.3.2	„První staveniště socialistické Prahy“: Letná, Podolí, Břevnov.....	135
4.3.3	Propagace a mediální obraz.....	140
4.3.4	Typologie akcí a projektů: Vítkov, Hvězda, Švermův most	142
4.3.5	Adaptace historického města: rekonstrukce, pomníky, muzea	146
4.3.6	Vrchol, odeznívání a proměna východisek (1954–1962).....	152
5	Praha padesátých let jako socialistické město: Aktéři a instituce	162
5.1	Politici.....	163
5.1.1	Vládní výbor pro výstavbu hlavního města Prahy	165

5.1.2	Aktivity jednotlivých politiků	170
5.1.3	Ústřední národní výbor hlavního města Prahy	174
5.2	Odborníci I: Architekti.....	180
5.2.1	Projektanti a úředníci.....	185
5.3	Odborníci II: Ochránci památek	193
5.4	Novináři a publicisté	207
5.5	Občané	212
6	Socialistické město v genealogické perspektivě.....	233
6.1	Negativní definice: kritika kapitalistického města.....	233
6.2	Pozitivní definice: recepce sovětských vzorů a metoda socialistického realismu.....	249
6.2.1	Sovětské vzory – vývoj uvažování o socialistickém městě v SSSR	251
6.2.2	Československá recepce sovětské reality: meziválečná zkušenost	278
6.2.3	Československá recepce sovětské reality: pouťorová adaptace	288
6.2.4	Sovětské vzory a národní tradice: historické dědictví v socialistickém městě	300
6.2.5	Sovětské vzory: nástroje a mechanismy zprostředkování	319
6.3	Sovětské vzory a/nebo domácí tradice: idea „ústředního prostoru“ socialistické Prahy	336
7	Závěr: Hledání socialistického prostoru	356
8	Seznam použitých pramenů a literatury	367
9	Seznam příloh	385

1 Úvod

„Nikdo neví lépe než ty, moudrý Kublaji, že není nikdy možné ztotožňovat město s jeho popisem. A přece mezi nimi existuje určitý vztah.“

Italo Calvino, *Neviditelná města*¹

Počátkem roku 1949 přijaly Rada ministrů Sovětského svazu a Ústřední výbor Vsesvazové komunistické strany (bolševiků) usnesení o vypracování nového generálního plánu rekonstrukce Moskvy. Dokument stanovující základní parametry rozvoje hlavního města v příštím dvacetiletí měl navázat na dosud platné zásady obdobného plánu z roku 1936 formulované pod dohledem sovětského vůdce Josifa Stalina. Centrální oborový měsíčník *Architektura i stroitel'stvo* věnoval tomuto usnesení obšírný komentář, v němž byla Moskva vzletně charakterizována jako „tvůrčí kovárna, v níž se vykovává metoda a sloh socialistické architektury“.² Anonymní redaktor nepochyboval, že „v historii nebyvalý revoluční program přestavby starého města, zásadní zlepšení jeho po věky vytvářené půdorysné struktury, program plný vědeckého vedení a rozvoje městského hospodářství“ je „zjevem světového významu“ a neopomněl zdůraznit, že jeho uskutečňování „ukazuje směr vědeckého urbanismu zemím lidových demokracií, vstoupivším na cestu k socialismu“.³

Proklamativní akty, které bylo možné na přelomu čtyřicátých a padesátých let zaznamenat ve veřejném prostoru napříč státy čerstvě zformovaného východního bloku, jasně naznačily, že místní vrcholní představitelé podobná sovětská prohlášení reflektují a jsou rozhodnuti v jejich duchu rozvíjet také vlastní politickou linii.

V návaznosti na usnesení IX. sjezdu Komunistické strany Československa, které vytyčilo „generální linii výstavby socialismu“ pro nejbližší léta, schválili členové Ústředního národního výboru hlavního města Prahy na svém plenárním zasedání 28. června 1949 akční program obsahující coby hlavní bod záměr „[v]ytvořit z Prahy město pracujícího lidu, jehož celý ráz a náplň by byly dány tou skutečností, že je Praha hlavním městem lidově demokratické republiky spějící k socialismu“.⁴ V prosinci 1950 toto téma na ustavující konferenci pražského Městského výboru

¹ Italo Calvino. *Neviditelná města*. Praha 2007, s. 41.

² Strana vyzývá k novým tvůrčím úspěchům. *Architektura i stroitel'stvo* 1949, č. 2, s. 2. Cit. dle: Jan Svoboda (ed.). *Usnesení VKS(b), Lenin, Stalin o stavbě měst a architektuře*. Praha 1952, s. 127.

³ Tamtéž, s. 128.

⁴ Akční program pražské lidové správy, *Praha: týdeník ÚNV pro lidovou správu*, roč. 52, č. 27, 4. 7. 1949, s. 1.

KSČ dále rozvinuli jeho čerstvě zvolený tajemník Vratislav Krutina a vedoucí vlivného Kulturně propagačního oddělení ÚV KSČ Gustav Bareš. „*Praha a její slavná minulost nás zavazují k tomu, abychom byli zdárnými pokračovateli pokrokových tradic a vybudovali z Prahy socialistickou pevnost, socialistickou Prahu,*“ deklaroval Krutina.⁵ „*Smyslem výstavby nové Prahy je péče o potřeby pracujícího člověka, snaha, aby Praha byla krásnějším a slavnějším městem. [...] Tento úkol předkládáme našim architektům, aby se učili od sovětských architektů a aby nám vytvořili nový styl socialistického života v hlavním městě,*“ konstatoval Bareš, aby následně v závěru svého referátu podtrhl dosažitelnost prezentovaných záměrů i jejich ideové východisko: „*I když dnes žijeme v mnohých směrech ještě v obtížných poměrech [...], takový plán, který uskutečnili bolševici v Moskvě, uskutečníme v souvislosti s výstavbou socialismu i my.*“⁶

Dne 3. července 1949 vystoupil na konferenci varšavské organizace Polské sjednocené dělnické strany generální tajemník a prezident Bolesław Bierut. Svůj obsáhlý projev zacíлил k otázce budoucnosti hlavního města: „*Rok 1949 jest wstępem do przebudowy Warszawy. Nowa Warszawa nie może być powtórzeniem dawnej, nie może być poprawionym jedynie powtórzeniem przedwojennego zbiorowiska prywatnych interesów kapitalistycznego społeczeństwa. [...] Nowa Warszawa ma stać się stolicą państwa socjalistycznego.*“⁷ Mezi politickými a odbornými pracovníky, na něž se v souvislosti s budovatelskými úkoly obracel, náležela zásadní úloha architektům: „*Nasi architekci w większym stopniu winni nawiązywać do zdrowych tradycji naszej architektury narodowej, przystosowując je do nowych zadań i nowych możliwości wykonawczych i wkładając w nie nową socjalistyczną treść.*“⁸

V podobném duchu se na III. sjezdu Sjednocené socialistické strany Německa v červenci 1950 vyjádřil místopředseda vlády Walter Ulbricht: „*Wir sind überzeugt, dass es unseren Baumeistern gelingen wird, in Berlin und in den Grossstädten der Republik in monumentalen Bauten die Kraft und die Stärke des Aufbauwillens und der grossen Zukunft Deutschlands zum Ausdruck zu bringen. Ein Volk, das solche gewaltige Aufgaben wie den Fünfjahrplan in Angriff nimmt, wird auch Baumeister hervorbringen, die imstande sind, in der Gestaltung der Städte diese grandiosen Ideen zum Ausdruck zu bringen. Unser Beitrag zum Fortschritt auf dem Gebiete des Bauwesens soll*

⁵ Gustav Bareš, Vratislav Krutina. *Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu: Referát Gustava Bareše a Vratislava Krutiny na ustavující konferenci městského výboru KSČ hlavního města Prahy dne 10. prosince 1950.* Praha [1951], s. 25.

⁶ Tamtéž, s. 20–21 a 23.

⁷ Bolesław Bierut. *Szescioletni plan odbudowy Warszawy: szate graficzna, wykresy, plany i perspektywy opracowano na podstawie materialów i projektów biura urbanistycznego Warszawy.* Warszawa 1950, s. 121 a 125.

⁸ Tamtéž, s. 329.

gerade darin bestehen, daß sowohl unsere Stadtplanung als auch der Städtebau [...] das Besondere unserer nationalen Kultur zum Ausdruck bringen.“⁹ K dosažení vytčených cílů mělo napomoci zejména „*die Aneignung und Auswertung der reichen Erfahrungen der Sozialistischen Sowjetunion*“.¹⁰

Tato a další obsahově analogická prohlášení se stávala důležitými politickými gesty namířenými vně i dovnitř jednotlivých států.¹¹ Na jedné straně vyjadřovala ochotu nových mocenských elit převzít Sovětským svazem definované mantinely jednání, uznat za oprávněnou nadřazenost sovětského modelu a aktivně se zapojit do symbolicko-mocenské hierarchie „učitele“ a „žáků“. Na straně druhé přinášela – ve shodě s převládajícím očekáváním poválečné společnosti – příslib uskutečnění zásadní pozitivní změny. „*Socialistická rekonstrukce*“ či „*socialistická přestavba*“ stávajících měst se měla stát přirozenou a nezbytnou součástí všeobecného „*budovatelského*“ procesu. Apely na architekty coby profesionální spolutvůrce městského prostředí měly v této souvislosti povahu politické objednávky: na základě sovětských vzorů a vybraných domácích tradic vytvořit svébytné formy, kterými by bylo možné ideály socialismu adekvátně manifestovat ve fyzickém prostoru.

V žádném ze zmíněných případů nezůstalo pouze u slov a deklarací jednotlivých politiků. Záměry, které v nejobecnější rovině naznačili, začala vzápětí reprodukovat, komentovat a rozvíjet dobová média i další oficiální činitelé; větší či menší měrou byly integrovány do programu centrálních hospodářských plánů; staly se podnětem konkrétních projektů, soutěží a počátkem obecnějšího a dlouhodobějšího procesu. A právě povahu tohoto procesu „*budování socialistických měst*“ v průběhu první poloviny padesátých let – jeho konkrétní náplň, aktéry a především ideová východiska a vývojové dis/kontinuity – pokládám za smysluplné ve své práci na centrálním příkladu Prahy podrobněji sledovat a analyzovat. Skrze toto téma, ukotvené ve sféře architektury

⁹ *Protokoll der Verhandlungen des III. Parteitages der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands*. Berlin 1951, s. 379–380.

¹⁰ Taméž, s. 394.

¹¹ Např. Ústřední výbor Rumunské dělnické strany přijal v roce 1952 „*usnesení o výstavbě a přestavbě měst a organisaci činnosti v oblasti architektury*“, v němž ostře zkritizoval stávající podobu rumunských sídel a interpretoval jejich údajně chaotickou strukturu i rozdíly v zástavbě centrálních a okrajových částí jednoznačně jako dědictví předcházející kapitalistické éry. Zásadní pozitivní obrat měla zajistit schválená série zákonných úprav včetně „*generálního plánu socialistické rekonstrukce Bukurešti*“. Usnesení Ústředního výboru PMR (Dělnické strany rumunské) a vlády Lidové republiky rumunské o výstavbě a přestavbě měst a organisaci činnosti v oblasti architektury. *Architektura ČSR* 11, 1953, č. 7–9, s. 253–258; Usnesení ÚV PMR a vlády LRR o generálním plánu socialistické přestavby města Bukurešti, *Taméž*, s. 256–258.

a urbanismu bych rád alespoň zčásti nahlédl do obecnějších myšlenkových východisek, na nichž se utvářel československý stalinismus.

Padesátá léta představují nejen v kontextu českých soudobých dějin v mnoha ohledech vyhraněnou epizodu.¹² Zakladatelskou fází komunistických režimů doprovázela charakteristická dikce oficiálních projevů i sugestivní obrazy, které v hojné míře zaplňovaly dobový veřejný prostor. Přestože ve zpětném pohledu můžeme snadno konstatovat manipulativnost, patos či nechtěnou komičnost většiny z nich, jsem přesvědčen, že za zdánlivě neprostupnou clonou repetitivních sloganů a hesel lze zároveň hledat a nalézat hlubší myšlenkové pozadí a stopy obecnějších fenoménů.

Tento předpoklad jsem si poprvé potvrdil během psaní diplomové práce, na jejíž závěry současný projekt v mnoha ohledech navazuje.¹³ Svůj tehdejší výzkum jsem zaměřil na analýzu procesu utváření oficiálního obrazu města Prahy v období rámcově vymezeném léty 1945 a 1960. Na pozadí dobově frekventovaných pojmů „staré“ a „nové“ Prahy jsem se pokusil sledovat obousměrný vztah mezi fyzickým prostorem města a jeho veřejnými reprezentacemi. Výsledek prokázal kontinuitu v uvažování politických i expertních elit napříč ustálenými politickými mezníky (1918, 1945, 1948) a oprávněnost uvažování o fenoménu „budovatelství“ padesátých let jako součásti obecnějšího modernizačního procesu. Téma fyzické i symbolické pře/stavby měst se ukázalo jako produktivní cesta při poznávání myšlenkových základů poválečného vývoje, zejména svébytného období československého stalinismu. Protože diplomní výzkum otevřel řadu produktivních otázek a přinesl množství badatelsky atraktivního materiálu z oblasti pražské architektury a urbanismu, z něhož jsem ve výsledném textu analyzoval pouze menší část, rozhodl jsem se některé aspekty původního tématu rozvinout v samostatném projektu.

Tématem dizertační práce je průzkum obsahu a původu dobově frekventovaného pojmu „socialistické město“, který začal od konce čtyřicátých let charakterizovat zamýšlenou budoucí podobu sídel v Československu i dalších lidově demokratických zemích a zaštiťovat v nich prováděné změny. Nejen v pražském kontextu zaznívalo toto sousloví od různých aktérů a v souvislosti s překvapivě širokou škálou nezřídka i protikladně působících plánů, od soutěží na

¹² V obecném povědomí a soudobém veřejném prostoru jsou „padesátá léta“ ustáleně vnímána jako synonymum pro stalinistickou represivní fázi komunistického režimu (v tomto smyslu začal být ostatně termín užíván již záhy po odhalení tzv. „kultu osobnosti“). Ze striktně chronologického hlediska nicméně tato dekáda zahrnuje rovněž počátky „reformní“ etapy (označované nejčastěji jako poststalinismus), v níž začala být myšlenková východiska stalinského modelu revidována a reinterpretována.

¹³ Michal Kurz, *Za novou Prahu! Tradice, vize a budování (obrazu) města po roce 1945*. Praha 2015. Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav českých dějin, obhájeno 2015.

nové monumentální dominanty, přes památkové rekonstrukce až po pravidelně vyhlášené úklidové akce a pracovní brigády. Výchozí otázka, kterou si ve svém výzkumu pokládám, proto zní: Jakým způsobem se ideály a principy socialismu, resp. stalinismu měly a mohly promítat do fyzického prostoru historického města? Pro její zodpovězení bude potřeba podrobně ohledat vztah mezi (stalinistickou) ideologií a (urbánním) prostorem, v němž úlohu klíčového (ale nikoli jediného) nástroje sehrávaly odborné disciplíny architektury, urbanismu a městského plánování.

V následujícím textu podrobím pojem socialistické město určité formě významové archeologie, tj. budu se tázat po jeho konkrétním obsahu a míře sepětí se specificky socialistickými či marx-leninskými principy a hodnotami.¹⁴ Jak signalizuje již titul mé práce, chci jej nahlížet především jako dobově vlivnou modernizační vizi a ve zvoleném časovém a geografickém výseku se pokusím v hlavních rysech rekonstruovat proces, v němž byla utvářena a uskutečňována. Okruh dalších otázek, na něž bude v této souvislosti potřeba hledat odpovědi, zahrnuje následující: Jaké záměry fyzická a symbolická transformace historických měst v éře padesátých let sledovala? Jaké koncepce a myšlenková východiska se do ní promítaly? Jaké znaky měl re-konstruovaný a re-representovaný prostor získávat? Kteří aktéři se na jeho utváření podíleli? A nakolik významnou roli sehrávaly v celém procesu ideové dis/kontinuity směrem k přecházejícím obdobím?

Zodpovězení přinejmenším poslední z uvedených otázek vyžaduje věnovat zásadní pozornost rovněž starším kořenům zkoumaného pojmu. Socialistické město se na přelomu čtyřicátých a padesátých let nezjevilo jako zcela nový a neznámý fenomén, jeho obsah měl v tu dobu za sebou již řadu let diskuzí a více i méně autoritativních definic. Dobové uvažování a psaní o parametrech socialistického města tak bylo nevyhnutelně a v zásadní míře spoluutvářeno aktualizací a modifikací starších diskurzů. Z těchto důvodů budu časový rámec práce, který je spíše rámcově ohraničen ustálenými politickými mezníky let 1948 a 1956, překračovat genealogickými linkami také do starších, zejména meziválečných dekád.

Archeologie a genealogie, jimiž svůj přístup k tématu rámuji, pro mě nepředstavují pouze efektní metafory „vnoření“ do historické problematiky a shromážděného pramenného materiálu. Oba tyto pojmy užívám zejména s přihlédnutím k významům a funkcím, pro něž je adaptoval filozof a sociolog Michel Foucault. V kontextu jeho prací jde o dvě metody historického výzkumu, které průběžně rozvíjel ve snaze porozumět způsobům utváření moderní společnosti skrze odkrývání a rozbor dobových myšlenkových struktur a systémů vědění. V procesu zkoumání

¹⁴ V následujícím textu užívám ústřední pojem *socialistické město* již bez distančních uvozovek.

minulosti vyzdvihl potřebu reflektovat problematiku diskurzu, který lze zjednodušeně vymežit jako „kodifikovaný způsob vypovídání, jenž předznačuje, kdo, kde, za jakých podmínek a jak má možnost popisovat realitu“, resp. jako „kolektivní významovou souvislost, tzn. síť nebo změť textů, jež ve společném účinku slouží pochopení a výkladu skutečnosti“.¹⁵ Diskurz jako specifická rovina řeči je těsně propojen se sociální realitou v procesu vzájemného ovlivňování a utváření: je schopen formovat objekty, o nichž vypovídá (resp. měnit způsoby, jimiž jsou tyto objekty vnímány) a představuje též nástroj moci a disciplinace, neboť vzhledem k pravidlům, jež nastavuje, „není možné mluvit kdykoli o čemkoli“.¹⁶

Socialistické město je v těchto souvislostech možné vnímat jako typ diskurzivní formace, tj. soubor jednotlivých výpovědí, které se společně vyskytují v určitém období, vztahují se ke společnému tématu a jsou organizovány podobnými principy a pravidly, aniž by nutně sdílely shodnou perspektivu.¹⁷ Tento soubor výpovědí je výsledkem dobové sociální a kulturní praxe, zároveň však tuto praxi také spoloutvářel. Archeologie představuje cestu k rozkrytí a důkladnému popisu této formace, genealogie metodu k ohledání jejího historického původu.

Archeologií socialistického města mám na mysli průzkum zvolené časové vrstvy (stalinistické fáze československého státního socialismu), při kterém mě bude zajímat, co všechno bylo v rámci tohoto pojmu dobově myslitelné, vyslovitelné a diskutovatelné.¹⁸ Půjde o pátrání v určitém vzorku dobového vědění, korpusu dochovaných výpovědí, verbálních a vizuálních stop či re-reprezentací. I když vědomě nenaplním Foucaultem deklarovaný maximalistický požadavek „všechno pročíst, všechno prostudovat, [...] mít k dispozici všeobecný archiv určité epochy v daném okamžiku“ (tak, aby archeologie mohla být „vědou o tomto archivu“), v návaznosti na cíle, jež si kladu, pokládám zvolený výběr za přiměřeně reprezentativní.¹⁹ Toto pátrání by mělo prověřit vnitřní řád a koherenci výpovědí, které se k socialistickému městu váží. Pro analýzu přitom není rozhodující, zda

¹⁵ Richard Müller, Pavel Šidák (eds.). *Slovník novější literární teorie: Glosář pojmů*. Praha 2012, s. 101. Christiane Brenner. *Mezi Východem a Západem: České politické diskurzy 1945–1948*. Praha 2015, s. 15 (s odkazem na práce Achima Landwehra a Siegfrieda Jägera týkající se kritické diskurzivní analýzy). Srov. Jirí Růžička. Diskurs. In: Lucie Storchová a kol. *Koncepty a dějiny: Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha 2014, zejm. s. 76–78.

¹⁶ Michel Foucault. *Archeologie vědění*. Praha 2002, s. 72. „[M]luvit znamená něco dělat – dělat něco jiného než vyjadřovat, co si myslím, než převádět do řeči něco, co znám, a rovněž dělat něco jiného než rozehrávat struktury jazyka“. Tamtéž, s. 311. Srov. Hubert L. Dreyfus, Paul Rabinow. *Michel Foucault: Za hranicemi strukturalismu a hermeneutiky*. Praha 2002, s. 116–118.

¹⁷ Srov. M. Foucault, *Archeologie vědění*, s. 62, 71 a 180.

¹⁸ Navazuji na zjištění ze své diplomové práce, že dobová vize socialistické Prahy obsáhla typologicky překvapivě širokou škálu realizovaných i neuskutečněných (a často jen málo známých či z dnešního pohledu marginálních) projektů.

¹⁹ Rozhovor s Michelem Foucaultem o slovech a věcech (1966), in: Mojmir Grygar (ed.) a kol. *Pařížské rozhovory o strukturalismu*. Praha 1969, s. 25–26.

konkrétní výpovědi odrážejí skutečné záměry svých autorů, nýbrž to, že tito autoři pokládali za smysluplné je v daném kontextu vyslovit. Hranice každé diskurzivní formace jsou podle Foucaulta neustále vymezovány v procesech vylučování a kontroly nežádoucích prvků a výkladů. Mezi ně řadí zejména zákazy (založené např. na privilegované pozici mluvčího nebo tabuizaci předmětu; v případě socialistického města souvisejí s postavením a ambicemi mocenských elit i všudypřítomným dualistickým schématem Východ-Západ), rozdělování na pravdivé a nepravdivé, opakování (otázka kanonických děl, autorů a výroků), komentář (otázka výkladů a ideologického rámování konkrétních projektů, novostaveb či restaurovaných památek), autora či disciplínu (otázka pravidel, jež podmiňují možnost akceptování určité propozice v rámci konkrétního oboru).²⁰

Genealogií socialistického města označují zkoumání otázky jeho původu, jehož ambicí však není dobrat se konkrétního a jednoznačného momentu vzniku (pomyslného bodu Nula, v němž se jeho myšlenka poprvé vynořila) ani re/konstruovat zákonité kauzální řetězce.²¹ Foucaultovo pojetí této metody staví na předpokladu nesamozřejmosti vývoje a zpochybňování automatické aplikace vžitých hierarchizujících a organizujících schémat. Tato východiska umožňují prověřovat mnohá dobová tvrzení i pozdější interpretace. Namísto „původu“ socialistického města (ve smyslu jeho „pravé“ či „původní“ podstaty) budu tedy analyzovat jeho „vznikání“ včetně dis/kontinuit, ambivalencí a peripetií, které jej v kontextu Prahy a dalších měst provázely.

Primárním prostředím, do něhož své naznačené tázání zasazují, je poúnorová Praha. Proces budování socialistických měst nicméně nepokládám za úzce pražské ani české specifikum. Představuje pro mne součást širšího fenoménu, který bych pracovně označil jako poválečnou stalinskou modernitu – tedy soubor procesů a změn projevujících se napříč státy východního bloku, které mohly v každém z nich nabývat dílčích místně specifických rysů, svou podstatou však jejich hranice překračovaly. V tomto ohledu je tak prostor Prahy hlavním, avšak nikoli výhradním analytickým materiálem práce, který poslouží jako východisko a pomyslná kotva pro obecněji zaměřené části výzkumu.

²⁰ Michel Foucault. Řád diskursu. In: Týž, *Diskurs, autor, genealogie*. Praha 1994, s. 9–20.

²¹ Kategorii vývoje vymezuje Foucault s odkazem na pojmy užívané Friedrichem Nietzsche: genealogie v jeho pojetí neusiluje o hledání původu ve smyslu německého *Ursprung*, tedy „získat přesnou podstatu věci, její nejčistší možnost, její totožnost, pečlivě soustředěnou na ni samu, její nehybnou formu, která předchází všemu, co je vnější, nahodilé a co následuje“, nýbrž ve smyslu *Herkunft*, tj. „sledovat komplexní dráhu původu, pocházení“ a „nalézt pod jednotným aspektem nějakého rysu či pojmu bujení událostí, skrze něž (díky jimž, proti nimž) se utvořily“, popř. v návaznosti na pojem *Entstehung* analyzovat původ, resp. vznik jako výsledek vzájemného soupeření sil. M. Foucault. Nietzsche, genealogie, historie. In: Týž, *Diskurs, autor, genealogie*, s. 75–98, zde s. 77, 80 a 82.

Rozhodnutí koncentrovat se při zkoumání zvoleného tématu na prostředí historických sídel ponechává záměrně stranou města a sídliště, která byla během padesátých let zakládána zcela nově, a která se dodnes objevují mezi vzorovými příklady tehdejších urbanistických řešení (v ČSR např. Havířov či Nová Dubnica, v NDR Eisenhüttenstadt, v Polsku Nowa Huta).²² Jakkoli výrazný a všestranně propagovaný, zůstal totiž tento typ socialistických měst (oproti situaci v meziválečném Sovětském svazu) omezen na několik izolovaných případů.²³ Zatímco při jejich výstavbě mohly být rozmanité vize uplatňovány bez zásadnějších omezení, umožňuje příklad Prahy detailněji analyzovat méně nápadné, nicméně v dobové praxi nesrovnatelně častější a dle mého názoru i badatelsky zajímavější způsoby socialistické transformace městského prostoru. Ty lze v duchu tezí historičky umění Michaely Marek charakterizovat jako vyvažování mezi požadavkem revolučně nových gest a adaptací dochované fyzické struktury v závislosti na praktických (zejména, ale nejen ekonomických) možnostech.²⁴ Představitelé mocenských elit zde byli vedle modernizačních a reprezentačních nároků nuceni formulovat také konkrétní postoje v otázce využití nebo odmítnutí rozmanitých starších památek, tradic a symbolů. Teoretik architektury Michal Janata hovoří v kontextu historických sídel obecně o „rozporu ‚břemene‘ (ale i vodítka) minulosti a závazku budoucnosti“: „Každá historicky zakotvená sídelní aktivita vyžaduje zřítí se paměti ve prospěch vize, ale ta bez opory právě v paměti ztrácí své pevné kontury. Aby vize byla úspěšná, musí se tedy ponechat i prostor paměti, neboť utváření sídel se nikdy neodehrává na nepopsané desce“.²⁵ Prostor socialistického města tak byl v případě Prahy i celé řady dalších měst nevyhnutelně formován v proměnlivých interakcích starého s novým.

²² Srov. např. Martin Strakoš. *Nová Ostrava a její satelity: Kapitoly z dějin architektury 30.–50. let 20. století*. Ostrava 2010; R. Beier (ed.). *Aufbau West, Aufbau Ost. Die Planstädte Wolfsburg und Eisenhüttenstadt in der Nachkriegszeit*. Ostfildern-Ruit 1997; Ruth May. *Planstadt StalinStadt. Ein Grundriß der frühen DDR – aufgesucht in Eisenhüttenstadt*. Dortmund 1999; Nowa Huta. *Architektura i twórcy miasta idealnego. Niezrealizowane projekty*. Kraków 2006.

²³ Pro Československo konstatoval tuto skutečnost s bilančním odstupem např. architekt Otakar Nový: „Nová výstavba průmyslových závodů, zemědělských objektů a téměř všech nových sídel se zachytila na osnově sídel dochovaných. Kromě Havířova [...] a Nové Dubnice na Slovensku, nebyl vybudován nový sídelní celek bez původního mateřského města. To znamená, že hustá dochovaná sídelní soustava [...] byla z hlediska společenského významu a funkce přehodnocena a restrukturována novou plánovitou investiční výstavbou. Tato prozíravá koncepce zachovala přes všechny velké změny kontinuitu základní sídelní struktury“. Otakar Nový. *Urbanistický region Československo*. [Praha] 1976, s. 42–43.

²⁴ Michaela Marek. Sozialismus in der alten Stadt. Oder: Ein Vorschlag zur kulturgeschichtlichen Erweiterung der sozialgeschichtlichen Stadtforschung. In: Thomas M. Bohn (ed.). *Von der ‚europäischen Stadt‘ zur ‚sozialistischen Stadt‘ und zurück? Urbane Transformationen im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts*. München 2009, s. 35–50, zde s. 41 a 49.

²⁵ Michal Janata. *Velkoměsta v 19. a 20. století – křižovatky změn: Urbanistické strategie v komparativní perspektivě*. Zlín 2016, s. 15.

V prostředí historických měst lze zároveň vhodně podchytit a analyzovat jeden z charakteristických, i když na první pohled paradoxních znaků počátečního období (nejen) československého komunistického režimu, který své do budoucnosti cílené revoluční záměry odvozované z příkladu Sovětského svazu zásadní měrou opíral o legitimizační ukotvení v domácí, národně definované minulosti.²⁶ Praha i další historická města poskytovala pro tyto snahy mimořádně příhodné prostředí. Jestliže vize socialistického města byla napříč státy východního bloku určována primárně imperativem následování sovětského příkladu, je vhodné nezůstávat u paušálních tezí o „bezvýhradné sovětizaci“ a ptát se, které aspekty ze široké kategorie sovětských vzorů měly a mohly být pro místní prostředí adaptovány.²⁷ Jestliže stejně zásadní význam byl v celém procesu přikládán též otázce „národních“, „pokrokových“ tradic a „historického dědictví“ (jak mi potvrdily již dílčí závěry diplomové práce), je třeba si všimnout, jak a kým byly tyto dobově hojně skloňované kategorie v konkrétních případech vymezovány.

Pramenná báze pro hledání odpovědí na výše naznačené otázky je založena záměrně široce. Zahrnuje především reprezentativní korpus dobových oficiálních textů, které se k vizi socialistického města různým způsobem vztahovaly na politické, odborné a publicistické rovině. Jedná se tedy o (publikovaná i archivní) prohlášení a usnesení politických orgánů, ústředních správních úřadů a specializovaných odborných institucí. Dále do této kategorie spadají články v odborných periodikách primárně z oblasti architektury a památkové péče (*Architektura ČSR, Architekt, Československý architekt, Zprávy památkové péče*, věstník *Za starou Prahu*) a široké spektrum celostátního i pražského denního tisku, který poskytuje nejbezprostřednější vhled do dobově aktuálních témat, ale také charakteristických znaků a významových posunů používaného jazyka (věstník hlavního města *Nová Praha, Rudé právo, Lidová demokracie, Práce, Večerní Praha* ad.). V případě významově klíčových sovětských politických i odborných textů (proslovy, usnesení a programové stati) jsou využity především jejich české, popř. německé překlady ze třicátých a padesátých let, jejichž samotná existence zároveň dokládá (bez ohledu na reálnou čtenost) intenzitu oficiálně probíhajícího procesu domácí recepce sovětských předobrazů.

²⁶ Tento aspekt poválečných stalinistických režimů blíže reflektovali např. Jan Randák. *V záři rudého kalicha: Politika dějin a husitská tradice v Československu 1948–1956*. Praha 2015; Marcin Zaremba. *Im Nationalen Gewande: Strategien Kommunistischer Herrschaftslegitimation in Polen 1944–1980*. Osnabrück 2011; Martin Sabrow (ed.). *Geschichte als Herrschaftsdiskurs: Der Umgang mit der Vergangenheit in der DDR*. Köln 2000; Lothar Ehrlich, Gunther Mai (eds.). *Weimarer Klassik in der Ära Ulbricht*. Köln 2000.

²⁷ Srov. Blanka Soukupová. Paměť sovětizovaného města (příklad Prahy). In: Blanka Soukupová, Hedvika Novotná, Zuzana Jurková, Andrzej Stawarz (eds.). *Evropské město: Identita, symbol, mýtus*. Bratislava 2010, s. 36–53.

Nedílnou součástí pramenné báze představují vizuální re-prezentace města a jeho budování, často přímo navázané na některé z uvedených typů textů, tj. fotografie, mapy, plány a projekty. Vedle materiálů z tištěných zdrojů (denní tisk, reprezentativní obrazové publikace, průvodci) byly v případě jednotlivých pražských projektů a především problematiky směrného územního plánu města nepostradatelné plánové podklady a dokumentace uložené zejména v archivu Institutu plánování a rozvoje hlavního města Prahy, v Archivu hlavního města Prahy a jednotlivých fondech Národního archivu. Z hlediska výpovědní hodnoty jsem přitom od počátku své práce pokládal za stejně relevantní záměry uskutečněné i zamýšlené, neboť už jejich samotný vznik, projednávání a propagace sehrávaly při formování vize socialistického města důležitou úlohu.²⁸ Přestože většina ambiciózních záměrů padesátých let zůstala v pražském kontextu pouze na papíře, rozmanitá soutěžní zadání a návrhy se staly vlivnou platformou umožňující prověřovat a re/formulovat obecné principy, mj. průběžně diskutovanou metodu tzv. socialistického realismu.

Výběr a kombinace zvolených pramenů souvisejí s konstruktivistickým předpokladem, jehož konceptuální východiska podrobněji přiblížím v následující kapitole. Ve sledovaném budovatelském procesu sehrávaly dle mého názoru stejně zásadní roli jak fyzická transformace dochovaného městského prostoru, tak jeho cílené „osmyslňování“, resp. konstruování a šíření určitých žádoucích významů a re-prezentací. Oba tyto paralelně probíhající procesy vnímám jako produktivní tvůrčí akty přispívající k dobové proměně konkrétního sídla v socialistické město. Architektura a urbanismus představovaly přirozeně nezbytné nástroje pro zhmotnění formulovaných vizí. Těsnější vztah mezi konkrétním zásahem do městského prostoru, jeho uměleckou či konstrukční formou a abstraktními politickými koncepty (socialismus, pokrok, národ, lid) bylo však možné nastavit a plně ozřejmit teprve jazykovými prostředky. Zamýšlený význam každého díla (novostavby, úpravy veřejného prostoru, rekonstruované památky, pomníku) a jeho pozici v oficiálním diskursu zásadní měrou ustavovaly a stabilizovaly doplňující výklady a komentáře.

Volba uvedených pramenů úzce souvisí také s vymezením spektra dobových aktérů, jejichž aktivitě a vzájemným vztahům hodlám věnovat pozornost. Proces budování socialistického města chci nahlédnout nikoli jako přísně řízený „sovětiizační“ proces, nýbrž jako souhrn paralelních, ne vždy vzájemně koordinovaných aktivit rozptýlených mezi různé aktéry, které teprve v konečném

²⁸ V dobovém „budovatelském“ diskursu přítomnost takřka neustále předbíhala tempo reálného dění a nedílnou součástí prezentace soudobých měst se stávaly v proslovech či reportážích sugestivně rýsované perspektivy jejich teprve plánovaných proměn a budoucího ideálního stavu.

součtu dávaly „nové socialistické Praze“ (a obdobným způsobem i dalším dobovým městům) její tvář a podstatu. Primárně půjde o představitele mocenských a expertních elit, kteří disponovali pravomocí konkrétní vize vytyčovat, zpracovávat a uskutečňovat. Mezi ně řadím především politiky (většinou v pozici iniciátorů, zadavatelů a ideových garantů), dále odborníky, které pro udržení přehlednosti člením do dvou rámcových, i když reálně vzájemně provázaných kategorií – architektky (rozpracovávající obecná zadání do konkrétní podoby a přicházející s vlastními alternativami) a pracovníky státní památkové péče (zdánlivě apolitické obhájce dochovaného historického kontextu participující na dobové kulturní politice). Klíčovou roli v rozvíjení a zejména propagaci a šíření politických záměrů sehrávali publicisté a novináři. Takto zvolenou perspektivu „shora“ doplní samostatná obširnější podkapitola věnovaná občanům města, přičemž komplexnější rozbor otázek spojených s každodenními „taktikami“ běžných obyvatel bude vědomě ponechán stranou, neboť by si vzhledem k obtížné rekonstruovatelnosti na základě dostupných pramenů vyžadovaly specifický metodologický přístup.²⁹ Oficiálně traktované vize, které se budu snažit rekonstruovat, pochopitelně nemusely být (a také nebyly) ze strany občanů pouze pasivně akceptovány; jednotné a všeobecně závazné vnímání svých sdělení přirozeně není schopen zajistit žádný politický systém.

Při studiu sekundární literatury jsem se snažil reflektovat a produktivně využívat mezioborovost zvoleného tématu, tj. sledovat problematiku, která je dosud dominantně zpracovávána spíše z uměleckohistorické perspektivy, širší optikou historické vědy, která umožňuje proměnu měst/a zasadit do širšího politického a společenského rámce.³⁰ Konceptuálně a interpretačně nosné momenty týkající se podstaty a role moderního městského plánování jsem našel v okruhu kulturní a sociální geografie (práce ovlivněné myšlenkami tzv. prostorového obratu poslední čtvrtiny 20. století) a urbánní sociologie (Slavomíra Ferenčuhová, Barbora Vacková).³¹ V uměleckohistoricky založených pracích jsem se soustředil na autory promýšlející vztah architektury ke státní moci (Winfried Nerdinger).³²

²⁹ Perspektivy vnímání města „shora“ (autoři plánů a konceptů) a „zdola“ (každodenní uživatelé) rozlišuje klasickým způsobem již Michel de Certeau. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley 1984.

³⁰ Obširnější výčet relevantních titulů, který by tyto úvodní pasáže neúměrně zatížil, ponechávám v závěrečném seznamu použitých zdrojů, jednotlivé konkrétnější odkazy pak v poznámkovém aparátu. K základním konceptům se blíže navrací následující kapitola *Socialistické město v síti konceptuálních východisek*.

³¹ Slavomíra Ferenčuhová. *Meno, mesto, vec: Urbánne plánovanie v sociológii mesta a prípad (post)socialistického Brna*. Brno 2011; Barbora Vacková. *Prostor, moc a utopie: ideální město a jeho společnost*. Brno 2010. Srov. přehledovou práci Susanne Rau. *Räume: Konzepte, Wahrnehmungen, Nutzungen*. Frankfurt am Main [2013].

³² Winfried Nerdinger. Politische Architektur. In: Ingeborg Flagge, Wolfgang J. Stock (eds.). *Architektur und Demokratie: Bauen für die Politik von der amerikanischen Revolution bis zur Gegenwart*. Stuttgart 1992, s. 10–31.

Výraznou pozornost bylo potřeba v souvislosti s výstavbou měst v éře stalinismu věnovat otázce socialistického realismu, jehož ideové pozadí v sovětském kontextu inspirativně reflektuje řada klasických prací věnovaných literatuře výtvarnému umění i samotné architektuře (Jevgenij Dobrenko, Boris Groys, Katerina Clark, Vladimir Papernyj). Určité podněty, i když ve skromnější míře skýtá k této problematice také domácí prostředí (v poslední době komplexním způsobem Alexandra Kusá a z pozic literární vědy např. Vít Schmarc). Přímo k tématu architektury pak jednotliví autoři primárně z uměleckohistorické perspektivy oslabují paušální představu o mechanickém sovětském importu, upozorňují na její významově klíčové styčné body s obecně modernistickými vzorci uvažování (Martin Strakoš, Kimberly Zarecor, Jindřich Vybíral) a všímají si rovněž zásadní nejasnosti kritérií socialistického realismu jako politicky vyžadované metody a procesu jeho komplikovaného re/konstruování v dobovém odborném diskurzu (Pavel Halík).³³

Pro podchycení vývoje myšlenek socialistického města v širším, zejména sovětském kontextu meziválečného období (tj. v před-stalinistické fázi i v éře stalinismu) bylo možné (vedle dobových překladových prací, odborných článků a dalších pramenných materiálů) z domácí literatury recipovat v zásadě pouze precizní monografie Jiřího Hruzy.³⁴ Rozhodující oporu zde vytvořily zahraniční původní i překladové monografie a především jednotlivé tematicky zaměřené články.³⁵

K tématu Prahy a jejího novodobého architektonické a urbanistického vývoje je k dispozici rozsáhlý okruh využitelné literatury, přestože právě zvolené krátké období stalinismu v ní nepatří mezi často a detailněji reflektovaná. Východiskem a vodítkem k detailnějšímu archivnímu průzkumu vybraných dobových projektů se staly faktograficky koncipované přehledové práce věnované pražské poválečné architektuře.³⁶ Základní vymezení a zhodnocení jednotlivých etap poválečného vývoje města provedli Jiří Pešek a Václav Ledvinka; tematické příspěvky k historii města, v některých případech v širší střeoevropské perspektivě, jsou obsaženy v pravidelně

³³ M. Strakoš, *Nová Ostrava a její satelity*; Kimberly Elman Zarecor. *Utváření socialistické modernity: Bydlení v Československu v letech 1945–1960*. Praha 2015; Pavel Halík. Ideologická architektura. *Umění* 44, 1996, č. 5, s. 438–460.

³⁴ Jiří Hůrza. *Teorie města*. Praha 1965; Týž, *Města utopistů*. Praha 1967; J. Hůrza, Jiří Kroha. *Sovětská architektonická avantgarda*. Praha 1973.

³⁵ Z monografií např. Selim O. Chan-Magomedow. *Pioniere der sowjetischen Architektur: Der Weg zur neuen sowjetischen Architektur in den zwanziger und zu Beginn der dreissiger Jahre*. Dresden 1983.

³⁶ Zejm. Emanuel Poche (ed.). *Praha našeho věku: architektura, malířství, sochařství, výtvarné umění*. Praha 1978, s. 120–132; Jan E. Svoboda, Jindřich Noll. *Praha 1945–2003: Kapitoly z poválečné a současné architektury*. Praha 2006.

publikovaných sbornících Archivu hlavního města Prahy.³⁷ Pražskému urbanistickému vývoji 19. a 20. století se podrobně věnovali zejména Jiří Kohout s Jiřím Vančurou, celoživotně a systematicky pak Jiří Hrůza; řadu cenných údajů a obrazového materiálu obsahují brožury z produkce někdejšího Útvaru hlavního architekta města Prahy.³⁸ Problematiku nerealizovaných architektonických a urbanistických záměrů a vizí v posledních letech komplexně shrnuli Klára Brůhová, Kryštof Drnek (oba pro meziválečné období) a Miloš Hořejš (pro éru protektorátu).³⁹ Vybrané nerealizované pražské projekty z let 1948–1989 reflektovala podrobně, ale bez ucelenější interpretační linky Radomíra Sedláková, která je zároveň autorkou první, ve své době objevené publikace, resp. výstavního katalogu k české architektuře socialistického realismu.⁴⁰

K hlubšímu promýšlení zvoleného tématu mě v počáteční fázi výzkumu motivovaly zejména studie Michaely Marek a Arnolda Bartetzkyho obsahující řadu podnětných tezí k funkcím architektury v moderních (nejen českých) dějinách, k možnostem a limitům „osvojování“ historického urbánního prostoru ze strany politických režimů a k podstatě klíčového procesu re/konstruování významu jednotlivých architektonických děl (novostaveb i památek).⁴¹ Významnou inspiraci při promýšlení vztahu mezi lokálním kontextem a obecnějšími fenomény i povzbuzení, že dějiny měst lze zpracovávat i jinak než v ustálené formě do sebe uzavřených faktografických sum, mi poskytla práce Matěje Spurného věnovaná poválečnému příběhu severočeského Mostu, jakkoli jsem se ve vlastním přístupu nedokázal vyrovnat její formulační

³⁷ Václav Ledvinka, Jiří Pešek, *Praha*. Praha 2000. Ze sborníků např. Olga Fejtová, Václav Ledvinka, Jiří Pešek (eds.), *Evropská velkoměsta mezi koncem války světové a války studené (1945–1989): Stati a rozšířené příspěvky z 28. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy*. Praha 2011.

³⁸ Jiří Kohout, Jiří Vančura. *Praha 19. a 20. století: Technické proměny*. Praha 1986; J. Hrůza. *Město: Praha*. Praha 1989; *Praha v plánech a projektech: Od středověku po současnost: katalog výstavy*. Praha 1999.

³⁹ Klára Brůhová. *Praha nepostavená: Vltavské břehy jako urbanistické téma moderní metropole*. Praha 2017; Táž, *Pražské vize: Fantastické stavby, které nikdy nevznikly*. Praha 2018; Kryštof Drnek. *Nerealizovaná Praha*. Praha 2018; Miloš Hořejš. *Protektorátní Praha jako německé město: Nacistický urbanismus a Plánovací komise pro hlavní město Prahu*. Praha 2013.

⁴⁰ Radomíra Sedláková. *Nereálný socialismus: Praha 1948–1989*. Praha 2018; Sorela: *Česká architektura padesátých let*. Praha 1994.

⁴¹ M. Marek, Sozialismus in der alten Stadt, s. 35–50. Táž, Der tschechoslowakische Weg zum sozialistischen Realismus. Das Beispiel Ostrava. In: Timea Kovács (ed.), *Halb-Vergangenheit: Städtische Räume und urbane Lebenswelten vor und nach 1989*. Berlin 2010, s. 44–91. Arnold Bartetzky. *Nation–Staat–Stadt: Architektur, Denkmalpflege und visuelle Geschichtskultur vom 19. bis zum 21. Jahrhundert*. Köln 2012. Arnold Bartetzky, Marina Dmitrieva, Alfrun Kliems (eds.), *Imaginationen des Urbanen: Konzeption, Reflexion und Fiktion von Stadt in Mittel- und Osteuropa*. Berlin 2009.

úspornosti a výstižnosti.⁴² Představu o možnostech a limitech archeologického způsobu nahlížení a analyzování historických témat jsem získal z knih Karla Schlögela.⁴³

Struktura práce je výsledkem průběžného promýšlení zvoleného tématu z různých hledisek a záměrně kombinuje rozbor specificky pražských reálií s obecněji založenými analýzami dobového kontextu, které pražské dění umožňují lépe pochopit a vyložit. Výsledný text proto sestává z několika vzájemně provázaných oddílů, které zvolenou problematiku nestrukturují do přísně lineárního a chronologicky vedeného příběhu, ale spíše jednotlivých tematických vrstev. První, obecně teoretickou kapitolu věnuji rozboru tří pojmů, které v mém badatelském přístupu vytvářejí základní předpoklady k bližší definici socialistického města – utopie, stalinismu a prostoru.

Ve druhé kapitole zasadím fenomén socialistické přestavby měst do širšího kontextu poválečného a poúnorového budovatelství a jejich mnohočetného vztahu ke kategorii prostoru. Cílem sondy do dobových prostorových reprezentací (map, fotografií, „stavebních“ metafor) bude prokázat, že přetváření fyzického prostředí představovalo v rámci stalinské modernity politicky vysoce relevantní aktivitu, která těsně souvisela s ústředním cílem zformování nového socialistického člověka. Jeho vztah k obývanému prostředí krajiny a měst měla určovat především organizovaná kolektivní práce.

Ve třetí a čtvrté kapitole následně v detailních parametrech zrekonstruuji příběh budování socialistického města v konkrétní situaci poúnorové Prahy. V těchto kapitolách se nejdůsledněji přidržím chronologické událostní linky, neboť mě bude zajímat jednak dynamika a klíčové mezníky dobového dění, jednak pozice a vzájemné vztahy nejdůležitějších aktérských skupin (politiků, architektů, ochránců památek, novinářů, občanů). Vstup do příběhu poskytne analýza již v úvodu zmíněného proslovu vrcholného stranického funkcionáře Gustava Bareše, který vnímám jako proklamativní počátek a významotvorný akt přihlášení se ke stalinskému ideálu socialistického města. Rozhodující míru pozornosti budu následně věnovat peripetiím, které provázely zpracovávání návrhu směrného plánu Prahy, tedy dokumentu, jenž měl budoucímu rozvoji metropole poskytnout na základě rámcové politické linie žádoucí odborný podklad. Na jejich analýzu naváže podrobné přiblížení typologie realizovaných a mediálně prezentovaných projektů, které napříč padesátými léty utvářely proces pražského budování. Z obsáhlé reflexe

⁴² Matěj Spurný. *Most do budoucnosti: Laboratoř socialistické modernity na severu Čech*. Praha 2016.

⁴³ Karl Schlögel. *Im Raume lesen wir die Zeit: über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*. München 2003. Týž, *Terror und Traum: Moskau 1937*. München 2009.

dynamiky dobového dění by měl vyplynout především okruh základních znaků, které vizi socialistické Prahy provázely. K těmto znakům následně přiložím obecnější kontextualizující výklad, který umožní jejich hlubší pochopení.

Pátá kapitola bude koncentrována na otázku dobového obsahu, resp. obsahů samotného pojmu socialistické město a jeho myšlenkových kořenů. Své pátrání budu strukturovat po dvou genealogických liniích, v nichž se pokusím zachytit vývoj uvažování o podstatě socialistického města v politickém a odborném diskurzu především první poloviny 20. století. Obě zvolené linie budou sledovat logiku dobových výkladů a argumentací, které byly v československé realitě počátku padesátých let recipovány a spoluutvářeny. Zatímco první se zaměří na negativní vymezování pojmu socialistické město (tj. důsledná antiteze města kapitalistického), druhá přiblíží pozitivní definici odvozenou ze sovětských předobrazů a tvůrčí metody tzv. socialistického realismu. Proces zprostředkovávání urbanistických a architektonických vzorů SSSR do domácího, potažmo pražského prostředí bude rámcově analyzován z hlediska jednotlivých nástrojů, které jej pomáhaly uskutečňovat (překlady textů, sovětsí poradci, oficiální delegace československých architektů do Sovětského svazu v roce 1952).

V závěrečné kapitole se pak navrátím do konkrétního místního kontextu Prahy a jejích jednotlivých aktérů. V případové studii zrekonstruuji průběh jednání o umístění tzv. ústředního shromažďovacího prostoru, který se měl stát vyvrcholením úvah o socialistické podobě metropole, a ohledám možnosti a meze prosazování sovětských urbanistických vzorů v kontextu domácího historického města.

2 Socialistické město v síti konceptuálních východisek

Pátrání po obsahu termínu socialistické město v období padesátých let jsem se rozhodl začít na nejobecnější teoretické úrovni, a to s pomocí detailnějšího rozboru trojice pojmů, které, jak se domnívám, poskytnou dalším úvahám vhodné konceptuální zarámování. Upozornění na úskalí pojmu utopie a jeho specifického místa v dobovém slovníku umožní vyhnout se riziku nahlížení socialistické město jako pouhé v realitě nezakotvené iluze či propagandistické chiméry. Detailnější ozřejmění pojmu stalinismus naopak pomůže vymezit povahu socialistického města coby svébytné modernizační vize plně zařaditelné do kontextu celoevropské modernity. Konceptuální uchopení (nejen městského) prostoru jako sociálně produkované a re/konstruovatelné kategorie pak vytvoří předpoklady pro výklad budování socialistického města jako procesu, který paralelně probíhal jak na ryze materiální, tak i stejně významné symbolické rovině.

2.1 Socialistické město: možnosti a úskalí pojmu utopie

*„Proto dnes můžeme s radostí a hrdostí vzhlížeti do budoucna, neboť socialistická společnost vede architekturu k nebyvalému růstu a rozkvětu. A tato vpravdě historická příležitost ukazuje na cesty, jak [...] vytvořit ta nejkrásnější díla, která pracujícím lidu ve stavbách a městech uskuteční vytoužené představy o socialistické vlasti, kde vládne lid a kde mu patří i architektura.“*⁴⁴ Slovník, jímž aktéři poválečné stalinské politiky formulovali své představy o budoucnosti měst, nepostrádal ambicióznost ani okázalá gesta. Při analýze mnohých oficiálních prohlášení či konkrétních architektonických návrhů se takřka automaticky nabízí operovat s označeními *utopie* a *utopický*. Přestože tyto pojmy mají pro reflexi zkoumaného období nezanedbatelný význam, chci s nimi zacházet poněkud obezřetněji, zejména vzhledem k zatížení, které na sebe váže jejich konvenční definice. Ustálené pojetí utopie jako nerealistického a neuskutečnitelného ideálu, jenž je formulován „mimo čas a prostor“, může při aplikování na konkrétní historické fenomény snadno sklouzávat k jejich vědomé i nezáměrné marginalizaci.⁴⁵ Ve spojení s padesátými léty, popř. dalšími dekádami poválečného vývoje (a jejich neméně ustáleným veřejným obrazem) funguje pojem v mnoha ohledech spíše diskvalifikačně a nezřídka posiluje teleologické hodnocení celého

⁴⁴ Karel Stránil, Zdeněk Lakomý, Milan Podzemný. Na cestu k socialistické architektuře. *Architektura ČSR* 10, 1951, č. 7–9, s. 206.

⁴⁵ Utopie jako „fantastická, vysněná, neuskutečnitelná, nereálná představa, plán, návrh něčeho, úvaha o něčem, výmysl“. Jiří Kraus a kol. *Nový akademický slovník cizích slov*. Praha 2005, s. 841.

období státního socialismu jako „pomýlené“ vývojové odchylky provázené řadou „megalomanských“ projektů a předem odsouzené k neúspěchu.⁴⁶

Koncepty formulované a prezentované v období stalinismu, včetně těch urbanistických, je z dnešního pohledu jistě možné a legitimní kriticky hodnotit jako utopické, například vzhledem k explicitně deklarované aspiraci na radikální a komplexní proměnu společnosti v duchu rovnostářského beztřídního modelu včetně vytvoření nového člověka. Neméně podstatné je však zároveň brát v úvahu, že perspektivou mnohých dobových aktérů mohly být tytéž koncepty vnímány odlišně: jako konkrétní cesta k prosazení progresivních záměrů, pro něž do té doby chyběly příznivé podmínky, popř. jako atraktivní příslib naplnění řady naléhavě pocíťovaných potřeb. Samotný pojem utopie zaujímal navíc v myšlenkovém systému stalinské diktatury nezanedbatelné, avšak významově specifické místo.

Etymologická podvojnost slova, které na základě řeckých kořenů vytvořil a poprvé použil Thomas More v názvu svého díla z roku 1516, odkazuje zároveň na ideálnost (*eu-topia*, tj. dobré místo) i nereálnost (*ou-topia*, tj. místo, které neexistuje). Tato významová ambivalence se přirozeně promítla do jeho postupného zobecnění a od druhé poloviny osmnáctého století soustavnějšího užívání ve sférách veřejného života a politického myšlení. Již klasik sociologie vědění Karl Mannheim vyzdvihl při analýze pojmu utopie nutnost tázání po souvislostech, v nichž se vyskytuje, a záměrech toho, kdo jej užívá. „*Za utopie označují stoupenci určité skutečnosti bytí všechny představy, které z jejich hlediska nemohou být principiálně nikdy uskutečněny. V tomto jazykovém úzu získává utopično onen dnes dominující vedlejší význam jako představa, která se principiálně nedá realizovat. [...] Mezi představami, transcendingícími bytí, existují ovšem jistě i takové, které nemohou být principiálně a nikdy uskutečněny. Avšak lidé myslící na určitý řád bytí a jsoucí v zajetí příslušného životního pocitu budou mít vždy tendenci označovat všechny představy, které transcendingují bytí, jako absolutně utopické, jež se však ukazují jako neuskutečnitelné pouze v jejich životním řádu.*“⁴⁷ Mannheim proto vedle utopie „absolutní“ vymezuje též „relativní utopii, tj. takovou, jež se jeví jako neuskutečnitelná pouze z hlediska určitého již existujícího stupně,“ a s odkazem na výrok Alphonse de Lamartina konstatuje: „Právě proto, že konkrétní určení

⁴⁶ Na úskalí spojená s automatickým užitím pojmu utopie v kontextu analýz dějin SSSR upozorňuje Karl Schlögel. Utopie als Notstandsdenken – einige Überlegungen zur Diskussion über Utopie und Sowjetkommunismus. In: Wolfgang Hardtwig (ed.). *Utopie und politische Herrschaft im Europa der Zwischenkriegszeit*. München 2003, zejm. s. 77–80.

⁴⁷ Karl Mannheim. *Ideologie a utopie: Přednášky a eseje*. Bratislava 1991, s. 240.

*utopična plyne vždy z určitého stupně bytí, je možné, že utopie dneška se mohou stát skutečností zítřka.*⁴⁸

Obsah pojmu je tedy zásadně proměnlivý v čase a provázaný s perspektivou a praxí konkrétních aktérů. Historický vývoj může otevřít možnosti k uskutečnění (ne však automaticky také k úspěchu) mnohých záměrů, které byly ve starších obdobích pokládány za nedosažitelné. Nejen ve sféře moderní architektury a urbanismu se stanovení hranice mezi „utopickým“ a „realistickým“ záměrem jeví jako krajně problematické. Zejména v delší historické perspektivě lze pro jejich rozlišení jen stěží stanovit pevná a obecně platná kritéria (např. ambicióznost prezentovaných cílů, míru překročení horizontu dobových technických možností aj.).⁴⁹ Autoři idejí a děl, která bychom měli tendenci za utopická zpětně označovat, se k tomuto pojmu obvykle nevztahovali, resp. neužívali jej k charakterizaci vlastních záměrů. Explicitně pojem zazníval zpravidla jako součást skeptického či otevřeně negativního hodnocení konkurenčních myšlenek, programů či záměrů (a tím zároveň vyzdvižení vlastní názorové pozice). Tuto podstatnou okolnost reflektuje Mannheim v rámci konceptuálního rozlišení pojmů utopie a ideologie: *„Pojem utopična určuje vždy vládnoucí vrstva, jež je v neproblematickém krytu se stávajícím řádem bytí; pojem ideologična pak určuje vrstva, která usiluje o vzestup a která je v existenciálním napětí vůči stávající skutečnosti bytí.*⁵⁰

V Mannheimově pojetí představuje utopie *„druh orientace transcendující skutečnost, jež zároveň rozbíjí stávající řád“*.⁵¹ Jejím klíčovým znakem je tedy snaha změnit status quo v duchu ideálních představ; v tomto ohledu může fungovat jako generátor konkrétních aktivit. V logice Mannheimem vymezených kategorií by socialistické město ve sledovaném období stalinismu mělo blíže k ideologii, neboť bylo prezentováno jako stabilizující myšlenkový model nepřipouštějící alternativy a jeho nositeli a spoluvůrci se stali představitelé oficiálních politických a odborných elit. K obdobnému závěru dospívá Thomas Möbius v obsáhlé analýze fenoménu sociální utopie v novodobých dějinách Ruska. Utopie nahlíží jako specifickou formu sociální kritiky a politického myšlení, založenou na sekularizované racionalitě a z ní vycházející důvěře ve schopnosti člověka

⁴⁸ K. Mannheim, *Ideologie a utopie*, s. 240 a 244.

⁴⁹ Lze se naopak spíše tázat, do jaké míry s utopickými motivy dokonalého fungování nevyhnutelně pracuje vlastně jakákoli architektonická studie či záměr.

⁵⁰ K. Mannheim, *Ideologie a utopie*, s. 244–245.

⁵¹ K. Mannheim, *Ideologie a utopie*, s. 236. *„Pro nás platí jak utopie všechny bytí transcendující představy (tedy nejen projekce přání), které někdy působily transformujícím vlivem na historickospolečenské bytí.“* Tamtéž, s. 246.

měnit, resp. napravovat poměry a prostředí, v nichž žije.⁵² Časové ohraničení své práce záměrně uzavírá počátkem třicátých let s poukazem, že právě nástup Stalinovy diktatury tuto přirozenou funkci utopického myšlení coby „*fóra sociopolitických alternativ*“ fakticky odboural.⁵³ Zatímco v průběhu dvacátých let byly početné, různorodé a zpravidla bouřlivě diskutované návrhy socialistické pře/stavby měst svými autory koncipovány jako možná řešení soudobých problémů vycházející z analýzy nedostatků aktuálního stavu, projekty vznikající v následující dekádě již Möbius pokládá především za prostředky symbolického inscenování a potvrzování vládnoucí politické moci.⁵⁴

Jeho argumentace nepřímou poukazuje na podstatnou skutečnost: fenomén socialistického města nebyl v SSSR až produktem stalinské éry, ale procházel delším vývojovým procesem, jehož dynamiku pojem utopie sám o sobě umožňuje zachytit pouze částečně. Rámcově lze hovořit spíše o posunech utopie směrem k ideologii (v mannheimovském smyslu), resp. o zásadní proměně či redukci její vnitřní povahy, kterou reflektuje např. Richard Stites, podle něhož „*Stalinism was not simply a negation of utopianism. It was a rejection of ‚revolutionary‘ utopianism in favor of a single utopian vision and plan [...] without allowance for autonomous life experiments.*“⁵⁵ Rozsáhlé sociálně reformní ambice nebyly v politické praxi stalinismu opuštěny, možnosti a cesty k jejich naplnění byly nicméně postupně redukovány do mantinelů jediného oficiálně závazného modelu. Z mnoha dosud diskutovaných teoretických principů se přitom stávala dogmata; avantgardní tvůrčí koncepty vystřídal socialistický realismus a expertní racionalismus v zásadní míře doplnily (ale nikoli zcela nahradily) požadavky reprezentace s důrazem na symbolicko-výchovné aspekty nově vytvářeného prostředí. Podobné posuny lze vysledovat i v kontextu meziválečného a poválečného Československa, byť zde socialistické město nepředstavovalo produkt domácí myšlenkové tradice, ale primárně vnější (sovětský) inspirační zdroj, před rokem 1948 hlouběji reflektovaný jen v okruhu levicových intelektuálů, po roce 1948 povýšený do pozice závazného a praxí prověřeného vzoru, k němuž se konkrétní aktéři různým způsobem vztahovali.

⁵² Thomas Möbius. *Russische Sozialutopien von Peter I. bis Stalin. Historische Konstellationen und Bezüge*. Berlin – Münster 2015, s. 11–12.

⁵³ Tamtéž, s. 22.

⁵⁴ Tamtéž, s. 513.

⁵⁵ Richard Stites. *Revolutionary dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution*. New York 1991, s. 226. Srov. následující podkapitulu *Socialistické město: Součást stalinské modernity*.

Z hlediska zaměření své práce pokládám za účelné věnovat v souvislosti s pojmem utopie detailnější pozornost jeho pozici v dobovém oficiálním slovníku. Reflexe tohoto aspektu by měla pomoci vyznačit kolem tématu socialistického města první konkrétnější kontury.

V myšlenkovém rámci marxismu se s obsahem pojmu utopie začali vyrovnávat již Karl Marx a Friedrich Engels. V textu *Komunistického manifestu* (1848) a podrobně v Engelsově polemickém díle *Anti-Dühring* (1878) vymezili při výkladu vývoje idey socialismu okruh zakladatelských osobností (Henri de Saint-Simon, Charles Fourier a Robert Owen), které označili za „*utopisty*“, resp. „*utopické socialisty*“. Přestože v jednotlivých aspektech ocenili jejich historický přínos, důsledně je odlišili od vlastního programu postaveného na pevných základech empirického zkoumání a vědeckého poznání zákonitostí sociální reality. Marxistický světónázor zdůraznil nerealističnost a nevědeckost utopie coby nižší či „zárodečné“, nicméně nezbytné vývojové fáze, v níž dobové socioekonomické podmínky ještě neumožňují převést teorii do praxe a kladou myšlení jednotlivých autorů jasné mantinely.⁵⁶ Utopie v tomto kontextu nefungovala jako vyhraněné opozitum skutečnosti, ale její přirozený předstupeň: „*Komunismus není pro nás stav, který má být vytvořen, není to ideál, podle kterého se má řídit skutečnost. Komunismem nazýváme skutečné hnutí, které zruší nynější stav. Podmínky tohoto hnutí vyplývají z dnešních předpokladů.*“⁵⁷

Od vzniku Sovětského svazu coby „*prvního socialistického státu světa*“ a postupného zformování doktríny marxismu-leninismu zůstal pojem utopie v oficiálním slovníku komunistických stran vyhrazen pro hodnocení teoretických konceptů a záměrů usilujících o pozitivní společenské změny, avšak rozvíjených v podmínkách kapitalistického systému (popř. starších historických epoch), a proto „nevyhnutelně“ odsouzených k nenaplnění či neúspěchu. S příznačnou lapidárností vyjádřil tento apriorní předpoklad filozof Ludvík Svoboda v roce 1948: „*přece každá myšlenka o nápravě společnosti, pokud není založena na zásadách vědeckého socialismu, je prostě – utopií*“.⁵⁸ V kontextu socialismu byly naopak jakkoli ambiciózní cíle programově prezentovány jako dosažitelné (ne-utopické), zcela ve shodě s užívaným dichotomickým schématem principiálně neslučitelných myšlenkových světů Východu a Západu.

⁵⁶ „*Nezralému stavu kapitalistické výroby, nezralému postavení třídy odpovídaly nezralé teorie.*“ Friedrich Engels. *Anti-Dühring: Pana Evžena Dühringa převrat vědy*. Praha 1949 (3. vyd.), s. 221–231. Tato část knihy byla roku 1880 vydána i jako samostatná studie s příznačným názvem *Vývoj socialismu od utopie k vědě* (1. české vydání: Praha 1945). Srov. Karl Marx, Friedrich Engels. *Manifest Komunistické strany; Stanovy Svazu komunistů; Dějiny Svazu komunistů*. Praha 1946, s. 67–69.

⁵⁷ K. Marx, F. Engels. *Německá ideologie, díl I, Feuerbach*. Praha 1852, s. 35.

⁵⁸ Ludvík Svoboda. Předmluva. In: Bernard Bolzano. *O nejlepším státě*. Praha 1949, s. 18.

Tento náhled na otázku ne/utopičnosti nebyl jen povrchní propagandistickou stylizací, ale přirozeně vyplýval z obecnějšího způsobu, jímž byly v kontextu socialistické ideologie pojímány čas a dějiny.

Jedním z klíčových znaků počáteční budovatelské etapy poúnorového režimu v Československu bylo soustavné rozostřování hranice mezi přítomností a budoucností. Vladimír Macura vymezuje v sémiotických analýzách dobového jazyka dvojici vzájemně se doplňujících představ, v nichž byla kýžená epocha „nové společnosti“ brána paralelně jako cíl a přirozené vyústění blízké budoucnosti i jako již dosažený a v přítomnosti žitý stav.⁵⁹ Jevgenij Dobrenko tento jev vsazuje do kontextu kultury (sovětského) socialistického realismu, jejíž specifické vzorce začaly být po druhé světové válce přenášeny i do středoevropského prostoru: „*Of course, culture always produces substitutions, it is always also a dream factory; this is one of art's most important social functions. Almost without exception, however, these substitutions are either oriented toward the future or directed toward the past. The peculiarity of Soviet culture was that the object of the substitution was the here and now. This was a special kind of modality – not replacing the present with the future, but representing the future as the present. Whereas Futurism spoke of tomorrow, Socialist Realism laid claim not only (or even primarily) to tomorrow but to today.*“⁶⁰

V první polovině padesátých let tak komunismus mohl být zároveň očekáván, přibližován i bezprostředně prožíván, neboť stalinismus „*razantně zvýšil tempo dějin a dále vystupňoval lidské ambice přetvářet svět*“.⁶¹ V základech těchto modernizačních ambicí lze snadno vysledovat starší aspekty sdílené napříč filosofiemi dějin vypracovanými během 19. století (a také liberalismem coby druhou klíčovou ideologií 20. století): osvícenské přesvědčení o možnosti lidským úsilím a rozumem měnit svět k lepšímu i důvěru v lineární pokrok.⁶² Ten byl zároveň neoddělitelně spojen s konceptem plánování: čas představoval abstraktní homogenní veličinu, kterou je možné racionálně „zpracovat“ a ovládnout skrze centrálně zformulovaný plán. Stalinem zavedený systém pětiletok (v SSSR poprvé vyhlášený roku 1929) doplnil do té doby jen obecné přesvědčení o nevyhnutelném vítězství komunismu konkrétními nástroji a potažmo i časovým horizontem

⁵⁹ Vladimír Macura. *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha 2008, s. 16.

⁶⁰ Jevgenij Dobrenko. *Political economy of socialist realism*. New Haven – London 2007, s. 5. Ve sféře urbánního plánování sleduje podobnou tendenci Heather D. DeHaan. *Stalinist city planning: Professionals, performance, and power*. Toronto 2013, s. 91.

⁶¹ Pavel Kolář. *Soudruzi a jejich svět: Sociálně myšlenková tvářnost komunismu*. Praha 2019, s. 180.

⁶² Tamtéž, s. 179; Miloš Havelka. Modernizace. In: L. Storchová, *Koncepty a dějiny*, s. 260. Srov. Bedřich Loewenstein. *Víra v pokrok: Dějiny jedné evropské ideje*. Praha 2009.

uskutečnění.⁶³ Budoucnost se v jeho pravidelném rytmu měla stát jasně predikovatelnou a tím i bezprostředně dostupnou.⁶⁴

Děni v sovětském Rusku začalo být záhy po bolševickém převratu prezentováno jako zcela svébytné a oproti zbytku světa probíhající vlastním revolučním tempem vývoje. Tuto představu zprostředkovávala do veřejného prostoru jak sovětská propaganda, tak i mnohé reflexe zahraničních návštěvníků – v českém prostředí ji už v názvech svých knih naznačovali např. Franz Carl Weiskopf (*Do XXI. století přestoupit!*) nebo emblematicky Julius Fučík (*V zemi, kde zítra již znamená včera*).⁶⁵ Asymetrii „sovětského“ a „kapitalistického“ času stabilizoval během druhé poloviny dvacátých let Stalinův odklon od teorie „*permanentní revoluce*“ k pragmatičtější politice „*socialismu v jedné zemi*“, která umožňovala vymezit Sovětský svaz jako časoprostor, jehož řád lze udržet a rozvíjet i bez uskutečnění globálnější revoluce, tj. nutnosti otevřeného konfliktu se světem Západu.⁶⁶ Konfrontační schéma naplno oživil až vzestup velmocenské geopolitické role SSSR po roce 1945; specifika socialistického časoprostoru, do něhož se nově vřadily i státy lidových demokracií, začala být mnohem soustavněji definována skrze bezprostřední srovnávání se zeměmi na opačné straně bipolárně rozděleného světa (viz kapitolu *Negativní definice*). Dějinný význam přítomnosti podtrhovalo její časté označování za „*stalinskou epochu*“.⁶⁷

V projevu na ustavujícím kongresu Svazu německých architektů v Berlíně 9. prosince 1951 neváhal hlavní projektant Moskvy Alexander Vlasov v dosavadním vývoji urbanismu jasně vyznačit zlomový bod: „*Es ist interessant, dass schon die besten Baumeister der Vergangenheit davon träumten, eine Stadt zu bauen, die ein einheitliches Ganzes darstellt. Die italienische Renaissance hinterliess uns eine Reihe von Werken über das Problem der idealen Städte, sie mussten aber unter den Umständen der damaligen Zeit Utopie bleiben. Die sozialistische Gesellschaftsordnung allein gestattet es, eine Stadt als vorbedachtes Ganzes zu realisieren, zu*

⁶³ Stefan Plaggenborg. *Experiment Moderne: Der sowjetische Weg*. Frankfurt/Main – New York 2006, s. 90.

⁶⁴ „*Prognosen heben insoweit den Status analytischer Urteile: Wenn wir wissen, was wir wollen, und wenn wir können was wir wollen, und wenn zugleich niemand und nichts uns hindert zu tun, was wir wollen, so wird sein, was wir wollen.*“ Hermann Lübke. *Zeit-Verhältnisse: Zur Kulturphilosophie des Fortschritts*. Graz 1983, s. 101, cit. dle: S. Plaggenborg, *Experiment Moderne*, s. 90.

⁶⁵ Julius Fučík. *V zemi, kde zítra již znamená včera*. Praha 1932; Franz Carl Weiskopf. *Do 21. století přestoupit*. Praha 1928.

⁶⁶ S. Plaggenborg, *Experiment Moderne*, s. 88–89. Srov. Josif Vissarionovič Stalin. Výsledky první pětiletky: Referát 7. ledna 1933. In: Týž, *Spisy, Sv. 13, Červenec 1930–leden 1934*. Praha 1953, s. 212.

⁶⁷ Václav Kubín (ed.). *Veliké stavby stalinské epochy: Sborník článků a statí ze sovětského tisku*. Praha 1950. Srov. dobový dokumentární film režiséra K. M. Walló *Rok stalinské epochy* (premiéra 26. 10. 1951).

planen und zu bauen.“⁶⁸ V obdobné logice ujišťoval své posluchače během zmíněného proslovu na pražské výborové schůzi Gustav Bareš: „*Toto vše není fantasie. [...] Když nám ještě všichni lidé přispějí svými nápady, fantasií a iniciativou, když budou snít o Praze tak krásné, jaká se může zdát jenom ve snu, my spolu s lidem tento sen přeneseme na zemi, my jej uskutečníme.*“⁶⁹ Sebejistota a optimismus aktérů stalinské politiky se zásadní měrou opíraly o náhled na dějiny jako proces vázaný pevnými a univerzálně platnými zákonitostmi, jehož vrcholnou finální fází představoval komunismus.

Dobově reflektované východisko tohoto pojetí představoval výklad zformulovaný Stalinem roku 1938 v rámci kanonizovaného díla *Dějiny Všesvazové komunistické strany (bolševiků)* v kapitole *O dialektickém a historickém materialismu*.⁷⁰ Sovětský vůdce zde do soustavy schematických tezí shrnul podstatu marx-leninského světonázoru. Jeho perspektivou „*proces vývoje je nutno chápat [...] jako pohyb ve vzestupné linii*“, jehož vnitřní náplní není „*harmonické rozvíjení jevů*“, nýbrž „*boj mezi starým a novým, mezi tím, co odumírá, a tím, co se rodí*“.⁷¹ Materialistický předpoklad, že svět je plně poznatelný a popsateľný v rámci činnosti věd, důsledně aplikoval i na život a dějiny společnosti. „*Jestliže spojitost přírodních jevů a jejich vzájemná podmíněnost jsou zákonitostmi vývoje přírody, pak z toho vyplývá, že spojitost a vzájemná podmíněnost jevů společenského života rovněž nejsou náhodné, nýbrž že jsou zákonitostmi vývoje společnosti. Společenský život a dějiny společnosti přestávají tedy být shlukem ‚nahodilostí‘, neboť dějiny společnosti jsou pak zákonitým vývojem společnosti a studium dějin společnosti se stává vědou.*“⁷² Stejně jako příroda má i společnost své objektivní zákony, které lze vědeckým postupem odhalit a „*věda o dějinách společnosti [...] může se tedy stát stejně exaktní vědou jako, řekněme, biologie, tedy vědou schopnou používat vývojových zákonů společnosti v praxi.*“ Převedeno do sféry reálné politiky: „*Proletářská strana se tedy musí ve své praktické činnosti řídit nikoli*

⁶⁸ Cit. dle: Werner Dürth, Jörn Düwel, Niels Gutschow. *Architektur und Städtebau der DDR. Bd. 2: Städte, Themen, Dokumente*. Frankfurt/Main 1999, s. 17.

⁶⁹ G. Bareš, V. Krutina, *Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu*, s. 23.

⁷⁰ Kapitola byla v ČSR od roku 1945 vydávána i jako samostatná brožura. J. V. Stalin. *O dialektickém a historickém materialismu*. Praha 1945. Srov. Miluše Svatošová, Čestmír Císař (eds.). *Dějiny Všesvazové Komunistické strany (bolševiků): Stručný výklad*. Praha 1949, s. 106–134. Miloslav Petrušek interpretuje tuto práci jako završení procesu postupného zjednodušování, vulgarizace a instrumentalizace Marxových teorií, počínaje Friedrichem Engelsem a konče V. I. Leninem a Nikolajem Bucharinem. Miloslav Petrušek. Stalinova verze marxismu a jeho „ortodoxní model“. *Dějiny VKS(b) po pětasedmdesáti letech: Kapitola z historické sociologie. Historická sociologie* 1, 2013, s. 33–54.

⁷¹ J. V. Stalin, *O dialektickém a historickém materialismu*, s. 8 a 10. Stalin zde odkazuje na Leninův výrok „*Vývoj je ‚boj‘ protikladů.*“

⁷² Tamtéž, s. 17.

*nějakými náhodnými pohnutkami, nýbrž vývojovými zákony společnosti, konkrétními závěry z těchto zákonů. Socialismus se tedy ze snu o lepší budoucnosti lidstva přeměňuje ve vědu.*⁷³

Je nasnadě, že politické záměry a rozhodnutí přijímaná na základě vědecky poznáných zákonitostí „majících význam objektivních pravd“ nemohla nebýt „realistická“. Podstatu této logiky výstižně shrnuje Martin Sabrow: „Komunistická vize budoucnosti tedy nečerpala svou energii z utopie, nýbrž právě naopak z jistoty o budoucím běhu dějin: budoucnost nebyla imaginární u-topií, ‚ne-místem‘, vysněnou alternativou existujícího stavu, nýbrž pomocí čísel a dat popsateľným tempem socialistického pochodu směrem k zítřejšímu světu.“⁷⁴ S jistou nadsázkou lze říci, že klíčový význam pojmu utopie pro rétoriku stalinské modernizace spočíval v jeho okázale deklarovaném zrušení: jakoby v duchu klasické sociální balady Jiřího Wolкера se představitelé (nejen československého) režimu soustavně prezentovali jako „tvoření světa dědicové věční, co krásné sny zabíjí tím, že je skuteční“.⁷⁵ Utopie měla ovšem své pevné místo v minulosti, přesněji řečeno ve zpětně konstruované legitimizační genealogii komunistické myšlenky, v níž vybrané osobnosti zaujímaly úlohu předchůdců a průkopníků. Mezi „utopické socialisty“ začali být (oproti někdejšímu Engelsovu vymezení) postupně řazeni další autoři starších etap novověku, jejichž díla byla zprostředkována v systematicky pořizovaných překladech a zůstala tak otevřena odbornému studiu i aktualizacím paralelám.⁷⁶

Velmi názorným způsobem se „realistický“ přístup stalinského období k budoucnosti odrazil v literárním žánru „vědecké fantastiky“, jehož obsah byl od třicátých do druhé poloviny padesátých let v sovětském (a po roce 1948 i v československém) prostředí podmíněn oficiálním požadavkem tzv. „nejzazší hranice“, tedy horizontu nejbližších let, v nichž se měl děj sci-fi románů a povídek odehrávat, a dostupných odborných znalostí, které autoři neměli svou imaginací zásadněji

⁷³ J. V. Stalin, *O dialektickém a historickém materialismu*, s. 17.

⁷⁴ M. Sabrow. Socialismus jako myšlenkový svět: Komunistická diktatura v kulturněhistorické perspektivě. *Soudobé dějiny* 19, 2012, č. 2, s. 206. Srov. Týž, Chronos als Fortschrittsheld: Zeitvorstellungen und Zeitverständnis im kommunistischen Zukunftsdiskurs. In: Igor Polianski, Matthias Schwartz (eds.). *Die Spur des Sputnik. Kulturhistorische Expeditionen ins kosmische Zeitalter*. Frankfurt/Main 2009, s. 117–134. Srov. V. Macura, *Šťastný věk*, s. 33. Srov. též ve shodném duchu formulované konstatování Stefana Plaggenborga: „Die Bolschewiki waren keine Utopisten, sondern Praktiker.“ S. Plaggenborg, *Experiment Moderne*, s. 95.

⁷⁵ Jiří Wolker. *Těžká hodina*. Praha 1957, s. 36.

⁷⁶ Srov. Vjačeslav Petrovič Volgin. Campanellova komunistická utopie. In: Tommaso Campanella. *Sluneční stát*. Praha 1951 (pův. sovětské vydání 1934), s. 7–14. Vydávání českých překladů po roce 1948 následovalo sovětský trend započatý ve třicátých letech: B. Bolzano, *O nejlepší státě*; Henri de Saint-Simon. *Výbor z díla*. Praha 1949; Thomas More. *Utopie*. Praha 1950; Charles Fourier. *Výbor z díla*. Praha 1950; Etienne Cabet. *Cesta do Ikarie*. Praha 1950; T. Campanella, *Sluneční stát*; Francis Bacon. *Nová Atlantis*. Praha 1952; Gracchus Babeuf. *Projevy, články a listy*. Praha 1954; Robert Owen. *Vybrané spisy*. Praha 1960. Z hlediska dějin urbanismu reflektoval vybrané aspekty těchto a dalších děl ucelenějším způsobem teprve J. Hrůza, *Města utopistů*.

překračovat.⁷⁷ Namísto vytváření alternativních světů měli tvůrci své zápletky umisťovat do blízké komunistické budoucnosti, respektovat, rozvíjet a popularizovat reálné vědeckotechnické prognózy. Většina literárních popisů, doprovodných ilustrací i obrázků v populárně naučných časopisech tak vytvářela velmi „ukázněný“ obraz budoucnosti (zejména ve srovnání s rozvojem vědeckofantastického žánru v pozdějších dekadách), v níž se formy dopravních prostředků, architektura budov či rozvržení měst zásadní měrou podobaly přítomnosti (pouze s velkorysejšími měřítky a rychlostmi), což pomáhalo upevňovat oficiální představu bezprostředního provázání obou časových rovin.⁷⁸

Ve shodném duchu odpovídal roku 1950 student moskevského Všesvazového státního institutu kinematografie a pozdější režisér Jindřich Puš na dotaz čtenáře časopisu *Kino*, zda by českoslovenští tvůrci neměli zpracovat film na téma „*socialistický svět za 25 (či 50) let*“. Puš označil takový námět za „*stejně svůdný, jako mylný a v podstatě idealistický*“, neboť probíhající proměna společnosti je natolik hluboká, mnohotvárná a dynamická, že umělecké ztvárnění její podoby ve vzdálenější budoucnosti by zůstalo povrchní, reduktivní a navíc by záhy nevyhnutelně zastaralo. „*Komunista má právo i povinnost snít, ovšem reálně, na základě dnešní skutečnosti. [...] Je třeba hledat blízkou budoucnost v dnešku. Neutíkat od skutečnosti, nýbrž právě vracet k ní všechny zbloudilé, které buržoasní kultura naučila od ní se odvracet. [...] Socialistický realismus ukazuje zítřek, ale jen ten, který se už dnes rodí, třeba v drobných jevech, po částech.*“⁷⁹

Také v základech dobové oficiální umělecké tvorby spočíval tedy požadavek „*realismu*“ a „*pravdivosti*“, jehož podstatou bylo „*zobrazit skutečnost v jejím revolučním vývoji*“, tedy jako dynamický proces, v němž přítomnost již nese mnohé znaky budoucnosti.⁸⁰ „*Znalost zákonů společenského vývoje umožňuje umělci odrážet život v jeho revolučním vývoji, předvídat zítřek tohoto vývoje, nacházet v současnosti reálné rysy nového, toho, co se rodí.*“⁸¹ Předmětem práce literátů, výtvarných umělců, ani architektů se (ve smyslu výše citovaných tezí Jevgenije Dobrenka)

⁷⁷ Ondřej Neff. *Všechno je jinak: Kapitoly o světové science fiction*. Praha 1986, s. 160–164. Srov. Tomáš Pospiszyl. Historie utopické budoucnosti. In: Ivan Adamovič, Tomáš Pospiszyl (eds.). *Planeta Eden: Svět zítřka v socialistickém Československu 1948–1978*. Řevnice 2010, s. 24.

⁷⁸ Srov. např. ilustrace Karla Slabého k překladu sovětské knihy Vasilij Dmitrijevič Zacharčenko. *Cesta do zítřka*. Praha 1954; též některé ilustrace v měsíčníku *Mladý technik*, od 1954 vydávaného pod názvem *Věda a technika mládeži*.

⁷⁹ Film o naší budoucnosti. *Kino: Čtrnáctideník Čs. státního filmu* 5, 1950, č. 18, s. 422.

⁸⁰ Andrej Alexandrovič Ždanov. O nejpokrokovější literatuře světa. Řeč na I. všesvazovém sjezdu spisovatelů r. 1934. In: Týž, *O umění*. Praha 1949, s. 18.

⁸¹ Viktor Konstantinovič Skatěrščikov. Leninova teorie odrazu a umění socialistického realismu. *Praha – Moskva* 1, 1951, č. 3, s. 101.

neměla stávat realita taková, jaká je, nýbrž taková, jaká by být měla – a jaká nepochybně v dohledné době bude.

I problematika socialistického města zůstávala tedy v tomto dobovém pojetí času přirozeně ukotvena. Manifestační promluvy politiků, které byly zčásti citovány v úvodu, umisťovaly poválečnou přítomnost etablojících se režimů do časového kontinua mezi bezprostředně dosažitelnou pozitivní budoucností (k níž společnost dospěje „budovatelskou“ aktivitou a zohledňováním sovětských vzorů) a reflektovanou minulostí (ve formě re-konstruovaných národních a pokrokových tradic dodávajících tomuto směřování dějinnou logiku a legitimitu). Socialistická Praha (obdobně jako socialistický Berlín či Varšava) figurovala v dobovém diskurzu paralelně jako probíhající transformativní proces i budoucí stav, k jehož dosažení (stejně jako k samotnému socialismu, resp. komunismu) se směřuje pozvolna, ale nevyhnutelně.⁸²

Jestliže budu socialistické město v těchto dobových souvislostech označovat za utopii, pak spíše v širším a nenormativním významu, který pro tento pojem naznačuje Pavel Kolář: nikoli v realitě nezakotvená iluze, nýbrž „*souhrn praktických představ budoucího stavu, axiologický horizont převládající v určité epoše*“ a vždy nutně odrážející soudobé potřeby i dosavadní historické zkušenosti.⁸³ Neméně vhodné se mi zdají být příbuzné, významově poněkud otevřenější pojmy *projekt* a *vize*, s nimiž budu v dalším textu primárně pracovat. Funkčnost prvního z nich charakterizuje Dietrich Beyrau: „*Projekt' hebt ab auf die Verzeitlichung und den Prozess der Realisierung des Visionären und Utopischen im Raum [...] betont die mobilisierenden, menschliches Denken und Handeln strukturierenden Funktionen der Deutung von Gegenwart und Zukunft. [...] Er meint im engeren Sinn den Entwurf auf dem Reissbrett, im eher metaphorischen Sinn den Entwurf in den Köpfen und seinen Niederschlag in den Schriften und Handlungen von Akteuren, die sich das Projekt zueigen machen und es zu verwirklichen suchen.*“⁸⁴ Svými

⁸² Napříč dobovými texty odrážel tento proces neustálého zdokonalování soustavný výskyt ustálených spojení („*vybudujeme*“, „*uskutečníme*“, „*zlepšíme*“, „*změníme*“, „*zvýšíme*“ apod.). V SSSR bylo vybudování základů socialismu proklamováno již na XVII. sjezdu VKS(b) v roce 1934; sám Stalin nicméně ve své poslední práci zdůraznil, že navazující přechod ke komunismu bude mít nutně povahu pozvolného, byť nevyhnutelného procesu. J. V. Stalin. *Ekonomické problémy socialismu v SSSR*. Praha 1952, s. 66–69. Srov. jeho prohlášení v rozhovoru s autory učebnice ekonomie 15. února 1952 (s přirovnáním pro naše téma příznačným): „*There will not be any special 'entry into communism'. This is not an 'entry into a city' when 'the gates are open, come in'.*“ Cit. dle: J. Dobrenko, *Political Economy of Socialist Realism*, s. 73.

⁸³ P. Kolář, *Soudruzi a jejich svět*, s. 258, pozn. 10. Jak podotýká Nathaniel Coleman, „*without the idea of Utopia, the future has no shape; and without the past, Utopia has no content*“. Nathaniel Coleman. *Lefebvre for Architects*. London – New York 2015, s. 19.

⁸⁴ Dietrich Beyrau. Das bolschewistische Projekt als Entwurf und soziale Praxis. In: W. Hardtwig, *Utopie und politische Herrschaft*, s. 13–39, zde s. 16.

konotacemi navíc pojem přirozeně míří do sfér architektury a urbanismu, které jsou pro zkoumané téma klíčové. Obě tyto expertní disciplíny se setrvale pohybují mezi teorií a praxí, mezi zdůvodňovaným nárokem na uskutečnění konkrétních záměrů a škálou reálných podmínek a limitů. Jejich nezbytnou součástí jsou racionalistický přístup k řešení problémů a vize jako v nejobecnějším smyslu „*vidění do budoucnosti, představa, představivost*“.⁸⁵ Ve vztahu k jednotlivci vykazuje vize nezanedbatelný mobilizační potenciál: poskytuje orientaci v žité realitě, vybízí k aktivitě ve prospěch obecnějšího kolektivně definovaného cíle, organizuje a usměrňuje individuální jednání, kterému dodává pocit smysluplnosti.

Socialistické město vytvářelo zásadní prvek oficiální pounorové vize budoucnosti. Zatímco na politické a odborné rovině byly diskutovány a vyjednávány jeho konkrétní parametry, ve vztahu k široké veřejnosti vystupovaly do popředí právě aspekty mobilizační, integrační a identitotvorné. Představa kolektivního budování sdíleného životního prostředí nabízela v zásadě každému jednotlivci možnost zapojit se do organizované činnosti ve prospěch celku. Dílčí záměry, aktivity a úkoly mohly být bez ohledu na svůj reálný rozsah a význam vztahovány k zastřešujícímu cíli: zformování socialistického města jako jednoho ze znaků nové, modernizující se společnosti.

2.2 Socialistické město: součást stalinské modernity

K vymezení a charakteristice období, v němž leží těžiště mého výzkumu, využívám frekventovaný pojem stalinismus. Z hlediska periodizace českých poválečných dějin je konsenzuálně užíván pro počáteční vývojovou etapu komunistického režimu od konce čtyřicátých let do roku 1953, s přesahy a pozvolnou transformací během zbytku dekády.⁸⁶ Z obsahového hlediska signalizuje zvýšený důraz, jenž byl v tomto období kladen na význam a závaznost sovětských metod, a ústřední symbolickou pozici sovětského vůdce spjatou s jeho oficiálně rozvíjeným obrazem polyhistora zasahujícího do všech zásadních oblastí života společnosti, nevyjímaje komplexní problematiku výstavby měst.⁸⁷ V pojmovém aparátu mé práce proto stalinismus označuje základní

⁸⁵ J. Kraus, *Nový akademický slovník cizích slov*, s. 855. Bez hlubší reflexe používá pojem při popisu vybraných neuskutečněných projektů na území Prahy od konce 19. století po třicátá léta K. Brůhová, *Pražské vize*, s. 11 an.

⁸⁶ Nejen domácí historická věda začala v posledních letech věnovat pozornost promyšlení vzájemného vztahu stalinismu a poststalinismu jako dvou svébytných a zároveň v mnoha ohledech nevyhnutelně vnitřně provázaných období. Nejucelenější konceptualizace v českém prostředí nabízejí P. Kolář, *Soudruzi a jejich svět*; Jan Mervart, Jiří Růžička. „*Rehabilitovat Marxe!*“ *Československá stranická inteligence a myšlení post-stalinské modernity*. Praha 2020.

⁸⁷ Srov. např. J. Svoboda, *Usnesení VKS(b)*; Vladimír Meduna. Nová Ostrava. *Architektura ČSR* 10, 1951, č. 7–9, s. 262 an.

referenční rámec, v němž (obecnější a vývojově starší) projekt socialistického města nabýval konkrétní podoby.

Na úrovni dobového diskurzu padesátých let prošel tento termín zásadní významovou proměnou. Do roku 1953 byl vztahován k učení, na němž se zakládala oficiální politická linie komunistických stran (zpravidla v triádě marxismus-leninismus-stalinismus).⁸⁸ Po Stalinově smrti a zejména tzv. odhalení kultu jeho osobnosti na XX. sjezdu KSSS roku 1956 se naopak stal synonymem nežádoucího dogmatismu této linie, který bude nutné překonat.⁸⁹

Na úrovni odborného bádání je podstatné rozlišit, že pojem začal být primárně vztahován k dějinám Sovětského svazu a právě v kontextu jejich výzkumu prošel i důkladnější konceptualizací. V Československu představuje stalinismus významově závažnou, avšak krátkou periodu formování státně socialistického režimu. V SSSR naopak zahrnuje delší časové období od konce dvacátých do počátku padesátých let, v němž lze rozlišit několik fází s vlastní vnitřní dynamikou.⁹⁰ Až během poslední z nich (obvykle vymezované jako pozdní stalinismus mezi koncem druhé světové války a Stalinovým úmrtím) začaly být principy sovětského politického, socioekonomického a kulturního systému přenášeny do zemí středovýchodní Evropy.⁹¹

Podstatnými znaky oficiální sovětské doktríny poválečných let se staly všestranná re/konstrukce (v materiálním i symbolickém smyslu, mj. pokračující důraz na principy stachanovského hnutí), zkušenost a zakládající mýtus Velké vlastenecké války, oproti meziválečnému období mnohem silnější důraz na rivalitní vztah vůči Západu (promítající se do některých domácích kampaní, zejm. proti tzv. kosmopolitismu) a na nacionalisticky podbarvené hodnoty a symboly „sovětského patriotismu“.⁹² Některé politické strategie uplatňované během

⁸⁸ Např. Ladislav Štoll. *Třicet let bojů za českou socialistickou poesii*. Praha 1950, s. 87; Zpráva soudruha Klementa Gottwalda na zasedání Ústředního výboru KSČ dne 22. února 1951. *Rudé právo* 25. 2. 1951, č. 47, s. 4.

⁸⁹ Oba protikladné významy názorně shrnuje heslo v akademickém slovníku spisovné češtiny z poloviny šedesátých let, když uvádí výklad dřívější („teorie a praxe výstavby socialismu v SSSR za vedení J. V. Stalina“) i dobově aktuální („souhrn negativních jevů v teorii a praxi komunistického hnutí spjatých s obdobím kultu osobnosti J. V. Stalina a odsouzených na XX. sjezdu KSSS a po něm“). Bohuslav Havránek a kol. *Slovník spisovného jazyka českého, sv. III. R–U*. Praha 1966, s. 511.

⁹⁰ Jevgenij Dobrenko v této souvislosti navrhuje hovořit spíše o stalinismech. J. Dobrenko. *Late Stalinism: The Aesthetics of Politics*. New Haven – London 2020, s. 8. Obvyklé politicko-ekonomické mezníky představují opuštění Nové ekonomické politiky (NEP), vyhlášení prvního pětiletého plánu a počátek násilného procesu kolektivizace (1929), počátek Velkého teroru (1934), konec druhé světové války (1945) a Stalinova smrt (1953). Paralelně s nimi lze sledovat zásadní změny v oblasti kultury rámované zejména prvním kolem mezinárodní soutěže na moskevský Palác sovětů (1931), Prvním sjezdem Svazu sovětských spisovatelů (1934) a počátkem disciplinační protikosmopolitní kampaně řízené Andrejem Ždanovem (1946).

⁹¹ V některých periodizacích se pro období po roce 1945 užívá označení *vrcholný stalinismus* (*high stalinism*) zdůrazňující přímou návaznost a vystupňování dosavadních tendencí Stalinova systému vlády.

⁹² Juliane Fürst. *Late Stalinist society: History, policies and people*. In: Táž (ed.), *Late Stalinist Russia: Society Between Reconstruction and Reinvention*. London 2006, s. 5–16. Předpoklady rozvíjení „sovětského patriotismu“, v němž

dvacátých a třicátých let byly v poválečném SSSR opuštěny či oslabeny (např. klíčovým kritériem perzekuce se namísto třídního původu staly kolaborace během války a židovský původ), vesměs však zůstaly součástí modelu uplatňovaného napříč východním blokem. Jak podotýká Sheila Fitzpatrick, perspektivou sovětských představitelů byly konkrétní metody a principy nahlíženy jako nezbytná součást rané fáze budování socialismu, do níž státy středovýchodní Evropy teprve vstupovaly, zatímco v SSSR již nebyly vzhledem k dosaženému stupni transformace zapotřebí.⁹³

Při případné aplikaci často skloňovaných a nesporně invenčních tezí, které k otázce povahy stalinismu zformulovali někteří zahraniční badatelé, na odlišný časový a geografický kontext Československa je nezbytné postupovat obezřetně. Boris Groys, Katerina Clark, Karl Schlögel a další autoři, jejichž práce jsou již zčásti dostupné i v českém překladu, soustředili pozornost téměř výhradně na vrcholnou fázi stalinismu v Sovětském svazu třicátých let, zatímco jeho poválečná etapa začíná být soustavněji reflektována teprve v poslední dekádě. Hovořit proto v rámci vývoje po únoru 1948 o zformování svébytné a vyhraněné *civilizace* (Stephen Kotkin) či esteticko-politického *Gesamtkunstwerku* (Boris Groys) by vzhledem k odlišnosti místních podmínek, výchozího stavu a zejména délky trvání celého procesu bylo příliš nadsazené. V kontextu agrárně založené sovětské společnosti, postrádající silnou střední třídu i početnější dělnictvo, v níž se zásadním prvkem proměny nezřídka stávalo vytváření městského prostředí jako takového, byl transformativní potenciál prvních let stalinské éry násobně vyšší než v podmínkách ekonomicky i kulturně rozvinuté a silně urbanizované společnosti poválečných českých zemí (byť ani zde rozhodně nezůstal zanedbatelný). Formování československého stalinismu navíc probíhalo v rozmezí pouhých několika let, takže oproti Sovětskému svazu nedošlo k jeho plnému dotvoření a stabilizaci. Jako podstatnější se tedy jeví ohledat (ve zvoleném tematickém segmentu) vnitřní povahu onoho transferu konkrétních idejí a záměrů mezi dvěma rozdílnými prostředími: míru adaptability, rozvíjení, prolínání či mimoběžnosti.

Podobně jako v dalších zemích, i v Československu byl Sovětský svaz umístěn do pozice nezpochybnitelného vzoru, k jehož parametrům se domácí poměry měly všestranně přibližovat. Z řady důvodů lze nicméně konstatovat, že zamýšlená *sovětizace*, resp. *stalinizace* neprobíhala

nabývaly zásadní role (nemarkistické) pojmy jako vlast a národ, do jisté míry vytvořila již Stalinem proklamovaná politická strategie „*socialismu v jedné zemi*“. Klíčovou úlohu zde nicméně sehrála teprve oficiální mobilizační strategie během války, která v rétorice boje proti vnějšímu fašistickému nepříteli důrazně propojila obranu rodné země s obranou komunistického řádu. Srov. např. Amir Weiner. *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*. Princeton 2001.

⁹³ Sheila Fitzpatrick. Late Stalinism in Historical Perspective. In: J. Fürst (ed.), *Late Stalinist Russia*, s. 276.

navzdory oficiálně deklarovaným záměrům jako centrálně pevně řízený proces.⁹⁴ Snaha o rigidní přenášení stalinského modelu jako univerzálně platného a vhodného na jedné straně nevyhnutelně narážela na specifika plynoucí z odlišného předchozího vývoje a stupně modernizace obou zemí. Prosazování konkrétních idejí, norem a hodnot vykazovalo v jednotlivých sférách rozdílnou intenzitu i tempo a rozdílný v nich byl kromě jiného také bezprostřední vliv sovětských poradců. Pro charakteristiku tohoto procesu je proto příhodný termín *sebesovětizace*, jak jej v návaznosti na Manfreda Heinemanna užívá John Connelly, neboť jeho rozhodující parametry spočívaly často mnohem více v rukou domácích aktérů.⁹⁵

Přínejmenším pro kulturně uměleckou oblast, které se budu svým tématem dotýkat nejčastěji, zároveň zásadní měrou platí, že ani samotný sovětský vzor nepředstavoval zcela jasný předobraz. Namísto jednoznačného návodu se domácím aktérům v rámci povinné recepce sovětských autorit nabízela (v návaznosti na dostupnost a tempo překladů) široká škála textů pocházejících jak z meziválečné („revolučnější“ rané a vrcholné), tak i poválečné (stabilizovanější pozdní) etapy stalinismu, které dohromady nevytvářely automaticky zcela koherentní celek. Vágní zásada „*socialistického obsahu a národní formy*“, jež byla součástí proklamované doktríny socialistického realismu, kromě toho otevírala prostor k doplňování či propojování (sovětského) modelu revoluční proměny společnosti s nosnými prvky domácích národních tradic. V československém kontextu se tato tendence jeví jako obzvláště výrazná a v mnoha ohledech úspěšná, zejména v návaznosti na působení Zdeňka Nejedlého.⁹⁶

Je nasnadě, že pro hlubší pátrání po povaze fenoménu socialistického města nepostačují totalitářsky založené přístupy, které stalinismus analyzují především jako způsob vlády a neberou v potaz, že vedle nesporně represivních metod tvořily jeho podstatnou součást také pozitivně formulované vize nabízené k celospolečenskému sdílení.⁹⁷ Za málo produktivní

⁹⁴ Na příkladu vysokoškolské politiky tematizoval tento aspekt detailně a v komparativní perspektivě John Connelly. *Ztročená univerzita: Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945–1956*. Praha 2008. Ustálené myšlenkové schéma jednostranně ovládané společnosti padesátých let přesvědčivě zpochybnil Peter Heumos. *Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví! Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha 2006.

⁹⁵ J. Connelly, *Ztročená univerzita*, s. 85 a 101–104.

⁹⁶ K tomuto aspektu v rámci výzkumu historické vědy detailně Vítězslav Sommer. *Angažované dějepiscectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha 2011. Srov. též Michal Kopeček. Čeští komunističtí intelektuálové a „národní cesta k socialismu“: Zdeněk Nejedlý a Karel Kosík, 1945–1968. *Soudobé dějiny* 23, 2016, č. 1–2, s. 77–117. Široké pole dobových instrumentalizací husitské tradice analyzuje J. Randák, *V záři rudého kalicha*.

⁹⁷ Slovy Stephena Kotkina, „*the distinctiveness of Stalinism lay not in the formation of a mammoth state by means of the destruction of society but in the creation, along with such a state, of a new society*“, resp.: „*Stalinism was not just a political system, let alone the rule of an individual. It was a set of values, a social identity, a way of life.*“ Stephen

pokládám rovněž jeho uzavírání do pozice vývojové odchylky, opuštění či dezinterpretace původních východisek marxismu. V opozici vůči tomuto výkladovému schématu (jež poprvé nastolil Lev Trockij a paradigmaticky ustavil Nicholas Timasheff) o konzervativní a regresivní fázi, která de-ideologizovala předchozí revoluční „leninskou“ etapu, začali mnozí autoři poukazovat na skutečnost, že ani stalinismus nerezignoval na konkrétní modernizační nároky a s nimi spojený étos vytváření nového člověka a dokonalejšího, resp. spravedlivějšího společenského řádu. Ve snaze o nalezení co nejefektivnější cesty k naplnění vytčených cílů (včetně dosažení komunismu) nicméně akceptoval řadu tradičních a národních hodnot a odmítl jednostranně „ikonoklastické“ tendence dvacátých let.⁹⁸

Do popředí v tomto způsobu uvažování přirozeně vystupuje i otázka obecnějších kontinuit. Již Stephen Kotkin naznačil provázanost řady vůdčích myšlenek stalinského období s evropským osvícenstvím a možnost vnímat jej jako svébytný modernizační projekt opřený o vyhraněný, nicméně legitimní výklad marxistických principů. V podobném duchu promýšlí David Lloyd Hoffmann návaznost konkrétních sociokulturních norem a hodnot stalinské éry na osvícenské představy pokroku, zdokonalování a organizace jednotlivých oblastí života společnosti na základě racionálních předpokladů.⁹⁹ Myšlenkový svět stalinismu podle něj v zájmu posilování jednoty společnosti a legitimacy politického systému přijal zřetelně tradicionalistický kulturně politický kánon (zahrnující mj. neavantgardní pojetí umění a lidové kultury), zároveň však neztratil ze zřetele nárok na transformaci člověka a společnosti artikulovaný zejména v procesech industrializace a urbanizace.¹⁰⁰ Igal Halfin a Jochen Hellbeck zdůrazňují v reakci na Kotkinovu interpretaci ideových základů stalinismu, že vedle osvícenské linie je vhodné brát v úvahu

Kotkin. *Magnetic mountain: Stalinism as a civilization*. Berkeley 1997, s. 2 a 23. Srov. David L. Hoffmann (ed.). *Stalinism: The essential readings*. Malden, MA 2003, s. 2. Rámcové shrnutí vývoje odborných diskuzí o (sovětském) stalinismu nabízejí např. James Ryan, Susan Grant (eds.). *Revisioning Stalin and Stalinism: Complexities, Contradictions and Controversies*. London – New York 2021, s. 6–14. Srov. též David Priestland. *Stalinism and Politics of Mobilization: Ideas, Power, and Terror in Inter-war Russia*. Oxford 2007, s. 5–15. V českém prostředí nejprůhledněji Michal Pullmann. K sociální dynamice teroru. In: Wendy Z. Goldmannová. *Vytváření nepřítelů: Udávání a zavražďování ve stalinském Rusku*. Praha 2015, s. 269–286.

⁹⁸ Lev Davidovič Trockij. *Zrazená revoluce*. Brno 1995 (2. vyd.). Nicholas S. Timasheff. *The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia*. New York 1946. S. Kotkin, *Magnetic Mountain*, s. 19 an. Srov. D. L. Hoffmann. Was There a „Great Retreat“ from Soviet Socialism? Stalinist Culture Reconsidered. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 5, 4, 2004, s. 651–674.

⁹⁹ D. L. Hoffman. *Stalinist Values: The Cultural Norms of Soviet Modernity 1917–1941*. Ithaca 2003, s. 17–18, 187.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 3 a 159 an.

i výrazné vlivy romantismu (např. v důrazu na pracovní heroismus a entuziasmus jednotlivce nezřídká uplatňovaném paralelně s expertním racionalismem či na jeho úkor).¹⁰¹

Z hlediska zvoleného tématu rozumím tedy pod pojmem stalinismus v nejobecnějším smyslu směs mnohostranných a někdy i vzájemně protichůdných ideologických principů, politických strategií, praktik, hodnot a kulturních atributů, v níž mě bude zajímat především dynamika vzájemného doplňování a prolínání moderních a tradičních aspektů.¹⁰² Soustavněji pak budu pracovat se souslovím *poválečná stalinská modernita*, které lépe vystihuje můj záměr analyzovat problematiku socialistického města nikoli jako izolovanou vývojovou anomálii, nýbrž jako obecnější fenomén podmínovaný v podmínkách poválečných komunistických režimů konkrétní (stalinskou) ideologií.

Nazírání na stalinismus, potažmo státní socialismus jako formu modernity není v zahraničním ani tuzemském výzkumu posledních let nijak ojedinělé.¹⁰³ Soubor procesů charakteristických pro vývoj novověké, zejména post-osvícenské společnosti (modernizace) ani výsledný neuzavřený stav nastolovaný jejich důsledky (modernita) nepředstavují vnitřně homogenní fenomény; obsahují naopak zásadně ambivalentní směs emancipačních a disciplinačních prvků.¹⁰⁴ V kontextu různých politických systémů mohou nabývat specifických rysů, ze své podstaty však hranice těchto systémů překračují. Shmuel N. Eisenstadt svým konceptem *vícečetných modernit (multiple modernities)* poukázal na to, že „*modernity and Westernization are not identical; Western patterns of modernity are not the only ‚authentic‘ modernities, though they enjoy historical precedence and continue to*

¹⁰¹ Igal Halfin, Jochen Hellbeck. Rethinking the Stalinist Subject: Stephen Kotkin's „Magnetic Mountain“ and the State of Soviet Historical Studies. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1996, Bd. 44, Heft 3, s. 463. J. Dobrenko, *Late Stalinism*, s. 29 a Kapitola 6, podrobně analyzuje transformaci některých romantizujících motivů v poválečném sovětském socialistickém realismu.

¹⁰² J. Ryan, S. Grant, *Revisioning Stalin and Stalinism*, s. 6. Srov. Michael David-Fox. *Crossing Borders. Modernity, Ideology and Culture in Russia and Soviet Union*. Pittsburgh 2015, s. I–X. Detailní popis vývoje diskuze o povaze sovětského (nejen stalinského) režimu od devadesátých a nultých let vymezuje David-Fox názorovými pozicemi modernismu (důraz na znaky sdílené s obecným fenoménem modernity ukotveným v osvícenských idejích) a neotradicionalismu (důraz na specifika založená ve starší ruské tradici). Tamtéž, s. 21–47.

¹⁰³ Z domácích prací např. Jakub Rákosník. *Sovětzace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*. Praha 2010; M. Spurný, *Most do budoucnosti*; modernizační potenciál stalinské diktatury explicitně tematizovali Doubravka Olšáková, Jiří Janáč. *Kult jednoty: Stalinský plán přetvoření přírody v Československu 1948–1964*. Praha 2018. Primárně pro poststalinské období J. Růžička. Poststaliniismus jako (ne)stalinský projekt modernity? Možnosti konceptuálního uchopení intelektuálních „reformních“ diskurzů v období let 1956–1968. *Soudobé dějiny*, roč. 25, 2018, č. 1–2, s. 208–229; M. Kopeček (ed.). *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu*. Praha 2019; V. Sommer a kol. *Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Praha 2019. Ze zahraničních autorů srov. Johann P. Arnason. Alternating Modernities: The Case of Czechoslovakia. *European Journal of Social Theory*, 8 (4), 2005, s. 435–451.

¹⁰⁴ Srov. M. Havelka, *Modernizace*, s. 258. Jak konstatuje Anthony Giddens, „*možnosti totality jsou obsaženy v samotných institucionálních parametrech modernity spíše než jimi vyloučeny*“. Anthony Giddens. *Důsledky modernity*. Praha 2010, s. 16–17.

be a basic reference point for others“.¹⁰⁵ Sovětský model lze tedy interpretovat jako jednu z alternativ, jež se během meziválečného období konstituovaly vedle západního liberálního modelu, resp. v kritické polemice s ním.¹⁰⁶ Po skončení druhé světové války byl pak v rámci nové geopolitické situace přenášen i mimo sovětské území. Jeho legitimita a potenciální atraktivnost se v té době již mohly zásadní měrou opřít o obraz SSSR jako dlouhodobě progresivního a stabilního systému, který úspěšně zvládl rizika spojená s vnitřní politickou nestabilitou, hospodářskou krizí i válečným střetnutím s nacistickým Německem.

Do ucelené teorie modernizace spojené s historickou periodizací vsazuje tyto předpoklady Peter Wagner, jenž pracuje s pojmem *organizovaná modernita*, kterým v časovém rozmezí od sedmdesátých let 19. století do konce šedesátých let 20. století vymezuje transformativní fázi navazující a reagující na krizi tzv. omezeně liberální modernity devatenáctého století.¹⁰⁷ Tato fáze se podle něj vyznačuje rostoucí integrací jednotlivců do větších organizovaných celků (politických stran, odborů apod.) a paralelním důrazem na péči, regulaci a kontrolu ze strany státu. Státní socialismus označuje v tomto kontextu za radikálnější a oproti dobovým západním společnostem „více organizovanou“, nikoli však principiálně rozdílnou formu uspořádání.¹⁰⁸

V podobném duchu koncipuje James C. Scott označení *vrcholná modernita*, resp. *vrcholný modernismus* (*high modernism*). Navazuje na geografa Davida Harveye, který shodným pojmem charakterizuje období po skončení druhé světové války a obsahově jej ztotožňuje s vírou v lineární pokrok, absolutní pravdy a racionální plánování ideálního společenského řádu.¹⁰⁹ Scott oproti Harveyemu spojuje vrcholnou modernitu nejen s poválečným stadiem kapitalismu, ale vymezuje ji v delším časovém rozmezí (primárně dvacátých až sedmdesátých let 20. století) a v širším smyslu

¹⁰⁵ Shmuel Noah Eisenstadt. Multiple Modernities. In: Týž (ed.), *Multiple Modernities*. New Brunswick 2002, s. 2–3 a 10–11. Srov. J. P. Arnason. Communism and Modernity. In: Tamtéž, s. 61–90.

¹⁰⁶ Michel Foucault podotýká, že stalinismus ani fašismus coby „patologické formy“ moci „navzdory své historické jedinečnosti nejsou nijak původní. Používaly a zdokonalovaly mechanismy, které byly ve většině ostatních společností již přítomné [...], používaly do značné míry ideje a prostředky naší politické racionality“. M. Foucault. Subjekt a moc. In: Týž, *Myšlení vnějšku*. Praha 1996, s. 197. S tezí, že neliberální systémy vlády a organizace společnosti nepředstavují odklon či degradaci, nýbrž součást evropské modernity, pracuje v obecnější rovině Zygmunt Bauman. *Moderne und Ambivalenz. Das Ende der Eindeutigkeit*, Hamburg 1992. Stalinismus jako svébytnou, ale integrální součást meziválečné krizové etapy vývoje evropské společnosti nahlíží Katerina Clark, Karl Schlögel. Vzájemné vnímání a střetávání: Stalinské Rusko v nacistickém Německu a naopak. In: Michael Geyer, Sheila Fitzpatrick (eds.). *Za obzor totalitarismu: Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha 2012, s. 535.

¹⁰⁷ Bo Stråth, Peter Wagner. *European Modernity: A Global Approach*. London 2017, s. 147–167. Autorovo starší a zčásti odlišné členění srov. P. Wagner. *A Sociology of Modernity: Liberty and Discipline*. London – New York 1998, s. 73–119.

¹⁰⁸ P. Wagner, *A Sociology of Modernity*, s. 100–103.

¹⁰⁹ David Harvey. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Malden – Oxford 1990, s. 9 a 35. Sám Harvey definici přejímá od autorů stati The Culture of Fragments. *Precis 6: The Journal of the Columbia University Graduate School of Architecture*, 1987, s. 7–24.

jako přesvědčení sdílené v různých variantách řadou politických ideologií, které zakládalo charakteristický přístup státu k řešení socioekonomických problémů.¹¹⁰ Za specificky nový aspekt vrcholné modernity nepokládá Scott snahu o komplexní plánování (podobné ambice vykazují již raně novověké absolutistické režimy), nýbrž „*the administrative technology and social knowledge that make it plausible to imagine organizing an entire society in ways that only the barracks or the monastery had been organized before*“.¹¹¹

Shodně s Harveyem reflektuje Scott myšlenkové zázemí, které tato víra v linearitu a vzestupnost (dějinného) vývoje společnosti přirozeně získala v předcházejících historických etapách. Jestliže osvícenství v 18. století zásadně posílilo důvěru v lidskou racionalitu, resp. v transformativní sílu poznání a vědy, během 19. století byla společnost stále častěji nahlížena jako vědecky popsateľný objekt a zjišťovaná statistická fakta začala být rozvíjena do podoby společenských zákonů.¹¹² Nemenší roli sehrávala v téže době zásadní proměna náhledu na význam historie jako „*způsobu bytí všeho, co je nám ve zkušenosti dáno*“, jež se od počátku 19. století stávala pevnou podmínkou myšlení.¹¹³ V případě socialistického hnutí bylo sepětí s étosem pokroku a modernizace od počátku klíčovou součástí jeho sebedefinice. Jak připomíná Jakub Rákosník v charakteristice tří základních ideologií, jež se zformovaly v reakci na osvícenství, francouzskou revoluci a tzv. průmyslovou revoluci: „*Zatímco tradiční konzervatismus vznikl z odporu k projektu modernity, liberalismus a socialismus se k němu přihlásily. Oproti liberálům však socialisté považovali tento projekt za nedokončený a byli to právě komunisté, kdo si předsevzal emancipačního cíle, k němuž francouzská revoluce pouze nakročila, konečně dosáhnout revoluční cestou, a pasovali sami sebe do úlohy avantgardy proletariátu jakožto subjektu této změny.*“¹¹⁴

Předpoklad stalinismu coby jedné z (neliberálních) forem organizované či vrcholné modernity poskytuje tedy vhodné východisko k promýšlení otázky případných specifik a dis/kontinuit. Přestože poválečná Evropa byla rozdělena do dvou ostře polarizovaných bloků a ze strany

¹¹⁰ James C. Scott. *Seeing like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven – London 1998, s. 88–90. Podobně jako Harvey hovoří Scott o „*a strong [...] version of the beliefs in scientific and technical progress*“, jejímž základem je „*a supreme self-confidence about continued linear progress, the development of scientific and technical knowledge, the expansion of production, the rational design of social order, the growing satisfaction of human needs and [...] an increasing control over nature (including human nature)*“.

¹¹¹ J. C. Scott, *Seeing like a State*, s. 378, pozn. 11. Autor zde vědomě potvrzuje některé teze Michela Foucaulta. Srov. M. Foucault. *Dohlížet a trestat: Kniha o zrodu vězení*. Praha 2000.

¹¹² J. C. Scott, *Seeing like a State*, s. 91.

¹¹³ M. Foucault. *Slova a věci*. Brno 2007, s. 169–171, zde s. 171.

¹¹⁴ J. Rákosník. Tři cesty soudobé české historiografie komunismu. In: Jan Kalous, Jiří Kocian (eds.). *Český a slovenský komunismus (1921–2011)*. Praha 2012, s. 17.

dobových aktérů nebyly jakékoli analogie připouštěny, mnohé modernizační zásady a cíle vytvářely napříč kontinentem určitý společný základ, který byl v politicky a socioekonomicky odlišných kontextech dále rozvíjen a získával i odpovídající ideologické rámování (v případě lidově demokratických zemí propagandistický kontext „budování socialismu“ a „boje za mír“). Potřeba komplexní obnovy po letech válečné stagnace a destrukce, ale také konkrétní zkušenosti s principy válečného hospodářství posilovaly na Západě i Východě široce sdílenou důvěru v možnosti racionalizovaného plánování při reorganizaci ekonomiky a společnosti.¹¹⁵ Rekonstrukční a „budovatelské“ úsilí států provázely přísliby šťastnější budoucnosti a zajištění kvalitnějších životních podmínek pro rozhodující část populace, stejně jako důraz na využívání výsledků vědeckotechnického pokroku.¹¹⁶ Zásadním měřítkem prosperity se v první poválečné dekádě stávaly kvantitativní ukazatele růstu průmyslového sektoru, zpravidla na úkor spotřební sféry.

Mezi specifické znaky stalinské modernity lze vedle antikapitalismu zařadit též silný (byť ne zcela jednostranný) kolektivismus a pro oblasti architektury a výtvarného umění zcela klíčový tradicionalistický vizuální kód odvozený ze zásad socialistického realismu: zatímco umělecká tvorba poválečného Západu neméně programově preferovala formy a principy nastavené meziválečnou modernistickou avantgardou. Je rovněž potřeba brát v úvahu, že zmíněný důraz na racionální a vědecká východiska byl ve stalinském období výrazněji limitován mantinely marx-leninské ideologie, a to nejen ve srovnání se soudobými kapitalistickými státy, ale i oproti zřetelně „technokratičtějšímu“ poststalinskému období.

Nejpodstatnější specifikum stalinského modernizačního projektu vytvářel soustavně deklarovaný nárok na zformování „nového socialistického člověka“ s kvalitativně odlišným systémem hodnot a způsobem myšlení.¹¹⁷ Tento záměr byl nesen deterministickým předpokladem

¹¹⁵ Tony Judt. *Poválečná Evropa: Její historie od roku 1945*. Praha 2017, s. 67–77. Srov. předvolební citát předsedy britských labouristů Clementa Attleeho, podle něhož poválečná Británie potřebovala „správně naplánovaná, správně postavená města, parky a hřiště, byty a školy, továrny a obchody“. Tamtéž, s. 69. K poválečné rekonstrukci měst ve Velké Británii Mark Clapson. *Invincible Green Suburbs, Brave New Towns*. Manchester 1998; Rosemary Wakeman. Was There an Ideal Socialist City? Socialist New Towns as Modern Dreamscapes. In: Jeffrey M. Diefendorf, Janet Ward (eds.). *Transnationalism and the German City*. New York 2014, s. 105–124. Srov. Arnold Bartetzky, Marc Schalenberg (eds.). *Urban planning and the pursuit of happiness: European variations on a universal theme (18th–21st centuries)*. Berlin 2009.

¹¹⁶ Za základní cíl socialistické výroby označil Stalin „zabezpečení maximálního uspokojování neustále rostoucích hmotných a kulturních potřeb celé společnosti“, za prostředek k jeho dosažení „nepřetržitý růst a zdokonalování socialistické výroby na základě nejvyšší techniky“. J. V. Stalin, *Ekonomické problémy socialismu v SSSR*, s. 77.

¹¹⁷ D. L. Hoffmann, *Stalinist Values*, s. 45 an.; Denisa Nečasová. *Nový socialistický člověk: Československo 1948–1956*. Brno 2018.

tvarovatelnosti lidského jedince, a to nejen skrze jeho výchovu a výuku, ale v zásadní míře také prostřednictvím cílených zásahů do prostoru, který obývá. Právě z tohoto důvodu pokládám socialistické město za jeden z klíčových atributů stalinské modernity, neboť spolu s dalšími prostorovými vizemi (zejména „*stalinským plánem přetvoření přírody*“ či utvářením „*nové socialistické vesnice*“) vymezovalo žádoucí transformativní prostředí budoucí socialistické, potažmo komunistické společnosti.

2.3 Socialistické město: prostor a jeho re-prezentace

Socialistické město lze označit za vizi, jež byla schopna fungovat jako impulz a kreativní síla při tvorbě reálného prostředí. Obecné zásady i konkrétní projekty, které z ní vycházely, byly vždy vztahovány ke stávajícímu fyzickému prostoru a jeho budoucí proměně. Plánování a výstavba urbánního prostředí se stávaly kromě jiného též nástroji politicky deklarované a vědecky řízené sociální změny. Než zaměřím svou pozornost k analýze pomyslné topografie poválečné stalinské modernity a symbolické pozice, kterou v ní zaujaly architektura, urbanismus a stavebnictví, je nezbytné přesněji vymezit kategorii prostoru, jež bude pro další uchopení tématu v mnoha ohledech zásadní.

Koncepty, které umožňují prostor uvažovat a popisovat, je možné velmi zjednodušeně rozdělit na absolutní a relativní.¹¹⁸ Pojetí absolutního prostoru vychází z několika zdrojů, mezi něž patří zejména eukleidovská geometrie (soubor tvrzení o základních pojmech – bod, přímka, křivka, plocha, rovina, úsečka, úhel ad. – a jejich vztazích) a filozofie René Descarta (kartézská soustava souřadnic s trojicí os umožňující definovat jakoukoli polohu v prostoru; dualistické rozdělení světa na sféru hmotných těles a sféru duševních představ). Samotný pojem zavádí při formulaci svých fyzikálních zákonů Isaac Newton a označuje jím prázdné a neměnné prostředí nezávislé na pozorovateli, tělesech, jež obsahuje, a dějích, které se v něm odehrávají.¹¹⁹ K představě apriorního a bytostně homogenního prostoru pak z odlišných myšlenkových východisek dochází rovněž Immanuel Kant.¹²⁰ Takto založená perspektiva se dlouhodobě promítala do sféry přírodních i společenských věd. Až do druhé poloviny 20. století prostor v řadě oborů včetně historiografie

¹¹⁸ Pro rámcový přehled viz Tomáš Weiss. Pojetí absolutního a relativního prostoru ve filozofii a jeho vztah k teritorialitě moderního státu. *Mezinárodní vztahy*, 2010, roč. 45, č. 3, s. 76–88.

¹¹⁹ V kontextu newtonovské fyziky slouží takto definovaný prostor jako pomůcka, k níž lze vztahovat polohu a pohyb těles. Isaac Newton. *Matematické principy přírodní filozofie: Výbor z díla*. Praha 2020.

¹²⁰ Immanuel Kant. *Kritika čistého rozumu*. Praha 2001, s. 55–62.

dominantně figuroval jako přirozená a dále neproblematizovaná kategorie: pasivní jeviště událostí či stabilní a hodnotově neutrální „kontejner“ procesů a jevů.

Moje chápání tohoto pojmu a práce s ním vycházejí naopak z umírněně konstruktivistického přístupu reflektujícího řadu myšlenek, které byly od sedmdesátých let 20. století formulovány či zpětně zahrnuty pod paradigma tzv. prostorového obratu (*spatial turn*).¹²¹ Jeho klíčovým znakem je důraz na sociální aspekty prostoru coby produktu lidského, resp. společenského jednání, který lze vytvářet, kódovat a vnímat skrze rozmanité *re-prezentace (obrazy)*. Závěry mnohých autorů z tohoto široce vymezitelného okruhu souzní nebo vědomě pracují s předpokladem sociální konstruova(tel)nosti reality, jak jej formulovali Peter Ludwig Berger a Thomas Luckmann.

Podle jejich klasické teorie představuje realita sociálně podmíněný a mnohočetný fenomén, který je utvářen jednotlivci, skupinami i společnostmi. Člověk svou činností přirozeně formuje realitu, která jej obklopuje, a neustále do ní promítá vlastní významy a interpretace (externalizace: „*Společnost je výtvořem člověka.*“). Tyto původně subjektivní významy jsou následně zprostředkovávány a rozšiřovány (zejména skrze jazyk a vyjadřování) a začínají být pokládány za objektivní (objektivace: „*Společnost je objektivní realitou.*“). V procesu socializace pak dochází k osvojování a přijímání takto objektivované společenské reality do vědomí jednotlivců (internalizace: „*Člověk je výtvořem společnosti.*“).¹²² Zásadní význam jazyka v těchto souvislostech nespočívá v pouhém popisu reality, nýbrž v jejím aktivním a kontinuálním uspořádávání, re/konstrukci a re/interpretaci.¹²³

Jak konstatuje Pierre Bourdieu: „*Není vůbec protimluv říci, že sociální skutečnosti jsou pouhé sociálně ustavené fikce, a zároveň, že jakožto kolektivně uznávané skutečně existují. [...] Jde-li*

¹²¹ Tento pojem použil poprvé v roce 1989 geograf Edward Soja k ocenění tendencí marxistické sociologie sedmdesátých a osmdesátých let zabývat se po letech odborného nezájmu prostorem jako svébytnou kategorií. Jako první v této souvislosti vyzdvihl přínos Henri Lefebvra a Michela Foucaulta, jejichž starší práce začaly být v té době „objevovány“ prostřednictvím anglických překladů. Edward W. Soja. *Postmodern geographies*. London 1989, s. 16–17, 50, 154. V roce 1996 užil tentýž pojem v širším smyslu pro označení oživeného zájmu o téma prostoru v návaznosti na aktuální mezinárodní trendy (rozpad východního bloku, průvodní jevy globalizace, postkolonialismus) a jeho rekonceptualizacemi napříč obory. E. W. Soja. *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford 1996. Během devadesátých let došlo k rozšíření a zobecnění pojmu i mimo anglosaský kontext. V německém prostředí byl vzhledem ke kontaminaci prostorových otázek nacistickou ideologií (*Lebensraum* apod.) a jejich následné dlouhodobé tabuizaci nezdůrazňován moment „*návratu prostoru*“ do dějin. Srov. Jürgen Osterhammel. Die Wiederkehr des Raumes: Geopolitik, Geohistorie und historische Geographie. *Neue Politische Literatur*, roč. 43, 1998, č. 3, s. 374–397; K. Schlögel. Die Wiederkehr des Raums – auch in der Osteuropakunde. *Osteuropa*, roč. 55, 2005, č. 3, s. 5–16. Přehledový charakter má Doris Bachmann-Medick. *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Reinbek 2006, s. 284–327; v češtině pak zejména Lenka Řezníková. Prostor. In: L. Storchová, *Koncepty a dějiny*, s. 36–45.

¹²² Peter L. Berger, Thomas Luckmann. *Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii vědění*. Brno 1999, s. 64.

¹²³ Tamtéž, s. 45, 70.

*o sociální svět, slova jsou skutečnými tvůrci věcí, neboť vytvářejí konsenzus o jejich existenci a smyslu, obecné cítění, názor – doxa –, chápaný všemi jako samozřejmý.*¹²⁴ V téže souvislosti lze zmínit rovněž tradiční sociologický Thomasův teorém, jenž tvrdí, že „*jestliže je určitá situace lidmi definována jako reálná, pak je reálná ve svých důsledcích*“.¹²⁵ V rámci takto formulovaných východisek je možné pracovat s předpokladem, že socialistická Praha představovala reálný fenomén do té míry, do jaké byla dobovými aktéry v průběhu padesátých let reflektována, popisována a znázorňována.

Jako hlavní teoretickou oporu využívám koncept „*produkce prostoru*“ zformulovaný (nezávisle na anglosaských autorech) filozofem a sociologem Henri Lefebvrem. Ten nahlíží prostor jako primárně sociální produkt, výsledek nepřetržitě probíhajících interakcí mezi společností a fyzickým (v tomto případě městským) prostředím.¹²⁶ Na jeho utváření se podílejí paralelně a ve vzájemném provázání tři roviny sociální praxe. *Prostorové praktiky (spatial practice)* představují bezprostřední rutinní vnímání a poznávání fyzické reality prostoru v každodenním životě (*perceived space*). *Reprezentace prostoru (representations of space)* označují abstraktní teoretické představy a intelektuální konceptualizace prostoru vytvářené na základě dobově dominantního vědění, popř. ideologie (*conceived space*). *Prostory reprezentace (representational spaces)* zahrnují prožívání a interpretace fyzického prostoru skrze asociované znaky, symboly a obrazy, včetně partikulárních prostorů imaginace formovaných např. uměním a literaturou, jež mohou nabízet i alternativy nebo zpochybnění oficiálních konceptů (*lived space*).¹²⁷ Prostor, který obýváme, je tak ve výsledku souhrnem reprezentací, praktik a zkušeností.

Za dominantní způsob zacházení s prostorem označuje Lefebvre v každé společnosti *reprezentace prostoru*, které jsou re/produkovány v podobě map, plánů, návrhů a modelů zejména vědci, urbanisty, architektky či sociálními inženýry. Právě ony jsou podle něj klíčovým mocenským nástrojem státu využívaným k instrumentalizaci a homogenizaci prostoru, jinými slovy k produkci oficiálního prostorového diskurzu.¹²⁸ Přestože se jedná primárně o abstraktní koncepty, nesou v sobě silný nárok na uskutečnění, tj. na přesah z roviny mentální do roviny fyzické. Podle Dereka Gregoryho fungují tyto reprezentace jako určité konstelace moci a znalostí, jako strategie, jejichž

¹²⁴ Pierre Bourdieu. *Teorie jednání*. Praha 1998, s. 96.

¹²⁵ *Velký sociologický slovník I: A–O*. Praha 1996, s. 171.

¹²⁶ Henri Lefebvre. *The Production of Space*. Oxford 1991 (původní francouzské vydání 1974), s. 26–27.

¹²⁷ Tamtéž, s. 33, 38–46.

¹²⁸ Tamtéž, s. 203, s. 391–396.

prostřednictvím je do prostoru „vpisován“ dobově dominantní sociální řád.¹²⁹ Architektura ani urbanismus nefigurují v tomto kontextu jako neutrální, objektivní a „čistě“ vědecké obory, nýbrž jako způsoby zacházení s prostorem založené vždy na konkrétních hodnotách, strategiích a cílech, se schopností nastavovat základní parametry života v (nejen) urbánním prostředí.

V návaznosti na Lefebvra i nezávisle na něm uvažují o prostoru podobným způsobem i další autoři. Michel Foucault zdůrazňuje jeho význam při utváření a uplatňování mocenských vztahů a na konkrétních příkladech přibližuje organizující principy architektury; oproti Lefebvrovi nicméně namísto heterogenního prostředí města zaměřuje pozornost primárně na uzavřenější prostor jednotlivých institucí (vězení, nemocnice, kasárna).¹³⁰ David Harvey klade ve své kritice fungování kapitalistického systému ve městech otázku po způsobech, jimiž různé sociální praxe generují charakteristické formy a konceptualizace prostoru.¹³¹ Obousměrný proces „*socio-prostorové dialektiky*“, v němž na jedné straně sociální praxe vytváří určité prostory a na straně druhé tyto prostory sociální praxi umožňují, omezují a mění, promýšlí rovněž Edward Soja. Ten posléze Lefebvrův koncept dále rozvíjí v postmoderním kontextu do podoby tzv. trialektiky prostorovosti (*trialectics of spatiality*), v níž zdůrazňuje dynamiku a variabilitu vzájemných vztahů mezi prostorem vnímaným, myšleným a prožívaným.¹³²

Prostorové ukotvení představuje důležitý předpoklad stability a kontinuity každého společenství, jeho kolektivní identity a paměti.¹³³ Lefebvre konstatuje, že „*every society [...] produces a space, its own space*“ s charakteristickými parametry a vlastnostmi.¹³⁴ Ve sledovaném období padesátých let se podobné tendence zdají být velmi intenzivní a lze je sledovat na řadě

¹²⁹ Derek Gregory. *Geographical Imaginations*. Cambridge, MA – Oxford, UK 1994, s. 403. Mocenské snahy státu nacházejí na druhé straně také přirozený protipól, a to v podobě alternativních i vyloženě podvrtných diskursů daného prostoru vycházejících z každodenních praktik a zkušeností běžných uživatelů.

¹³⁰ „Priestor má základný význam vo všetkých formách spoločného života; priestor má základný význam v každom uplatňovaní moci.“ „Je pravda, že pre mňa je architektúra [...] iba podporným prvkom, ktorý zabezpečuje isté rozmiestnenie ľudí v priestore, usmernenie ich obehov, ako i kodifikovanie vzťahov, čo medzi sebou udržiavajú. Architektúra sa teda nechápe len ako priestorový prvok, ale ako súčasť sociálnych vzťahov, v lone ktorých prináša isté špecifické účinky.“ M. Foucault. Priestor, vedenie a moc [rozhovor s Paulem Rabinowem, 1982]. In: M. Foucault, Miroslav Marcelli (ed.). *Moc, subjekt a sexualita: Výber z článkov a rozhovorov publikovaných v rokoch 1980–1988*. Bratislava 2000, s. 39 a 40. Srov. též myšlenky v dalších rozhovorech: Colin Gordon (ed.). *Michel Foucault: Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. New York 1980, s. 63–77 (Questions on Geography, 1976) a s. 146–165 (The Eye of Power, 1977).

¹³¹ D. Harvey. *Social Justice and the City*. London 1973, s. 13–14.

¹³² E. W. Soja. The Socio-Spatial Dialectic. *Annals of the Association of American Geographers*, roč. 70, č. 2, 1980, s. 207–225. Týž, *Thirdspace*.

¹³³ Aleida Assmann. Geschichte findet Stadt. In: Moritz Csáky, Christoph Leitgeb (eds.). *Kommunikation – Gedächtnis – Raum. Kulturwissenschaften nach dem „Spatial Turn“*. Bielefeld 2009, s. 16–17. K úloze míst v procesech kolektivního vzpomínání Táž, *Prostory vzpomínání: Podoby a proměny kulturní paměti*. Praha 2018, s. 335–382.

¹³⁴ H. Lefebvre, *The Production of Space*, s. 31.

příkladů a situací. Jestliže se pevnou součástí dobového diskursu stala sousloví jako socialistické město, socialistická stavba měst nebo socialistická architektura, můžeme aktivity mocenských elit interpretovat ve smyslu Lefebvroy teze jako snahu produkovat vlastní svébytný prostor. Detailnější charakteristice jeho znaků a případných specifik budou věnovány následující kapitoly.

Význam zmíněné Lefebvroy triády spočívá v překročení dualistického schématu, v němž fyzický a mentální prostor představují oddělené entity. Při tázání po podstatě socialistického města otevírá možnost analyzovat jeho materiální, symbolické i sociální aspekty ve vzájemné provázanosti, kterou pokládám za velmi podstatnou. Socialistickou Prahu je nejen možné, ale i vhodné vymezovat jako fyzické teritorium, symbolický emblém i sociokulturní produkt dobových představ, konceptů a reflexí, přičemž všechny tyto roviny sehrávaly v procesu jejího budování stejně zásadní roli. Město vždy představuje přirozeně heterogenní prostředí, „*a slippery notion [...] between an abstract idea and concrete material*“.¹³⁵ Teprve paralelním „budováním“ na staveništích i v oficiálních projevech, publikacích či tisku nabývala vize socialistického města padesátých let na intenzitě, sugestivnosti a ideologické účinnosti. Tuto vazbu naznačuje postava cestovatele Marca Pola v již citovaném Calvinově románu, když pronáší, že „*není nikdy možné ztotožňovat město s jeho popisem [a] přece mezi nimi existuje určitý vztah*“. Prostor města není identický ani redukovatelný na své textové a vizuální re-representace, zároveň jej od nich však nelze oddělit.

Termínem re-representace rozumím proces (a jeho výsledky), který ve formálním aparátu lidské komunikace a vnímání zastupuje určitou skutečnost a je nezbytným prostředkem poznávání přítomné i minulé reality, jež nám jinak zůstává bezprostředně nedostupná.¹³⁶ V případě zkoumaného tématu se jedná o produkci rozmanitých textových a vizuálních vyjádření (popisů, fotografií, plánů a projektů) vztahovaných ke konkrétním prvkům materiálního světa (prostor města, čtvrť či objekt). Re-representace tyto reálné prvky reflektují, aniž by je však pouze pasivně odrážely. V intencích svých producentů naopak připisují skutečnosti konkrétní významy a (spolu)formují její smysl. Tento performativní aspekt zvyrazňuje příležitostné psaní pojmu se

¹³⁵ „*The City*‘ is a slippery notion. It slides back and forth between an abstract idea and concrete material.“ Rob Shields. A Guide to Urban Representation and What to Do About It: Alternative Traditions of Urban Theory. In: Anthony D. King (ed.). *Re-Presenting the City: Ethnicity, Capital and Culture in the Twenty First Century Metropolis*. Basingstoke 1996, s. 235. Srov. např. Annette Geiger, Stefanie Hennecke, Christin Kempf (eds.). *Imaginäre Architekturen: Raum und Stadt als Vorstellung*. Berlin 2006.

¹³⁶ Milena Bartlová. Re-representace. In: Tomáš Borovský, Jiří Hanuš, Milan Řepa (eds.). *Kultura jako problém a téma dějepisectví*. Brno 2006, s. 63.

spojovníkem: re-prezentovat určitý prvek znamená znovu či nově jej vytvářet.¹³⁷ Přirozeným rysem re-prezentací (nikoli důkazem jejich „falešnosti“) je různá míra redukce, selekce a homogenizace zobrazované reality.

Vztah mezi utvářením fyzického prostředí a jeho re-prezentací je vhodné sledovat jako obousměrný. Zejména v historických městech středovýchodní Evropy, mezi nimiž zaujímal Praha přední místo, bylo nezbytné se v procesu jejich socialistické rekonstrukce vyrovnávat jak s dochovanou strukturou ulic a domů, tak s hustou sítí starších ustálených obrazů a symbolů. Oficiální vize zde proto přirozeně nemohly být konstruovány a prezentovány skrze zcela libovolné myšlenkové operace. Na druhé straně mohla být města různými způsoby „reformována“ i bez plošných zásahů do své materiální podstaty.¹³⁸

Prostor socialistických měst tedy vnímám jako sociálně produkovaný, a to prostřednictvím sítě vzájemně komunikujících aktérů, oborů a typů médií. Přirozeně dominantní úloha mezi nimi připadala urbanismu a architektuře coby historicky ukotveným disciplínám s potřebným odborným zázemím. Ve vztahu k žádoucí re/organizaci městského prostoru byly zdůrazňovány jejich sociální i symbolické aspekty. Zásadní otázkou socialistického realismu se stala možnost vyjádření deklarovaných ideálů a specifických kvalit nového společenského zřízení v konkrétních výtvarných formách. Dobové politicko-odborné diskuze o ne/schopnosti architektury (potažmo architektů) materializovat ideologická zadání oživily některé otázky, jež v rámci oboru rezonovaly již v průběhu 19. století (zejm. problematiku svébytné „národní formy“). Tvůrčím aktem se v takto nastaveném rámci vedle samotných děl architektury, plánování nebo výtvarného umění stávaly zásadní měrou též způsoby, jimiž byly konkrétní záměry a realizace z rozmanitých pozic komentovány (ve smyslu v úvodu naznačeného Foucaultova pojmu).¹³⁹ Vzájemné doplňování

¹³⁷ Petr A. Bílek. Zvěčnění vůdcové: Literární re-prezentace J. V. Stalina a Klementa Gottwalda vytvářené bezprostředně po jejich smrti. *Slovo a smysl* 5, 2008, č. 9–10, s. 321. Srov. Vladimír Papoušek, Petr A. Bílek. Re-representace, performance historie a současná literární věda. *Slovo a smysl* 7, 2010, č. 13, s. 64.

¹³⁸ Na prvky substituce a estetizace reality v kultuře a umění socialistického realismu upozorňuje J. Dobrenko, *Political Economy of Socialist Realism*, s. 4 a 14.

¹³⁹ M. Foucault. Řád diskursu. In: Týž, *Diskurs, autor, genealogie*, s. 15: „Komentář zažehnává nahodilost diskursu tím, že se na ní podílí, dovoluje sice říci jinou věc než samotný text, avšak za podmínky, že to bude právě tento text, který bude pronesen a jaksi završen“. Jen na okraj poznamenejme, že ideologie sice vytvářejí a používají často působivé a sugestivní obrazy, nikdy však nejsou schopny zajistit jejich jednotné a všeobecně „závazné“ vnímání (v pražském kontextu srov. např. oficiální a „lidové“ interpretace Stalinova pomníku).

a prostupování reálného a re-prezentovaného prostoru vytvářelo dlouhodobý a kontinuální proces.¹⁴⁰

¹⁴⁰ Ke vzájemné podpoře soc-realistickej architektury a literatury detailně Wojciech Tomasiak. *Inżynieria dusz. Literatura realizmu socjalistycznego w planie „propagandy monumentalnej“*. Wrocław 1999.

3 Topografie stalinské modernity: prostor – krajina – město

Jestliže se občan lidově demokratické republiky počátkem padesátých let začel do denního tisku, prolistoval některou z fotografických publikací zachycujících soudobou tvář jednotlivých regionů, při návštěvě kina shlédl aktuální vydání filmového týdeníku, anebo se v řadě případů prošel přímo ulicemi vlastního města, mohl nabývat dojmu, že prostředí, v němž žije, se začíná dynamicky a všestranně proměňovat. Souběh reálné stavební činnosti, intenzivního plánování a široké popularizace zpracovávaných vizí vytvářel příznačnou (a pro mnohé jistě působivou) budovatelskou atmosféru. „*Celá naše republika je jedním obrovským stavenišťem,*“ konstatoval roku 1952 v jedné z početných osvětových brožur publicista Eduard Vyškovský. „*Od Aše za Košice, od Komárna až po severní výběžky Čech, všude se staví mohutná stavební díla, jakých naše země dosud nepoznala. Jsou to stavby naší pětiletky, Gottwaldovy pětiletky.*“¹⁴¹

Obdobně velkorysé perspektivy vyvstávaly v téže době také před obyvateli Německé demokratické republiky, Polska či Maďarska. Symbolické obrazy i praktické otázky spojené s tématem prostoru, s jeho podobou, funkcí, přetvářením a organizací, sehrávaly v myšlenkovém světě raných státně socialistických režimů zásadní úlohu. Celospolečenský význam, jenž byl v ambiciózně nastaveném programu socioekonomických a kulturních změn přikládán stavebnictví, architektuře a urbanismu, přirozeně vyplýval ze schopnosti těchto sfér bezprostředně určovat parametry prostředí, v němž se proces socialistické modernizace měl odehrávat. Dobové pole jejich působnosti bylo proto mimořádně široké. Najdeme v něm výstavbu průmyslových a zemědělských závodů nezbytných ke splnění centrálně stanovených výrobních plánů, intenzivnější využití přírodních zdrojů, řešení bytové nouze, pracovní mobilizaci a výchovu širokých vrstev společnosti, legitimizaci a reprezentaci státní moci, politiku paměti, v přeneseném smyslu pak například i veřejným prostorem hojně cirkulující metafory odvozené ze stavitelské terminologie.

Obsahem následující kapitoly je zevrubnější průzkum tohoto tematicky členitého terénu. Jejím záměrem je objasnit, proč a v jakých konkrétních aspektech sehrávaly prostor a práce s ním v modernizačním projektu československého stalinismu tak zásadní úlohu. Jednotlivé podkapitoly přiblíží dobovou produkci prostoru jednak v těsném propojení s ideologicky klíčovou otázkou výchovy nového člověka, jednak skrze analýzu pomyslné topografie, kterou stalinská modernita

¹⁴¹ Eduard Vyškovský. *Naše stavby socialismu*. Praha 1952, s. 4.

svým důrazem na prostorové kategorie přirozeně vytvářela. V tomto potřebném širším kontextu pak bude vyzdvížena úloha, jež byla přikládána prostoru nových, ale zejména historických měst.

Stalinské vize přeznačovaly a redefinovaly prostor na mnoha úrovních, jak symbolicky (plurimediální síť fotografických, výtvarných, filmových i literárních obrazů, nová honorifikační toponyma), tak fyzicky (stavební, architektonické a urbanistické zásahy), přičemž obě tyto roviny se vzájemně doplňovaly a umocňovaly.¹⁴² Ambiciózní záměry směřovaly do všech koutů zemského povrchu, nad i pod něj (výškové stavby, těžba surovin, metro). Z myšlenkového horizontu sovětského i poválečného československého stalinismu se výraznější měrou vymykal pouze vesmír. V období sovětské Nové ekonomické politiky (NEP) během dvacátých let se vesmírná témata těšila mimořádnému zájmu, který se vedle populárně vědeckých časopisů a literatury odrazil i ve výstavách, filmu či umění (část avantgardních architektů umisťovala návrhy budoucích měst právě do kosmu). Na počátku třicátých let však došlo ze strany státní moci k jejich výrazné marginalizaci ve prospěch pragmatičtějšího podřízení vědecko-technické práce bezprostředním požadavkům výstavby a industrializace země. Všeobecné zaujetí vesmírem začalo opětovně narůstat teprve po roce 1953; teprve vypuštění první umělé družice Sputnik 4. října 1957 otevřeně demonstrovalo přímý zájem sovětského státu na myšlence průniku do vesmírného prostoru jako klíčové součásti globálního soutěžení s kapitalismem.¹⁴³

Dobové zacházení s prostorem zásadně podmiňovaly zejména dva takřka všudypřítomné motivy: důraz na produktivitu a kvantitativní ukazatele a zásadní důvěra v široké možnosti transformovatelnosti člověka i jeho životního prostředí, opřená o možnosti vědeckotechnického rozvoje a autoritu marx-leninské ideologie.

3.1 Nový prostor pro nového člověka

„Filozofové svět jen různě vykládali, jde však o to jej změnit.“ Na pozadí stalinského budovatelství založeného na aktivním přístupu k realitě a prostředí, jež člověka obklopuje, by jistě bylo možné

¹⁴² Emma Widdis hovoří o „*imaginární geografii*“ utvářené v období Leninovy a Stalinovy vlády v souvislosti s potřebou promítnout probíhající proces společenské přeměny rovněž v prostorové rovině. Srov. Emma Widdis. *Visions of a New Land: Soviet Film from the Revolution to the Second World War* [online]. New Haven 2003, s. 2. [cit. 20. 9. 2023]. Dostupné z: <https://ebookcentral.proquest.com/lib/natl-ebooks/detail.action?docID=3419992>.

¹⁴³ Kosmické motivy ani ve třicátých letech zcela nevymizely, řada z nich byla spíše adaptována pro „realističtější“ a státem podporované záměry v oblasti letectví a raketového výzkumu. Po roce 1953 zase obrazy kosmonautů jako nových státem podporovaných hrdinů navázaly na popularizované figury pilotů a stachanovců předcházející stalinistické éry. Podrobněji k tématu James T. Andrews, Asif A. Siddiqi (eds.). *Into the Cosmos: Space Exploration and Soviet Culture*. Pittsburgh 2011, zvl. s. 15–21 a 36–39. Srov. též A. A. Siddiqi. *Imagining the Cosmos: Utopians, Mystics, and the Popular Culture of Spaceflight in Revolutionary Russia*. *Osiris* 23, 2008, č. 1, s. 260–288.

promítnout známý výrok Karla Marxe z roku 1845. Německý klasik vymezil lidskou podstatu jako „*souhrn společenských vztahů*“ a historický vývoj společnosti proto nahlížel jako sled interakcí člověka s okolním světem, v nichž rozhodující úlohu nepřisuzoval idejím, nýbrž vnějším materiálním podmínkám.¹⁴⁴ Friedrich Engels pak ve svém uvažování o člověku zdůraznil jeho schopnost (na rozdíl od zvířat) vytvářet nástroje a s jejich pomocí zásadně působit na přírodu.¹⁴⁵ Právě práce a výroba nástrojů se v kontextu marxistického myšlení staly hybnými momenty dějin. Lidský jedinec nepředstavuje v tomto pojetí pasivní objekt působení abstraktních idejí či přírodních sil. Ve svém fyzickém prostředí naopak vždy produktivně jedná a tím jej – i sebe sama – přetváří.¹⁴⁶

Politická praxe meziválečného Sovětského svazu mnohé z myšlenek „otců zakladatelů“ rozvinula, ale také redukovala do podoby schémat. Lenin i Stalin sdíleli předpoklad poznatelnosti přírodních a společenských zákonů (zmíněný v předchozí podkapitole), na jejichž základě je možné jak přírodní, tak sociální procesy usměřňovat a zdokonalovat. Modernizační vize stalinismu sice brala v úvahu existenci jistých objektivních a lidskou vůlí nezrušitelných principů, zároveň však všestranně upevňovala přesvědčení, že tyto principy lze na základě dokonalého vědeckého poznání (postaveného na bázi marx-leninismu) rozsáhle regulovat a využít ve prospěch vlastních záměrů.¹⁴⁷ Stalinův závazný výklad historického materialismu potvrdil jako určující faktor vývoje společnosti „*způsob výroby materiálních statků*“, který jednoznačně nadřadil vlivům geografického prostředí.¹⁴⁸ Přírodní i urbánní prostor proto v nových ekonomických podmínkách státního socialismu představoval především velkolepou a nepostradatelnou pracovní plochu. Teprve organizovanou tvůrčí činností v něm měla vzniknout kýžená dokonalejší společnost.

¹⁴⁴ K. Marx. These o Feuerbachovi. In: K. Marx, B. Engels. *Spisy: Svazek 3*. Praha 1958, s. 19. Srov. V. Sommer. *Marxismus a historiografie*. In: Jana Čechurová, J. Randák a kol. *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha 2014, s. 144–145.

¹⁴⁵ B. Engels. *Dialektika přírody*. Praha 1952, s. 31–32.

¹⁴⁶ K. Marx, These o Feuerbachovi, s. 17–18. Srov. Týž, *Bída filosofie*. Praha 1950, s. 127 („*Celé dějiny jsou pouze stálým přetvářením lidské povahy.*“).

¹⁴⁷ Stalin hovořil i o podmanění či „*osedlání*“ těchto zákonitostí. J. V. Stalin, *Ekonomické problémy socialismu v SSSR*, s. 8. Srov. původní subtilnější Engelsovy teze, v nichž vyjádřil důvěru v možnosti neustálého zdokonalování lidského poznání a vztahu k přírodě: „*A tak si na každém kroku uvědomujeme, že naprosto neovládeme přírodu, jako dobyvatel ovládá cizí národ, jako někdo, kdo stojí mimo přírodu – nýbrž že jí tělem, krví i mozky náležíme a tkvíme v ní a že celé naše panství záleží v tom, že dovedeme lépe než všichni ostatní tvorové poznávat její zákony a správně jich užívat.*“ B. Engels. *Podíl práce na polidštění opice*. Praha 1950, s. 19.

¹⁴⁸ J. V. Stalin, *O dialektickém a historickém materialismu*, s. 22 a 24. Srov. Dušan Frič. Co je to geografický determinismus. *Lidé a země* 2, 1953, č. 3, s. 85; Miroslav Macka. Význam díla J. V. Stalina pro geografii. *Sborník Československé společnosti zeměpisné*, roč. 1953, č. 2, s. 65–69.

Také pro poválečné komunistické režimy Československa a dalších států východního bloku se přeměna krajiny a měst stala politicky vysoce relevantní aktivitou. Úkoly svěřené urbanistům, architektům a plánovačům přímo souvisely se základním cílem i nezbytným předpokladem úspěšného vybudování socialismu: výchovou nového člověka. V dobově obvyklém patetickém tónu naznačil tento význam například Karel Honzík: „*Jak by nám architektům nebyla blízka tato doba, kdy se na nové základně formují nejen města, ale i život a člověk sám! Od Šumavy k Behringově úžině hřmí ruch výstavby, v níž se mění i krajiny i sami budovatelé. Vše se stalo velikým stavenišťem, i naše duše. Tesáme na sobě samých, hledající podobu socialistického člověka.*“¹⁴⁹ Přesvědčení o zásadní re/formovatelnosti člověka skrze řízené přetváření prostoru, v němž žije, vycházelo z hlubší myšlenkové tradice, na níž se podílely materialistická filozofie, osvícenský náhled na lidskou mysl coby mechanismus zdokonalitelný výhradně vnějšími stimuly i řada urbánních projektů 19. století, jejichž sociálně reformní aspekt následně radikalizovala umělecká avantgarda meziválečného období.¹⁵⁰

„*Potřebujeme města a vesnice, ulice a náměstí, byty a továrny tak krásné a ušlechtilé, aby jejich vlastnosti přešly do lidí,*“ psal počátkem padesátých let architekt Karel Gavlas. „*A životní prostředí má vliv, má tu moc, aby myšlení člověka pozvedlo od pohledu na sobecké osobní blaho a ukázalo mu perspektivu komunismu.*“¹⁵¹ Klíč k zajištění žádoucí vizuální formy byl spatřován (v duchu proklamovaných principů socialistického realismu) v důsledné spolupráci projektantů s výtvarnými umělci.¹⁵² Malířská, sochařská a uměleckořemeslná díla osazovaná ve veřejném prostoru i interiérech měla hodnoty socialismu názorně a srozumitelně zprostředkovávat širokým vrstvám společnosti.

Identitu, chování i estetické cítění nového člověka měla zásadní měrou určovat nejen výsledná podoba životního prostředí, ale již samotný proces jeho vytváření a kultivace, na němž se (za pomoci soudobých technických vymožeností) podílel. Doboví žurnalisté často zdůrazňovali, že noví, tedy politicky uvědomělejší, odolnější a obětavější lidé socialismu „rostou“ právě na staveništích velkých projektů a brigádnických akcí. „*Lidé stavějí a budují nové město. Avšak narůstající dílo buduje a přetváří i lidi samé. Z nového poměru k práci rozkvétají i nové krásné city*

¹⁴⁹ Karel Honzík. Deset let na staveništi míru. *Architektura ČSR* 5, 1955, s. 163.

¹⁵⁰ Yinghong Cheng. *Creating the New Man: From Enlightenment Ideals to Socialist Realities*. Honolulu 2008, s. 8 an.

¹⁵¹ Karel Gavlas. Za život krásný a radostný. *Literární noviny* 1, 1952, č. 12, s. 7.

¹⁵² J. Kroha. Stavby socialismu a výtvarné umění. *Výtvarné umění* 2, 1951–1952, č. 7–8, s. 265–269.

člověka k člověku.“¹⁵³ Továrny, hutě, elektrárny a sídliště byly soustavně charakterizovány jako nezbytné „kvádry k výstavbě republiky“ a „velké školy“, v nichž lidé rozvíjejí nejen svou fyzickou odolnost a zručnost, ale také odpovědný přístup, důvtip při zacházení s technikou a vysokou pracovní morálku.¹⁵⁴ Místem zkoušky se staveniště stávala i pro literáty a výtvarníky, kteří zde měli zpracováním nových námětů osvědčit svůj talent i přináležitost k aktuálnímu politickému zřízení. Přesvědčení o vzájemném provázání člověka a jeho prostředí lapidárně shrnovalo dobově rozšířené heslo, užívané zejména mladými svazáky a brigádníky ostravské Nové huti Klementa Gottwalda: „*My stavíme stavbu – stavba staví nás!*“¹⁵⁵

Nový člověk fungoval v pounorovém kontextu jako mobilizační nástroj propagandy, symbol probíhajících změn, potenciálně společensky integrující idea i vzor odkazující na ústřední pozici Sovětského svazu, jehož model měl být bezvýhradně následován.¹⁵⁶ Navzdory mimořádné frekventovanosti a vlivu na dobovou realitu nicméně nešlo o jasně definovaný a vnitřně jednotný koncept, ale spíše „konglomerát představ a iluzí o možnostech duševní, sociální i fyzické zdokonalitelnosti lidské osobnosti“.¹⁵⁷ Jeho heterogenní charakter vyplýval z vývojových peripetií, jimiž prošel jak v dlouhodobější historické perspektivě, tak i v samotném prostředí SSSR, z něhož byla po roce 1948 primárně odvozována jeho legitimita.

Kořeny pojmu lze vysledovat již v tradiční křesťanské věrouce (*List apoštola Pavla Efezským, Evangelium podle Jana*), kde figuruje v kontextu přijetí víry: křest přináší zbavení se „starého“ člověka v sobě a přijetí „nového“, očištěného od hříchu.¹⁵⁸ Osvícenské intelektuální prostředí úvahy o možnostech měnit podstatu jednotlivce i společnosti rozhodujícím způsobem sekularizovalo. Výzvy a krize modernizačního procesu v průběhu 19. a zejména 20. století následně vytvořily dostatek příležitostí k promítnutí podobných úvah do konkrétních filozofických,

¹⁵³ *Skladatelé Nové Ostravě*. Praha 1952, s. 30. Srov. např. Jiří Váňa. Na HUKO rostou noví lidé. *Práce* 8, 1952, č. 39, s. 3; Antonín Zápotocký. *Vybudujeme nové Ostravsko, mohutnou základnu socialismu: Projev předsedy vlády soudruha Antonína Zápotockého na aktivu komunistů ve VŽKG v Ostravě*. Praha 1951, s. 15 a 22. Shodný motiv přetváření člověka vyjadřovaly i průmyslové metafory kování a tavby. Srov. V. Macura, *Šťastný věk*, s. 56.

¹⁵⁴ Jiří Brabenec. *Velká proměna*. Praha 1954, s. 169.

¹⁵⁵ Vybojují si čest stát se komunisty. *Rudé právo* 31, 1951, č. 183, s. 1. Emblematickou povahu hesla zdůraznily i pozdější publikované vzpomínky účastníků – srov. např. Jan Řežábek, František Coňk. *Podepsána mladá generace*. Praha 1967, s. 25 an.; Alois Buchtík. *My stavěli stavbu – stavba nás*. In: *Stavebnictví včera, dnes a zítra*. Praha 1973, s. 45–48.

¹⁵⁶ Blíže D. Nečasová, *Nový socialistický člověk*, s. 171 an. Srov. též V. Macura, *Šťastný věk*, s. 20 a 101–102.

¹⁵⁷ Michaela Pešková. *Idea „nového člověka“ v ruské literatuře 20. a 30. let 20. století*. Plzeň 2012, s. 16. Jak Pešková zároveň připomíná, samotný pojem nevznikl k označení již existující reality, ale naopak dříve než onen kýžený vyšší lidský typ, který označuje.

¹⁵⁸ Derek Müller. *Der Topos des Neuen Menschen in der russischen und sowjetrussischen Geistesgeschichte*. Bern 1998, s. 19; M. Pešková, *Idea „nového člověka“*, s. 14.

sociálních, politických i uměleckých modelů, mezi nimiž „socialistický člověk“ představoval pouze jednu z variant (mj. myšlenky Friedricha Nietzscheho, expresionismus, futurismus, pravicově nacionalistická hnutí meziválečné Evropy včetně nacismu).¹⁵⁹

Rovněž v ruském prostředí se idea nového člověka utvářela v širokém názorovém spektru již před rokem 1917, od šedesátých let 19. století zejména v diskuzích mezi radikálně pokrokovými západníky a konzervativními slavjanofily.¹⁶⁰ Jedním z prvních autorů, kteří s touto ideou otevřeně pracovali, se stal spisovatel a filozof Nikolaj Gavrilovič Černyševskij v utopickém románu z roku 1862 nazvaném *Co dělat?* s podtitulem *Z příběhů o nových lidech*. Jeho text, inspirovaný myšlenkami francouzského a britského raného socialismu, předznamenal řadu později rozvíjených motivů spojených se vztahem jedince a společnosti: požadavek podřízení osobních zájmů prospěchu společnosti, schopnost obětovat se pro blaho celku, život v rámci spolupracujících komunit. Hlavní hrdina představoval typ asketického, vysoce morálního bojovníka, jenž je pevně odhodlán uskutečnit svou vizi spravedlivé a šťastné budoucnosti.¹⁶¹ Popularitu Černyševského románu, které se těšil ve druhé polovině 19. století mezi reformně naladěnou částí ruské intelektuální elity, v nových podmínkách sovětského státu dále posílil V. I. Lenin. Ve svých textech k němu hojně odkazoval a vyhradil mu pozici díla, které jej (i ve srovnání s pracemi Marxe a Engelse) rozhodujícím způsobem intelektuálně formovalo.¹⁶²

Zdaleka nejen díky této souvislosti se nový člověk stal po bolševické revoluci frekventovaným předmětem úvah a diskuzí. Přestože samotný pojem ve dvacátých letech explicitně zazníval pouze od části politiků (Lva Trockého, Anatolije Lunačarského, Nikolaje Bucharina), téma komplexního přetváření světa a života představovalo společnou platformou, na níž se setkávaly (nikoli bezkonfliktně) zájmy politického vedení i tvůrců umělecké avantgardy. Snaha přenést dynamiku započaté materiální přeměny země (znárodnění, elektrifikace) i do proměny člověka a společnosti spojovala literární tvůrce hledající vhodné formy proletářské poezie a románu, progresivně orientované architektky i pedagogické teoretiky z okruhu Lidového komisariátu osvěty

¹⁵⁹ Lukáš Fasora, Jiří Hanuš, Denisa Nečasová a kol. *Svědnost sociálního experimentu: Nový člověk 20. století*. Praha 2018; Peter Fritzsche, Jochen Hellbeck. Nový člověk stalinského Ruska a nacistického Německa. In: M. Geyer, S. Fitzpatrick, *Za obzor totalitarismu*, s. 404–456.

¹⁶⁰ K tematice vizí a vizionářství v ruské kultuře, vědě a umění od konce 19. století do dvacátých let 20. století (na přelomu 19. a 20. století široce inspirované Nietzscheho ideou nadčlověka) podrobně Tomáš Glanc. *Ruské vize. Revolver Revue* 30, 1995, s. 174–216.

¹⁶¹ Nikolaj Gavrilovič Černyševskij. *Co dělat?* Praha 1949; M. Pešková, *Idea „nového člověka“*, s. 17–18.

¹⁶² Název jeho románu převzal pro svůj text z roku 1902; srov. V. I. Lenin. *Co dělat? Palčivé otázky našeho hnutí*. Praha 1949 (3. vyd.).

(Narkompros). Zejména bezprostředně po roce 1917 a v raných dvacátých letech bylo proto spektrum rozvíjených konceptů v oblastech kultury i vědy mimořádně široké.¹⁶³

V rámci oficiální politické linie získal pozici vlivné a respektované vědecké autority již během dvacátých let fyziolog Ivan Petrovič Pavlov.¹⁶⁴ Ten dospěl na základě dlouholetých výzkumů v oblasti vyšší nervové činnosti k materialisticky založené teorii, v níž jsou lidská psychika a chování determinovány objektivními vnějšími činiteli, tj. podmínkami a podněty okolního prostředí. Jedním ze základních způsobů adaptace jedince (zvířete i člověka) je přitom průběžné vytváření a vyhasínání tzv. podmíněných reflexů. Zásadní principy Pavlovovy nauky tak spočívaly v determinismu („[V]šechny nervové děje, včetně tzv. psychické aktivity jsou objektivně determinovány, mají svou zákonitost, svou kausalitu. Tato zákonitost je poznatelná, přístupná objektivnímu přírodovědeckému výzkumu.“) a v neoddělitelnosti organismu od jeho prostředí („kterýkoliv děj v organismu [...] lze pochopit a vysvětlit jen v nerozlučné souvislosti s podmínkami existence organismu, s jeho prostředím, neboť veškerá činnost organismu jako celku i jeho částí vzniká, vyvíjí se, trvá a mění se jen v nerozlučné spojitosti a jednotě s prostředím“).¹⁶⁵

Pavlovovy teoretické postuláty začaly být záhy po roce 1917 v silně zjednodušené formě (a navzdory přesvědčení samotného Pavlova) přenášeny na politickou úroveň. V konceptu nového socialistického člověka plnily úlohu zásadních podpůrných argumentů pro ambiciózní záměry přetváření lidské mysli, návyků a chování. Státem podporovaný kult utvářený kolem osoby zasloužilého vědce pokračoval v období Stalinovy vlády a počátkem padesátých let se rozvinul také v prostředí lidově demokratických států. Pavlovovo učení bylo interpretováno jako „základ k tomu, aby lidský organismus, člověka bylo možno nejen popisovat a vykládat, nýbrž aktivně měnit tak, aby byl svému životnímu prostředí, jež si svou prací vytváří, co nejlépe přizpůsoben, aby byl lepší a šťastnější“.¹⁶⁶

¹⁶³ Toby Clark. The „New Man’s“ Body: A Motif in early Soviet Culture. In: Matthew Bown Cullerne, Brandon Taylor (eds.). *Art of the Soviets: Paintings, Sculpture and Architecture in a One Party State 1917–1992*. Manchester 1993, s. 33–50.

¹⁶⁴ Y. Cheng, *Creating the New Man*, s. 24–26. Roku 1923 byla vydána kniha *Podmíněné reflexy*, v níž Pavlov shrnul své dosavadní výzkumy a poznatky.

¹⁶⁵ Jaromír Hrbek, Jan Hrbek. *Experimentální a klinická pathofysiologie nervové soustavy II*. Praha 1956, s. 24 a 18.

¹⁶⁶ Zdeněk Servít. Život a dílo Ivana Petroviče Pavlova. In: *Slavnostní zasedání k uctění památky velikého sovětského fyziologa I. P. Pavlova*. Praha 1951, s. 19. Vztah sovětského vedení k Pavlovovu myšlenkovému odkazu nepostrádal vnitřní ambivalence a spory, do podoby bezvýhradného dogmatu byl kanonizován až roku 1950. Tento vývoj detailně přibližuje Torsten Rütting. *Pavlov und der Neue Mensch: Diskurse über Disziplinierung in Sowjetrußland*. München 2002.

Z tohoto důvodu zaujal Pavlov klíčovou pozici mezi kanonizovanými osobnostmi moderní pokrokové vědy, která umožňuje stále výrazněji modelovat obývaný prostor i člověka v něm: „*Darwinovo učení ničí víru v neměnitelnost přírody, jednou provždy stvořené. Marx a Engels boří víru v neměnitelnost společenského zřízení. [...] Pokroková, mičurinská genetika boří víru v neměnnost, resp. náhodnost ve změnách dědičnosti. Vytváří přesvědčení, že i rostlinnou a živočišnou přírodu je třeba nejen popisovat a pasivně vykládat, nýbrž aktivně měnit podle vůle a potřeb člověka.*“¹⁶⁷

Ideologický výklad Pavlovových závěrů se během období stalinismu promítl do řady dalších oborů, medicíny, pedagogiky či psychiatrie.¹⁶⁸ V oblasti výchovy lze styčné plochy nalézt v díle neméně vlivného sovětského „klasika“ spojeného s hledáním optimálních forem pře/výchovy nového člověka, pedagoga a spisovatele Antona Semjonoviče Makarenka. Jeho systém, založený na důvěře v široké možnosti „tvarování“ člověka, podporoval pozitivní zapojení jedince do kolektivu na principu vytváření pozitivních návyků a utlumování zlovyků.¹⁶⁹ Provázání rozvoje člověka s podněty z vnějšího prostředí bylo v sovětském (a následně i československém) prostředí promyšleno na řadě úrovní, od otázek uspořádání prostoru pracovišť, škol a zdravotnických zařízení až po agitační strategie ve veřejném prostoru měst a obcí.

Představa nového člověka prošla v sovětském meziválečném a poválečném kontextu několika významovými posuny, které úzce souvisely s politickým a socioekonomickým vývojem země a názorně se odrážely ve sféře literárních, výtvarných a filmových reprezentací. Období stalinismu přineslo v tomto směru postupně několik výrazných změn.

Vyhlášení prvního pětiletého plánu (1928–1932) znamenalo počátek soustavného tlaku na všestranné zvyšování pracovní produktivity s cílem maximálně využít ekonomický potenciál země a dosáhnout její urychlené industrializace. Význam organizované práce doprovázené „*zvládnutím*

¹⁶⁷ T. Rütting. *Pavlov und der Neue Mensch*, s. 18–19.

¹⁶⁸ „[P]oznání příčin, jež určují vývoj nervových a duševních procesů v žádaném směru, umožňují předvídání a cílevědomé zaměření výchovného působení na člověka. Na základě učení o vyšší nervové činnosti může pedagogika i psychologie vypracovat skutečně vědeckou teorii výchovy a učení a obohatit tak pedagogickou praxi novými metodami, vedoucími k výchově nového socialistického a komunistického pokolení.“ Josef Linhart. O významu učení I. P. Pavlova pro psychologii a filozofii. In: *Slavnostní zasedání*, s. 41. Srov. též J. Linhart. *Vliv prostředí a výchovy na duševní vývoj dítěte*. Praha 1950, s. 43 an.; J. A. Popov. Význam učení I. P. Pavlova pro klinickou medicínu. In: *První československo-sovětské lékařské dny dne 2.–4. března 1951 v Praze*. Praha 1951, s. 110 an.

¹⁶⁹ V. N. Kolbanovskij. Učení I. P. Pavlova a některé otázky pedagogiky. In: *Učení I. P. Pavlova a některé otázky pedagogiky*. Praha 1952, s. 25–26; A. G. Ter-Gevondjan. *Makarenkův pedagogický systém*. Praha 1951.

techniky“ byl spatřován nejen v hospodářské, ale i sociální (pře/výchovné) rovině.¹⁷⁰ Vzorové hrdiny literárních děl představovali v tomto období obyčejní lidé, nejčastěji dělníci „dospívající“ v rovnostářských pracovních kolektivech velkých staveb. Zatímco Katerina Clark označuje za dominantní metaforu první sovětské pětiletky stroj (hodnota jednotlivce spočívá v jeho efektivním zapojení do mechanismu společnosti a v podílu na jejím správném fungování), Michaela Pešková dovozuje, že shodnou funkci lze přisoudit také stavbě. Právě stavby a staveniště (rostoucího počtu továren, měst a vodních děl) začaly být soustavně prezentovány jako prostor permanentního růstu a kultivace člověka a komplexní zdroj všech jeho emocí.¹⁷¹

Zavedení socialistického realismu jako jediné přípustné metody umělecké tvorby, potvrzené na Prvním všesvazovém sjezdu spisovatelů (1934), signalizovalo jednoznačný zájem politického vedení na důslednější disciplinaci dosud rozrůzněné kulturní sféry a vytýčení „*socialistického budování*“ jako ústředního tématu veškeré tvorby. Umělci se měli napříště stát „*nejaktivnějšími organisátory přetváření vědomí lidí v duchu socialismu*“, tj. proces formování nového člověka znázorňovat i sami rozvíjet.¹⁷² Na základě politického zadání se tak literární a výtvarná produkce během první poloviny třicátých let posunula od zobrazování příběhů běžných lidí k individualizovanějším „*hrdinům práce*“, kteří díky mimořádným vlastnostem překračují standardní normy, a k biografii výjimečných osobností vybraných oborů, vesměs spjatých s dobýváním a přetvářením sovětského prostoru a přírody (stachanovci, letci, polárníci ad.).¹⁷³

V roce 1935 proklamoval Stalin namísto dosavadního hesla „*Technika rozhoduje vše*“ heslo nové, pokládající větší důraz na sílu a vůli vedoucích jednotlivců: „*Kádry rozhodují vše*“.¹⁷⁴ Zásadní role v procesu výstavby socialismu byla v období druhé pětiletky (1933–1937) přisouzena vzájemnému soutěžení pracovních kolektivů a rozvoji údernictví, tedy průběžného zvyšování individuálních pracovních výkonů nad stanovené normy, jehož princip žádoucím způsobem vytyčil

¹⁷⁰ „*Zvládnutí techniky*“ se stalo jedním z ústředních hesel první pětiletky. Srov. např. Vjačeslav Molotov. *Der 5 Jahr Plan siegt*. Hamburg – Berlin 1931, s. 45 a 53–54. Jako „nápravně pracovní“ zařízení k žádoucí převýchově byl oficiálně veden i rozsáhlý systém táborů nucených prací Gulag.

¹⁷¹ K. Clark. *Sovětský román: Dějiny jako rituál*. Praha 2015, s. 137–140; M. Pešková, *Idea „nového člověka“*, s. 133–134. Typický příklad „stavebního“ románu představuje dílo Valentina Katajeva *Vpřed lící výstavbu hutního kombinátu v Magnitogorsku* (2. čes. vyd. Praha 1949).

¹⁷² A. A. Ždanov, *O nejpokrokovější literatuře světa*, s. 15 a 18.

¹⁷³ M. Pešková, *Idea „nového člověka“*, s. 46; Vít Schmarc. *Země lyr a oce: Subjekty, ideologie, modely, mýty a rituály v kultuře českého stalinismu*. Praha 2017, s. 255 an., 348–350; E. Widdis, *Visions of a New Land*, s. 144.

¹⁷⁴ J. V. Stalin. Projev v kremelském paláci při propouštění absolventů akademií Rudé armády 4. května 1935. In: Týž, *Otázky leninismu*. Praha 1952, s. 488–489.

horník Alexej Stachanov.¹⁷⁵ Vyhlášení nové sovětské ústavy (1936) přineslo opětovnou politickou akceptaci a podporu tradičního modelu rodiny coby ústřední společenské jednotky (ve sféře architektury byl tento obrat spojen mj. s odmítnutím idey kolektivního bydlení ve prospěch standardních domů s individuálními byty).

Během druhé světové války zvýraznila mobilizační a sebelegitimizační politika sovětského státu mezi vlastnostmi ideálního hrdiny a vzorného sovětského občana národní vědomí a sepětí s rodnou zemí. Po roce 1945 byla pak v rámci snah režimu o stabilizaci společnosti definitivně potvrzena tendence nastoupená již v polovině třicátých let, která spočívala v akceptování řady původně odsuzovaných „buržoazních“ hodnot vázaných na postupně zformovanou a sílící střední třídu. Někdejší důraz na asketičnost, maximální obětavost a sebezapírání vystřídal odtabuizování nároku na osobní vlastnictví, pohodlí a materiální výhody jako součásti spravedlivé odměny za odvedenou práci a loajální postoj vůči státu.¹⁷⁶ Mladé a fyzicky zdatné literární hrdiny doplnily méně patetické figury z řad vědců, techniků a vynálezců, a rovněž odpovědných funkcionářů schopných na základě pokynů shora efektivně řídit a organizovat práci.¹⁷⁷

Naznačené základní rysy sovětského vývoje dokládají, že ačkoli kýžený cíl v podobě komunistické společnosti zůstal napříč dekádami nezpochybněn, konkrétní žádoucí znaky nového člověka procházely v SSSR dvacátých až padesátých let postupnou proměnou. Do kulturně politického kontextu poúnorového Československa byly pak jednotlivé myšlenkové koncepty a schémata odkazující na různé fáze sovětského vývoje přenášeny souběžně, v rámci jediné široké množiny následováníhodných „sovětských vzorů“, takže v praxi běžně docházelo k jejich prolínání a kombinaci.¹⁷⁸ Proklamovaný ideál v sobě proto od počátku nevyhnutelně nesl výraznou vnitřní ambivalenci.

Nový socialistický člověk padesátých let zůstal specificky rozkročen mezi kolektivismem a individualismem. Mohl a měl se rozvíjet výhradně v rámci organizovaného kolektivu, kde měl trávit pracovní i volný čas a svou činností nesobecky přispívat ke společnému blahu všech. Zároveň se však stával nezastupitelným právě coby individuum, neboť prospěch společnosti a funkčnost

¹⁷⁵ J. V. Stalin. Politická zpráva Ústředního výboru XVI. sjezdu VKS(b) 27. června 1930. In: Týž, *Spisy, Sv. 12*. Praha 1953, s. 300 a 335; J. V. Stalin. *Projev na první všesvazové poradě stachanovců* [1935]. Praha 1949, s. 13.

¹⁷⁶ K těmto aspektům detailně Vera S. Dunham. In *Stalin's Time: Middleclass Values in Soviet Fiction*. Durham – London 1990. V českém prostředí recipoval V. Schmarc, *Země lyr a ocele*, s. 261–279.

¹⁷⁷ Důraz kladený v oficiální rétorice od poloviny čtyřicátých let namísto dřívějšího heroismu na „*kulturu*“ (zahrnující v nejširším slova smyslu modernizovaný životní styl, kultivované chování, vzdělání, umění) přibližuje K. Clark, *Sovětský román*, s. 275–281 (zčásti v kritické polemice s tezemi Very Dunham).

¹⁷⁸ V. Schmarc, *Země lyr a ocele*, s. 405.

systemu byly opřeny o maximalizované a usměrněné úsilí každého jednotlivého člověka.¹⁷⁹ Jak podotýkají Jan Mervart a Jiří Růžička, z hlediska stalinského modelu modernity neznamenal důraz na individualitu příklon k liberálnímu typu individualismu spojenému s libovůlí a sledováním osobního zájmu, ale kladl na člověka naopak značné nároky. „*Jednotlivec byl neustále vyzýván a podněcován k aktivitě, k tvůrčímu a bdělému myšlení, k překračování vlastních limitů, na druhé straně byl nucen podřizovat se stranické linii, sebedisciplíně, požadavku jednoty vlastního a společenského zájmu.*“¹⁸⁰ Důraz na schopnost člověka přetvářet své prostředí a zdolávat jeho překážky tak zároveň provázelo upozadování jeho individuální vůle ve prospěch pevných zákonů dějin, které může naplňovat, urychlovat, ale nikoli subjektivním rozhodnutím zvrátit.

Určité rozpory vznikaly rovněž v poměru mezi rovnostářstvím a hierarchičností. Teoretický ideál představovala společnost složená výhradně z „nových lidí“ podávajících setrvale vysoké výkony. V této souvislosti byl výrazně liberalizován původně exkluzivní pojem hrdinství a aplikován na škálu všedních pracovních činností.¹⁸¹ Každý občan tím získával možnost zařadit se (např. účastí na brigádnické akci či důsledným plněním úkolů na svěřeném úseku) do prestižní kategorie úderníků a zlepšovatelů. Oceňování, popularizace a materiální zvýhodnění těchto pracovníků však na druhé straně vnášely do proklamovaného egalitářského modelu prvky nevyhnutelné hierarchizace.¹⁸²

Z hlediska československého vývoje je podstatné zdůraznit, že poválečné úvahy o novém socialistickém člověku nebyly pouze odvozeninami sovětských reálií, ale zaznívaly zde již před únorovým převratem, a to zdaleka nejen z okruhu KSČ. Soustavně o nutnosti politického i mravního přerodu společnosti hovořil prezident Edvard Beneš. „*Půjde nyní v podstatě v posledních důsledcích o zrození nového člověka, o vytvoření harmoničtější lidské osobnosti s čistým pokorným srdcem a osvíceným rozumem. Bude to člověk skromnější vědomě a dobrovolně se podřizující zákonům humanity a lidské sympatie. Bude to člověk s novým vyznáním víry [...] v novou demokracii, jež má být režimem nového lidství s novým přesvědčením, že člověk nemůže a nesmí již svého bližního ani utiskovat, ani znásilňovat, ani vykořisťovat,*“ prohlásil při návštěvě

¹⁷⁹ Této otázce se zčásti dotýká J. Růžička, *Poststalinismus jako (ne)stalinský projekt modernity*, s. 226.

¹⁸⁰ J. Mervart, J. Růžička, „*Rehabilitovat Marxe!*“, s. 92 a 93.

¹⁸¹ V. Schmarc, *Země lyr a ocele*, s. 170–171.

¹⁸² Srov. Rainer Gries, Silke Satjukow (eds.). *Sozialistische Helden: Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR*. Berlin 2002.

Olomouce v červenci 1946 a vytkl „*boj o nového člověka*“ jako jedno z nezbytných ideových východisek osvobozeného státu.¹⁸³

V politickém diskurzu třetí republiky byla celková přestavba společnosti v duchu socialismu všeobecně akceptována jako nevyhnutelný vývojový stupeň. Ekonomické a sociální proměny, k nimž došlo v důsledku války, „*to vše se nás dotklo tak hluboce, že nejsme tíž lidé, jací jsme byli roku 1939. Kolik pravd, kolik pojmů a idejí, jež jsme považovali kdysi za trvalé a nerozborné, se zhroutilo*“, konstatoval v úvodní přednášce na znovuotevřené pražské univerzitě v červnu 1945 profesor katedry dějin umění Antonín Matějček. „*Není toho mnoho, co obstálo z ideologie, v níž jsme před touto válkou věřili, ještě méně zbylo z minula toho, oč se můžeme oprít při výstavbě života nového. Ale zato vyvstaly síly a ideje nové, ideje, které byly kdysi považovány za utopie, za pouhé sny o lidském štěstí. [...] Ani největší skeptik nemůže dnes odepřít socialismu aspoň smysl naděje, té veliké naděje, která lidstvu po tolikerém přehodnocení a znehodnocení tolika tradičních hodnot zbývá.*“¹⁸⁴

K centrálnímu pojmu socialismu se nicméně jednotliví aktéři vztahovali z rozdílných ideových pozic.¹⁸⁵ Z okruhu lidové strany zazníval důraz na nezbytnost pevných mravních zásad a křesťanského duchovního ukotvení při vytváření nové (ale nikoli beztřídní) společnosti a nového člověka.¹⁸⁶ Národní socialisté operovali s představou budoucí beztřídní společnosti jako mravně obrozeného celku, který bude zbaven sociálních, národnostních i světonázorových rozdílů, ale zároveň vybaven údajně typicky národními rysy (rozum, smysl pro spravedlnost).¹⁸⁷ Přední intelektuál národně socialistického tábora František Kovárna spatřoval ve vytvoření nového lepšího člověka základní smysl a oprávnění socialismu, apeloval však na nezbytnost rozvíjet socialismus jako „*společnost svobodných a osobně odpovědných lidí*“ s respektem k lidskému soukromí.¹⁸⁸

¹⁸³ Cesta a projevy presidenta republiky na Hané: Jsme v ČSR, nejsme mezi východem a západem. *Národní osvobození* 17, 1946, č. 160, s. 1.

¹⁸⁴ Antonín Matějček. Zahajovací přednáška na znovuotevřené Universitě Karlově, 19. června 1945. In: Týž, *O umění a umělcích*. Praha 1948, s. 165. Na jaře 1948 se Matějček stal členem KSČ. M. Bartlová. *Dějiny českých dějin umění 1945–1969: Dějiny umění slouží vědě o člověku*. Praha 2020, s. 55.

¹⁸⁵ Ch. Brenner, *Mezi Východem a Západem*, s. 96–97.

¹⁸⁶ František Stuchlý. Mravní vedení národa. *Lidová demokracie* 2, 1946, č. 21, s. 1; Týž, Padesát let cti a práce. *Lidová demokracie* 2, 1946, č. 212, s. 1. „*Vůli k výstavbě nového světa a nového člověka*“ deklarovali v lednu 1946 rovněž delegáti sněmu Církve československé. Druhý sněm církve československé. *Slovo národa* 2, 10. 1. 1946, s. 3.

¹⁸⁷ Návaznost těchto myšlenek na starší domácí představy z období národně emancipačního procesu 19. století tematizuje Ch. Brenner, *Mezi Východem a Západem*, s. 97–100.

¹⁸⁸ František Kovárna. O nového člověka. *Slovo národa* 2, 1946, č. 197, s. 1.

V rétorice komunistické strany byla idea nového člověka přirozeně přítomna od jejího založení. Na ustavujícím sjezdu KSČ v Praze v květnu 1921 zakončil Bohumír Šmeral svůj referát slovy: „*Jsmo víc než politická strana. Jsme předvoj nového života. Tvoříce nové poměry, chceme tvořit také nové lidi.*“¹⁸⁹ Na politické scéně třetí republiky se komunistickým politikům dařilo rozvíjet pozitivní obraz svého údajně přirozeného sepětí s národem a efektivně jej provazovat s důrazem na budovatelskou práci jako základní zdroj bezprostředního zlepšování životních podmínek nejširších vrstev společnosti. Probíhající politické a hospodářské změny začali představitelé strany interpretovat jako součást postupného, prozatím neukončeného směřování k socialismu ~~teprve~~ od poloviny roku 1946, kdy se oficiální (a dočasnou) stranickou linií stala koncepce československé „*specifické cesty*“.¹⁹⁰ Dvouletý hospodářský plán, jehož úspěchy si KSČ rozhodující měrou nárokovala, označil redaktor Rudého práva za „*jednu z našich velkých bitev o nového člověka*“, v níž „*bojujeme s přírodou, bojujeme s předsudky, bojujeme i se sebou samými*“ a také s pomluvami údajných nepřátel.¹⁹¹ Metafora práce jako boje získala jen o několik let později pevnou pozici v oficiálním diskurzu.

Prostorem, s nímž byla vize českého nového člověka po roce 1945 poprvé intenzivně propojena, se paradoxně stala dosavadní geografická periferie státu – pohraničí. Zejména komunisté začali již záhy po skončení války zdůrazňovat jeho mimořádně silný symbolický náboj. Zatímco ostatní strany Národní fronty reflektovaly tyto regiony převážně jen v souvislosti s tématem odsunu německého obyvatelstva, představitelé KSČ úspěšně rozvinuli a mediálně zprostředkovávali mnohem ucelenější a atraktivnější obraz. Šlo o představu pohraničí jako předvoje a laboratoře budoucí socialistické společnosti, prostoru záměrně zbaveného původní socioekonomické a kulturní struktury, a proto otevřeného novým konceptům: „*Pohraničí je velká rezerva, tvárná hmota, připravená k modelování.*“¹⁹² Případná kritika tohoto pojetí, poukazující na rozpory mezi oficiálně traktovaným projektem a místní realitou vysoce heterogenní společnosti, zaznívala přitom v dobovém mediálním prostoru spíše ojedinele.¹⁹³

¹⁸⁹ Bohumír Šmeral. Přístup ke Třetí Internacionále. In: Týž, *Výbor z díla I*. Praha 1981, s. 487.

¹⁹⁰ Ch. Brenner, *Mezi Východem a Západem*, s. 111–114.

¹⁹¹ B. Kvasnička. Ohlas týdne. *Rudé právo* 27, 1947, č. 110, s. 4.

¹⁹² Miroslav Kreysa. Osídlení pohraničí. *Tvorba* 14, 1945, č. 11, s. 161. K pohraničí a tématům s ním spojeným detailně Ch. Brenner, *Mezi Východem a Západem*, s. 199–232.

¹⁹³ Ve zřetelné opozici vůči komunistickému obrazu charakterizoval pohraničí naopak jako periferii sužovanou řadou systémových problémů ve svých reportážích levicový novinář Michal Mareš. Michal Mareš, Michal Jareš (ed.). *Přicházím z periferie republiky*. Praha 2009.

Ministr informací Václav Kopecký již roku 1946 prohlašoval: „*Platí-li všeobecně heslo, že musíme budovati republiku jako novou, že musíme rozvinouti nový život národa, vypěstovat novou kulturu, nové češství a vychovati nového českého člověka, pak toto heslo platí plně pro pohraničí. Zde jsou pro to dány ty nejlepší podmínky materiální, hospodářské, sociální, politické i psychologické.*“ „[...] zde v pohraničí měla by býti vytvořena nová morálka, povýšená vysoko nad sobecky egoistický cit, vytvářející vědomí nového vztahu k majetku“, „Pohraničí musí jít napřed i na cestě politického pokroku. Tady v pohraničí může se nejdárněji uplatniti ona nová demokracie [...] demokracie lidová. [...] Zde jest národ již v té nové podobě, jak jej chceme formovati v celé republice.“¹⁹⁴ Jestliže paralelně s podobnou rétorikou zaznívala ze strany komunistických funkcionářů také slova o potřebě smazat hranici mezi pohraničím a vnitrozemím (tragicky zvýrazněnou násilným oddělením v roce 1938), mohla být vykládána nejen jako výraz snahy pozvednout zanedbané okrajové regiony na úroveň centra, ale rovněž v opačném a radikálnějším smyslu: jako přesvědčení, že razantní socioekonomickou proměnou by mělo v budoucnu projít celé území státu.¹⁹⁵

„*Je třeba ještě mnoho budovat, abychom zde vytvořili skutečně nového jedince, který by byl základní jednotkou příštího uvědomělého kolektivu,*“ konstatoval v komentáři k zahájení výstavy *Budujeme osvobozené kraje* v létě 1946 básník a spisovatel Miloslav Bureš. „*Na nás všech je, abychom pracovali v novém pojetí a na nových základech, které svou solidností přetrvají počáteční nesnáze.*“¹⁹⁶ Mobilizační rétorika provázející počátek poválečné obnovy pohraničních oblastí (rámovaná sloganem „*Pojď s námi budovat pohraničí!*“), vizuální emblémy znázorňující jeho rozvoj (cihly, ozubená kola, tovární komíny), důraz na hodnotu organizované práce i na nezbytnost centrálně řízeného plánování při rekonstrukci a nové výstavbě. To vše v mnoha směrech předznamenovalo způsoby, jimiž začala být po únoru 1948 utvářena symbolická topografie celého Československa.¹⁹⁷

¹⁹⁴ Ministr Kopecký ke kulturním pracovníkům v Ústí n. Lab. *Sever: Krajský týdeník KSČ pro severočeské pohraničí* 2, 1946, č. 15, s. [1].

¹⁹⁵ Srov. např. projevy ministra vnitra Václava Noska a předsedy Osidlovacího úřadu Miroslava Kreysy při zahájení pražské výstavy *České pohraničí* v říjnu 1947. Výstava „České pohraničí“. *Náš rozhlas* 14, 1947, č. 41, s. 1–2; Dva a půl roku budování českého pohraničí. *Rudé právo* 27, 1947, č. 233, s. 4. Srov. též spokojené konstatování prezidenta Beneše při návštěvě Mariánských Lázní v květnu 1947: „*Můžeme proto opravdu říci, že tomu kraji nebudeme říkat kraj pohraniční, nýbrž prostě naše republika.*“ Cit. dle: M. Kreysa. *České pohraničí*. Praha 1947, s. [5].

¹⁹⁶ Miloslav Bureš. *Práce v novém pohraničí*. *Práce* 2, zvl. číslo *Budujeme s vámi osvobozené kraje*, 6. 8. 1946, s. [2].

¹⁹⁷ Srov. např. dobový agitační plakát Wolfganga Alexandera Schlossera reprodukováný v brožurě Ministerstva informací *Pojď s námi budovat pohraničí!* Praha 1947; *Katalog výstavy Budujeme osvobozené kraje: Liberec, srpen–září 1946*. Liberec 1946.

3.2 Topografie stalinské modernity

V roce 1936 měli mladí českoslovenští čtenáři poprvé možnost seznámit se prostřednictvím překladu s textem sovětské populárně naučné knihy *Hory a lidé*. Její autor Ilja Jakovlevič Maršak, publikující pod pseudonymem Michail Iljin, v něm vzletným jazykem popisoval dalekosáhlé možnosti uplatnění vědy a techniky při rozvoji socialistického státu. Svá líčení zarámoval úvahou o měnící se povaze geografie: „Nedávno jsem našel mezi svými starými knihami vetchou a nudnou knížku v kartonové vazbě. Byl to zeměpis všech dílů světa. [...] Byl to dlouhý seznam šíjí, zálivů, průlivů, ostrovů, poloostrovů, zvířat, plodin, národů a států. [...] Zdálo se, že je tu všechno, co je ve skutečnosti. Jen jedné důležité věci tu nebylo. Nebylo tu času. [...] Věci neměly minulosti ani budoucnosti. Bylo nepochopitelné, jak svět vznikl, a co s ním bude dál. [...] Ted' se mi tento starý a nudný Zeměpis proměnil však v nejzajímavější knihu. Čtu ji a vidím, jak se změnil svět před našima očima v nějakých pětadvaceti letech. [...] Ukázalo se, že svět, o němž nám kdysi vyprávěli, nebyl svět skutečný, nýbrž vymyšlený. V skutečném světě neleží věci nepohnuté v příhrádkách, nýbrž se pohybují, narážejí na sebe, rostou, rodí se, umírají, mění se samy i navzájem. [...] V této knize chci vyprávět o tom, jak lidé v naší zemi mění podle společného plánu pole, lesy, řeky i vlastní život.“¹⁹⁸

V kontrastu k předcházející carské éře i soudobým kapitalistickým státům přibližoval Iljin škálu ambiciózních záměrů, které začaly být díky revoluci roku 1917 uskutečňovány v zemědělství, těžbě nerostných surovin, vodohospodářství, genetice, meteorologii či urbanismu. Autoři českého vydání, pořízeného Českou grafickou unií v edici *Nové obzory*, nedoplňli text předmluvou ani doslovem, na čtenáře se obraceli pouze stručnými instrukcemi na poslední stránce, v nichž vybízeli ke srovnání a promýšlení Iljinových tezí: „Vytkněte rozdíly mezi starým a novým zeměpisem! [...] Autor kritizuje v této knize, zvláště v závěrečném článku, také současnou západoevropskou společnost. Co jí vytyká? [...] Uvažujte o příčinách, proč právě v SSSR je možno prováděti takovou plánovitou přeměnu země!“¹⁹⁹

Po druhé světové válce se Iljinova kniha dočkala dalších dvou vydání. V roce 1947 již doprovodný text na klopě přebalu mnohem obsírněji vyzdvihoval přednosti autorovy perspektivy, která „nezastrašuje bezmocností člověka vůči živlům, ale naopak učí rozletu, nadšení, optimismu“. Kniha byla doporučena „všem, kdož milují daleké obzory“ a zařazena „k oněm vzácným dílům

¹⁹⁸ Michail Iljin. *Hory a lidé*. Praha 1936, s. 7–9. České vydání knihy následovalo záhy po jejím anglickém překladu.

¹⁹⁹ Tamtéž, Čtenářův záznam, nestr. (poslední strana za obsahem).

světové literatury, jež jsou proniknuty [sic] pevnou vírou ve světlou budoucnost lidstva a vedou k přemýšlení a aktivitě“, neboť „nejenom přírodu, ale také společnost, člověka je třeba krotit, přebudovávat, aby se nepotíral, ale spolupracoval k všeobecnému prospěchu“. ²⁰⁰ „Nejsou-li ještě některá z těchto vítězství člověka nad přírodou majetkem všeho lidstva“, dovozoval redaktor nakladatelství Družstevní práce, „není daleko doba, kdy jich budeme všichni užívat“. ²⁰¹

O další tři roky později se předmluva nového vydání, tentokrát sestavená v nakladatelství Mladá fronta, obracela přímo na modelového čtenáře a obsah Iljinovy knihy popisovala jako pomůcku k poznání a rozvoji aktuální praxe. „Lidé přetvářejí přírodu, přizpůsobují svět lidským potřebám, mění život. To je lidské společné dílo, společný cíl, uskutečnit takový řád na světě, aby se všem lidem vedlo dobře. Také ty, mladý, silný, chceš být jistě jedním z nás a půjdeš s námi do boje s přírodou. [...] Máš mnoho úkolů před sebou a krásnou a zajímavou práci [...] Přečti si tuto knihu [...] Uvidíš, jak socialistická společnost, která dovede harmonicky zorganizovat výrobní prostředky podle jednotného plánu, má před sebou obrovské možnosti rozkvětu a vědeckého pokroku.“ ²⁰² Původně vzdálená alternativa sovětské země se během necelých patnácti let posunula do pozice bezprostředního a závazného modelu. Obrazy, které Iljin připisoval Sovětskému svazu, začaly být četnější i v domácím prostředí – také poválečné Československo se stále soustavněji profilovalo jako „země přetvářená kolektivní prací“ (Obr. 1). ²⁰³

Nový zeměpis, jak o něm vzletně uvažovali mnozí sovětsí autoři, měl lépe než dosud zachytit a zdůraznit proměnlivost, resp. změnitelnost fyzických podmínek. ²⁰⁴ Když byl roku 1952 vydán první československý poválečný atlas světa, vytkli si jeho tvůrci za hlavní cíl „podat obraz světa srozumitelně a prostě“, „pracujícím lidu usnadnit orientaci v zeměpisných, politických a hospodářských podmínkách jednotlivých států a zemí a ukázat mu skutečný, pravdivý svět, v němž všechny cesty vedou k vítězství pokroku, socialismu a míru“. ²⁰⁵ Zejména v souvislosti s přijetím

²⁰⁰ M. Iljin, *Hory a lidé*, nestr. (přední a zadní klopení přebalu).

²⁰¹ Tamtéž.

²⁰² Tamtéž.

²⁰³ Formulace byla použita v názvu brožury popisující cestu delegace šestnácti rolníků a zemědělských pracovníků z pardubického kraje do SSSR. Zdeněk Malík. *Země přetvořená kolektivní prací: Publikace o zkušenostech ze zájezdu zemědělské delegace do SSSR v r. 1949*. Pardubice 1950.

²⁰⁴ „Práce sovětských lidí činí mapu vlasti živou, neustále ji mění. Díváme se na mapu a vidíme, jak žije a roste země. [...] Když se sovětsí lidé dívají na mapu dávno vydanou, neviní ji z toho, že se mýlí. Počítají s časem. Každý, kdo žije v mladé zemi sovětů, ví, že tam každý den přináší něco nového, staré den ze dne mládne a mění se. Porovnávat starou a novou mapu působí potěšení: vidíme-li změny na mapě, ještě živěji pocítujeme rychlost růstu SSSR, ještě ostřeji cítíme velikou tvůrčí sílu sovětské moci.“ Nikolaj Nikolajevič Michajlov. *Nad mapou SSSR*. Praha 1951, s. 13. Michail Iljin snil o „živých mapách“, v nichž by teprve bylo možné dostatečně názorně sledovat veškeré proměny přírodních poměrů v důsledku lidské činnosti.

²⁰⁵ Antonín Koláčny (ed.). *Malý politický atlas světa*. Praha 1952, nestr. (redakční úvod).

nového zákona o školské soustavě a vzdělávání učitelů (24. 4. 1953) se začalo hovořit o nutnosti upravit výuku zeměpisu tak, aby žáky důsledněji seznamovala se vzájemnou provázaností přírodních a společenských jevů v prostředí lidově demokratického státu a posilovala tak jejich dialekticko-materialistický světonázor a socialistické vlastenectví. Geografické poznatky měly být interpretovány v širším sociopolitickém rámci a propojovány s praktickými zkušenostmi tak, aby zeměpis vytvářel pevnější součást polytechnické výchovy mládeže.²⁰⁶ Do školních učebnic pronikaly charakteristiky soudobé výstavby, mezi mapové listy atlasů byly zařazovány probíhající i teprve zamýšlené projekty týkající se krajiny, měst i venkova.²⁰⁷

Právě mapy se díky názornosti a vizuální atraktivitě stávaly významným nástrojem zprostředkování oficiálních představ sdíleného „socialistického“ prostoru a orientace v něm širšímu publiku. Dobový uživatel na ně mohl v rozmanitých, vědecky standardizovaných, ale také výtvarně stylizovaných formách narazit vedle atlasů, školních učebnic, literatury a tisku také ve veřejném prostoru, na výstavách nebo v pomůckách tzv. názorné agitace užívaných ve shodě se zkušenostmi sovětské meziválečné praxe (Obr. 2).²⁰⁸ Povaha jejich sdělení přitom vyplývala nejen ze záměrů dobové propagandy, ale i z přirozené povahy map coby specifického média na pomezí obrazu a textu: namísto hodnotově neutrálního znázornění fyzickou realitu spíše různými způsoby uspořádávaly, strukturovaly a transformovaly do podoby přehledných schémat.²⁰⁹ Kartografické principy selekce, redukce a hierarchizace umožňovaly ve zvoleném prostoru (města, regionu, státu i celého kontinentu) zvýznamnit vybraná místa nebo objekty, jejich společný charakter či vzájemné vztahy.

Bližší charakteristiku pomyslné topografie stalinské modernity lze vhodně rozvinout od některých tezí, v nichž o pojmu prostoru uvažuje filozof Martin Heidegger. Vnímá jej jako

²⁰⁶ Václav Letošník. Význam geografie v nové školské soustavě. *Lidé a země* 2, 1953, č. 6, s. 201. Srov. Vladimír Georgijevič Erdeli. *Methodika zeměpisu*. Praha 1952, s. 54–66. Ideovou roli zeměpisu reflektoval i ministr školství Zdeněk Nejedlý. Za výchovu mládeže k socialistickému vlastenectví. In: Týž, *O výchově a vzdělání*. Praha 1953, s. 310.

²⁰⁷ *Zeměpisné obrazy Československa: Učebnice pro pátý postupný ročník*. Praha 1955, s. 109–110, 113–114 (kapitoly *Budování socialistické Prahy* a *Výstavba socialistické Bratislavy*); *Československo v mapách*. Praha 1952, s. 16 (mapa uvažovaného průplavu Dunaj-Odra-Labe) a mapa č. 20 (mapa staveb socialismu).

²⁰⁸ V letech 1952 a 1953 fungovala např. v proluce na rohu Václavského náměstí a Krakovské ulice rozměrná mapa republiky, na níž postupně osazované červeně zářící žárovky signalizovaly kolemjdoucím, které kraje již splnily centrálně stanovené roční dodávky obilí. Shodný princip využívala v tomtéž roce instalovaná mapa na náměstí v Prešově zachycující obce prešovského kraje, v nichž bylo založeno JZD. Karel Mlčoch. Hovory před mapou. *Práce* 8, 1952, č. 210, s. 6; Haburští „bedáři“ budou inženýry. *Mladá fronta* 8, 1952, č. 210, s. 1.

²⁰⁹ Srov. K. Schlögel, *Im Raume lesen wir die Zeit*, s. 88 an. Perspektivou klasického konceptu *Power-Knowledge* Michela Foucaulta lze mapy pokládat za produkt vědění a zároveň mocenskou instituci, neboť produkce znalostí je neoddelitelná od jejich politického účelu. Také věda (včetně kartografie) se tedy podílí na produkci nebo specifickém směřování diskurzu a usměrňuje tak rozložení a přenos moci.

uvolněné prostranství, které je rozprostřeno do rámce určitých mezí a připraveno k následnému uspořádání. Prostor se utváří (prostírá) rozestavením, skládáním a propojováním jednotlivých míst, a není proto univerzální (ve smyslu matematických modelů) – různá místa mohou naopak generovat různé typy prostoru.²¹⁰ V ideologické a politické rovině tak prostor funguje jako významotvorná síť vymezovaná a definovaná vybranými ohnisky, kterou je možné popsat (v literatuře, žurnalistice) i vizualizovat (v atlasech, mapách, výtvarných zobrazeních).

Obdobný proces je názorně vysledovatelný v oficiálním diskurzu padesátých let. Nikoli náhodou byly úkoly prvního a druhého pětiletého plánu pravidelně znázorňovány prostřednictvím map lokalizujících napříč regiony plánované či realizované stavby. Desítky jednotlivých projektů naplňovaly svůj význam nejen samy o sobě (zdaleka ne všechny ostatně dosahovaly zásadních rozměrů či klíčové hospodářské důležitosti), ale především zapojením do jednoho funkčního sémantického celku; teprve v něm vytvářely představu a prostor „*budujícího Československa*“.²¹¹ Jejich typologická škála byla přitom velmi široká, od přestavby měst, výstavby nových sídel a sídlišť, až po hutě, továrny, přehrady, elektrárny nebo železnice.

Jako klíčové skladebné prvky budovatelské topografie lidově demokratického Československa fungovaly tzv. „*velké stavby socialismu*“. Frekventovaný pojem neměl v dobovém diskurzu zcela pevné vymezení. Šlo o derivát sovětského pojmu „*stalinské velké stavby komunismu*“ („*stalinskíe velikie stroiki kommunizma*“) označujícího šestici obřích vodohospodářských projektů vyhlášených v rámci poválečné obnovy státu v roce 1950.²¹² V části propagandistických textů byl pod shodný pojem druhotně řazen rovněž tzv. „*stalinský plán přetvoření přírody*“ zahrnující rozsáhlé vegetační a zavlažovací úpravy v evropské části SSSR (1948).²¹³ Československé „*stavby*

²¹⁰ Martin Heidegger. Bauen, Wohnen, Denken. In: Týž, *GA 7 – Vorträge und Aufsätze*. Frankfurt am Main 2000, s. 162 an. Srov. Marie Pětová. Prostorovost člověka a světa u pozdního Heideggera. In: Jaroslav Novotný (ed.). *Člověk mezi rozprostraněností a krajinou: Studie k rozmanitosti chápání prostoru*. Praha 2008, s. 42–46. S tímto pojetím funkčně pracuje Klaus Gestwa. Raum – Macht – Geschichte: Making Sense of Soviet Space. *Osteuropa* 55, 2005, č. 3, s. 46.

²¹¹ Srov. citát E. Vyškovského v úvodu této kapitoly nebo konstruování představy poúnorového státu skrze sérii tematických reportáží v knize Bedřich Václavík, Ludmila Balcárková, Květoslav František Sedláček. *10.000 km budujícím Československem*. Praha 1950.

²¹² Jednalo se o usnesení Rady ministrů SSSR o stavbě Kujbyševské hydrocentrály (21. 8. 1950) a Stalingradské hydrocentrály (31. 8. 1950) na Volze, o výstavbě Turkmenského (dnešního Karakumského) kanálu na řece Amudarje (12. 9. 1950), Kachovské hydrocentrály na Dněpru, Jihokrajinského a Severokrymského kanálu (vše 21. 9. 1950) a o výstavbě Volžsko-Donského průplavu (28. 12. 1950). Překlad všech dokumentů podle znění otištěného v moskevské *Pravdě* byl publikován ve sborníku *Velké stavby komunismu*. Praha 1953, s. 59–73. Precizní analýzu tohoto tématu nabídl K. Gestwa. *Die Stalinschen Großbauten des Kommunismus: Sowjetische Technik- und Umweltgeschichte 1948–1967*. München 2010.

²¹³ *Stalinský plán přetvoření přírody: Usnesení rady ministrů SSSR a ÚV VKS(b) ze dne 20. 10. 1948*. Praha 1951. K československé poúnorové recepci tohoto záměru detailně D. Olšáková, J. Janáč, *Kult jednoty*. Spíše výjimečně byl pojem „*velké stavby komunismu*“ v sovětském i československém poválečném diskurzu vztahován i zpětně na některé

socialismu“ označovaly oproti tomu širší, taxativně nevymezený okruh investičně preferovaných projektů, „jež svým rozsahem a významem mění hospodářskou skladbu země ve směru vývoje k socialismu“.²¹⁴ Zmínky v dobovém tisku i tematické mapy naznačují tendenci vyzdvihnout a medializovat tímto způsobem alespoň jeden projekt v každém kraji republiky.²¹⁵ Jednotlivé, zejména průmyslové stavby pomáhaly názorně vyjádřit podíl daného regionu na plnění centrálního plánu a tím i jeho přináležitost k fungujícímu státnímu celku. Dosud málo rozvinuté oblasti (Pováží, jižní Čechy) se skrze ně dostávaly do alespoň symbolicky rovnocenného sousedství vyspělých průmyslových středisek.²¹⁶

Nad mapami a plány připravovaných projektů byli pravidelně zobrazováni političtí vůdci, stylizovaní tímto způsobem do pozice vizionářů, kteří znázorněný prostor kontrolují a (v přeneseném i doslovném smyslu) drží v ruce jeho přítomnost a budoucnost (Obr. 3, 4). Stalin a podle jeho vzoru vrcholní státníci jednotlivých zemí byli kromě toho výslovně označováni za stavitele, architekty či inženýry komunismu, resp. socialismu.²¹⁷ V dobovém diskurzu se podobné emblémy vyskytovaly napříč publicistikou i literární tvorbou. Básník Konstantin Biebl viděl v Gottwaldovi „betonáře na staveništi nového státu“, jenž svým charakterem představuje „železo – pilíř – cement“.²¹⁸ Pavel Kohout jej (ještě coby ministerského předsedu v roce 1946) nazval „stavitelem budoucnosti“, o několik let později pak inženýrem, který zemi otevírá bránu k vytouženému míru.²¹⁹

Architektura a stavebnictví se pro poválečnou společnost staly vydatným rezervoárem metafor a obrazných přirovnání, jež pronikaly do oficiální rétoriky a v různých úrovních podtrhovaly dynamický charakter přítomnosti. Podobně jako domy a továrny se také mír a socialismus jako

meziválečné sovětské projekty (vodní elektrárna DněproGES, Běloomořsko-baltský a Moskevský kanál, moskevské metro, nové město Magnitogorsk).

²¹⁴ Jan Dubský. *Stavby socialismu v lidově demokratických zemích*. Praha 1952, s. 4.

²¹⁵ J. Dubský. *Naše stavby socialismu*. Praha 1952; *Historický atlas revolučního hnutí*. Praha 1956, s. 108, mapa č. 101–102.

²¹⁶ Za první československou stavbu socialismu byla standardně označována Nová huť Klementa Gottwalda v Ostravě-Kunčicích (s odkazem na sovětské předobrazy často přezdívaná „ostravský Donbas“), jejíž výstavba započala na jaře 1949 a byla završena slavnostním zapálením první vysoké pece na Nový rok 1952. První stavba socialismu v Československu. *Československo v obrazech* 1952, č. 1, s. 10–11; Vladimír Rýpar (ed.). *Veliké dílo: Fotografická reportáž o první československé stavbě socialismu – Nové huti Klementa Gottwalda v Ostravě-Kunčicích*. Praha 1952.

²¹⁷ Frekventované přízvisko architekt („zodčij“) zmiňuje u Stalina mj. K. Clark. *Moskva, čtvrtý Řím: Stalinismus, kosmopolitismus a vývoj sovětské kultury 1931–1941*. Praha 2016, s. 132. Srov. též V. Macura, *Šťastný věk*, s. 116; Lev Rudněv. *Zákon sovětské architektury*. In: J. Svoboda, *Usnesení VKS(b)*, s. 44; Stalin – Baumeister einer neuen Welt. *Leipziger Volkszeitung* 5. 11. 1949, č. 260, s. 5; Gerhard Harig. Stalin, Erbauer des Sozialismus. *Leipziger Volkszeitung* 21. 11. 1949, č. 298, s. 6.

²¹⁸ Konstantin Biebl. Na staveništi nového státu. In: Týž, *Bez obav: Básně z let 1940–1950*. Praha 1951, s. 226.

²¹⁹ Pavel Kohout. Staviteli budoucnosti [1946]. In: Týž, *Verše a písně z let 1945–1952*. Praha 1952, s. 21; Týž, *Kantáta rodné komunistické straně* [1951]. In: Týž, *Tři knihy veršů*. Praha 1955, s. 58.

takový stávaly předmětem „budování“ a „výstavby“ opřené o dostatečné (primárně ekonomické) „základy“ a naplňující předem daný „plán“ či „projekt“. Symbolicky prestižní pozici, která z těchto okolností potenciálně vyplývala pro architekty, s uspokojením refletoval Josef Havlíček: „Jednota národa, jak jsme k ní dospěli po únoru 1948, dává nám ovzduší, jaké potřebujeme dýchat, abychom dospěli k budování, jež bude nejen i nadále naším obecným heslem a vžitým slovem generální linie, nýbrž bude brzy znamenat i konkrétní výsledky architektury a urbanismu v prvotním smyslu toho slova. My architekti jsme ostatně hrdi na to, že politika mluví naším slovníkem – plán, budování, stavba, výstavba a co všechno ještě jsou dnes běžné kladné výrazy. I v tom je kus výztuže betonové základny naší víry, že doba velikých realizací skutečně už nadchází. Navzdory obtížím a překážkám. Víme o nich, víme, že jich není málo – budou však zdohány, či podle našeho slovníku překlenuty – a na tom díle se všichni nadšeně účastníme.“²²⁰

Obecnější podstatu fungování metafor z oblasti techniky výstižně objasňuje Alexander Demandt, když poukazuje na princip tvořitelnosti (*Machbarkeit*), s nímž soustavně pracují. Ve srovnání s metaforami odvozovanými ze živé přírody (růst, kořeny, proud apod.) umožňují utvářet povahu reality jako něčeho, co člověk může v rozhodující míře sám formovat a měnit. „*Die Dauer eines organischen Gebildes verlängern wir, indem wir die Gefahren von aussen abwehren, die eines Bauwerks, indem wir es möglichst stabil ausführen. Hier ist die Möglichkeit menschlicher Einwirkung grösser. Die organische Metaphorik geht davon aus, dass die Lebenszeit eines Gebildes notwendig begrenzt sei, die mechanische Metaphorik erlaubt die Annahme eines endlosen Fortbestandes.*“²²¹ Tyto aspekty příhodně korespondovaly s teleologickou podstatou stalinistického plánování: rozhodující pozici při tvorbě plánu nezaujímalý výchozí podmínky a z nich vyplývající prognózy, nýbrž předem stanovený cíl (tj. vybudování socialismu). K naplnění tohoto cíle nemělo docházet zohledňováním stávajících východisek, ale jejich aktivním překonáváním.²²²

„Architektonická“ rétorika stalinismu pracovala s řadou starších prvků (přirovnání státu či socioekonomického systému ke stavbě se vyskytují již v antické a raně křesťanské literatuře) i s bezprostřednějšími odkazy na klasické práce Marxe a Engelse.²²³ Sám Marx využil obraz

²²⁰ Sto hlasů národní jednoty. *Lidové noviny* 56, 1948, č. 120, s. 7.

²²¹ Alexander Demandt. *Metaphern für Geschichte: Sprachbilder und Gleichnisse im historisch-politischen Denken*. München 1978, s. 209.

²²² J. Mervart, J. Růžička, „*Rehabilitovat Marxe!*“, s. 46.

²²³ V metaforických obrazech výstavby a bourání byl v průběhu novověku popisován jak vznik a fungování, tak i disfunkce a zánik státních systémů a zřízení. Jean Jacques Rousseau přenesl do oblasti teorie státu mj. biblické metafory „základů“ a „svorníku“. A. Demandt, *Metaphern*, s. 277–288.

budovy při promýšlení modelu společnosti a kultury, zejména rozlišením tzv. základny a nadstavby, které se v různých variantách objevuje v jeho teoretických i historiografických textech.²²⁴ V návaznosti na tento slovník hovořili autoři úvodníků moskevské *Pravdy* a část stranických představitelů roku 1931, před vyhlášením generálního plánu na rekonstrukci Moskvy, o mezníku v dosavadním vývoji země, která během končící první pětiletky dospěla k položení ekonomických „základů“ nové společnosti a může na nich vystavět kýženu socialistickou „budovu“ („zdanije“).²²⁵

Prezentace socialistického systému a státu skrze zavedenou metaforu budovy pomáhala strukturovat dobovou realitu ve shodě s oficiálními politickými záměry a aktivizovat společnost pro jejich naplnování. Socialistický projekt bylo možné zprostředkovávat jako plánovitý („výstavba budovy“ probíhá na základě přesného plánu), integrační (do „výstavby“ se může zapojit každý člen společnosti) a dosažitelný (dokončení společné „budovy“ závisí pouze na tempu plnění vytčených úkolů).²²⁶ Postoje a aktivity, které se z různých důvodů ocitly v rozporu se stranickou linií, se naopak stávaly trestným „podrýváním“ či „podvracením“ společně vytvářených „základů“.²²⁷

Vedle bourání starého a výstavby nového světa byly paralelně rozvíjeny (zejména v poválečné etapě stalinismu) motivy přestavby a rekonstrukce, s důrazem na stabilitu budoucího řádu. Když předseda rady lidových komisařů Vjačeslav Molotov v referátu na XVIII. sjezdu VKS(b) roku 1939 apeloval na představitele domácí kultury, vědy a techniky, aby zlepšovali svou práci, uvedl mimo jiné: *„Komunismus roste z toho, co bylo vytvořeno kapitalismem, z jeho nejlepších a nespočetných vymožeností v oblasti hospodářství, materiálního života a kultury. Komunismus podle svého přepracovává všechny tyto hodnoty a vymoženosti – avšak ne v zájmu špičky společnosti, ale v zájmu celého národa a lidstva. Je třeba nešetřit sil ve studiu kulturního dědictví. Je třeba znát je vážně a důkladně. Je třeba využít všeho, co dal kapitalismus a předcházející dějiny*

²²⁴ K. Marx. *Ke kritice politické ekonomie*. Praha 1953, s. 6–7; Týž, *Občanská válka ve Francii*. In: K. Marx, F. Engels. *Vybrané spisy ve dvou svazcích, Svazek 1*. Praha 1954, s. 538. V Komunistickém manifestu autoři konstatují, že „Proletariát, nejnižší vrstva nynější společnosti, se nemůže pozvednout, se nemůže vzpřímit jinak, než že bude vyhozena do povětří celá nadstavba vrstev, které tvoří oficiální společnost.“ Tamtéž, s. 37.

²²⁵ K. Clark, *Moskva, čtvrtý Řím*, s. 121 (uvádí např. projev Klimenta Vorošilova na IX. sjezdu Všesvazového leninského komunistického svazu mládeže 22. 1. 1931). Srov. též projev Lazara Kaganoviče: „Dovršivše stavbu podstavce socialistické ekonomiky [...], jsme povinni širokou frontou rozvinouti převýstavbu materiálně bytových a kulturních podmínek života dělníků a pracujících mas na základě socialismu“. Cit. dle: Karel Janů. K výstavě sovětské architektury v Praze. *Stavba* 11, 1933, č. 3, s. 34.

²²⁶ Srov. vlivný koncept kognitivní lingvistiky, který zformulovali George Lakoff, Mark Johnson. *Metafory, kterými žijeme*. Brno 2014, s. 161–163.

²²⁷ *Trestní zákon a trestní řád*. Praha 1950, s. 61 a 141.

*lidstva, a z cihel, vytvořených prací lidí za mnoho staletí, stavět novou budovu – vhodnou pro život národa, prostornou, plnou světla a slunce“.*²²⁸

Je podstatné dodat, že únorový převrat roku 1948 neznamenal v československém prostředí z hlediska četnosti užívaných stavebních metafor výraznější zlom; došlo spíše k posílení trendu nastoupeného již v předchozím období třetí republiky, prohloubení jednotlivých motivů a jejich jednoznačnějšímu navázání na sovětské předobrazy a na ostře dualistický model studené války. Nejvyšší deklarovanou hodnotu, k níž byla veškerá výstavba orientována, představovalo zajištění míru, popisované však vyhraněně militarizovaným jazykem.²²⁹ Vybrané projekty i regiony byly charakterizovány fortifikačními metaforami mírových „pevností“, „bašt“ nebo (zejména v případě pohraničí a také přehrad) „hrází“, jež účinně brání nepřátelskému tlaku.²³⁰ Hodnotu budovatelského procesu zvýrazňovala jeho opakovaná prezentace v dramatickém protipólu k démonizovaným obrazům Západu, jehož vztah k obývanému prostředí měl být založen výhradně na jednostranné exploataci, popř. bezohledném (válečném) ničení.

Frekventované propagandistické schéma konstrukce a destrukce, hojně užívané v souvislosti s průběhem korejské války (1950–1953), názorně vizualizovaly dobové plakáty, ilustrace a mapy. Zatímco „*loupeživý kapitalismus proměňuje úrodné oblasti v polopouště a pouště*“, „*socialismus proměňuje polopouště a pouště v úrodné lány a kvetoucí sady*“.²³¹ Zatímco mapa Sovětského svazu byla osazována projekty přehrad, průplavů, nových závodů a měst, mapu Francie či Západního Německa pokrývaly s obdobnou hustotou vojenské základny a letiště, kasárna a muniční sklady (Obr. 7, 8).²³² Přirozeně zásadní úlohu ve vymezení obou protikladných světů sehrával prvek hranice, jež byla na jedné straně zdůrazňována jako stabilní a pevně chráněná (hojně rozvíjeno bylo téma pohraniční stráže), na druhé straně implicitně překračována univerzalistickou povahou

²²⁸ Cit. dle: Život bolševika: K 60. narozeninám V. M. Molotova. *Tvorba* 19, 1950, č. 10, s. 221.

²²⁹ Dobový oficiální jazyk, v němž je mír důsledně pojímán jako zápas a boj, nikoli klidový stav, přibližuje V. Macura, *Šťastný věk*, s. 36–47. V sovětském kontextu dochází k výraznému nárůstu militaristického pojmosloví v oficiální rétorice od konce dvacátých let, figura „*boje za mír*“ nabývá na četnosti s počátkem studené války. Podrobněji K. Gestwa, *Die Stalinschen Großbauten des Kommunismus*, s. 324–332; Dietmar Neutatz. *Die Moskauer Metro. Von den ersten Plänen bis zur Großbaustelle des Stalinismus (1897–1935)*. Köln 2001, s. 315–324.

²³⁰ Srov. např. Gustav Bareš. *Vytvoříme z Plzeňského kraje nezdočnou tvrz míru a socialismu*. Plzeň 1951. Zejména ambiciózní projekty Vltavské a Vážské kaskády byly označovány též za „*stupně míru*“, které vytvoří symbolicky i prakticky (kalkulovaným ekonomickým přínosem) přístupovou cestu k dosažení socialismu. Srov. např. Stavby nových zítřků. *Kulturní besedy československo-sovětského přátelství* 2. 3. 1952, č. 4, s. 1.

²³¹ *Pro štěstí lidu: Přetváření přírody ve stalinské epoše*. Praha 1953, s. [9]. Konkrétnější podobu téhož hesla zacílenou na probíhající válečný konflikt („*Američané mění v Koreji města a vesnice v poušť, sovětské lidi v poušti staví města a vesnice.*“) obsahoval sovětský plakát vydaný v české verzi Svazem československo-sovětského přátelství. Jaroslav Anděl (ed.). *Plakát v souboji ideologií 1914–2014*. Praha 2014, s. 19. Srov. Stavby nových zítřků, s. 2.

²³² Stavby komunizmu, bašty mieru. *Život* 1, 1951, č. 44, 2. 11. 1951; *Nebezpeční sousedé!* Praha 1959, s. 7.

komunistické ideologie i velmocenskými ambicemi SSSR (konečné vítězství socialistického tábora předpokládalo jeho rozšíření na celý svět).²³³

Soudobá „*krajina stalinismu*“ byla tedy především prostorem organizované lidské práce.²³⁴ Práce ve spojení s technikou představovala hybnou sílu utvářející podobu jednotlivých míst. Figurovala na pozadí čísel a grafů popisujících počty pracovníků, objemy využitého materiálu a zpracovávaných surovin. Všestranný důraz na kategorie produktivity a růstu přesvědčoval čtenáře o rozsahu a hmatatelnosti pokroku, na němž se podílejí. Dobově příznačnými tendencemi se staly estetizace, poetizace a heroizace práce i jejích výsledků. „*Naše Gottwaldova huť – to není jen velké pracovní dílo, to není jen ohromná stavba, která tu byla nadšenou prací a obětavostí desetitisíců pracovníků vybudována. To je opravdu ohromná, velkolepá píseň práce, velké básnické dílo, velký historický pomník, který bude hlásat nové pracovní nadšení, které nikdy nebyla s to vyvolat kapitalistická společnost,*“ pronesl premiér Antonín Zápotocký při slavnostním zapálení první vysoké pece v Ostravě-Kunčicích 1. ledna 1952.²³⁵

Důraz na možnosti technického rozvoje a nezbytnost intenzivní industrializace, provázené „*bojem s přírodou*“ a utilitárním využíváním přírodních zdrojů, neměly nicméně v rámci oficiálního diskurzu kolidovat s krajinným rázem ani s historickým dědictvím země. Socialistická modernizace byla naopak prezentována jako projev nově získaného pozitivního poměru pracujícího člověka k obývanému prostředí, které mu teprve v důsledku politické změny roku 1948 začíná skutečně patřit.²³⁶ Svorníkem na první pohled protikladných aspektů pokroku, přírody a tradice se stávala opět především práce, ať již minulých nebo současných generací.

Tuto koexistenci příznačně vyjádřil ministr školství Zdeněk Nejedlý, když na VII. celostátní konferenci školských pracovníků v červenci 1952 apeloval na nutnost výchovy žáků k socialistickému vlastenectví. „*Proč je naše vlast tak krásná a bohatá? To není od přírody. Příroda není taková, aby blahobytně rozdávala své dary. My musíme přírodu umět zvládnout, musíme z ní umět vytěžit, co jde. Československo není tedy od přírody bohatá země [...] Je bohatá od lidské práce, od práce rukou našich lidí. To je to, co jí dodává takový význam i zvýšenou*

²³³ V sovětském prostředí zůstávalo téma hranice a jejího „narušování“ přirozeně silné již od dvacátých let, vzhledem k občanské válce i následné existenci sovětského Ruska jen postupně uznávané evropskými státy. Blíže Andrea Chandler. *Institutions of Isolation: Border Controls in the Soviet Union and its Successor States 1917–1993*. Montreal – Buffalo 1998.

²³⁴ Srov. některé studie ve sborníku *The Landscape of Stalinism: The Art and Ideology of Soviet Space*. Seattle 2003.

²³⁵ Cit. dle: *Skladatelé Nové Ostravě*, s. 30.

²³⁶ Jan Svoboda. *Základy teorie architektury*. Praha 1952, s. 49.

krásu.²³⁷ Jako v řadě jiných svých projevů, prolнул Nejedlý i zde soudobá stalinská hesla s tradičními myšlenkovými vzorci. Láska k vlasti se touto optikou nevyučovala s jejím intenzivním přetvářením. Právě naopak: ambiciózní projekty jsou výrazem kladného vztahu k zemi, neboť si kladou za cíl její nápravu, zdokonalení a tím i zkrášlení (přinášejí tedy jak ekonomické, tak estetické kvality). Celý proces je přitom zcela přirozený, neboť „*po staletí nebo dokonce po tisíciletí ji [vlast] člověk zdokonaloval, jak se z ní snažil těžit, aby ji zvelebil*“.²³⁸ Teprve ze spojení přírodního bohatství, slavné minulosti a budovatelské přítomnosti odvozoval Nejedlý obsah pojmu vlast: „*nejen ty hory, roviny a řeky, ale všechna tato práce, všechno to, co zde bylo vykonáno, všechno to, co se zde děje, to všechno je naše vlast, země i lidé*“.²³⁹

V principu internacionální myšlenka socialismu a s ní související průvodní jevy modernizačního procesu byly tímto způsobem harmonizovány se vžitou sdílenou představou ohraničeného národního prostoru (ve smyslu pojmu „*imagined territory*“ Petera Haslingera), která byla v domácím prostředí rozvíjena od první poloviny 19. století.²⁴⁰ Topografie stalinské modernity tedy zároveň zůstávala i topografií národní; budovatelský proces nezrušil tradiční hierarchii míst reprezentujících historický celek státu (symbolické centrum Praha, „husitské“ jižní Čechy, východočeský „Jiráskův kraj“, Babiččino údolí ad.), spíše ji doplnil a rozšířil.²⁴¹ Aktuální projekty posílily pozici některých regionů (Ostravsko) a zároveň zvýraznily řadu do té doby periferních či významově indiferentních lokalit (např. Žďár nad Sázavou skrze výstavbu strojírenského komplexu ŽĎAS nebo oblast horní Vltavy vznikem vodního díla Lipno).

Takto koncipovaný prostor „socialistické vlasti“ můžeme v nesčetných variantách najít nejen v dobové poezii, ale také v publicistickém žánru či předmluvách a popiscích reprezentativních fotografických publikací (jejichž autory byli ostatně nezřídka rovněž literáti). „*Za hlasem této země se zvedají nepřemožitelné zástupy, za jejím hlasem rostou továrny a města. Její hlas se spájí s hukotem turbin i šumem borů v bojový pochod pracujícího člověka,*“ rámoval aktuální snímky

²³⁷ Z. Nejedlý. Za výchovu mládeže k socialistickému vlastenectví, s. 307.

²³⁸ Tamtéž.

²³⁹ Tamtéž, s. 308.

²⁴⁰ Haslinger pojem zformuloval v návaznosti na klasický koncept „*imagined community*“ Benedicta Andersona a rozumí pod ním konkrétní ohraničený prostor-teritorium, jenž je diskurzivně těsně provázán s kategorií národa. Představa prostoru sdílená všemi členy společenství se stává jedním z předpokladů jejich kolektivní identity, funguje tedy jako zásadní integrační koncept umožňující „myslet národ“. Peter Haslinger. *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938*. München 2010, s. 30–33. Pro částečnou reflexi shodného tématu v politickém diskurzu třetí republiky srov. Ch. Brenner, *Mezi Východem a Západem*, zejm. s. 123–232.

²⁴¹ Srov. např. Karel Michl, Václav Novák: *Jiráskův kraj: Průvodce po dějištích Mistrových děl na Královéhradecku*. Hradec Králové 1951. Prolínání tradičních a aktuálních motivů ilustrují též turistické průvodce jednotlivých českých krajů z edice *Vlastivědná knihovna* nakladatelství Osvěta (1951–1952).

české krajiny evokací zvukových vjemů básník Ivan Skála.²⁴² Podobné jazykové prostředky patřily mezi ustálená topoi: „*Jako veliký, mnohohlasý sbor rozléhá se naší vlastní píseň práce. Obestírá nížiny, návrší, toky řek a jejich údolí, zvoní ocelí konstrukcí, hučí prací buldozerů a míchaček betonu, zvučí údery bucharů, zní velebně po všem kraji naší země.*“²⁴³ Redaktor Josef Štefánek obdivoval při pohledu na soudobé Československo především obhospodařovanou kulturní krajinu, která „*se stává dnes světlou dílnou a vonící zahradou*“, „*města vroubená jabloňovými sady, k nimž doléhá zvučící tep stavení*“ a rovněž lidi, kteří „*[z]ahnali ,poesii‘ pastoušek, výměnků a ubohých záplat polí; zahnali ,malebnost‘ úzkých, špinavých uliček a zamořených, černých koutů na pokraji měst. Zvítězili nad bídou, vítězí nad přírodou. Mění tvář země a sami se mění.*“²⁴⁴

Frekventované alegorie země jako dílny, sadu či zahrady, tj. prostoru, který musí být zdokonalen lidskou vůlí, představovaly literární ekvivalent již několikrát zmíněné představy aktivního vztahu člověka k jeho životnímu prostředí (Obr. 6). Vycházely z propojení stalinské vize budoucnosti s metaforikou ráje, ale také z mimořádně silného sovětského kultu ovocnáře Ivana Vladimiroviče Mičurina, jenž byl v SSSR posilován od vědcovy smrti roku 1935.²⁴⁵ Tento kult se v poválečném období rozšířil do dalších států východního bloku a svým důrazem na možnosti měnit dědičné vlastnosti organismů šlechtěním (tj. „výchovou“ v těsném vztahu na vnější prostředí) se stal další z ideových opor všestranně rozvíjeného motivu transformace (obdobně jako výše zmíněné autority Pavlova či Makarenka).

„*Člověk svým dūmyslem, svýma rukama a za pomoci strojů vytváří to, co nedokázala příroda a napravuje to, co mu zůstala dlužna. Boří idylické, zadumané horizonty a vztyčuje na nich vysoké pece a nová města,*“ využila tento motiv např. redaktorka Zdenka Fiedlerová, aniž opomněla dodat: „*A přece neubírá ničeho z půvabné tváře naší domoviny, naopak, odívá ji do nových krás, které potěší srdce každého z nás, do krás staveb socialismu.*“²⁴⁶ Shodné přesvědčení vyjadřoval publicista František Kahoun: „*Socialistický člověk miluje přírodní krásy, miluje svoji vlast. A pro tuto lásku je ochoten jedny krásy přeměnit na jiné, ještě krásnější.*“ Svou tezi výmluvně konkretizoval na aktuálním příkladu výstavby vltavské kaskády: „*Socialistický člověk se dovede*

²⁴² František Vopat. *Naše vody*. Praha 1950, nestr. předmluva.

²⁴³ Zdenka Fiedlerová. Za novou krásou naší vlasti. *Svět práce* 2, 1952, č. 52, s. 11.

²⁴⁴ Jan Arnold Palouš (ed.). *Tvář Československa*. Praha 1953, 3. přeprac. a dopl. vyd., nestr. předmluva.

²⁴⁵ K. Clark, *Sovětský román*, s. 272, tamtéž k metafoře zahrady, s. 145–164. K mičurinskému mýtu V. Macura, *Šťastný věk*, s. 48–60. Macura připomíná v této souvislosti i signifikantní citát z klasického díla sovětské literatury: „*Příroda není chrám, ale dílna, a člověk v ní je dělníkem.*“ Ivan Sergejevič Turgeněv. *Otcové a děti*. Praha 1952, s. 51. Srov. A. J. Molodčikov. *Člověk mění přírodu*. Praha 1950, s. 94.

²⁴⁶ Z. Fiedlerová, Za novou krásou naší vlasti, s. 11.

zasnit nad prameny Vltavy, uloženými pod kořeny velebných smrků v hlubinách šumavského pralesa [...] dovede jít podle jejího toku lesním tichem, a hledí nevyrušit [...] drobnou zvěř, která přichází, aby se napojila z jejích topasových vod. [...] Ale týž člověk si dovede vyhrnout rukávy, je-li léto, anebo přitáhnout pevněji beranici, je-li zima a jít stavět obrovskou přehradu u Lipna“.²⁴⁷ Krása, romantičnost i patos obývané a zobrazované krajiny vyplývaly z procesu její všestranné kultivace člověkem.

Komplementárně s texty působila díla vizuálního umění, zejména fotografie a ještě výrazněji malířství. Důrazem na idylické pojetí průmyslových a technických děl jako přirozené a harmonické součásti krajiny socialistický realismus do značné míry rozvinul a prohloubil tendenci, která se v kontextu evropské literární a výtvarné tvorby zformovala již na přelomu 18. a 19. století.²⁴⁸ V kontextu padesátých let však tato tendence nezůstávala jen otázkou tvůrčího rozhodnutí jednotlivých umělců, ale především konkrétního ideologicky motivovaného zadání. Důkladnější úsilí o „vřazení člověka nebo stroje do krajiny“ tak, aby byla „nalezena společná mluva, která by ostře ohraničené tvary stroje nebo stavby sjednotila s ‚poetickou‘ tváří krajiny“, mělo výtvarným ztvárněním dodat žádoucí aktualizační obsah i dostatečnou míru názornosti pro široké publikum.²⁴⁹

Kanonizovaným způsobem naplnil tento záměr např. sovětský malíř Fjodor Šurpin v obraze *Jitro naší vlasti* dokončeném roku 1948.²⁵⁰ Ústřední figura Stalina v bělostné uniformě s pláštěm přehozeným přes ruku a pohledem upřeným do dále je umístěna na pozadí široké otevřené krajiny, které dominují scelené polní lány s projíždějící řadou traktorů, lemované stožáry elektrického vedení, vlevo na horizontu přecházející v průmyslový areál se skupinou kouřících komínů (Obr. 5). Československou, výrazově těžkopádnější variací na shodné téma nabízí plakát Karla Skály *Naše vlast bude krásná a bohatá*, který vydalo v roce 1951 ministerstvo informací.²⁵¹ Prezident Gottwald a chlapec v pionýrském úboru na něm svorně drží v rukou „Plán výstavby“, jehož záměry se již v pozadí začínají naplňovat: za rozestavenými obytnými bloky města se rýsují komíny

²⁴⁷ František Kahoun. Gottwaldovy stupně míru. *Lidé a země* 1, 1952, č. 1, s. 8 a 6.

²⁴⁸ Umělecká reflexe industriálních prvků se v kontextu tzv. průmyslové revoluce formuje v opozici vůči scénériím romantismu, v nichž dominovaly prvky přírodní, popř. přírodou „přemáhané“ (např. zříceniny). Veronika Faktorová, Karel Stibral. Počátky estetického ocenění a uměleckého zobrazení industriální krajiny. In: Jan Malura, Martin Tomášek (eds.). *Příroda vs. industriál: Vytváření prostoru v literatuře a výtvarném umění*. Ostrava 2016, s. 62.

²⁴⁹ Dušan Šindelář. Cesty našeho krajinářského umění. In: Dušan Šindelář, Vlastimil Fiala (eds.). *Naše současné výtvarné umění*. Praha 1955, s. 40. Srov. B. Nikiforov. Thema rodné krajiny na Umělecké výstavě roku 1950. In: *Nové úspěchy sovětského výtvarného umění*. Praha 1952, s. 163–175.

²⁵⁰ Petr Sysojev. Nová vítězství sovětského výtvarného umění. *Svět v obrazech* 5, 1949, č. 20, s. 12.

²⁵¹ *Moc obrazů – obrazy moci: Politický plakát a propaganda*. Praha 2005, s. 236.

a vysoké pece továren, na něž navazuje upravená zemědělská krajina se systémem větrolamů a říční přehradou (Obr. 4).

Naznačené propojování socialistické modernizace s tradičními atributy vlasti soustavně rozvíjené v československém kontextu zůstávalo zároveň zcela v souladu se sovětskými předobrazy. V politickém diskurzu SSSR začal být již od poloviny třicátých let zdůrazňován koncept „*sovětského patriotismu*“ prezentovaného jako vlastenectví vyššího typu, které je zbaveno agresivních nacionalistických prvků, a nestojí tak v protikladu s internacionální podstatou myšlenky komunismu. Z ideologického hlediska šlo o součást nové agitační strategie, v níž Stalinovo politické vedení k účinnějšímu oslovení a mobilizaci společnosti pragmaticky využilo tradiční, široce srozumitelné motivy hrdinství, hrdosti a lásky k vlasti.²⁵² Přesvědčivost a sjednocující efekt této strategie zásadní měrou potvrdil průběh 2. světové (resp. Velké vlastenecké) války. I po jejím skončení zůstaly „*sovětský patriotismus*“ a v zemích středovýchodní Evropy synonymně užívané „*socialistické vlastenectví*“ frekventovanými termíny. Dobová propaganda s jejich pomocí definovala základní hodnoty a přednosti státně socialistické politiky a kultury v protikladu k negativně konotovanému (západnímu) „*kosmopolitismu*“. Lásky ke krásám rodné země byla v takto nastaveném rámci akceptována a podporována výhradně jako zdroj motivace k aktivní účasti na její výstavbě a obraně proti nepřítelům na druhé straně ideologicky konstruované barikády. Oddanost vlasti, projevovaná prací na budovatelských úkolech, přirozeně splývala s oddaností socialistickému řádu.²⁵³

3.3 (Historické) Město v topografii stalinské modernity

„[Plán] *pohádky svého lidu proměnil v skutečnost prostou – a z jeho čísel a slov města i vesnice rostou*“.²⁵⁴ Navzdory akcentování jednotlivých „*velkých staveb*“ neopomíjela naznačená

²⁵² Jak detailně analyzuje David Brandenberger, ortodoxní sovětská ideologická linie dvacátých let, založená na třídní, internacionální, a tedy i antipatriotické rétorice se již koncem dekády ukázala jako neúčinná, protože pro většinu populace příliš komplexní a abstraktní. V proslovu 4. 2. 1931 Stalin (v návaznosti na svůj koncept „socialismu v jedné zemi“) podtrhl, že klasický výrok Komunistického manifestu „*Dělníci nemají vlast.*“ již neplatí, neboť dělnická třída v SSSR, ale i mimo něj svou vlast roku 1917 získala a bude ctít i povinností bránit její suverenitu, územní celistvost a bezpečnost. David Brandenberger. *Propaganda State in Crisis: Soviet Ideology, Indoctrination and Terror under Stalin, 1927–1941*. New Haven 2011, zvl. s. 98–119. Srov. Týž, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity 1931–1956*. Cambridge 2002.

²⁵³ „*Sovětskému vlastenectví je cizí pozorovatelský vztah k vlasti, pasivní kochání jejími krásami [...]. Skutečná socialistická láska k vlasti se projevuje v nezkrtné touze učinit vlast ještě bohatší, ještě mocnější a svůj národ ještě šťastnějším.*“ A. I. Sobolov. Sovětské vlastenectví – vlastenectví vyššího typu. In: *O sovětském vlastenectví*. Praha 1952, s. 74. Srov. Václav Kopecký. Vedení nepřemožitelným učením marxismu-leninismu vybudujeme socialismus v naší vlasti. In: *Protokol IX. řádného sjezdu Komunistické strany Československa*. Praha 1949, s. 365.

²⁵⁴ Jan Noha. Plán. In: Týž, *Světlo*. Praha 1950, s. 45.

symbolická topografie stalinismu ani města. Jejich tradiční úloha center moci, politické reprezentace, technických inovací a často i průmyslové výroby zůstávala dlouhodobě nezastupitelná. Pronikavý růst a zrychlení dosavadního vývoje, které do měst vneslo období 19. století s procesy urbanizace, industrializace a vědeckotechnického pokroku, z nich pro následující desítky let učinily synonymum modernity, se všemi jejími přednostmi i rozpory.²⁵⁵ Také kýžený nový člověk socialismu byl proto zamýšlen primárně jako obyvatel města, zatímco rozvoj venkova podmiňovala (v duchu jedné z tezí Komunistického manifestu) snaha o vyrovnávání vzájemných rozdílů a tedy co nejdůslednější přiblížení „*socialistické vesnice*“ městskému prostředí.

Radikální nárok stalinismu na celkovou transformaci společnosti nicméně otevíral otázku, jakým způsobem stávající města pro nové praktické i reprezentační funkce přizpůsobit a do jaké míry přitom zohledňovat jejich dochovanou podobu. Devastující následky, které v Evropě zanechala druhá světová válka, se v tomto směru zdály nahrávat radikálním a razantním řešením. Nejen v Československu zůstávala nicméně realita navzdory oficiální rétorice přece jen méně jednoznačná.

Jak již bylo naznačeno, většina evropských států sdílela po roce 1945 důraz na možnost či přímo nutnost „nového začátku“. Rozsah utrpených škod, hloubka válečného traumatu a diskreditace řady dosavadních politických a ekonomických konceptů vytvářely příhodné klima pro ambiciózní rekonstrukční záměry, které často vědomě překračovaly rámeček pouhé obnovy dřívějšího stavu. „*A great disaster but a great opportunity*,“ konstatoval britský premiér Winston Churchill již v roce 1944 na adresu anglických měst těžce poničených nepřátelskými nálety.²⁵⁶ Urbánní prostředí se stávalo přirozenou projekční plochou společenských očekávání a příslibů pozitivnější budoucnosti. Odklizení trosky, zabezpečování základní infrastruktury a další bezprostřední úkoly vyžadovaly (vedle práce válečných zajatců a profesionálních stavebních firem) zapojení širokých vrstev obyvatelstva, přičemž význam této společné práce zpravidla podtrhovaly doprovodné mediální obrazy.

Dalekosáhlé následky války dodaly novou intenzitu diskuzím o budoucnosti měst a optimální formě jejich rozvoje. V očích řady politiků, urbanistů i architektů poskytly rovněž jasnou odpověď

²⁵⁵ „*Město je tedy prostorem hodnotově ambivalentním v závislosti na tom, jak jsou posuzovány procesy modernizace a modernita samotná, s nimiž je úzce propojeno.*“ Petr Málek. Město. In: Josef Vojvodík, Jan Wiendl (eds.). *Heslář české avantgardy: Estetické koncepty a proměny uměleckých postupů v letech 1908–1958*. Praha 2011, s. 199–224, cit. s. 201.

²⁵⁶ Cit. dle: Gerd Albers. *Verblässende Zukünfte. Informationen zur Raumentwicklung* 11/12, 2008, s. 853.

na otázku, jakým způsobem zacházet při plánování měst s jejich historicky dochovanou strukturou. „*Má se Francie z nedostatku odvahy stát jednoduše určitým druhem velkého muzea pro zahraniční turisty? Budeme se stále řídit idejemi, jež se zrodily ve Vichy, a uchovávat naše vesnice v Champagne jako domečky pro panenky, abychom přitáhli turisty, kteří si chtějí odnést výjimečný zážitek?*“, tázal se například při své obhajobě racionalizované výstavby Eugène Claudius-Petit, francouzský ministr rekonstrukce a urbanismu (1948–1953) a mj. též přítel předního modernistického architekta Le Corbusiera.²⁵⁷ Význam a údržba historických urbanistických celků byly rozsáhle zpochybňovány poukazem na jejich nedostatečné hygienické a funkční parametry, ale také na mnohočetná (ve skutečnosti ovšem nikoli výlučná) významová spojení ochrany památek a uměleckého tradicionalismu s poraženou nacistickou ideologií. Přirozenými a pro praxi nezřídka rozhodujícími mantinely modernistických vizí naopak zůstávaly (obdobně jako před rokem 1945) zejména struktura vlastnických vztahů a omezené objemy veřejných prostředků – parametry stávajících měst v této souvislosti nebylo možné zcela ignorovat.²⁵⁸

V poválečném Československu se obdobná rétorika bourání starého a budování nového ustálila v souvislosti se schválením *Budovatelského programu Gottwaldovy vlády* v červenci 1946 a následným vyhlášením dvouletého hospodářského plánu „*obnovy a výstavby republiky*“ pro léta 1947–1948.²⁵⁹ „*Máme před sebou z dřívější budovy svého hospodářství jen a jen stavební kameny, a naším úkolem je vystavět z nich budovu novou,*“ zdůraznil při této příležitosti náměstek předsedy vlády Petr Zenkl.²⁶⁰ O obdobné metafory opřel své prohlášení i ministr informací Václav Kopecký: „*Uskutečněním košického programu byly dány základy k novému hospodářskému a sociálnímu řádu v republice. Na těchto základech chceme nyní podle projektu dvouletého plánu stavěti již do výše a krásy budovu nové republiky.*“²⁶¹ Řešení vytčených cílů bylo spojováno s vizí centrálně organizovaného plánování, v němž budou individuální zájmy důsledně podřizovány těm kolektivním, a s nezbytnou pracovní mobilizací obyvatelstva.

Dikce celostátně platných dokumentů i apely vrcholných politických představitelů se v různé míře promítly na lokální úrovni jednotlivých měst. Svůj *Budovatelský program* schválila 9. srpna

²⁵⁷ Cit. dle: Olivier Mongin. *Urbánní situace: Město v čase globalizace*. Praha 2017, s. 13, pozn. 4.

²⁵⁸ Srov. Martin Körner (ed.). *Stadtzerstörung und Wiederaufbau, Bd. 2*. Bern 2000, s. 289–424 (příklady obnovy válkou poničených měst v Německu, Velké Británii, Nizozemsku, Lucemburska a Finsku).

²⁵⁹ *Budovatelský program Gottwaldovy vlády*. Praha 1946, zejm. s. 13 an.

²⁶⁰ Petr Zenkl. *Náš dvouletý plán. Československo 2*, 1946, č. 1, s. 6.

²⁶¹ Václav Kopecký. *Ve znamení dvouletého plánu, Československo 2*, 1946, č. 1, s. 5.

1946 také rada Ústředního národního výboru v Praze.²⁶² V Opavě, těžce poškozené osvobozovacími boji, probíhala paralelně s odstraňováním trosků práce na návrhu razantního (a nakonec nerealizovaného) směrného plánu, v němž architekt Adolf Liebscher deklaroval záměr „*nevázati se teoriemi udržování starého jádra městského [...] a nahradit je volným zdravým systémem zastavování*“.²⁶³ V centru Zlína se během roku 1947 uskutečnila část demoličních prací pod heslem *Mládež bourá starý Zlín*, v místním kontextu nikoli náhodně navazujícím na slogany meziválečného baťovského modernismu (*Bouráme minulé století*).²⁶⁴ Potřeby a záměry sídel v pohraničí představila reprezentativní výstava *Budujeme osvobozené kraje* uspořádaná na přelomu léta a podzimu 1946 v Liberci. Den zahájení nazval její spoluautor architekt Svatopluk Technik „*historickým datem v životě českého Liberce*“, jímž „*skládá zkoušku zralosti, zařazuje se do řady života schopných měst, toužících po svém zdokonalení, po zlepšení životních podmínek pro své občany [...] První krůček v budování nového českého Liberce byl učiněn*“.²⁶⁵

Nástup nové politické garnitury po únoru 1948 doprovázený rozsáhlými personálními změnami na úrovni jednotlivých národních výborů (zřízení krajů 1948, reorganizace okresů 1949) i úkoly prvního pětiletého plánu dodaly ustálené produktivistické rétorice nové impulzy. „*My se nespokojujeme toliko rekonstrukcí. Budujeme nové! Přejít do období plánování města*“, proklamoval v roce 1949 předseda Ústředního národního výboru v Brně Vladimír Matula a nezůstával v tomto směru mezi odpovědnými činiteli napříč republikou osamocen.²⁶⁶ Od přelomu čtyřicátých a padesátých let veřejný prostor rychle zaplnily názvem i obsahem podobné akce a zprávy ohlašující, že konkrétní sídla začínají získávat novou, tj. socialistickou podobu. (Obr. 9, 10).²⁶⁷ Jejich společným znakem byl vesměs důraz kladený na pracovní zapojení místních občanů, kteří se tak měli na proměně svých měst sami aktivně podílet (viz podkapitolu *Občané*).

²⁶² *Budovatelský program rady Ústředního národního výboru hlavního města Prahy*. Praha 1946; Budování nové Prahy. *Věstník hlavního města Prahy* 2, 1946, č. 51, s. 1065.

²⁶³ Adolf Liebscher. Opava – město budoucnosti. In: Leopold Peřich a kol. *Opava: Bílé město Bezručovo – zemské hlavní město*. Brno 1946, s. 41–42.

²⁶⁴ Ondřej Ševeček. *Zrození Baťovy průmyslové metropole: Továrna, městský prostor a společnost ve Zlíně v letech 1900–1938*. České Budějovice – Ostrava 2009, s. 133. Obdobná hesla lze nalézt i v dalších městech, např. Bouráme starý Prostějov. *Stráž lidu* 4, 1948, č. 99, s. 5.

²⁶⁵ Svatopluk Technik. Jak se zrodila liberecká výstava. *Práce* 2, zvl. číslo Budujeme s vámi osvobozené kraje, 6. 8. 1946, s. [1]. Srov. *Katalog výstavy Budujeme osvobozené kraje*.

²⁶⁶ Vladimír Matula. Osvobozené Brno pracuje... *Československo* 4, 1949, č. 4, s. 204.

²⁶⁷ Všichni budujeme krajské město České Budějovice. *Jihočeská pravda* 7, 1951, č. 22, s. 2; Budují novou Plzeň. *Svobodné slovo* 8, 1952, č. 1, s. 5; Roste nové Kladno. *Svět v obrazech* 9, 1953, č. 28, s. 3; Roste nový hornický Most. *Svět v obrazech* 9, 1953, č. 31, s. 12–13; Vyrůstá nový socialistický Třinec. *Svět v obrazech* 9, 1953, č. 42, s. 6–7; Jiří Pruša. *Abeceda reálného socialismu*. Praha 2011, s. 18 (plakát *Občané, budujte nové, krásnější, socialistické Karlovy Vary!* 1953).

Představitelé místních politických elit (i sami novináři a publicisté, kteří o dění referovali) se s pomocí shodných rétorických figur deklarativně přihlašovali k centrálně vytýčeným úkolům výstavby socialismu. Z pohledu recipientů pak mohla vysoká frekvence podobných sdělení napříč médii vytvářet určitou formu integrující imaginární mapy, v níž byly i vzájemně vzdálené části republiky spojeny ve společném úsilí a pokroku.

Pod sdílené pojmy budování a výstavby byly nicméně v praxi zahrnovány různé typy projektů a činností, zpravidla v závislosti na místních podmínkách, velikosti válečných škod a aktuálních ekonomických možnostech. V rámci prvního pětiletého plánu byl rozvoj jednotlivých sídel podmiňován především posílením sféry těžkého průmyslu. Řada budovatelských aktivit získala postupně charakter spíše menších, každoročně opakovaných (zpravidla neplacených) brigád organizovaných národními výbory, které byly zaměřeny zejména na zlepšování vzhledu měst (odklizení trosek, demolice technicky nevyhovujících objektů, zřizování hřišť, úklid ulic, výsadba zeleně). Od poloviny dekády probíhaly tyto akce již na podkladě oficiální *Směrnice pro zvelebování měst a obcí občanskou svépomocí* jako tzv. akce Z, které na mnoha místech zásadní měrou doplnily nedostačující investiční výstavbu státu.²⁶⁸

Vedle tohoto typu činností zajišťovala žádoucí proměnu sídel v různé míře také regulérní výstavba uskutečňovaná desítkami jednotlivých státních investorů (ministerstva, státní podniky, národní výbory ad.). Největší mediální pozornost byla přirozeně vyhrazena „*novým socialistickým městům*“, tedy útvarům, jež byly zakládány „na zeleném drnu“, primárně jako zázemí velkých průmyslových závodů (stejně jako v sovětském prostředí) a svou zamýšlenou velikostí měly vytvořit samostatné funkční jednotky. Obdobně jako v případě „*velkých staveb socialismu*“ v sobě tento pojem nesl silný budoucnostní rozměr; implikoval, že uskutečňované projekty jsou dimenzovány již pro nový společenský řád, k němuž lidově demokratický stát nevyhnutelně směřuje. „*Zároveň s gigantickými stavbami socialismu na Ostravsku, na Košicku a na našich řekách vyrůstají mnohde v těsné blízkosti těchto staveb nová sídliště pro pracující, města našich snů, vrcholné dílo architektů, které desetitisíce dělníků z mnoha oborů [...] proměňují v moderní stavby obytných domů, společenských budov, rozlehlých náměstí, dokonale dlážděných ulic a parků oddechu*“.²⁶⁹

²⁶⁸ Jiří Knapík, Martin Franc a kol. *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967. I.* Praha 2011, s. 122–124, 157–158.

²⁶⁹ Jiří Brabenec. Vyrůstají nová města, *Lidová demokracie* 8, 8. 6. 1952.

Výsadní postavení získal v tomto směru tradičně průmyslový region Ostravska, po roce 1948 spojený nejen s memoriálními tradicemi místního dělnického hnutí a osvobozovacích bojů Rudé armády, ale také se vznikem první československé „*velké stavby socialismu*“, Nové huti Klementa Gottwalda v Kunčicích (1949–1952). Na základě usnesení ÚV KSČ z 12. května 1951 bylo rozhodnuto „*o výstavbě nových socialistických měst na Ostravsku*“. Ta měla do roku 1963 (tj. do konce třetí pětiletky) zahrnout Novou Ostravu (pozdější Poruba, koncipována pro 150 tisíc obyvatel), nové město na katastru obcí Šenov, Šumbark a Bludovice (pozdější Havířov, 50 tisíc obyvatel) a zásadní rozšíření stávajících center Karviné (70 tisíc obyvatel) a Místku (40 tisíc obyvatel).²⁷⁰ Zahájení projektu ohlásila široká informativní kampaň napříč médii; v letech 1952–1955 proběhla v politicky direktivně stanovovaných termínech výstavba prvního obytného obvodu Poruby; paralelně probíhaly jednotlivé stavby také v Havířově.²⁷¹

Vysoká koncentrace stavebních aktivit učinila z Ostravska dynamicky se měnící prostor, jenž byl v rámci Československa nejsnáze připodobnitelný sovětským vzorům. Autoři turistických brožur cestovní kanceláře Čedok jej neváhali označit za „*kraj nových lidí*“ a samotnou Ostravu za „*město budovatelů*“.²⁷² Ještě v roce 1958 se čtenáři v úvodu reprezentativní knihy dokumentující všestranný rozvoj regionu mohli dočíst: „*V této publikaci je velmi málo snímků, ukazujících životní podmínky zdejšího lidu ve staré éře. Fotograf starého města byl pomalejší než zedníci, kteří za několik let vystavěli nová města Havířov, Porubu a mnoho dalších sídlišť, která se ještě nestačila ani dostat do map, protože kartografové se rovněž opožďují za prudkým tempem nové doby, měnící tvář kraje.*“²⁷³ Nové projekty „*krásného, jasného prostředí pracujícího člověka*“ opřely svou legitimitu o důsledné vymezení vůči tradičnímu obrazu „*černého města*“ spjatého s hlubokými sociálními rozdíly a nevyhovujícím standardem bydlení dělnických vrstev.²⁷⁴

Ambiciózní a soustavně propagované záměry nových měst socialismu byly nicméně nakonec pouze v ojedinělých případech potvrzeny také oficiálními administrativními kroky. S výjimkou Havířova (od 4. prosince 1955), Nové Dubnice (od 1. ledna 1957) a Meziboří (od 1960) zůstaly urbanistické celky padesátých let, bez ohledu na svou rozlohu či výstavnost (Ostrov, Ostrava-Poruba), součástí historických sídel, v jejichž sousedství vznikly, a které si tak udržely pozici

²⁷⁰ *Postavíme města socialismu: Kapitoly k diskusi o tom, co bude v nových socialistických městech na Ostravsku*. Ostrava 1951, s. 7. K průběhu celého projektu a jeho vztahu k předúnorovým urbanistickým konceptům obytných sídlišť na Ostravsku detailně M. Strakoš, *Nová Ostrava a její satelity*.

²⁷¹ Vystavíme socialistickou Ostravu. *Rudé právo* 31, 1951, č. 189, s. 1.

²⁷² *Ostravsko*. Ostrava 1953, nestr.; Karel Dynda. *Ostrava: Město budovatelů*. Praha 1953.

²⁷³ *Ostravsko ve fotografii*. Ostrava 1958, s. X.

²⁷⁴ V. Meduna, *Nová Ostrava*, s. 263; *Na stavbách Ostravska*. Praha 1953, s. [10].

přirozených center.²⁷⁵ Roli při tom sehrávaly praktické, ekonomické i politické důvody. Radikální plán na demolici historické Ostravy, jejíž funkci by převzalo nově budované město, byl opuštěn již před polovinou padesátých let vzhledem k nejistotám ohledně výskytu uhelných ložisek.²⁷⁶ Jihozápadně od Košic položená Šaca, plánovaná od roku 1951 jako první socialistické město na Slovensku, nebyla po zastavení projekčně nepřipravené výstavby přilehlého Hutního kombinátu (HUKO) v roce 1953 dokončena a zůstala pouze sídlištěm na území původní obce.²⁷⁷

Pojem socialistického města však v dobovém diskurzu přirozeně nezůstával rezervován pouze pro úzký okruh nově zakládaných sídel, jejichž prostor bylo možné rozvrhnout a zformovat bez zásadnějších omezení. V rámci všeobecného modernizačního procesu bylo naopak nutné a žádoucí, aby socialistický charakter získala veškerá města, tedy i ta s historicky dochovanou strukturou. V případě Československa přitom do této množiny spadala naprostá většina sídel včetně Prahy coby hlavního města, což mezi státy poválečné Evropy představovalo spíše výjimku. V Sovětském svazu provázela mimořádně intenzivní, v rychlém tempu probíhající urbanizace masivní industrializaci třicátých let i poválečnou rekonstrukci let padesátých. V obou případech však tento proces zahrnoval vedle růstu stávajících středisek také vznik mimořádného počtu nových sídel.²⁷⁸ Historická města v Polsku a Německé demokratické republice, jejichž forma a rozložení byly československým podmínkám výrazně bližší, byla zcela zásadní měrou poničena válečnými boji.

Podobné případy plošných válečných škod zůstávaly v Československu spíše ojedinělé (Osoblaha, Opava, Ústí nad Labem). „*Domy staré tři nebo čtyři století, obydlené dnešními lidmi, jsou v našich historických jádrech měst běžným zjevem. Minulost stará až jedno tisíciletí promítá se tímto lidským dilem do současnosti, vytváří podstatnou část našeho životního prostředí, ovlivňuje naše nálady, dojmy a způsob života svými materiálními a dochovanými kulturními hodnotami.*“²⁷⁹ Zčásti nebo zcela dochované historické soubory a objekty, často tvořící tradiční dominanty či lokálně charakteristická místa paměti, nebylo možné ignorovat tím spíše, že právě stát se v důsledku rozsáhlých majetkoprávních změn poválečných let (konfiskace, znárodnění,

²⁷⁵ O. Nový, *Urbanistický region Československo*, s. 42–43.

²⁷⁶ M. Strakoš, *Nová Ostrava a její satelity*, s. 156.

²⁷⁷ První socialistické město na Slovensku. *Mladá fronta* 8, 1952, č. 14, s. [3]; František Zounek, Růžena Svobodová, Zdeněk Chlup. Otázky architektury nového města Šacy. *Architektura ČSR* 11, 1952, č. 3–4, s. 87–103. Srov. František Raven. *Stavíme HUKO*. Praha 1952.

²⁷⁸ Počet obyvatel ve městech narostl v SSSR ze zhruba 29 milionů v roce 1917 (18 % populace) na 60 milionů v roce 1939 (32 % populace) a 86 milionů v roce 1955 (44 % populace). Jiří Musil. *Urbanizace v socialistických zemích*. Praha 1977, s. 261.

²⁷⁹ Vilém Lorenc, O. Nový. K socialistické rekonstrukci historických měst. *Výtvarná práce* 4, 1955, č. 18, s. 3.

likvidace soukromého sektoru) stal majitelem, správcem či přinejmenším jediným subjektem schopným zajišťovat jejich údržbu. „Socialistická modernizace“ českých měst proto zahrnuje nejen početná sídliště realizovaná primárně v lokalitách spojených s těžbou uhlí a rud (Horní Slavkov, Kladno, Most, Příbram) a s rozvojem strojírenského průmyslu (Adamov, Blansko, Frenštát pod Radhoštěm, Komárno, Strakonice, Uherské Hradiště, Žďár nad Sázavou).²⁸⁰ Její nedílnou součástí se staly rovněž různé formy doplňování, rekonstrukcí či významového překódování stávajících historických celků.

Prostor, v němž se tyto tendence promítaly v zásadním měřítku a mimořádně názorným způsobem, představovala v první polovině padesátých let Praha. Zatímco v Berlíně, Varšavě, ale i Budapešti vyžadovaly plošné válečné škody od místních politických a plánovacích orgánů bezodkladná řešení a otevíraly široké pole pro velkorysé architektonické vize, v hlavním městě Československa zůstaly podobné záměry podmíněny zásahem do historické osnova a stavebního fondu, který válka narušila pouze v jednotlivostech. Podle údajů Ústředního národního výboru bylo třemi nálety v listopadu 1944, únoru a březnu 1945 na území města zasaženo 4 401 domů (z toho 98 zcela zničeno, 105 velmi těžce poškozeno); při následných pouličních bojích bylo poškozeno dalších 3 439 objektů (51 zcela zničeno, 80 těžce poškozeno), „*ve valné většině případů jde arcit o škody poměrně nepatrné, pozůstávající z rozbití okenních skel, poškození fasády zásahy střel, poškození krytiny a pod.*“²⁸¹ Výraznější dopady na kondici stavebního fondu měla v metropoli z dlouhodobějšího hlediska spíše válečná stavební uzávěra (vyhlášená vládním nařízením s platností od 7. května 1941) spojená s odkladem řady projektů a zanedbáním péče o stávající objekty.

Poúnorovým politickým elitám nebyla československá metropole k dispozici jako příhodná tabula rasa, na rozdíl od centrálních částí mnohých polských a východoněmeckých měst (Dražďany, Magdeburg, Gdaňsk).²⁸² Ničivé důsledky válečného konfliktu tradiční obraz Prahy nejen nenarušily, ale do značné míry umocnily jeho jedinečnost v kontrastu s desítkami jiných evropských sídel. „*A proto při prohlídce zachovalé staré Prahy nezapomeňme na ona starobylá a památná města evropská, která k této dani [tj. vítěznému ukončení války] přispěla hřivnou*

²⁸⁰ Atlas Československé socialistické republiky. Praha 1966, mapa 26.4.

²⁸¹ Ladislav Hauptman. Pražské válečné stavební škody. *Věstník hlavního města Prahy* 1, 1945, č. 12, s. 192.

²⁸² Srov. např. Werner Durth, Niels Gutschow. *Träume in Trümmern: Planungen zum Wiederaufbau zerstörter Städte im Westen Deutschlands 1940–1950*. Braunschweig – Wiesbaden 1988; Klaus von Beyme. *Der Wiederaufbau: Architektur und Städtebaupolitik in beiden deutschen Staaten*. München 1987; Jacek Friedrich. *Neue Stadt im alten Gewand: Der Wiederaufbau Danzigs 1945–1960*. Wien – Köln – Weimar 2010.

největší. Nezapomeňme na Varšavu, na Kyjev, na Charkov, na Leningrad, na Novgorod, na Bělehrad, na Rotterdam, na Londýn, na Coventry, na Southampton a Brighton, na Norwich a Dunkerque, na le Havre [sic] a Cherbourg a na desítky, ba sta dalších měst, která z toho, co nám v naší Praze ze staré kultury zůstalo, nemají už nic, nebo téměř nic,“ zdůraznil v roce 1947 Alois Ladislav Kaiser ve svém *Průvodci starou Prahou*.²⁸³

Také z těchto důvodů se Praha v kontextu bezprostředních záměrů budovatelského procesu ocitla v symbolické konkurenci s dynamicky se rozvíjejícími a investičně upřednostňovanými průmyslovými centry, zejména Ostravou (právě ta se ostatně po dokončení nových čtvrtí měla stát druhým největším městem republiky s odhadovaným počtem 350 tisíc obyvatel).²⁸⁴ Její tradiční pozice symbolického a mocenského centra země však zůstávala nezpochybněna a stávala se motivací, aby i tento významově prestižní prostor získal specificky socialistický charakter. Jak ještě uvidíme, ekonomické aspekty představovaly v tomto ohledu sice zásadní, ale nikoli zcela nepřekročitelný limit poúnorových vizí.

²⁸³ Alois Ladislav Kaiser. *Průvodce starou Prahou*. Praha 1947, s. 10–11. Hodnotu uchování historické Prahy ve srovnání s tragickým osudem Varšavy opakovaně zdůrazňoval pražský primátor Václav Vacek, v ideologicky vyhranějším tónu nicméně přikládal tuto skutečnost především včasnému příchodu Rudé armády. Václav Vacek. Pražské povstání. In: *Pražská květnová revoluce*. Praha 1946, s. 49.

²⁸⁴ V. Meduna, Nová Ostrava, s. 884. Celkové podfinancování pražské výstavby v padesátých letech zpětně reflektoval architekt Otakar Nový v kolektivní publikaci E. Poche (ed.). *Praha našeho věku: Čtvero knih o Praze*. Praha 1978, s. 119–120.

4 Praha padesátých let jako socialistické město: Příběh

Přeměna Prahy v socialistické město se v padesátých letech přirozeně vřazovala do širokého spektra vizí utvářejících prostor, v němž se pounorový režim ustavoval, prezentoval a legitimizoval. Pražské dění zůstávalo v tomto směru součástí celkové modernizace státu, která různou měrou vstřebávala a rozvíjela impulzy z domácího i sovětského prostředí. Co konkrétně se tedy v hlavním městě odehrávalo?

Proces utváření socialistické Prahy se pokusím rekonstruovat nejprve v základních orientačních bodech na pomyslné chronologické ose: budu se snažit vysledovat jeho počátky, průběh a rovněž odeznívání či transformaci v souvislosti s koncem stalinistické fáze státně socialistické diktatury. V kapitole *Příběh* půjde proto především o zachycení dějové stránky věci, tj. sledu jednotlivých projektů, akcí a událostí, které během padesátých let probíhaly na území Prahy v souvislosti s její dobovou přestavbou a reprezentací. Jako východisko mi poslouží významově klíčový proslov vedoucího Kulturně propagačního oddělení ÚV KSČ Gustava Bareše z prosince 1950, který celý tento proces proklamativně zahájil a současně nejnázorněji shrnul chystané ambiciózní záměry. Následovat bude detailnější pohled na peripetie provázející tvorbu směrného územního plánu, tedy hlavního koncepčního dokumentu, který měl politické vizi socialistické Prahy poskytnout podrobný expertní podklad.

4.1 Proklamace

Podobně jako řada dalších celospolečensky závažných akcí první poloviny padesátých let, bylo i budování socialistické Prahy uvozeno politicky zaštitěnou kampaní. Jejím výchozím bodem se stal projev Gustava Bareše, předního stranického ideologa a zástupce ústředního tajemníka KSČ, ve Steinerově sále Lidového domu 10. prosince 1950 (Obr. 11). V rámci ustavující konference pražského městského výboru KSČ přednesl Bareš hlavní referát rozdělený do čtyř částí, v nichž postupně vymezil úkoly, na jejichž plnění se měli pražští komunisté podílet. Vedle uvědomělého „*boje za mír*“ v kontextu aktuální mezinárodně politické situace (na leden 1951 byl v hlavním městě připravován I. sjezd československých obránců míru) šlo o intenzivní mobilizaci pracovních sil ve třetím roce pětiletky. Zdůraznil též nutnost zostření vnitrostranických prověrek v souvislosti se zatčením brněnského krajského tajemníka KSČ Otto Šlinga, jenž byl obviněn jako údajný nepřátelský agent a roku 1952 popraven ve vykonstruovaném politickém procesu. Za „*úkol zvláště velikého významu*“, který přesahuje rámec městské organizace a poutá zájem prezidenta, ÚV KSČ

i vlády, pak Bareš označil výstavbu Prahy.²⁸⁵ Vytvoření nové podoby hlavního města představovalo v jeho očích přirozenou a nezbytnou součást úspěšné výstavby socialismu.

„Novému městskému výboru a městské organizaci připadá úkol zvláště velikého významu, výstavba Prahy. Mobilisovat všechny lid k výstavbě hlavního města Prahy a řídit v tomto duchu práci komunistů v Ústředním národním výboru a v lidové správě vůbec. Význam tohoto úkolu přirozeně přesahuje rámec pražské organizace i celého kraje. O otázky výstavby Prahy jako hlavního města se zajímá president soudruh Klement Gottwald, Ústřední výbor strany, vláda. Neboť jde o hlavní město, z kterého se řídí veškerý život v republice, socialistická výstavba naší vlasti.

My jsme na této cestě učinili teprve první krůčky. V čem je příčina? Jsou to jednak překážky objektivní. Nejsme ještě tak daleko, ještě se musíme soustředit na ty nejnnutnější investice – na výstavbu továren. Jsou zde také subjektivní otázky, které spočívají v nedostacích lidové správy. [...]

A proto prvním úkolem, abychom se hnuli kupředu, aby naše plány nezůstávaly jen dobrými úmysly, je přebudovat od základu aparát ÚNV tak, aby byl pružným nástrojem budování, citlivě reagujícím na potřeby lidu, aby se zbavil všech reakčních živlů [...].

Prozatím byl vypracován plán neodkladných budovatelských opatření v Praze. V tomto plánu, který je zatím jen krátkodobý, se promítají již budoucí obrysy Prahy – ještě krásnější, ještě větší, ještě slavnější. Bude třeba přikročit k provádění těchto neodkladných budovatelských úkolů a současně za podpory a součinnosti soudruha Gottwalda, Ústředního výboru strany a vlády vypracovat dlouhodobý územní plán přestavby a výstavby socialistické Prahy.

Jak si představují Prahu v budoucnosti komunisté? Praha je velkým a krásným odkazem naší národní minulosti. Na ní se přičiňovalo prací a talentem mnoho a mnoho pokolení našeho lidu. V jejích ulicích byla prolévána krev nejlepších synů a dcer našeho lidu v boji za svobodu. My máme všichni Prahu rádi, a nejenom my, ona je hlavním městem všeho našeho lidu, celé naší republiky, všichni k ní vzhlížejí a milují ji. [...]

Převzali jsme však také důsledky jednostranného kapitalistického vývoje, kdy bylo pečováno jen o několik málo bohatých a naproti tomu pro masy dělníků a pracujících se stavěla kasárna a nouzové kolonie, kdy tisíce a desetitisíce nezaměstnaných se potácely na Zenklových nouzovkách.

Smyslem výstavby nové Prahy je péče o potřeby pracujícího člověka, snaha, aby Praha byla krásnějším a slavnějším městem.

²⁸⁵ G. Bareš, V. Krutina, *Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu*, s. 19.

Byly nám předkládány různé plány k přestavbě města. Byli lidé, kteří hlásali bezohledné bourání a nahrazení ulic americkými betonovými škatulemi. Ale my si vážíme toho, co naši předkové vybudovali, všech památek a všeho, co je možno použít. S úctou vzhlížíme na pražský hrad, kde sídlí dnes náš dělnický president soudruh Klement Gottwald. Vidíme, co péče věnuje soudruh Gottwald obnovování historických památek pražského hradu.

Ve vnitřním městě bylo obnoveno staroslavné Karolinum. Jsou upravovány, spojovány a zpřístupňovány velké zámecké zahrady na Malé Straně. Letohrádek Hvězda je opravován péčí soudruha Gottwalda a bude otevřen jako museum Aloise Jiráska v roce 1951.

Minulé režimy nedovedly vyřešit ani takové věci, jako postavit památníky našim slavným předkům. Celá léta agrární režim rozpoutával spor o Žižkův pomník na hoře Vítkově, znemožňoval jeho uskutečnění – my jsme jej postavili. Po 20 let nebyl postaven na př. pomník J. Nerudovi. Postavili jsme pomník Nerudovi pod Petřínem, stavíme pomník Mánesovi, Vítězslavu Novákovi a postavíme pomníky všem těm, kteří ukazovali našemu lidu cestu a vedli jej vpřed.

Současně bude třeba v širokém měřítku a směle zhojit všechny staré rány naší Prahy. Odstraňovat nouzové kolonie, úzké uličky, stísněné stavby, prorazit široké magistrály, postavit nová sídliště, zasadit Prahu do zeleně, zajistit dostatek čisté vody, radost a oddech v sadech, zajistit v pionýrských domech štěstí a radost pro naše děti.

Je třeba odmítnout některé koncepce výstavby Prahy, které nám byly předkládány. V souvislosti s dvouletými stavbami se vyskytovaly plány výstavby nekonečných pásem malých rodinných domků, jež by přeměnily Prahu ve ‚velkou vesnici‘. I tento plán je nesprávný. Nemáme zájem rozšiřovat město daleko za okruh Prahy a měnit je ve velkou vesnici, zvyšovat do nekonečna počet obyvatelstva Prahy. Chceme stavět velké, nové, prostorné domy a široké ulice. Tento úkol předkládáme našim architektům, aby se učili od sovětských architektů a aby nám vytvořili nový styl socialistického života v hlavním městě. [...]

Odmítali jsme také návrhy, aby střed města byl přeložen na jiné místo. Jsme přesvědčeni, že je možné vybudovat nynější střed města tak, aby byl důstojný naší Prahy. Postavíme velké ústřední budovy, architektonické památky naší epochy a vybudujeme novou socialistickou Prahu. To musí být obsahem velkého plánu, který je třeba v dohledné době připravit a přikročit k jeho uskutečnění.

Ostatně děláme přece již první kroky. Buduje se již nový most Jana Švermy, kde ‚Na Františku‘ bude vybudováno široké krásné předmostí a získána nová moderní komunikace přes Vltavu. Rozšířením Hlávkova mostu a Palackého mostu bude provedeno zlepšení ve spojení obou břehů Vltavy a získány předpoklady k vybudování dvou východozápadních a jedné severojižní magistrály

napříč městem. V dalších perspektivách vybudujeme rychlou okružní komunikaci, která spojí jednotlivé čtvrtě Velké Prahy.

V souvislosti s postavením Švermova mostu provedeme úpravu letenské pláně. Postavíme novou budovu ÚV KSČ. Na konci letenské pláně, za studentskou kolonií, má být postavena nová Národní galerie, která shromáždí všechny poklady našeho výtvarného umění. Uprostřed se vztyčí gigantická socha našeho osvoboditele, učitele všech pracujících celého pokrokového lidstva, soudruha J. V. Stalina.

V nejbližších měsících přikročíme k urovnání a úpravě letenské pláně, která dnes je zohyžděna výmoly a ošklivými baráky, a vytvoříme tak naproti hřišti Sparty velké nástupiště pro vojenské přehlídky.

Na druhém konci Švermova mostu směrem k Žižkovu se rýsuje v budoucnu velké náměstí pro lidové manifestace, kde jsou plánovány velké administrativní budovy, nutné pro výstavbu republiky – náměstí Budovatelů.

Přebudujeme Žižkov, Libeň, Vysočany, postavené za bývalého režimu, a učiníme z nich moderní čtvrtě s moderními domy a širokými ulicemi a přitom postavíme na pankrácké pláni, jedné z nejzdravějších částí Prahy, novou čtvrť. Bude třeba postavit tisíce a tisíce nových bytů, abychom postupně zabezpečili s rozvojem našeho hospodářství slušné bydlení pracujícímu lidu ve Velké Praze. Druhou novou velkou čtvrť bude třeba postavit jako čtvrť vysokých škol na pláni mezi Barrandovem a Slivencem. Počítáme s tím, že v dosti blízké době začneme se stavbou budov pro vysokou školu politických a hospodářských věd.

Velká pozornost při zpracování plánu Prahy je věnována parkům kultury a oddechu. Mezi Stromovkou a Trojí je plánován velký park kultury a oddechu se všemi vymoženostmi, kterým se obdivují soudruzi v Sovětském svazu. Od Stromovky až po zoologickou zahradu vznikne mohutný pás radosti, který bude zabezpečen masovým dopravním spojením.

Jiné středisko oddechu bude vybudováno na jižním konci Prahy v Braníku. Doufáme, že brzy vyřešíme také vybudování Ústředního domu pionýrů, jako střediska a učiliště naší nové generace.

Když nám ještě všichni lidé přispějí svými nápady, fantasií a iniciativou, když budou snít o Praze tak krásné, jaká se může zdát jenom ve snu, my spolu s lidem tento sen přeneseme na zem, my jej uskutečníme.

Vytvoříme krásný střed Prahy, odstraníme tramvajovou dopravu ze středu města, z Václavského náměstí, ozeleníme, všechno co se ozelenit dá, upravíme i pustiny vrchu Vítkova.

Budeme muset vystavět mnoho nových škol, jeslí, závodních klubů a domů kultury. Očistíme naši Vltavu výstavbou čisticí stanice tak, že se stane zase Vltavou stříbropěnnou.

Ve spolupráci s KNV bude třeba vytvořit zásobovací střediska pro zeleninu, maso, mléko, postavit nové hotely a obchodní domy, abychom zejména ve čtvrtích na okraji města zdokonalili službu pro pracující.

Toto všechno není fantazie. I když dnes žijeme v mnohých směrech ještě v obtížných poměrech a teprve postupně rozvíjíme tento plán výstavby, takový plán, který uskutečnili bolševici v Moskvě, uskutečníme v souvislosti s výstavbou socialismu i my.

Teprve komunisté uskuteční Libušino proroctví: ‚Vidím město veliké, jehož sláva hvězd se dotýká!‘

Úkolem městského výboru a okresních výborů při této výstavbě je rozvést iniciativu lidu jak při vypracování plánu, tak zajistit brigádami masy dobrovolných pracovníků, dát lidem znát a pochopit, že tento plán myslíme vážně a že mohou jeho začátky už ohmatat vlastníma rukama. Výstavba krásné a šťastné Prahy je nerozlučnou součástí naší socialistické výstavby.²⁸⁶

Gustav Bareš nebyl první, kdo do problematiky pražského urbánního plánování vnesl politická kritéria. Žádoucí přeměna metropole v „*město socialistické společnosti*“ začala být diskutována již na jaře 1948 v souvislosti s prací na prvním poválečném směrném územním plánu.²⁸⁷ Také v textu tzv. akčního programu, který v návaznosti na usnesení IX. sjezdu KSČ přijal 28. června 1949 pražský Ústřední národní výbor (ÚNV), zazníval coby hlavní úkol pro nejbližší léta záměr „*vytvořit z Prahy město pracujícího lidu, jehož celý ráz a náplň by byly dány skutečností, že Praha je hlavním městem lidově demokratické republiky, spějící k socialismu*“.²⁸⁸ V konkrétních bodech se zde objevily mj. zásady systematického odstraňování rozdílů mezi centrem města a jeho okrajovými částmi, zvyšování podílu zelených ploch či modernizace historických čtvrtí. Od července 1949 se na stránkách městského věstníku začala objevovat nepravidelná rubrika *Budujeme socialistickou Prahu*, která čtenáře seznamovala s aktuálním děním v oblasti výstavby.²⁸⁹ Z obsahového hlediska tak Bareš ve svém projevu shrnul a zdůraznil mnohé principy, které již dříve jednotlivě vymezily

²⁸⁶ G. Bareš, V. Krutina, *Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu*, s. 19–23.

²⁸⁷ Praha budoucnosti. *Architekt* 47, 1949, č. 1, s. 11.

²⁸⁸ Akční program pražské lidové správy. *Praha: Týdeník ÚNV pro lidovou správu* 52, 1949, č. 27, s. 1. Srov. též Základní linie práce pražského ÚNV. *Rudé právo* 29, 1949, č. 152, s. 6.

²⁸⁹ Budujeme socialistickou Prahu. *Praha: Týdeník ÚNV pro lidovou správu* 52, 1949, č. 27, s. 9.

oficiální dokumenty a prohlášení. Význam a dopad jeho slov však určovaly především forma, kterou pro ně zvolil, a pozice, z níž je pronášel.

Dobově příznačný, bojovně mobilizační tón pomáhal přestavbu hlavního města prezentovat jako věc kolektivní práce, kterou je nutné začít důkladně organizovat a centrálně řídit. Výčet zamýšlených a zčásti již realizovaných kroků, zahrnující výstavbu reprezentativních dominant, pomníků, ale také bytů, parků, dopravní infrastruktury i opravy památek, jasně naznačoval ambicióznost a šíři tohoto záměru. Proslov zároveň jednotlivé projekty, v praxi nezářídka iniciované různými aktéry a projednávané nezávisle na sobě, významově sjednocoval. Výzva k budování nové, tedy socialistické Prahy vytyčovala společný prostor zaštitěný autoritou vládnoucí strany, do něhož mohly být (a během následujících let také postupně byly) zapojovány rozmanité typy akcí.

Z titulu své funkce Bareš vyjadřoval, resp. potvrzoval zájem vrcholných stranických činitelů převzít v otázkách přestavby města výraznější rozhodovací pravomoc (v tomto směru celý akt významově zapadá mezi proslovy politiků v dalších státech východního bloku zmíněné v úvodní kapitole).²⁹⁰ Důraz na iniciativní úlohu městské organizace KSČ oproti národnímu výboru, který se měl stát především „*pružným nástrojem budování*“, odrážel snahu o důslednou centralizaci řízení (nejen) tohoto procesu. Jak ještě podrobněji rozebere kapitola *Aktéři a instituce*, dobová praxe první poloviny padesátých let zůstala v tomto ohledu o poznání diferencovanější; iniciativa, názory a ambice představitelů stranického vedení v ní přesto sehrávaly zásadní úlohu.

Zmínky o sovětských a moskevských realitách orientovaly celou vizi socialistické Prahy na jednoznačný žádoucí předobraz.²⁹¹ V projevu se však ještě výrazněji uplatňovaly reference k domácí historické tradici hlavního města. Slova o krásném odkazu národní minulosti, slavném díle mnoha generací předků či stříbropěnné Vltavě zcela odpovídala ustáleným atributům, kterými byla Praha vybavena již od 19. století.²⁹² Soudobá modernizace pod vedením KSČ měla tuto „ryzí“ podobu města obnovit a završit. Poukaz vlivného komunistického funkcionáře na bájné proroctví

²⁹⁰ V českém kontextu byl podobnými ambicemi nesen např. proslov náměstka předsedy vlády Zdeňka Fierlingera na druhé městské konferenci KSČ v Kladně, v němž zahájil proces nového plánování a výstavby města (24. dubna 1949), a zejména projev ministra těžkého průmyslu Gustava Klimenta na slavnostním zasedání pléna jednotného národního výboru v Ostravě, který symbolicky zahájil budování „nové socialistické Ostravy“ (11. srpna 1951). Srov. *Budujeme nové Kladno: Druhá městská konference KSČ v Kladně 24. dubna 1949*. Kladno 1949; Ladislav Vymazal, M. Kyselý (eds.). *Postavíme města socialismu: Kapitoly k diskusi o tom, co bude v nových socialistických městech na Ostravsku*. Ostrava 1951, s. 4–13.

²⁹¹ V projevu, který zazněl bezprostředně po Barešově referátu, zdůraznil vzor Moskvy, která „*vyrůstá v největší a nejkrásnější město světa*“, také nově jmenovaný tajemník pražského městského výboru KSČ Vratislav Krutina. G. Bareš, V. Krutina, *Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu*, s. 28.

²⁹² Srov. V. Macura. *Znamení zrodu: České národní obrození jako kulturní typ*. Jinočany 1995, s. 178–190.

kněžny Libuše, který z dnešního pohledu působí obzvláště nezvyklým až bizarním dojmem, přirozeně zapadal do širšího dobového kontextu stranické politiky paměti. Ta se od roku 1946 zásadní měrou opírala o myšlenkovou konstrukci Zdeňka Nejedlého, shrnutou v přednášce *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*, která prezentovala komunistickou stranu jako přirozenou pokračovatelku všech progresivních vývojových tendencí národních dějin (zejména husitství a národně emancipačního hnutí 19. století).²⁹³ Barešův proslavil rezervoval pro komunisty podobně klíčovou pozici také v dějinách metropole.

Samotné heslo „za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu“ zároveň navazovalo na předvolební rétoriku KSČ z meziválečných komunálních voleb a demonstrovalo tak úspěšné dovršení mnohaletých snah pražských komunistů o nastolení nového kurzu, které deklarovali již při vstupu do pražského zastupitelstva roku 1923.²⁹⁴ Symbolická kontinuita byla ostatně vyjádřena i přímo na schůzi, kde Bareš svůj referát přednesl, neboť v jejím předsednictvu zasedli dva pamětníci a přední aktéři prvorepublikové pražské politiky, primátor Václav Vacek a jeho první náměstek Josef Krosnář (oba v té době již zároveň členové ÚV KSČ).²⁹⁵

Celkové ladění projevu může být mírně překvapivé i vzhledem k tomu, že jeho autor je v historiografickém výkladu poválečné a poúnorové kulturní politiky zpravidla řazen (např. oproti Nejedlému) do okruhu radikálů usilujících o důsledný rozchod s tradicemi dosavadního vývoje a aplikaci marx-leninských principů.²⁹⁶ V otázkách umění a kultury se Bareš orientoval primárně na možnosti nové a minulostí nezatížené (zejména literární a filmové) tvorby.²⁹⁷ Svou perspektivu naznačil mj. v dopise Ladislavu Štollovi, s nímž v roce 1949 diskutoval o úloze domácí literatury: „Ty se díváš příliš dozadu, staráš se, abychom nic neztratili z našich dosavadních uměleckých

²⁹³ Roku 1948 vydalo Nejedlého text již v několikátém nákladu právě Barešem řízené Kulturně propagační oddělení ÚV KSČ. Z. Nejedlý. *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*. Praha 1948.

²⁹⁴ Za Prahu velkou, krásnou a šťastnou: Nadšený průběh konference pražského kraje KSČ. *Rudé právo* 18, 1937, č. 139, s. 3; Vystavěti Prahu krásnou a šťastnou. *Rudé právo* 19, 1938, č. 114, s. 4; Co dělat, aby velké pražské stavby přestaly být slibem a staly se skutečností. *Rudé právo* 19, 1938, č. 117, s. 3; Zvítězí-li komunisté v pražských volbách, bude přemostěno nuselské údolí. *Rudé právo* 19, 1938, zvl. vydání pro Prahu XIV., s. 1. Srov. František Nedvěd. Vstupní prohlášení komunistického klubu z 5. 11. 1923, cit. dle: Václav Hlavsa. *Za novou a lepší Prahu: Dokumenty o činnosti komunistického klubu na pražské radnici 1923–1938*. Praha 1957, s. 11.

²⁹⁵ Tuto záměrnou symboliku explicitně rozpracovali a širšímu publiku nabídli Dita Skálová, Tomáš Tomáš. Pražský příběh. *Květy* 1, 1951, č. 9, s. 6–7. Pozitivní obraz komunistů jako bojovníků za lepší budoucnost metropole později podpořila mj. výběrová edice zápisů ze schůzí meziválečného zastupitelstva sestavená Václavem Hlavsou (viz předchozí pozn.).

²⁹⁶ K Barešově politické činnosti a kariéře nejpodrobněji J. Knapík. *Kdo spoutal naši kulturu: Portrét stalinisty Gustava Bareše*. Přerov 2000.

²⁹⁷ Národní archiv (NA), fond (f.) Ústřední kulturně propagační komise a kulturně propagační oddělení ÚV KSČ (KSČ-ÚV 19/7), archivní jednotka (a. j.) 616, *Informativní zpráva Josefa Císařovského Václavu Davidovi zpracovaná po IX. sjezdu KSSS*.

zavazadel. Ani já nechci nic poztrácet. Ale musíme se především dívat dopředu, pomáhat vytvářet umění, které teprve vyroste, které zítra, pozítří se stane pomníkem naší epochy a které dnes již bude převychovávat lidi, tvořit novou socialistickou morálku, povznášet dělníky a pracující k úloze vládnoucí třídy“.²⁹⁸ Z pozice člena Kulturní rady ÚV KSČ prosadil na podzim 1950 do usnesení k jednomu z prvních návrhů památkového zákona formulaci, že „památky mají být ochraňovány tak, aby to nebránilo modernímu rozmachu, aby se památková péče nestala brzdou modernisace a průmyslové výstavby“.²⁹⁹ Jeho postoj k otázkám historického dědictví se přesto zdá být spíše pragmatický než striktně a dogmaticky odmítavý.

Význam re/konstruovaných paralel mezi současností a vybranými momenty dějin si Bareš nepochybně uvědomoval přinejmenším v rovině agitačních a propagandistických záměrů. Již v roce 1946 se zamýšlel nad výrazným historismem české společnosti, tj. dlouhodobou tendencí posilovat se (zejména v nepříznivých obdobích) odkazy na starší tradice. Tuto potřebu měly dle jeho názoru napříště rozhodující měrou vystřídat optimistické vize vyplývající z proměny charakteru poválečného státu a jeho těsnějšího sepětí se SSSR.³⁰⁰ K popisu proměny obsahu soudobé kultury nicméně zároveň sám využil historizující, nejedlovsky laděné přirovnání k „novému národnímu obrození“.³⁰¹ V zásadě podobně pak postupoval i v prosinci 1950 při prezentaci plánů výstavby hlavního města. Vyzdvižení některých tradičních motivů neznamenal rezignaci na ambiciózní záměry, spíše jim poskytovalo nezanedbatelnou symbolickou a široce srozumitelnou záštitu.³⁰² Aby byla zamýšlená re-prezentace socialistické Prahy funkční, bylo zapotřebí ji zčásti opřít o již sdílené, jasně identifikovatelné významy. Ustálené přívlastky či báje o Libuši, notoricky známá z opakovaně vydávaných *Starých pověstí českých* Aloise Jiráska, k takovým významům nepochybně patřily.³⁰³ Prostor, dominanty a funkce socialistického města

²⁹⁸ Archiv Akademie věd ČR (AV ČR), f. Ladislav Štoll, Osobní korespondence, *Dopis Gustava Bareše z 11. 5. 1949*, cit. dle D. Olšáková. *Věda jde k lidu! Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století*. Praha 2014, s. 36–37.

²⁹⁹ NA, KSČ-ÚV 19/7, a. j. 764, *Zápis z 62. schůze Kulturní rady při ÚV KSČ, 6. 10. 1950*.

³⁰⁰ „Zajisté, že naše dějiny a naše pokrokové tradice zůstávají i nadále studnicí síly. Ale tentokrát máme tu velkou a hrdinskou přítomnost a dáváme si pevně a nemalé cíle pro budoucnost. Duše národa se směle vypjala k této budoucnosti.“ Gustav Bareš. *Cesta naší kultury. Tvorba 15, 1946, č. 43, s. 673*.

³⁰¹ Tamtéž. Srov. Z. Nejedlý. *Dnešní úkoly pracující inteligence* [proslov na sjezdu kulturních pracovníků Hradeckého kraje 23. 5. 1948]. In: Týž, *Za kulturu lidovou a národní*. Praha 1953, s. 83.

³⁰² Dochovaný koncept projevu v jeho pozůstalosti naznačuje, že s těmito pasážemi počítal od počátku – oproti publikované verzi neobsahuje žádné výraznější změny. Archiv Národního muzea (ANM), f. Gustav Bareš, karton (k.) 57, *Rukopisné poznámky a strojopisná verze projevu*.

³⁰³ Jiráskovu popularitu, stabilně vysokou již v meziválečném období, po válce prohloubila tzv. jiráskovská akce (vyhlášena 10. 11. 1948) spojená s vysokonákladovým a cenově dostupným vydáním jeho děl. K obecným principům fungování re-prezentací Jessica Dubow. *Representation*. In: Derek Gregory, Ron Johnston, Geraldine Pratt, Michael J. Watts, Sarah Whatmore (eds.). *Dictionary of Human Geography*. Chichester 2009, s. 645–646.

byly tímto způsobem odvíjeny od půdorysu města historického a v neposlední řadě také nacionálně českého.

Performativní akt učinila z Barešova projevu zejména rozsáhlá publicita, které se mu dostalo. Kompletní text vydalo ve formě brožury Kulturně propagační oddělení městského výboru KSČ, klíčové pasáže týkající se výstavby Prahy byly otištěny mj. v *Rudém právu* a věstníku pražského národního výboru.³⁰⁴ Použité rétorické figury opakovali v kratších zprávách, citátech a parafrázích publicisté napříč dobovým tiskem (Obr. 12).³⁰⁵ Jako závaznou směrnicí pro další rozvoj města potvrdil obsah projevu v novoročním výhledu do roku 1951 primátor Vacek i další členové ÚNV na následném lednovém plenárním zasedání. Druhý náměstek primátora, architekt Vladimír Chamrád zde ohlásil termíny prvních úkolů, zejména úprav letenské pláně, a sám v následujících měsících soustavně přispíval k popularizaci vytčené vize.³⁰⁶ Barešův citát symbolicky otevíral také výstavu návrhů budoucí podoby některých pražských lokalit, instalovanou v květnu 1951 plánovacím referátem ÚNV na Pražských vzorkových veletrzích.

Mezi představiteli architektonické obce proslov bezprostředně zarezonoval především jako další signál potvrzující zájem politického vedení na prosazení principů socialistického realismu. Jeho autoritu akceptoval již v závěru prosince 1950 děkan pražské Vysoké školy architektury ČVUT a šéfredaktor hlavního oborového periodika *Architektura ČSR* Oldřich Starý, když v proklamativním veřejném referátu zařadil proměnu Prahy mezi přední otázky nejbližších let.³⁰⁷ Redaktoři nově vydaného sborníku *Sovětská architektura* z řad mladých architektů a teoretiků (Jan Skokánek, Vladimír Machonin, Julius Šif, Irena Skokánková, Michail Okuněv) podepřeli obsírným citátem z proslovu své přesvědčení o významu a potřebnosti soustavných překladů sovětských teoretických textů.³⁰⁸ K ostré kritice svých profesních kolegů využil záštitu Barešových slov další

³⁰⁴ Za Prahu krásnou a šťastnou. *Rudé právo* 12. 12. 1950, s. 4; Všechny pražský lid na výstavbu města. *Práce* 6, 1950, č. 292, s. 4; Vybudujeme Prahu ve vzorné socialistické město. *Praha: Časopis ÚNV pro lidovou správu a komunální podniky* 53, 1950, č. 29–30, s. 1.

³⁰⁵ Vybudujeme z Prahy krásné a slavné město. *Rudé právo* 31, 1951, č. 116, s. 6; Josef Raban. Učiníme skutkem Libušino proroctví. *Lidové noviny* 59, 1951, č. 15, s. 1; Anna Tučková, Milan Syruček. Vystavíme město, jehož sláva hvězd se bude dotýkati. *Mladá fronta* 7, 1951, č. 11, s. 9; Jindřich Jirka. Uskutečňujeme sny generací. *Práce* 7, 1951, č. 84, s. 5 (článek výmluvně zarámován dvojicí citátů z projevu Gustava Bareše a Jiráskových *Starých pověstí českých*); Libušino proroctví přeměňujeme ve skutečnost. *Mladá fronta* 7, 1951, č. 225, s. 9; Vybudujeme novou Prahu. *Svět v obrazech* 8, 1952, č. 37, s. 4–5.

³⁰⁶ V. Vacek. Za novou a šťastnou socialistickou Prahu. *Rudé právo* 31, 1950, č. 309, s. 8; Plenární zasedání ÚNV o výstavbě socialistické Prahy. *Práce* 7, 1951, č. 9, s. 8.

³⁰⁷ Oldřich Starý. Poučení architektů ze článku J. V. Stalina „Marxismus v jazykovědě“. *Architektura ČSR* 9, 1950, č. 11–12, s. 308. Srov. Týž, Stavebnictví, architektura i urbanismus ve službě míru. *Lidové noviny* 59, 1951, č. 15, s. 4.

³⁰⁸ *Sovětská architektura: Soubor theoretických studií*. Praha 1951, s. 10–11. Dle údajů v tiráži proběhla sazba textu již 27. listopadu 1950, odkaz na Barešův projev v předmluvě byl tedy doplněn do 8. února následujícího roku, kdy proběhl tisk.

z radikálně naladěných mladých absolventů a pozdější vlivný urbanista Jiří Hrůza. Projev ocenil jako „*konkretní povzbuzení do práce*“ a jasný signál architektům, že ve své práci musejí nadále mnohem důkladněji zohledňovat sovětské vzory a „*pokrokové tradice našeho národa*“, aby dokázali překonat dosavadní nežádoucí vliv kosmopolitismu.³⁰⁹

Podstatnou část Barešova projevu otiskla také redakce věstníku Klubu Za starou Prahu, která vyjádřila především „*obzvláštní radost*“ nad tím, že v programu budoucího rozvoje města explicitně zazněla „*patříčná šetrnost k památkám a starobylostem Prahy*“.³¹⁰ Pochvalná slova nebyla v tomto případě jen formálním výrazem loajality, nýbrž součástí intenzivního (nejen publikačního) úsilí spolkových funkcionářů o nalezení dostatečné politické záštity, která by Klub, oslavující právě v roce 1950 padesát let své existence, pomohla uchránit před státem zamýšleným zrušením.

Lze Gustava Bareše ve světle výše řečeného označit za autora vize socialistické Prahy? Zcela jistě dokázal jako první dostatečně jasně vyjádřit její základní obsah a názorně shrnout hlavní kroky, které měly napomoci jejímu uskutečnění. Detailnější rozpracování jednotlivých principů (ve stanovených mantinelech sovětských vzorů a národních tradic) zůstalo vyhrazeno dalším aktérům; Bareš „pouze“ načrtl a do veřejného prostoru uvedl srozumitelné sdělení opřené o nejvyšší politickou autoritu. V tomto směru svým vlivem přesáhl hranice vlastního textu a (ve smyslu tezí Michela Foucaulta) otevřel „*pole jistému počtu podobností a analogií*“, které začaly být podle vzoru jeho textu modelovány nebo si jej braly za princip, tj. znovu používaly charakteristické obraty, vztahy a struktury.³¹¹ Nestal se nicméně „*zakladatelem diskursivity*“, tedy autorem, který by svým textem umožňoval vedle analogií stejnou měrou vytvářet také rozdíly a odlišnosti. Jeho proslov sice obecně, avšak cíleně a autoritativně vymezoval prostor k naplnění prezentované vize; neotevíral se polemikám, ale vyzýval k aplikaci.

V září 1951 byla Barešova dosavadní pozice ve stranickém aparátu zásadně oslabena mocenským pádem generálního tajemníka Rudolfa Slánského, v němž ztratil vlivného spojence. Politická změna, která vyústila v přípravu rozsáhlého vykonstruovaného procesu, naopak posílila zájmové křídlo jeho dlouhodobého rivala, ministra informací Václava Kopeckého.³¹² Rychlé slábnutí Barešova vlivu vyústilo 28. ledna 1952 v odvolání ze všech funkcí, provázené na mediální

³⁰⁹ J. Hrůza. Zbavit naši architekturu okovů kosmopolitismu. *Tvorba: list pro kritiku a umění* 20, 1951, č. 30, s. 728 (příloha).

³¹⁰ Za krásnou Prahu. *Za starou Prahu: Věstník pro ochranu památek* 25, 1951, č. 6–10, s. 65–67.

³¹¹ M. Foucault, *Diskurs, Autor, Genealogie*, s. 56.

³¹² J. Knapik, *Kdo spoutal naši kulturu*, s. 142–143 a 170–171.

úrovni vyřazením jeho jména z okruhu citovaných autorit. Rétorika rámuující vizi socialistické Prahy, kterou svým projevem nastavil, však zůstala nadále platná a ve veřejném prostoru byla rozvíjena přinejmenším do konce dekády.³¹³ Ještě roku 1957 použil takřka identické formulace primátor Adolf Svoboda ve stylizovaném rozhovoru s novináři při popisu aktuálních záměrů městské správy; neopomněl ani závěrečný poukaz na „*proroctví, které u nás všichni dobře známe – na Libušino vidění města, jehož sláva hvězd se bude dotýkat. Je hrdostí naší doby, že toto proroctví uskuteční.*“³¹⁴

Do nejvyšších pater politiky se Gustav Bareš již nikdy nevrátil. K otázkám budoucnosti hlavního města se přesto pozoruhodným způsobem vyjádřil ještě jednou v pozdější fázi svého veřejného působení, kdy pracoval (již bez výraznějšího politického vlivu) v Ústavu dějin KSČ. Roku 1962 sepsal úvahu pro šestý díl sborníku *Kniha o Praze* věnovaný „*pražskému mládí*“, který sestavila redaktorka a novinářka Anna Tučková. V odlišném, výrazně civilnějším tónu zde bilancoval dosavadní plány na výstavbu města. Mnohé z nich (nová kulturní střediska, sportoviště, zlepšení dopravní situace) označil za stále nenaplněné a kriticky konstatoval zaostávající tempo modernizace, jež Praha v uplynulých letech vykazovala oproti jiným velkým městům doma i v zahraničí. Nadále trval na nezbytnosti plánování a promyšlení smělých vizí, byť již ze zřetelně méně autoritativní pozice a bez explicitního odkazu na sovětské realie: „*Nerýsujeme zde žádné hotové plány a nechceme předepisovat urbanistům, ale chtěli bychom jen podnitit víc směrlosti a fantazie. [...] Nebojte se snít!*“³¹⁵ K podpoře svých tezí opět využil slavnou Libušinu věštbu: „*Legenda říká totiž v pohádkovém rouše prostou a jasnou pravdu, že dříve než vznikne [...] město, musí člověk si udělat představu, co chce vytvořit. Leckdy je jeho představa fantastická a zdá se neuskutečnitelná, ale již to, že vznikla, obsahuje zpravidla v sobě zrnko společenské potřeby a také její – třeba vzdálenější – uskutečnitelnosti.*“³¹⁶ Rozhodující úlohu při promyšlení a naplňování ambiciózních záměrů měla převzít nastupující mladá generace.

Navzdory kritickému tónu neztrácel Bareš víru v pozitivní budoucnost Prahy, kterou čerpal z důvěry ve stoupající možnosti vědecko-technického rozvoje. Tu zároveň důrazně (a sofistikovaněji

³¹³ Např. Milan Jandík. Město hrdosti a slávy naší země. *Československý voják* 2, 1953, č. 9, s. 46–47 (úvodní citát ze *Starých pověstí českých*); J. Doležal. Staroslavná Praha roste do nové krásy. *Rudé právo* 33, 1953, č. 358, s. 4; Josef Pospíšil. Za krásnou a šťastnou Prahu. *Květy* 3, 1953, č. 16, s. 8–9; Vidím město veliké, jehož sláva hvězd se dotýká: Praha roste do nové slávy. *Mladá fronta* 10, 1954, č. 34, s. 3. Heslo „*Za Prahu krásnou, za Prahu socialistickou*“ připsal v roce 1953 architekt Miroslav Cihlář zesnulému prezidentovi: Klement Gottwald – tvůrce urbanistické přestavby naší vlasti. *Architektura ČSR* 12, č. 3–4, s. 83.

³¹⁴ Alois Svoboda, Anna Tučková. *Prahou od jara do jara*. Praha 1957, s. 523–524.

³¹⁵ G. Bareš. Variace o pražské budoucnosti. In: *Kniha o Praze 1963*. Praha 1963, s. 316 a 319.

³¹⁶ Tamtéž, s. 298–299.

než na počátku padesátých let) doplňoval o reflexi historických hodnot a z nich vyplývající svébytné atmosféry města: „*Nejde o to tvořit nové město, ale vdechnout podmaňující tváři nový rys, obohatit ji a omladit. Je potřeba nejen fantazie. Její přísný řád vyžaduje si také úctu. [...] Kdo chce měnit Prahu, ten musí dobře znát město, ponořit se do jeho historie, do jeho rytmu práce a života. Lépe řečeno: tím směleji a správněji lze předělávat svět, čím lépe jej známe. Lásku k pražským památkám, výzkum jejich dějin, odhalování jednotlivých vrstev vývoje města, obdiv k jeho kráse [...] – to vše není staromilství, alespoň nemělo by být, naopak, vyvěrá to z lásky k životu zítřka. Obvykle je tomu tak – kdo má rád budoucnost, živě se zajímá i o minulost, hledá v ní všechny opěrné body, které je možno spojit vzepjatou křivkou k zítřku.*“³¹⁷ Znalost minulosti se měla stát podporou a obohacením, ale nikoli limitem budoucích vizí.

Oproti proklamaci z roku 1951 zůstal tento Barešův text patrně již bez přímé širší odezvy. Svým celkovým laděním nicméně souzněl se širším trendem popularizace vědy a technologií jako nástrojů k zásadní kvalitativní proměně socialistického systému, který od druhé poloviny padesátých let sdílela řada domácích odborníků.³¹⁸ Srovnání obou textů tak může naznačovat určitý obecnější posun nejen v myšlenkovém zázemí jejich autora, ale také v povaze samotné vize socialistické Prahy, která začala ve změněném politickém kontextu poststalinismu pozvolna vstřebávat nové impulzy.

4.2 Plán

Klíčový předpoklad k promítnutí nových představ a zásad rozvoje hlavního města do praxe představoval směrný územní plán. V době, kdy Gustav Bareš pronášel svůj proklamativní projev, probíhaly již několik měsíců přípravné práce na jeho nové podobě, která by zohlednila „*obrovské technické možnosti, které nám dává lidově demokratický řád*“, a fungovala by jako „*kompas [...] ve výstavbě celé budoucí Prahy jako socialistického města*“.³¹⁹ Zatímco Barešův proslov byl politickým vyjádřením záměru, územní plán měl nastavit konkrétní socioekonomické a technické

³¹⁷ G. Bareš. Variace o pražské budoucnosti, s. 300.

³¹⁸ Bližší charakteristiku tohoto trendu viz M. Spurný, *Most do budoucnosti*, s. 106–110. Přesvědčení o dalekosáhlém významu tzv. vědecko-technické revoluce rozvedl Bareš již v popularizačně laděné práci *Zrození atomového věku: obavy a naděje*. Praha 1958. Mezi lety 1959 a 1965 redigoval šestici sborníků Československé společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí, vydanou pod příznačným názvem *Dvacáté století: Kniha o vědě, technice a kultuře*. V šedesátých letech pak mj. dílčími připomínkami přispěl autorům vlivné mezioborové monografie Radovan Richta a kol. *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. Praha 1966.

³¹⁹ Poznáváme směrný plán výstavby Prahy. *Rudé právo* 29, 1949, č. 76, s. 4.

parametry jeho naplnění. Politická rovina se v něm proto zásadním způsobem prolínala a vzájemně posilovala s rovinou „objektivní“ expertní analýzy.

Přestože samotný termín územní plánování se po roce 1945 v českém odborném slovníku teprve ustaloval, specializovaná odborná disciplína urbanismu a městského plánování (dobově označovaná též jako „stavba měst“) měla v té době za sebou již několik desítek let pozvolného vývoje, který v pražském prostředí sahal do poslední čtvrtiny 19. století. Zásadním impulzem pro její ustavení byla nutnost systematictěji řešit důsledky, které do měst přinášela zvýšená urbanizace a industrializace: prudký nárůst obyvatel i funkčních a prostorových nároků na dopravu a průmyslovou výrobu.³²⁰ V reakci na řadu problematických společenských jevů se městské plánování profilovalo jako činnost založená na důvěře v racionalitu moderní vědy (zejména medicíny) a v možnosti soudobé techniky.³²¹ Z hlediska záměrů jeho protagonistů se v něm od počátku mísila jak kritická reflexe soudobého stavu společnosti a snahy o její zlepšení, tak i praktické a pragmatické úsilí o vyšší profesionalizaci řízení a správy města.³²²

Slavomíra Ferenčuhová urbánní plánování výstižně definuje jako specializovaný proces rozhodování o způsobu uspořádání, úpravy a využití prostoru města, který se vždy orientuje na budoucnost a reformu stávajících podmínek. Zároveň přesahuje fyzický rámeček města tím, že jednotlivé zásahy do něj považuje za předpoklad ovlivnění a usměrnění sociálních jevů a procesů, které v něm probíhají.³²³ Plánování městský prostor nejen reflektuje, ale také vytváří jako předmět poznání, rozhodování a kontroly. Lze jej vnímat také jako typ diskurzivní praxe, v níž jsou produkovány, prosazovány a osvojovány určité žádoucí reprezentace městského prostoru a společnosti v něm, zpravidla na úkor jiných, upozadovaných či negovaných.³²⁴

³²⁰ Počet obyvatel Prahy zvyšovalo jak stěhování z regionů, tak připojování nových městských částí: ze 155 tisíc v roce 1850 na 223 tisíc v roce 1918 a následně 667 tisíc po vzniku tzv. Velké Prahy (1922, připojení 37 obcí) a 849 tisíc v roce 1930.

³²¹ Úzké dobové sepětí urbanistické a medicínské terminologie ukazuje mj. frekventovaný termín asanace, prezentovaný jako nutné „ozdravení“ městského „organismu“. Metaforiku města jako organismu a jeho problémů jako nemocí lze v případě Prahy zaznamenat již během asanace Josefova, běžně označovaného za „zamořenou čtvrť“, „pařeniště nemocí, tyfu a tuberkulózy“. *Šedesát let československé samosprávy*, Praha 1925, s. 323. Modernisticky založená kritika třicátých a čtyřicátých let často sahala k metafoře rakoviny. Architekt Emanuel Hruška např. konstatoval při zpětném pohledu od druhé poloviny 19. století „tvarový rozklad“ největších českých měst, jejichž urbanistická struktura „bez vnitřní organické souvislosti“ se „jeví jako zachvácená jistým rakovinným bujením“. Emanuel Hruška. Krajina a osídlení. *Sborník Masarykovy akademie práce* 18, 1944, č. 110, s. 556–557. Srov. Susan Sontag. *Nemoc jako metafora: AIDS a jeho metafory*. Praha 1997, s. 72–73.

³²² S. Ferenčuhová, *Meno, mesto, vec*, s. 28–29.

³²³ Tamtéž, s. 20.

³²⁴ Tamtéž, s. 79–80.

Atmosféra celospolečenských změn po skončení druhé světové války podpořila dlouhodobější snahu řady českých architektů a urbanistů zajistit plánování měst pozici efektivně fungující a zákonem podložené disciplíny s rozhodujícím podílem na probíhající výstavbě a tvorbě nového prostředí společnosti.³²⁵ Jejich ambice k posílení vlivu vlastní profese korespondovaly s politickým konsenzem na důslednější kontrole a usměrňování klíčových oblastí ekonomiky. „*Plánovat napřed a za všech okolností je šetřit národním jměním. Nejsme tak bohatí, abychom si mohli dovolit hazardovat hmotnými i duchovními statky národa a ‚tvořit‘ bez plánu, jen na podkladě jakési inspirace, náhodného pohnutí mysle,*“ prolašoval koncem roku 1945 kategoricky Jan E. Koula a obhajoval tak společenskou nepostradatelnost architektů, jimž dle jeho názoru bylo pouze třeba dát konečně „*příležitost uplatnit své zkušenosti a svůj pohled na přítomné věci na plánu*“.³²⁶

Rozsáhlé konfiskace, znárodnění a přechod k plánovanému hospodářství oproti meziválečnému období výrazně posílily rozhodovací pravomoci státu. Po zrušení stavební uzávěry platící na území někdejšího protektorátu od roku 1941 došlo mimo jiné k regulaci přístupu ke stavebním hmotám, o jejichž přidělu měly nadále rozhodovat centrální úřady.³²⁷ Zákon z roku 1947 umožnil realizovat pouze stavby zahrnuté do dvouletého plánu či kryté z místních zdrojů a neomezující tak centrálně dislokované kapacity. Zároveň zdůraznil povinnost všech obcí nad 5000 obyvatel pořizovat pro potřeby své výstavby regulační plán či alespoň dočasný náčrt.³²⁸

Živelná praxe bezprostředně poválečných let dosah těchto centralizačních a systematizačních opatření v jednotlivých regionech značně limitovala, takže stavebnictví zůstalo nejhůře hodnoceným sektorem dvouletky.³²⁹ Řada dosud pouze obecně uvažovaných možností, jak zefektivnit plánování nejen hlavního města, přesto v důsledku měnící se situace nabývala reálnější obrysy. „*Řád je základem architektury; libovůle je cestou k úpadku,*“ zdůraznila v novoročním shrnutí svých pracovních zásad redakce ústředního odborného časopisu *Architektura ČSR*.³³⁰

³²⁵ Srov. Stanislav Semrád. Architekt a urbanismus (výťah z referátu na I. sjezdu Mezinárodní unie architektů v Lausanne v červnu 1948). *Architekt* 47, 1949, č. 5–6, s. 86–87. Semrád definoval urbanismus, za jehož součást pokládal i územní plánování, jako „*ustavičné architektonické tvoření vhodného prostředí pro kolektivní i individuální život člověka a organizaci všech jeho funkcí podle zásad optima a ve smyslu stálého pokroku*“.

³²⁶ Jan E. Koula, Plánujme! *Architektura ČSR* 5, 1946, č. 2, s. 33–34. Záhloví svého článku Koula příznačně opatřil Le Corbusierovým citátem: „*Le plan est le générateur*“ („*Plán je věc základní*“).

³²⁷ Zákon č. 107/1946 Sb., o úpravě stavební činnosti a přidělu stavebních hmot.

³²⁸ Zákon č. 42/1947 Sb., o některých opatřeních ve stavebnictví souvisících s dvouletým hospodářským plánem. Zákon se nevztahoval na stavby vojenské, železniční a telekomunikační.

³²⁹ Frekventovanou dobovou přezdívku stavebnictví použil např. Květoslav František Sedláček. *Želva* dvouletky. *Práce* 3, 1947, č. 204, s. 1–2.

³³⁰ Do roku 1948. *Architektura ČSR* 7, 1948, č. 1, s. 1.

4.2.1 První návrh plánu (1948)

Poválečnou kritickou diskuzi o stavu pražského plánování podněcovala mimo jiné skutečnost, že tato činnost setrvala ještě několik let po skončení války v určitém institucionálním vakuu. V letech 1920–1939 představovala odborný orgán odpovědný za celkovou koncepci budoucího rozvoje města (první svého druhu v pražské historii) Státní regulační komise pro hlavní město Prahu, podléhající ministerstvu veřejných prací.³³¹ *Regulační a zastavovací plán Velké Prahy*, jehož první verzi dokončila a publikovala roku 1928, nebyl vzhledem k následnému zdlouhavému procesu vypořádávání opakovaných námitek ze strany institucí, spolků a jednotlivců až do vypuknutí války v kompletní podobě schválen.³³² Potvrzeno bylo nicméně několik desítek dílčích regulačních plánů pro konkrétní lokality, takže nově vytčené zásady pražský urbanismus ovlivnily, i když pouze v některých partiích.

Roku 1940 komisi ve změněných politických podmínkách protektorátu nahradila kompetenčně obdobně vymezená německo-česká Plánovací komise pro hlavní město Prahu a okolí, která však nařízením ministerstva vnitra z 16. září 1944 zanikla a její úkoly byly přeneseny na Zemský úřad pro Čechy. Tento stav pak pokračoval i bezprostředně po válce: plánování metropole zůstalo v kompetenci zemského národního výboru, který jeho prozatímním vedením pověřil tým odborníků, zčásti spjatých s bývalou komisí.³³³

Potřeba zpracování komplexního plánu, který by pro současnou i budoucí výstavbu města stanovil jednotné zásady, zůstávala nenaplněna až do roku 1948. Odborný koordinační orgán postrádali mnozí architekti již během příprav a realizace dvouletého plánu; zájem odpovědných politických a hospodářských činitelů však zůstával slabší.³³⁴ Významné projekty v období třetí republiky vznikaly vesměs formou solitérních akcí a iniciativ, bez vzájemné koordinace a vazby

³³¹ Meziválečné plánování Prahy v přehledné zkratce viz Martina Koukalová, Milan Kudyn, Eva Novotná. *Plánování Prahy: Historie Útvaru hlavního architekta 1961–1994*. Praha 2021, s. 22–25; J. Hrůza, *Město Praha*, s. 269–286.

³³² Jak podrobně doložil Kryštof Drnek, zásadními překážkami finalizace a schválení plánu se staly zejména chybějící pevný právní rámec, který komisi neumožňoval efektivně a závazně prosazovat nově navržené regulační záměry při jednání se soukromými vlastníky, dále vynětí otázek železniční sítě z pravomoci komise a také nedostatek finančních prostředků k předpokládanému rozsáhlému výkupu pozemků a nemovitostí ze strany města. K. Drnek, *Nerealizovaná Praha*, s. 35–39. Srov. dobové shrnutí Josef Zlatník. Problém regulace města a rozmach novou stavební činností. In: Václav Vojtíšek (ed.). *Praha v obnoveném státě československém*. Praha 1936, s. 63–70.

³³³ Tým tvořili urbanista Alois Mikuškovice (bývalý místopředseda Plánovací komise), architekti Adolf Benš (bývalý člen téže komise), Jaroslav Fragner, František Fiala (přednosta plánovacího referátu zemského výboru) a inženýr Jaroslav Lanč (technický referent pražského národního výboru). M. Hořejš, *Protektorátní Praha jako německé město*, s. 304.

³³⁴ Doprava ve Velké Praze a okolí. *Rudé právo* 26, 1946, č. 131, s. 5; Josef Havlíček. Naléhavost přenaléhavá – plánování hlavního města. *Architekt* 46, 1948, č. 1, s. 17–18; Jaroslav Kříž. O novou Prahu. Tamtéž, s. 18; Ladislav Machoň. Ničení Stromovky a otázka pražského Výstaviště. *Architektura ČSR* 7, 1948, č. 2, s. 78.

na komplexnější představu o rozvoji a prioritách (soutěž na dostavbu Staroměstské radnice roku 1946, stavba výstavního pavilonu hlavního města Prahy na Klárově roku 1947, projekt nového náměstí Budovatelů pod Vítkovem roku 1947 ad.). „*Doufáme, že toto [městské] plánování bude stejně tak [jako plánování hospodářské] nadřazeno všem resortům a že bude prováděno institucemi, řízenými odborníky kvalifikovanými vlastní tvůrčí činností, kteří dovedou správně koordinovat všechny složky umělecké i technické výstavby našich krajů a měst*“, vyjádřil se ještě počátkem roku 1948 architekt a někdejší člen meziválečné regulační komise Ladislav Machoň.³³⁵

Po průběžných jednáních byla teprve na základě nařízení vlády z 19. března 1948 ustavena Plánovací komise pro hlavní město Prahu a okolí.³³⁶ Staronová instituce byla zřízena jako orgán Ústřední plánovací komise, která se již od roku 1946 zabývala zpracováním podkladů pro dvouletý a posléze i první pětiletý hospodářský plán. Vzájemné provázání rozvoje Prahy s rámcem celostátní ekonomiky zohledňovalo i jmenování předsedy komise, jímž se stal druhý náměstek pražského primátora Adolf Roštlapil, který v předchozích letech z pozice národohospodářského referenta ÚNV vedl práce na sestavení programu pražské dvouletky.³³⁷ Posty místopředsedů zaujali architekti Adolf Benš (1894–1982), profesor pražské Vysoké školy umělecko-průmyslové, a Bohumír Kozák (1885–1978), referent pro výstavbu města na pražském národním výboru.³³⁸ Další z celkem dvanácti pracovních pozic byly obsazeny architekty, urbanisty, ekonomickými, technickými a dopravními referenty zemského i pražského národního výboru.³³⁹

První návrh pražského směrného plánu tak začal vznikat teprve po únorovém převratu. Komise jej pod Benšovým vedením zpracovala v požadované, mimořádně krátké půlroční lhůtě

³³⁵ L. Machoň. Náměstí Budovatelů. *Architektura ČSR* 7, 1948, č. 1, s. 38.

³³⁶ Nařízení vlády č. 36/1948 Sb., kterým se zrušuje použitelnost nařízení ministra vnitra ze dne 16. září 1944, č. 208 Sb., o přenesení úkolů plánovací komise pro hlavní město Prahu a okolí na zemský úřad Čechy. Návrh zákona o pražské regulační komisi, který roku 1947 zpracovalo ministerstvo techniky, nebyl ze strany odborníků přijat.

³³⁷ Roštlapil, od roku 1932 člen KSČ, se během války v rámci pražského Ústavu lidské práce zabýval otázkami racionalizace a vědeckého řízení práce v průmyslových podnicích, po roce 1945 působil jako správní ředitel tohoto ústavu. Roku 1945 se podílel na založení národohospodářského oddělení ÚV KSČ, rok nato byl pověřen vybudováním národohospodářského referátu ÚNV. Nový národohospodář ve správě pražské radnice. *Rudé právo* 26, 1946, č. 184, s. 7.

³³⁸ Nejlepší architekti pracují na plánu výstavby Prahy. *Rudé právo* 7. 4. 1948, č. 82, s. 5. Oba disponovali zkušenostmi z řady meziválečných soutěží (Benš mj. coby spoluautor budovy Elektrických podniků v Holešovicích, Kozák např. několika návrhy Nuselského mostu, včetně vítězného, ale nerealizovaného projektu z roku 1938).

³³⁹ František Fiala (přednosta plánovacího referátu ZNV Praha), Jaroslav Fragner (profesor Akademie výtvarných umění), Václav Kolátor (národohospodářský referent ÚNV), Josef Lipka (referent ZNV), Vladimír Maděra (technický referent ÚNV), Alois Mikuškovice (profesor a přednosta Ústavu pro stavbu měst a krajinné plánování na Vysoké škole architektury a pozemního stavitelství v Praze), Jaroslav Mildorf (předseda ONV Kladno), Antonín Patočka (přednosta dopravního oddělení Státního úřadu plánovacího), František Vomastek (předseda národohospodářského výboru KSČ Pražského kraje). Praha budoucnosti. *Architekt* 47, 1949, č. 1, s. 11.

a představila veřejnosti k symbolickému datu 28. října 1948 (Obr. 13, 14).³⁴⁰ Hlavní zásady byly zprostředkovány zprávami v denním a odborném tisku a také pomocí výstavy *Budujeme Prahu*, instalované poblíž sídla komise na Václavském náměstí, kterou si při otevření prohlédl i předseda vlády Antonín Zápotocký.³⁴¹ V charakteristikách budoucí Prahy se již napříč texty začínaly objevovat úvahy o „*socialistickém velkoměstě*“. Autoři v průvodním komentáři vyzdvihli význam politické změny roku 1948 a vyjádřili pevné přesvědčení, že díky ní budou dosavadní překážky jednotně koncipovaného plánování v nejbližší době odstraněny. „*To, co v dřívější kapitalistické společnosti bylo běžným zjevem, že si každý stavěl, kde chtěl a jak chtěl, nesmí býti do budoucna trpěno,*“ uvedl náměstek Roštlapil na setkání s novináři.³⁴² V rámci kritiky principů liberálně kapitalistického systému vytkli autoři jako ústřední hodnotu pražského plánování člověka a kvalitu jeho životních podmínek. Cíl představovalo „*moderní, zdravé a krásné velkoměsto pracujících lidí*“, „*bez třídního rozlišení na stísněné čtvrti vyděděných a čtvrti majetných*“.³⁴³

Obsah plánu spočíval na trojici deklarovaných politických zásad. Praha měla být prostředky soudobé architektury a techniky rozvinuta do reprezentativní podoby, aby se vedle Moskvy stala „*důstojným hostitelem a střediskem slovanských lidových demokracií*“.³⁴⁴ Měla si udržet rozhodující podíl průmyslové výroby a z něj vyplývající dominantní podíl dělnických rodin ve skladbě obyvatelstva. Celkový počet obyvatel neměl do budoucna překročit hranici jednoho milionu, tj. město mělo narůstat pouze plošně tak, aby asanace vybraných čtvrtí a výstavba nových sídlišť napomohly snížit a zrovnoměnit hustotu zalidnění.³⁴⁵ Zásadní ozdravný význam byl přikládán i zřizování nových a zpřístupňování stávajících zelených ploch, které měly být rozšířeny do podoby souvislých pásů pronikajících až do historického centra města.³⁴⁶

³⁴⁰ Nad krátkostí lhůty pro zpracování a nevyhovujícími pracovními podmínkami komise se kriticky pozastavovali někteří profesní kolegové z řad architektů. Připomínky Plánovací komise Unie architektů ČSR a Krajského architektonického atelieru Praha. *Architekt* 47, 1949, č. 1, s. 12–16.

³⁴¹ Nové řešení pražské železniční dopravy. *Rudé právo* 28, 1948, č. 255, s. 8; Praha budoucnosti. *Architekt* 47, 1949, č. 1, s. 1–11; Směrný plán – Praha budoucnosti. *Architektura ČSR* 8, 1949, č. 3–4, s. 98–104; Sen, který se stane skutečností. *Věstník hlavního města Prahy* 51, 1948, č. 22, s. 508–509; Praha budoucnosti. *Praha: Týdeník Ústředního národního výboru hl. města Prahy* 52, 1949, č. 15, s. 6–7.

³⁴² Sen, který se stane skutečností, s. 508.

³⁴³ Směrný plán – Praha budoucnosti, s. 98.

³⁴⁴ Praha budoucnosti, *Architekt* 47, s. 2.

³⁴⁵ Meziválečná Státní regulační komise operovala s předpokladem 1,6 milionu obyvatel.

³⁴⁶ V doprovodných odborných komentářích zazněl poukaz na realizaci obdobného řešení při probíhající rekonstrukci Moskvy. Praha budoucnosti, *Architekt* 47, s. 5. Význam zelených ploch pro komplexní urbánní plánování byl nicméně v teoretických pracích i praktických návrzích široce doceňován napříč meziválečnou Evropou; v pražských podmínkách operovala s vytvořením ucelené zelené sítě i protektorátní Plánovací komise se silnou podporou svého předsedy Reinholda Niemeyera. M. Hořejš, *Protektorátní Praha*, s. 174–176. Architekt Benš se tématu věnoval např. v soutěži na úpravu pražských ostrovů (1925), kde Slovanský, Židovský a Sřelecký ostrov uvažoval jako součást

Ve srovnání s meziválečným regulačním plánem byl směrný plán z roku 1948 záměrně obecnější, a to nejen z důvodu krátké lhůty pro zpracování. Autoři jej zamýšleli a prezentovali jako souhrn hlavních zásad a koordinační bázi, na níž bude možné v časovém rozvrhu budoucích pětiletok detailněji promýšlet stavební záměry jednotlivých rezortů a institucí, stejně jako otázky „*uměleckého výrazu města*“.³⁴⁷ Z tohoto důvodu v prostoru města především graficky vymezoval a rozlišoval jednotlivé plochy podle jejich zamýšlené funkce; striktně definovány oproti první republice nebyly ani výšky a půdorysy budoucích objektů, ani urbanistická struktura nových čtvrtí.

Ve svém celku představoval plán především vyjádření a shrnutí kritických výhrad, které vůči principům dosavadní pražské (a obecněji městské) regulace dlouhodobě vznášeli zejména levicově orientovaní architekti a urbanisté.³⁴⁸ Do rozvoje města poprvé v plošnější míře zapojoval principy funkcionálního plánování rozvinuté v myšlení představitelů avantgardy již během třicátých let. Obsah plánu i jeho slovní doprovod zřetelně odrážely vliv zásad, které pro plánování měst zformulovala na mezinárodní úrovni v roce 1933 tzv. *Athénská charta* (poprvé publikovaná o deset let později hlavním autorem Le Corbusierem), programový dokument evropských architektů sdružených v organizaci *Mezinárodní kongres moderní architektury (Congrès International d'Architecture Moderne, CIAM)*. Praha byla promyšlena jako město strukturované do jednotlivých sídelních obvodů s ucelenou občanskou vybaveností, vzájemně vymezených pásy veřejné zeleně a propojených sítí kapacitně vyhovujících komunikací.³⁴⁹ Struktura plánu se tak odvíjela od harmonizace vztahů mezi bydlením, prací, rekreací a dopravou, tedy čtyřmi funkcemi, o něž *Athénská charta* opírala smysl moderního urbanismu.³⁵⁰

Rovněž důraz na nadřazení veřejného zájmu a kolektivních potřeb společnosti soukromým individuálním zájmům odpovídal představám meziválečné avantgardy i ostré kritice negativních jevů, které v průběhu třicátých let zřetelně vyplynuly z prudkého rozvoje Prahy. „*Pozemek se stal předmětem obchodování; stavění obytných budov bylo jen prostředkem k bezpečnějšímu uložení kapitálu, nikoliv bytovou péčí. Ale výstavba města je dílo krajně sociální a nesmí se zvrhnout ve finanční spekulaci,*“ konstatoval kritický článek sepsaný v lednu 1940 u příležitosti 20. výročí

zeleného pěšího pásu, který by spojoval Františkánskou zahradu a zahradu Kinských. K. Brůhová, *Praha nepostavená*, s. 273–275.

³⁴⁷ Praha budoucnosti, *Architekt* 47, s. 2.

³⁴⁸ František Jech. K revisi pražského regulačního plánu. *Architektura ČSR* 6, 1947, č. 1, s. 28–30.

³⁴⁹ „*Ze zeleného podkladu vystupují jednotlivé budovy a skupiny budov organicky uspořádané v ucelené izolované čtvrti [...] dopravní tepny [...] nemají býti obestavovány [...] je žádoucí, aby veškerá dopravní zařízení byla situována v zelených plochách*“. Směrný plán – Praha budoucnosti, s. 103.

³⁵⁰ Athénská charta CIAM (1933). In: J. Hruža. *Charty moderního urbanismu*. Praha 2002, s. 47–48 (body 73, 78, 93–95).

vzniku Velké Prahy a založení Státní regulační komise.³⁵¹ Cestu k optimálnímu řešení spatřoval jeho anonymní autor v právních úpravách, jež by posílily pozici veřejného sektoru (možnost vyhlašování stavebních uzávěr, scelování a vyvlastňování pozemků ad.).

Vhodné podmínky pro převedení těchto principů do praxe nakonec poprvé poskytlo krátké období protektorátu, během něhož byly pravomoci tehdejší Plánovací komise výrazně posíleny na úkor soukromých subjektů i pražského magistrátu.³⁵² Preference celospolečenských zájmů nicméně zůstala aktuální také v období po květnu 1945 a únoru 1948.³⁵³ Ve zčásti odlišných ideových rámcích se převedení klíčových nástrojů k plánování a výstavbě do rukou státu stalo zásadním předpokladem a jedním z charakteristických znaků utváření socialistických měst.

Pouze velmi rámcově se plán z roku 1948 dotýkal aspektů (politické) reprezentace; počítal nicméně s uchováním a posílením symbolické hierarchie městského prostoru: „*Město není pouhým součtem sídelních jednotek, má své logické vyvrcholení ve velkých objektech veřejného rázu a v prostorném ústředním náměstí manifestací a lidových shromáždění.*“³⁵⁴ Projektem, který byl tímto způsobem výslovně reflektován, bylo osmihektarové náměstí Budovatelů situované do míst Masarykova nádraží a propojující prostor náměstí Republiky s úpatím Vítkova. Tuto ideu, navazující na starší úvahy jiných projektantů, začal již v letech 1945–1947 iniciativně rozpracovávat avantgardní sochař Zdeněk Pešánek pod záštitou Ústřední rady odborů a jejího předsedy Antonína Zápotockého.³⁵⁵ Díky této politické podpoře byl záměr výslovně zahrnut do návrhu prvního pětiletého plánu dokončeného na podzim 1947, a zůstal tak relevantní navzdory silné kritice, kterou po svém zveřejnění vzbudil v nekomunistickém stranickém tisku i mezi řadou odborníků. Ve změněných politických poměrech po únoru 1948 se projekt dočkal finálního schválení, takže tým směrného plánu jej následně již pouze převzal a zahrnul do svého konceptu. Pro vedoucího týmu Adolfa Benše ovšem nešlo o naprosté novum, neboť variantami návrhu na

³⁵¹ Praha budoucnosti, *Architektura* 3, 1941, s. 25.

³⁵² M. Hořejš, *Protektorátní Praha*, s. 156.

³⁵³ Kontinuitu tohoto způsobu uvažování v průběhu čtyřicátých let reprezentují zejm. texty urbanisty Emanuela Hrušky. „*Musíme přejít od dosavadního neřízeného, jaksi vegetativního bujení k růstu řízenému, vědomě a cílevědomě plánovanému. [...] Teprve doba s jasnou státně-politickou představou o výstavbě státu, o hospodářském a sociálním životě v něm (a to v souladu se světovým kulturním klimatem), může přistoupit k plánování*“. E. Hruška, *Krajina a osídlení*, s. 565 a 567. „*Svoboda a tvůrčí vůle jedince bude musit býti podřízena plánu, sociálnímu i výtvarnému řádu. Podřídí se dobrovolně, jakmile pochopí smysl plánovitých zásahů pro dobro společnosti, celku [...] V podřízení řádotvorné kolektivní síle je cesta kupředu.*“ Týž, *Úvaha o budoucnosti Prahy, sídelního města Československé republiky*. Brno 1949, s. 11.

³⁵⁴ Praha budoucnosti, *Architekt* 47, 1949, č. 1, s. 2.

³⁵⁵ Srov. Ideová soutěž na umístění a náčrtky nového českého divadla v Praze. *Styl* 8, 1922–1923, s. 136–138; Josef Chochol. Dopravní prostředky a možnosti Velké Prahy. *Věstník Inženýrské komory* 6, 1927, s. 7–9.

reprezentativní bulvár v této lokalitě se z pověření protektorátní Plánovací komise sám zabýval již počátkem čtyřicátých let.

4.2.2 Změna kontextu (1949)

Návrh směrného plánu byl po dokončení projednán v předsednictvu vlády a odsouhlasen premiérem Antonínem Zápotockým; k jeho uvedení do praxe však nakonec nedošlo.³⁵⁶ Dosavadní kontext podstatně změnilo zejména několik událostí roku 1949. Na květnovém IX. sjezdu KSČ byl přijat program tzv. generální linie budování a výstavby socialismu, který v souladu s rozbíhajícím se pětiletým hospodářským plánem shrnul ekonomické, politické a ideologické priority strany v řízení státu. Ministr informací Václav Kopecký zde zároveň vyhlásil za jedinou přípustnou metodu domácí umělecké tvorby socialistický realismus. Správní reforma, spočívající v zavedení krajského zřízení, přinesla v tomtéž roce podstatné změny do fungování dosavadního pražského národního výboru a mj. otevřela prostor k politicky motivovaným personálním čistkám. Nový zákon o územním plánování a výstavbě obcí nastavil dalšímu rozvoji sídel základní, zejména ekonomické parametry. V širším zahraničně politickém kontextu pak zapůsobilo usnesení o vypracování nového generálního plánu Moskvy, které na počátku roku přijaly Rada ministrů SSSR a Ústřední výbor VKS(b).³⁵⁷ Souběh všech těchto změn vyvolal potřebu pražský směrný plán v politickém, ekonomickém i výtvarném ohledu proměnit a vedl k oficiálnímu zamítnutí stávajícího návrhu.

Reforma veřejné správy, která vstoupila v platnost od 1. ledna 1949, znamenala faktické zrušení, resp. zestátnění dosavadních obecních samospráv.³⁵⁸ Praha v jejím důsledku ztratila postavení samostatné právnické osoby disponující vlastním majetkem a stala se součástí nového Pražského kraje. Činnost Ústředního národního výboru v čele s primátorem tím byla podřízena přímo vládě, příslušným ministerstvům a ústředním úřadům.³⁵⁹ Současně došlo k navázání městského rozpočtu na rozpočet a hospodářský plán státu.³⁶⁰

Zapojení Prahy do rámce centrálního plánování vytvořilo pro její rozvoj v padesátých letech zřetelné ekonomické limity. Řada klíčových rozhodnutí (stanovení žádoucí velikosti města a tempa

³⁵⁶ NA, f. Úřad předsednictva vlády – sekretariáty (ÚPV-S), k. 75, číslo jednotky (č. j.) 239/1950, *Informace pro ministra techniky ve věci návrhu nové organizace generálního plánu přestavby Prahy ze 17. 10. 1950.*

³⁵⁷ Jan Janů. Moskva budoucnosti. *Rudé právo* 29, 1949, č. 37, s. 3.

³⁵⁸ Základem reformy se stal zákon č. 280/1948 Sb., o krajském zřízení, který v pražském kontextu doplnil zákon č. 76/1949 Sb., o organizaci správy v hlavním městě Praze.

³⁵⁹ V. Ledvinka, J. Pešek, *Praha*, s. 659–660. První volby do národních výborů proběhly až v květnu 1954 v souvislosti s ústavní změnou národních výborů na volené orgány, do té doby byli jejich členové jmenováni ministrem vnitra.

³⁶⁰ Zákon č. 279/1949 Sb., o finančním hospodaření národních výborů.

jeho budoucího růstu, rozmístění průmyslové výroby) byla přesunuta na úroveň centrálních orgánů. Investiční zdroje a pracovní síly metropole byly využívány ve prospěch pětiletkou preferovaných průmyslových měst a vybraných venkovských regionů.³⁶¹ Toto omezení ostatně ve svém projevu na sklonku roku 1950 reflektoval i Gustav Bareš („*Nejsme ještě tak daleko, ještě se musíme soustředit na ty nejnnutnější investice – na výstavbu továren*“).³⁶² Oproti rychleji rostoucím sídlům Ostravska nebo Podkrušnohoří zůstával v Praze zásadním faktorem také ohled na dochovaný rozsáhlý celek historického jádra. Plánovací referent ÚNV František Vomastek v komentáři směrného plánu pokládal za vhodné zdůraznit, že „*přestavba a výstavba Prahy nejen zachrání důležité historicko-kulturní hodnoty pro lid a jeho stát, ale také je ve své výstavbě náležitě zhodnotí*“.³⁶³

Zákon o územním plánování a výstavbě obcí z 19. prosince 1949 a prováděcí předpis v podobě vládního nařízení z 16. května 1950 v českém kontextu poprvé kodifikovaly povinnost měst a obcí, resp. místních národních výborů pořizovat pro potřeby svého rozvoje územní a zastavovací plány.³⁶⁴ Šlo o vůbec první stavební zákon platný pro celé území státu.³⁶⁵ Klíčovou změnou oproti starším stavebním řádům, které zákon nahrazoval, bylo přímé navázání na centrálně řízenou ekonomiku, korespondující se zmíněnou správní reformou. Veškeré pozemní stavby bylo možné provádět pouze, pokud byly zařazeny mezi úkoly stanovené hospodářským plánem.³⁶⁶ Územní plánování bylo tímto způsobem definitivně etablováno jako expertní disciplína se zásadním politickým významem zaměřená na komplexní řešení a řízení výstavby obcí a zajištění jejich vývoje v souladu s budováním socialismu.³⁶⁷ Její mantinely napříště určovaly nejen principy centrálního ekonomického plánování (jednotlivé investiční akce evidoval a schvaloval Státní úřad plánovací), ale také nadřazená politická linie KSČ.

³⁶¹ V. Ledvinka, J. Pešek, *Praha*, s. 665.

³⁶² G. Bareš, V. Krutina, *Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu*, s. 19-20.

³⁶³ Spolupráce krajského a ústředního národního výboru v otázkách plánování. *Rudé právo* 29-30, 1949, č. 164, s. 4.

³⁶⁴ Zákon č. 280/1949 Sb., o územním plánování a výstavbě obcí, ze dne 19. prosince 1949; Nařízení vlády č. 51/1950 Sb., o územním plánování obcí, ze dne 16. května 1950. Československo otázku plánování měst a obcí řešilo formou zákona s několikaletým zpožděním oproti SSSR, Polsku, ale také Francii nebo Velké Británii, kde byla tato problematika i vzhledem k rozsahu válečných škod nezbytnou součástí bezprostřední poválečné obnovy. V ČSR byl roku 1946 přijat pouze užším způsobem zaměřený zákon o stavební obnově.

³⁶⁵ Stavební řád pro Prahu byl vydán roku 1886. Návrh jednotného stavebního řádu pro celé území ČSR byl připravován od roku 1922 a v roce 1929 předložen ministerstvem veřejných prací, z důvodu nedostatečné politické podpory ale nevešel v platnost.

³⁶⁶ Zákon č. 280/1949 Sb., o územním plánování a výstavbě obcí, ze dne 19. prosince 1949, § 9.

³⁶⁷ Nařízení vlády č. 51/1950 Sb., o územním plánování obcí, ze dne 16. května 1950, § 1.

Dobovým pohledem avantgardních architektů a urbanistů nicméně nový zákon právě tímto bodem vhodně naplňoval dlouhodobou poptávku po nutnosti „*postavit celou činnost plánování na pevnou hospodářskou základnu*“ a učinit z ní účinný nástroj k řešení nejen estetických a technických otázek, ale též hlubších strukturálních změn ekonomiky a společnosti.³⁶⁸ Toto stanovisko českoslovenští delegáti obhajovali již před rokem 1948 i na širší mezinárodní úrovni, kde vzájemné porovnávání možností centrálně plánovaného a liberálně tržního hospodářství představovalo podstatné téma odborných diskuzí, zejména v kontextu nutnosti obnovy válkou poničených měst a regionů.³⁶⁹

Z podílu na výstavbě sídel byli zákonem vyloučeni soukromí stavebníci.³⁷⁰ Stát a národní výbory současně získaly zásadní pravomoci k vyvlastnění pozemků a nemovitostí potřebných k uskutečňování plánu (za stanovenou náhradu). Řadě architektů již v období třetí republiky vadilo, že „*staré ustrnulé zákonodárství [...] a zejména princip soukromého vlastnictví k půdě velmi ztěžují uskutečňování vpravdě obyvatelného a krásného životního prostředí a velmi tedy ztěžují i zdravý žádoucí rozvoj urbanismu*“.³⁷¹ Z poválečného dění v západních zemích se zájmem registrovali zejména britské zákony *New Towns Act* (1946) a *Town and Country Planning Act* (1947), vydané labouristickou vládou Clementa Attleeho. Oba dokumenty mj. posilovaly pravomoci místních správ při organizaci a řízení rozvoje jednotlivých regionů včetně podpory výkupu soukromých pozemků, potřebných pro efektivnější plánování, do rukou obcí.³⁷² Klíčový příklad úspěšné praxe nicméně v mezinárodním srovnání spatřovali v Sovětském svazu, kde se po válečné odmlce znovu rozběhla rozsáhlá státem plánovaná a řízená stavební činnost. Tamní přestavbu a výstavbu měst

³⁶⁸ E. Hruška. Od urbanismu k plánování. *Architekt* 46, 1948, č. 9–10, s. 161. Srov. další příspěvky účastníků konference urbanistů v Pardubicích 25.–26. září 1948, tamtéž, s. 139–167.

³⁶⁹ Šlo zejména o Mezinárodní kongres moderní architektury (CIAM) v Bridgwateru (1947) a zakládající kongres Mezinárodní unie architektů (UIA) v Lausanne (1948). Srov. zprávy československých delegátů z obou akcí vypracované pro ministerstvo informací: NA, f. Ministerstvo informací (MI-D), k. 177, signatura (sig.) 574. Srov. též Resoluce Mezinárodního kongresu architektů v Lausanne. *Architektura ČSR* 7, 1948, č. 6–7, s. 243.

³⁷⁰ Zákon č. 280/1949 Sb., § 10. Znárodnění stavebního průmyslu proběhlo v roce 1948; do té doby tvořil podíl soukromých firem na stavební a projektové činnosti cca 60 %. J. Kohout, J. Vančura, *Praha 19. a 20. století*, s. 172. Během padesátých let stát omezoval i činnost stavebních bytových družstev. Od roku 1954 byla veškerá družstevní výstavba zastavena a opětovnou legislativní a ekonomickou podporu získala teprve na základě usnesení XI. sjezdu KSČ (1958) jako jedna z cest ke zvýšení neuspokojivého tempa přírůstku nových bytů, které stát nebyl schopen vlastními kapacitami zajistit.

³⁷¹ S. Semrád, *Architekt a urbanismus*, s. 87. Přesvědčení o zásadně pozitivním významu plánovaného hospodářství pro dostatečně velkorysé a prozíravé řízení výstavby měst formulovali ve stejné době i mnozí další odborníci, např. Ivan Vlček. Stupeň velkorysosti v urbanistickém a krajinném plánování. *Architekt* 47, 1949, č. 2, s. 17–20.

³⁷² E. Hruška, *Od urbanismu k plánování*, s. 161. Britský architekt, autor územního plánu Londýna (*The Greater London Plan*, 1944) a poválečných urbanistických projektů několika dalších měst Patrick Abercrombie byl v červnu 1948 zvolen prvním předsedou Mezinárodní unie architektů (UIA).

zásadně usnadňovalo převedení všech typů pozemků na stát, které proběhlo na základě *Dekretu o půdě* z 26. října 1917 již bezprostředně po bolševickém převratu.³⁷³

V Československu sice ani po únoru 1948 k plošnému znárodnění veškeré půdy nedošlo, v důsledku zmíněných legislativních změn a zavedení státem jednotně určených a regulovaných cen nicméně zanikl dosavadní trh s pozemky. Pro novou výstavbu tak přestala hrát výraznější roli poloha stavební parcely v centru či na periferii města.³⁷⁴ Také tento aspekt bylo možné interpretovat v duchu předpokladů nastolených meziválečnou *Athénskou chartou* jako klíčový krok k překonání nerovnoměrně vznikající zástavby měst, ovlivňované a omezované soukromou spekulací. Z hlediska ochrany památek znamenal tentýž krok zásadní pokles dosud silného tlaku na novou výstavbu či přestavbu historických objektů v centru města.

Nový zákon o územním plánování zároveň právně potvrdil v praxi již probíhající přechod od dosavadních regulačních plánů k plánům směrným. Nešlo přitom o pouhou změnu pojmosloví – zásadní rozdíl byl patrný již ve způsobu grafického provedení. Regulační plány podrobně definovaly základní parametry nové zástavby, pracovaly s urbanistickými a výtvarnými principy ustálenými od přelomu 19. a 20. století a při tvorbě městského prostoru zohledňovaly tradiční estetické prvky (např. symetrii). Směrné plány oproti tomu ve snaze pružněji reagovat na dynamický rozvoj města definovaly pouze jednotlivé typy ploch podle převažující funkce (centrum, obytné a průmyslové zóny, zeleň) a způsob jejich vzájemného propojení (dopravní síť).³⁷⁵ Tento typ tzv. funkčního zónování, sledující primárně praktická a hygienická hlediska, zásadním způsobem rozvinula meziválečná avantgarda.³⁷⁶ V poválečné Praze i Československu se

³⁷³ Veškeré pozemky na území sovětských měst se nacházely ve správě městských sovětů a pozemky zastavěné či určené k zastavění byly odevzdávány do trvalého užívání právníkům nebo fyzickým osobám, tj. organizacím, podnikům a na základě zákona z 26. 8. 1948 také občanům pro stavbu individuálních rodinných domů. Oskar Poříška. Územní plánování a pozemková politika. *Architektura ČSR* 18, 1959, č. 8, s. 479.

³⁷⁴ Nařízení vlády č. 235/1949 Sb., o plánování a jiné tvorbě cen. Jak uvádí architekt a památkář Karel Kibic, skutečnost, zda konkrétní parcela ležela v jádru či na okraji města, začala v uvažování státních a podnikových investorů hrát výraznější roli teprve po rozrůznění cen pozemků na konci šedesátých let. Petr Urlich a kol. *Šedesátá léta v architektuře očima pamětníků*. Praha 2006, s. 117. Až do roku 1964 zůstávalo v platnosti protektorátní nařízení předsedy vlády o zákazu zvyšování cen (20. července 1939), které stanovilo u pozemků i nemovitostí jako nejvýše přípustné ceny platné k 20. 6. 1939 (v dobovém kontextu šlo o snahu zamezit dalšímu nárůstu inflace, která provázela společenskou nejistotu po vzniku protektorátu). Vyhláška Státního úřadu plánovacího č. 228 ze 14. června 1951 pak stanovila sazby pro náhradu soukromých stavebních pozemků vyvlastněných státem (snížené měnovou reformou v roce 1953), a to podle velikosti a významu obce od 2 do 0,40 Kčs za m². Josef Štulc. Ceny pozemků podle vyhlášky číslo 73/1964 Sb. *Socialistická zákonnost* 14, 1966, č. 3, s. 161–162.

³⁷⁵ M. Koukalová, M. Kudyn, E. Novotná, *Plánování Prahy*, s. 10–11 a 36.

³⁷⁶ První propracované rozdělení moderního města do funkčních zón koncipoval francouzský architekt Tony Garnier v ideálním projektu *Průmyslového města (Une Cité Industrielle)* roku 1904 (publikován 1918), k jehož odkazu se posléze aktivně přihlásil Le Corbusier a další stoupenci avantgardní architektury. Srov. např. Karel Teige. *Nejmenší byt*. Praha 1932, s. 134–135.

cesta k jeho výraznějšímu praktickému uplatnění paradoxně otevřela ve stejné době, kdy myšlenkové dědictví avantgardy začalo být zpochybňováno v souvislosti s nástupem socialistického realismu. I vzhledem k tomuto souběhu okolností nakonec pražské územní plánování po celá padesátá léta principy zónování i starších regulací kombinovalo.

4.2.3 Druhý návrh plánu: přípravy (1951–1953)

V kontextu hlavního města znamenal zákon z roku 1949 především ukončení činnosti dosavadní Plánovací komise, jejíž pravomoci přešly na nový plánovací referát Ústředního národního výboru.³⁷⁷ Vedení tohoto referátu se na konci února 1950 ujal nový náměstek primátora, architekt Vladimír Chamrád, který se v procesu tvorby směrného plánu stal v následujících několika letech velmi iniciativní a vlivnou figurou. Přestože nezbytné podklady a průzkumné studie začal referát shromažďovat již v průběhu roku 1950, punc politické závažnosti dodal jeho činnosti teprve zmíněný proklamativní projev Gustava Bareše v prosinci téhož roku.³⁷⁸ V přímé návaznosti na něj formuloval Chamrád ostrou kritiku stávajícího plánu, který „*nejen neodpovídá svým ideovým pojetím a způsobem zpracování současné teorii a metodice výstavby socialistických měst, ale [...] postrádá i veškeré dispozice pro prvou etapu výstavby*“, a nemůže se proto stát „*spolehlivým podkladem pro příští výstavbu a přestavbu Prahy v krásné a šťastné město socialistické*“.³⁷⁹

Přestože přímou zodpovědnost za tvorbu směrného plánu převzal od roku 1949 Ústřední národní výbor, představitelé vládního a stranického vedení usilovali o bezprostřednější kontrolu a usměrňování této práce. Ministr informací Václav Kopecký během jednání se zástupci Svazu výtvarných umělců počátkem října 1950 doporučoval, aby rozhodování o pražském směrném plánu, stejně jako schvalování nejdůležitějších staveb, bylo napříště vyhrazeno vládě.³⁸⁰ Ministerstvo techniky vypracovalo v prosinci téhož roku návrh na zřízení vládní komise, která by tvorbu „*generálního plánu*“ Prahy nadále řídila.³⁸¹

³⁷⁷ Andělín Merta. *Pražské národní výbory: Vývoj jejich organizace v letech 1945–1965*. Praha 1966, s. 68–69. Koncem roku 1949 byl ze svých funkcí za bližší nezjištěných politických okolností odstaven náměstek primátora a předseda komise Adolf Roštlapil. Zpětnou zmínku viz Zemřel soudruh A. Roštlapil. *Rudé právo* 48–49, 1968, č. 165, s. 2.

³⁷⁸ Příprava nového územního plánu Prahy. *Praha: Časopis ÚNV pro lidovou správu a komunální podniky* 53, 1950, č. 13, s. 15.

³⁷⁹ Cit. dle: J. Hrůza, *Město: Praha*, s. 331.

³⁸⁰ NA, KSČ-ÚV 19/7, a. j. 769, *Zápis z 8. schůze předsednictva Kulturní rady, 9. 10. 1950*.

³⁸¹ Termín generální plán (gen-plán) byl používán primárně v sovětské meziválečné a poválečné praxi, v ČSR zhruba odpovídal směrnému územnímu plánu. J. Hrůza. *Sovětské zkušenosti v územním plánování*. Praha 1957, s. 14.

Přímým vzorem se stala sovětská praxe zpracování generálního plánu rekonstrukce Moskvy, které probíhalo již od třicátých let na podkladě usnesení Rady lidových komisařů (resp. od roku 1946 Rady ministrů) a ÚV VKS(b). Zásady prvního plánu z roku 1935 rozvinul po válce navazující druhý plán, připravovaný od jara 1949 a schválený vládou v roce 1951.³⁸² Podklady k řešení jednotlivých otázek zpracovávala odborná komise při prezidiu sovětské Akademie věd ve spolupráci s dalšími vědeckými institucemi včetně Akademie architektury SSSR. Veškeré návrhy podléhaly posouzení a schválení zvláštního výboru při Radě ministrů, v němž pod Stalinovým předsednictvím zasedl úzký okruh čelných politiků (mj. místopředseda Rady Lavrentij Berija a ministr stavebních hmot Lazar Kaganovič).

V obdobném duchu a s poukazem, že plánování Prahy je „*výsostně politickou*“ záležitostí, předpokládal návrh ministerstva techniky vznik pětičlenného výboru vedeného předsedou vlády, který by byl obsazen výhradně politiky (návrh počítal s ministrem-předsedou Státního úřadu plánovacího, ministrem techniky a dvěma nespecifikovanými „*politickými činiteli*“). Jeho přiřazenými orgány se měly stát širší odborná komise tvořená odborníky z vědeckých ústavů, plánovacím a technickým referentem ÚNV, zástupci ministerstva národní obrany a masových organizací (odborníky, svaz mládeže ad.) a samostatná projekční kancelář.³⁸³

Jádro návrhu se patrně stalo podkladem pro další interní diskuze. 1. prosince 1950 představili zástupci pražského ÚNV vedení architektem Chamrádem premiéru Zápotockému krátkodobý plán rekonstrukce Prahy zpracovaný pro období do konce druhé pětiletky (tj. do roku 1958). Zápotocký projevil o celou problematiku zájem a výsledkem schůzky se nakonec stala dohoda o brzkém ustavení vládního výboru i městské projekční kanceláře, které by v nejkratší možné době zpracovaly návrh nového směrného plánu.³⁸⁴ Na sklonku roku tak mohl Gustav Bareš ve svém projevu zdůraznit socialistickou Prahu již jako vizi disponující nejvyšší politickou záštitou.

Příprava příslušného vládního usnesení se protáhla do následujícího roku, takže teprve 13. července 1951 oficiálně vznikl Vládní výbor pro výstavbu hlavního města Prahy.³⁸⁵ Jeho předsedou

³⁸² Nařízení Rady lidových komisařů SSSR a ÚV VKS(b) ze dne 10. července 1935. In: J. Hrůza (ed.). *Výstavba socialistické Moskvy*. Praha 1952, s. 43–56; Rada ministrů SSSR a Ústřední výbor VKS(b) o vypracování nového generálního plánu rekonstrukce Moskvy. In: Tamtéž, s. 149; G. N. Fomin. Moskva včera, dnes a zítra. *Architektura ČSR* 26, 1967, č. 8, s. 488.

³⁸³ NA, ÚPV-S, k. 75, č. j. 239/1950, *Návrh zásad zákona a příslušných prováděcích předpisů, kterými se zřizuje vládní komise s pomocnými orgány pro vypracování generálního plánu přestavby a výstavby hl. města Prahy ze 12. 12. 1950*.

³⁸⁴ NA, f. Úřad předsednictva vlády – běžná spisovna (ÚPV-B), k. 140, sig. 245/66, *Zpráva o výstavbě Prahy dle krátkodobého plánu v roce 1951*.

³⁸⁵ Vláda schválila řadu dalších opatření na zhospodárnění administrativy: Zřizuje se vládní výbor pro výstavbu hlavního města Prahy. *Rudé právo* 31, 1951, č. 164, s. 1; NA, f. Úřad předsednictva vlády – tajná spisovna (ÚPV-T),

se stal premiér Antonín Zápotocký, místopředsedou ministr informací Václav Kopecký. Posty členů, jejichž počet oproti původnímu návrhu výrazně narostl, zaujali zástupci hlavních zainteresovaných rezortů: ministr-předseda Státního úřadu plánovacího Jaromír Dolanský, ministři stavebního průmyslu (dříve techniky) Emanuel Šlechta, národní obrany Alexej Čepička, národní bezpečnosti Ladislav Kopřiva, dopravy Alois Petr, člen předsednictva ÚV KSČ a poslanec Gustav Bareš, poslanec Josef Krosnář, vedoucí tajemník pražského krajského výboru KSČ Antonín Novotný, Vladimír Chamrád jako zástupce ÚNV, přednosta národohospodářského odboru Kanceláře prezidenta republiky Ludvík Frejka a tajemník pražského městského výboru KSČ Vratislav Krutina.³⁸⁶ Funkci tajemníka vykonával Josef Krásný z Úřadu předsednictva vlády.

Výbor si vytkl za cíl rozhodovat z pozice politické autority o nejdůležitějších otázkách výstavby Prahy a průběžně posuzovat práci na směrném plánu. Již na první schůzi zdůraznil předseda Zápotocký nezbytnost tohoto dokumentu, který Praha oproti jiným lidově demokratickým metropolím (Varšava, Budapešť) stále postrádala. Doporučil důkladněji se seznámit s příkladem Moskvy a nadhodil možnost zhodnotit i starší studie a plány uložené v archivu, z nichž by výbor po prostudování mohl vybrat náměty pro vhodná řešení, neboť „*tyto věci nelze nechat rozhodovat odborníkům*“.³⁸⁷ Navzdory ambicím některých členů však výbor, který se k nepravdělným jednáním scházel průběžně až do roku 1955, nikdy nevypracoval – a patrně to ani nezamýšlel – ucelenější direktivu, jež by architektům zadávala konkrétnější politické směrnice. Jádrem jeho činnosti zůstalo (z mocenského hlediska neméně zásadní) hodnocení a schvalování konkrétních podkladů a návrhů, s nimiž přicházeli projektanti.

V personálním obsazení výboru se po vzoru Moskvy od počátku počítalo rovněž s „*generálním projektantem*“ Prahy (v interní diskuzi byli zvažováni architekti Jiří Gočár a Jiří Novotný). Tato funkce, zamýšlená k zefektivnění odborného řízení výstavby města, však byla nakonec zřízena až v roce 1961 ve formě Útvaru hlavního architekta hlavního města Prahy.³⁸⁸ Jediným architektem ve výboru tak zůstal Vladimír Chamrád, jemuž byla zároveň od 1. července 1951 podřízena nová

k. 1574, inventární číslo (inv. č.) 4567, *Zřízení vládního výboru pro výstavbu hlavního města Prahy, 13. 7. 1951* (text usnesení).

³⁸⁶ Výbor vznikl de facto rozšířením dosavadní Komise pro výstavbu hl. města Prahy o nové členy (Dolanský, Kopřiva, Petr a Frejka), přesné datum jejího vytvoření však není z dostupných pramenů zřejmé. NA, ÚPV–T, k. 1574, inv. č. 4567, *Návrh na zřízení vládního výboru pro výstavbu města Prahy, 12. 7. 1951*.

³⁸⁷ NA, ÚPV–T, k. 1574, inv. č. 4567, *Zápis z 1. schůze vládního výboru pro výstavbu hlavního města Prahy 25. 9. 1951*.

³⁸⁸ Nový post zaujal dosavadní první náměstek předsedy Státního výboru pro výstavbu Jiří Voženílek. M. Koukalová, M. Kudyn, E. Novotná, *Plánování Prahy*, s. 52–53. Srov. Archiv Institutu plánování a rozvoje hlavního města Prahy (IPR), *Návrh směrného územního plánu 1953 – technická zpráva*, s. 31 (návrh na zřízení funkce městského architekta).

Kancelář pro územní plán založená v rámci plánovacího referátu ÚNV. Chamrád zaujal díky této kombinaci funkcí klíčovou pozici, ze které zajišťoval komunikaci mezi dozorujícími politiky a odborníky v projekčním týmu směrného plánu, připravoval většinu podkladů k jednání výboru, aktivně se podílel na jeho rozhodnutích a zároveň dohlížel na jejich plnění.

Vedoucím plánovací kanceláře byl radou ÚNV jmenován architekt Jiří Novotný (1911–2000), v té době zaměstnaný v organizaci Stavoprojekt, kde působil od ukončení vlastní soukromé praxe roku 1949.³⁸⁹ Pro Novotného nešlo o první zkušenost s otázkami plánování Prahy, neboť jako začínající projektant působil necelý rok (1941–1942) v již zmíněné protektorátní Plánovací komisi.³⁹⁰ Do kontaktu se dostal rovněž se členy poválečné Plánovací komise, jimž na interním setkání koncem roku 1948 přednesl sérii koncepčních připomínek, které sestavil ke zveřejněnému návrhu směrného plánu a posléze publikoval v odborném tisku.³⁹¹

Celkové personální obsazení kanceláře nicméně oproti předešlým plánovacím institucím poprvé vykazovalo výraznou generační obměnu. Jediným členem, který byl činný i v předcházejících komisích, zůstal architekt Max Urban (1882–1959; mj. autor meziválečného Barrandova a grandiózní vize *Ideální Velká Praha* z let 1915–1918). Starší generaci zastupoval vedle něj již jen Josef Barek (1882–1961; mj. autor plánu meziválečného Spořilova). Jádro pracovního kolektivu vytvořili Novotného kolegové ze Stavoprojektu (Vlastimil Durdík, Stanislav Horák, Milan Procházka, Miloslav Josef), architekti z projekčního ateliéru pražského Stavebního podniku a z plánovacího referátu ÚNV (Karel Kuthan, Eduard Skřivan, Vlasta Štursová ad.).³⁹²

Na rozdíl od předchozích let v novém složení již nefigurovali významnější zástupci činných architektů se širším zázemím v profesní komunitě a akademické sféře (Adolf Benš, Jaroslav Fragner). Tvorba pro Prahu klíčového dokumentu tím zůstala na několik následujících let vyhrazena početně úzkému okruhu projektantů městské kanceláře, aniž by se do ní výrazněji zapojovala širší architektonická obec.³⁹³ Ve srovnání s meziválečnou praxí šlo o významný posun, neboť během dvacátých a třicátých let sehrávaly naopak klíčovou úlohu veřejné soutěže, pro něž

³⁸⁹ Syn význačného modernistického architekta Otakara Novotného, ve třicátých letech člen progresivní levicové kulturní organizace Levá fronta, od roku 1945 člen KSČ.

³⁹⁰ Důvodem propuštění bylo uzavření tzv. smíšeného manželství s výtvarnicí Alenou Gutfreundovou. Jiří Novotný. *Prahou posedlý*. Praha 2002, s. 37–38.

³⁹¹ J. Novotný. Úvahy nad směrným plánem Prahy 1948. *Architektura ČSR* 8, 1949, č. 3–4, s. 104–105; Týž, *Prahou posedlý*, s. 44–45.

³⁹² Tamtéž, s. 49–50.

³⁹³ Na nedostatečnou spolupráci autorů plánu se širší architektonickou obcí si zpětně stěžovali členové aktivu Svazu architektů v roce 1955. NA, f. Ústřední správa bytové a občanské výstavby, k. 54, *Zpráva z aktivu Svazu československých architektů o výstavbě Prahy, 27.–29. 9. 1955*.

tehdejší Státní regulační komise připravovala podklady a zadání, a následně z vítězných či oceněných návrhů jednotlivých architektů vybírala nejvhodnější konkrétní řešení, která byla do oficiálního plánu zapracována. Během protektorátu byly návrhy řešení vybraných otázek namísto soutěží zadávány Plánovací komisí přímo jednotlivým vybraným soukromým architektům a inženýrům.³⁹⁴ Po krátkém poválečném oživení principu soutěží jejich počet po roce 1948 v souvislosti se znárodněním stavebnictví a reorganizací architektů do jednotných projektových ústavů znovu poklesl na minimum. Rozhodující část práce na směrném plánu zůstala tedy soustředěna v samotném týmu plánovací kanceláře kontrolovaném (oproti meziválečnému i válečnému období) pražským národním výborem.

Již na první schůzi vládního výboru 25. září 1951 přislíbil Vladimír Chamrád jeho členům předložit do pouhých tří týdnů skici stávajícího dopravního systému Prahy a návrh jeho budoucí optimální podoby, čímž svým podřízeným vytvořil mimořádně nekomfortní podmínky pro další práci. Nerealisticky krátké lhůty stanovované pro zpracování jednotlivých podkladů a návrhů provázely činnost kanceláře příznačně i v následujících letech. Novotného tým nakonec do konce prosince 1951 předložil *Náčrt směrného plánu hlavního města Prahy s přilehlou oblastí*, v jehož zprávě výslovně uvedl, že nemůže „nahrazovat směrný plán, ale může se stát východiskem pro jeho zpracování“ (Obr. 15, 16).³⁹⁵ Vládní výbor tento dokument projednal a odsouhlasil 18. ledna 1952; do června téhož roku byl pak na jeho základě rozpracován detailnější návrh postoupený k připomínkování ÚV KSČ, jednotlivým ministerstvům, pražským národním a stranickým výborům. Na dokončení definitivního plánu členové vládního výboru direktivně vymezili pouhý půlrok; zároveň rozhodli, aby byl návrh urychleně projednán také se sovětskými experty, o jejichž vyslání do Československa následně rada ÚNV požádala prostřednictvím ministerstva zahraničí.

Práce na územním plánu, který byl koncipován pro období nejbližších 20-25 let, vyžadovala koordinaci řady činností. Oproti roku 1948 si plánovací referát vyžádal od jednotlivých rezortů a podniků čísla hospodářských výhledů, které měly postihovat předpokládaný vývoj jednotlivých výrobních odvětví, a vytvářet tak pevnější bázi pro zpracování prognóz a technických rozborů. Shromažďování těchto materiálů zajišťoval z pozice plánovacího referenta Vladimír Chamrád; na zpracování se podíleli zaměstnanci dalších referátů ÚNV i experti z oslovených institucí. Práce plánovací kanceláře probíhala ve třech skupinách: Jiří Novotný a jeho nejbližší spolupracovníci se

³⁹⁴ M. Hořejš, *Protektorátní Praha*, s. 95–97.

³⁹⁵ NA, ÚPV–T, k. 1574, inv. č. 4597, *Zpráva k náčrtu směrného územního plánu hlavního města Prahy*, 27. 12. 1951.

věnovali urbanistické a architektonické stránce plánu, ekonomické a technické aspekty měly na starost dva další specializované týmy.

4.2.4 Druhý návrh plánu: základní principy

Návrh plánu sestával z výkresů a průvodní zprávy, v níž autoři popisovali stávající parametry města, shrnovali zásady budoucího rozvoje a konkretizovali kroky předpokládané k jejich naplnění. Vznik plánu prezentovali jako jeden z pozitivních důsledků poúnorové změny politického kurzu a jednoznačně popisovali i jeho předobraz: „*teprve lidově demokratický stát po vzoru sovětského urbanismu a výstavby Moskvy může přikročit k uskutečnění tohoto velkolepého díla [...] Budování Prahy se musí stát tím, čím bylo budování Moskvy pro Sovětský svaz – vzorem pro ostatní města našeho státu, výrazem hrdosti a pýchy socialistického občana.*“³⁹⁶ Socialistická přestavba a výstavba měly završit staletý vývoj metropole, obnovit a dotvořit její řád, „*ztělesňovat ohromný tvůrčí rozmach pracujícího lidu [...] a svou novou architekturou vyjadřovat snahu lidu, který si chce vytvořit co nejlepší a nejkrásnější prostředí pro svou práci a život.*“³⁹⁷ Směrný plán představoval v této souvislosti nástroj k řešení základních ekonomických a technických otázek a podklad pro konkrétní architektonické projekty. Za východiska vlastní práce autoři označili centrální hospodářský plán a „*novou teorii architektury a stavby měst, tak skvěle rozvinutou a uplatněnou v SSSR.*“³⁹⁸ Její součástí byly dobově hojně skloňované zásady „*stalinské péče o člověka*“ projevující se „*v postupném odstraňování rozdílů mezi zanedbanou periferií a centrem města tak, aby město vytvářelo krásný, účelný a zdravý celek.*“³⁹⁹

Ideologicky motivovaná potřeba vznikající plán jasně odlišit od starších konceptů se projevovala všestranným důrazem na jeho jedinečnost: důkladnost a systematickosti zpracování, pevnou oporu v odborných analýzách, jasnou ideovou bázi a další kvality, které měl dle autorů vnášet do údajného chaosu dosavadní výstavby.⁴⁰⁰ Pokud pomineme opakované zaštitování sovětskými vzory a zkušenostmi, bylo jádro této argumentace v zásadě blízké způsobu, kterým svou práci prezentovali autoři plánů v roce 1948 i na konci dvacátých let. Kritické vymezování vůči aktuálnímu stavu, deklarované reformní ambice a snaha řídit růst města směrem ke

³⁹⁶ Archiv hlavního města Prahy (AHMP), f. Magistrát hlavního města Prahy II, Stavební odbor NVP (ÚNV), krabice 158, inv. č. 1051, *Návrh směrného územního plánu 1952*, s. 372.

³⁹⁷ Tamtéž, s. 1.

³⁹⁸ „*Generální linie našeho budování socialismu dává městu jasnou ideovou náplň, celostátní hospodářský plán určuje mu pevnou hospodářskou funkci a nová teorie architektury a stavby měst, tak skvěle rozvinutá a uplatněná v SSSR, vtiskne architektuře města všechny znaky socialistického prostředí.*“ Tamtéž, s. 2.

³⁹⁹ Archiv IPR, *Návrh směrného územního plánu 1953 – technická zpráva*, s. 3.

⁴⁰⁰ Archiv IPR, *Návrh směrného územního plánu 1953 – technická zpráva*, s. 8, 10.

konkrétnímu cíli představovaly ve skutečnosti motivy charakteristické pro jakékoli městské plánování, adaptovatelné v rozmanitých politických a ekonomických podmínkách.⁴⁰¹

Starší tradici pražského plánování nebylo možné ignorovat již z ryze praktických důvodů. Jeho protagonisté se během předcházejících desetiletí různým způsobem věnovali naprosté většině klíčových městských lokalit, a výsledky jejich práce proto často tvořily nezbytný podklad k dalším koncepčním úvahám. Návrhy, jež předkládali autoři směrného plánu na počátku padesátých let, se tak nevyhnutelně vřazovaly do souvislé linie moderních pokusů o uspokojivé komunikační, technické a architektonické vyřešení pražského městského prostoru. Navzdory oficiálním prohlášením sdílel nový směrný plán řadu styčných bodů s předcházejícím zamítnutým návrhem z roku 1948 a přirozeně čerpal i z mnoha záměrů rozpracovaných během meziválečného a protektorátního období (např. trasa severojižní magistrály). V základních rysech pak sám předznamenal většinu řešení, která byla v pražském urbanismu rozvíjena, ověřována a realizována během dalších dekád druhé poloviny 20. století.

Budoucí socialistická Praha byla uvažována jako kompaktní, centrálně uspořádaný celek bez příměstských satelitů s maximálním počtem obyvatel stanoveným na 1,25 milionu. Oproti roku 1948 plán mnohem důrazněji vyzdvihoval – ve shodě s aktuální sovětskou doktrínou socialistického realismu – výtvarně estetická hlediska a nutnost dosažení „jednotné architektonické komposice“ města.⁴⁰² Podstatnou roli sehrávalo i zhodnocení praktické a symbolické úlohy historických památek města a možností jejich soudobého využití.

Při zacházení s prostorem města sledovali autoři plánu již zmíněný princip funkčního zónování, v němž věnovali velkou pozornost využití a rozšíření přírodního rámce Prahy.⁴⁰³ Zásadní prvek plánu představovaly souvislé pásy veřejné zeleně (lesoparky, sady), které město členily na šest obytných a čtyři průmyslové sektory propojené systémem dálkových komunikací. Obytný sektor zahrnoval 2–4 obytné okresy, označované pojmem „rajony“ převzatým ze sovětské urbanistické teorie.⁴⁰⁴ Každý okres byl vybaven páteří komunikací (radiálou) mířící do středu města

⁴⁰¹ S. Ferenčuhová, *Meno, mesto, vec*, s. 112.

⁴⁰² AHMP, MHMP II, Stavební odbor NVP (ÚNV), krabice 158, inv. č. 1051, *Návrh směrného územního plánu 1952*, s. 13.

⁴⁰³ Archiv IPR, *Návrh směrného územního plánu 1953 – technická zpráva*, s. 25–29. Hodnotu přírodních prvků, zejména systematicky umisťovaných a rozšiřovaných zelených pásů a „clon“ pro pražský urbanismus zdůraznil Jiří Novotný již ve svém komentáři k návrhu směrného plánu Prahy z roku 1948. J. Novotný, *Úvahy nad směrným plánem Prahy 1948*, s. 104–105.

⁴⁰⁴ Obytné sektory zahrnovaly Centrum (Hradčany, Malá Strana, Staré a Nové Město, Karlín), Jihozápad (Jinonice, Košíře, Smíchov, Radlice), Severozápad (Břevnov, Dejvice, Holešovice), Sever (Bohnice, Libeň, Vysočany, Kobylisy, Prosek), Východ (Žižkov, Vinohrady, Vršovice, Malešice, Hostivař) a Jih (Pankrác, Podolí, Nusle, Spořilov).

a centrálním náměstím, většinou s výškově dominantním objektem pro některou z významných veřejných institucí nebo podniků. Toto uspořádání mělo na jedné straně zaručovat rovnoměrné rozmístění institucí i občanské vybavenosti po celém území města, ve smyslu proklamované zásady vyrovnávání rozdílů mezi centrem a periferií. Po architektonické stránce měla však zároveň jednotlivá symetricky komponovaná náměstí, osy a dominanty hierarchicky uspořádat celek města od okrajů směrem do středu, jehož hlavním a nezpochybnovaným prvkem zůstával Pražský hrad.⁴⁰⁵

Dochovanou zástavbu města rozděloval plán na základě kvality do čtyř základních kategorií: oblasti, jejichž přestavba či demolice přicházely v úvahu teprve ve vzdálenější budoucnosti překračující horizont plánu stanovený na 25 let; památkově chráněné čtvrti, jejichž dlouhodobá obnova měla probíhat pod dohledem orgánů památkové péče; „hygienicky závadné, architektonicky špatné“ čtvrti určené ke kompletní přestavbě v příštích 25ti letech (např. Žižkov nebo Nusle) a lokality k bezprostřední demolici (zejm. meziválečné nouzové kolonie).⁴⁰⁶ Novou bytovou výstavbu plán dělil do časových etap, přičemž až do konce dekády měly z důvodu nutných úspor a neukončeného vývoje efektivnějších stavebních metod (prefabrikace a typizace) zaujímat významný podíl dostavby proluk a rekonstrukce stávající zástavby. Pro hromadnou bytovou výstavbu byly navrženy zejména oblasti Petřin, Červeného vrchu, Malešic, Strašnic a Butovic; na pozemcích mezi Butovicemi a Dívčími hrady měla vyrůst univerzitní čtvrť. Pokračování zástavby Pankrácké pláně včetně umístění několika veřejných budov bylo podmíněno realizací nuselského mostu. Výstavba velkých sídlišť měla být zahájena teprve počátkem šedesátých let v oblasti tzv. Severního města (Bohnice, Kobylisy, Prosek) zamýšleného pro zaměstnance vysočanských a letňanských továren.

Jako podstatný úkol formulovali autoři v technické zprávě směrného plánu nutnost nalézt pro novou výstavbu odpovídající výraz čili „*snažit se vyhledat ony společné rysy, které dávají ve svém souhrnu národní tradici české stavby měst a kladný odkaz, který zanechala Praha minulost*“ a následně „*poučení tradicí a národním odkazem pak rozvinout tvůrčí fantazii, posílenou*

Jednotlivé rajony vymezené pro potřeby územního plánování v zásadě odpovídaly správním obvodům zavedeným v Praze reformou roku 1949. AHMP, MHMP II, Stavební odbor NVP (ÚNV), krabice 158, inv. č. 1051, *Návrh směrného územního plánu 1952*, s. 14; Archiv IPR, *Návrh směrného územního plánu 1953 – technická zpráva*, s. 88.

⁴⁰⁵ Tamtéž.

⁴⁰⁶ Archiv IPR, *Návrh směrného územního plánu 1953 – technická zpráva*, s. 49–50. K otázce památkově cenných čtvrtí autoři technické zprávy podotýkali: „*Tuto péči nelze dobře časově vymezit, lze spíše předpokládat, že se protáhne na dlouhou dobu a doporučovalo by se zabezpečit ji finančně zvláštním fondem, ježto tato akce nebude nikdy lukrativní.*“

zkušenostmi světové architektonické kultury, odrážející však zároveň současnost nového socialistického města“.⁴⁰⁷ Možnost tvůrčí inspirace byla uznávána primárně u partií historického centra, zatímco zástavba mladších čtvrtí, nesoucí „*všechny znaky anarchistického podnikání staveb*“, zahrnující „*sídelní celky nebo jejich torsa konservativně architektonického pojetí na jedné a funkcionalistického na straně druhé*“, byla zhodnocena jednostranně kriticky: „*Je jasné, že hledat národní odkaz v této epoše výstavby kapitalistické Prahy je bezúčelné.*“⁴⁰⁸ Východiskem pro práci architektů a výtvarníků se tedy měly stát vybrané prvky „*z velkého dědictví architektury historické Prahy*“.⁴⁰⁹

Kladné ohodnocení, ochranu a odpovídající společenskou náplň měly získat „*všechny prostory a stavby, které mají ideový význam a jsou svědectvím boje našeho lidu za svobodu a pokrok*“.⁴¹⁰ Vedle tradičních lokalit Pražského hradu, Vyšehradu, Vítkova, Staroměstského, Václavského, ale také Betlémského náměstí (s vazbou na obnovovanou kapli spjatou s osobností Jana Husa) byla do této množiny zařazena i místa výlučně spojená s tradicemi dělnického hnutí, protifašistického odboje a osvobození, mj. Leninova síň v Lidovém domě, břevnovský dům U Kaštanu, pohřebiště rudoarmějců na Olšanech nebo bývalá kobylišká střelnice. Vybraná památná místa měla společně s nově postavenými objekty ve struktuře centra i jednotlivých městských částí vytvářet významné kompoziční body.

Kulturní a estetické hodnoty i „*ideový význam*“ historického centra byly v průvodních textech plánu obsáhle zdůrazněny. Tato symbolicky klíčová část města, nahlížená jako dějiště celostátně významných událostí, měla i nadále zůstat základem jeho uspořádání: „*Střed socialistické Prahy bude tedy totožný se středem Prahy historické.*“⁴¹¹ Jeho kompoziční osnovu spatřovali autoři plánu v trojici historicky a morfologicky ustálených dominant, které představovaly Pražský hrad, Vyšehrad a Vítkov. „*Tím se ovšem neuzavíráme tomu, aby v Praze byly vytvářeny nové dominanty, dominanty významné a mohutné,*“ dodávali zejména s poukazem na potenciál Letné a nově navrhovaného „*ústředního prostoru*“ v oblasti Starého Města.⁴¹² Oblast Hradčan, Malé Strany a Starého Města byla vládním usnesením z 11. července 1950 spolu s 29 dalšími historickými

⁴⁰⁷ AHMP, MHMP II, Stavební odbor NVP (ÚNV), krabice 158, inv. č. 1051, *Návrh směrného územního plánu 1952*, s. 11.

⁴⁰⁸ Tamtéž, s. 12.

⁴⁰⁹ Tamtéž, s. 372.

⁴¹⁰ Tamtéž, s. 13.

⁴¹¹ Tamtéž, s. 14.

⁴¹² Archiv IPR, *Návrh směrného územního plánu 1953 – technická zpráva*, s. 95.

centry českých a slovenských měst vyhlášena městskou památkovou rezervací.⁴¹³ Otázka soudobých vstupů do stávající zástavby byla přesto v plánu ponechána otevřená: „*nechceme porušit dosavadní obraz ‚stověžaté Prahy‘, tento obraz však jistě budeme měnit, přetvářet i dotvářet*“.⁴¹⁴

Hrad, Vyšehrad a Vítkov měly sice i nadále jasně vymezovat střed města, v průběhu let však zároveň měly být doplněny „*o celý systém dalších dominant na významných návrších (Pankrác, Dívčí Hrady, Dejvice a vltavské ostrohy) i na nejdůležitějších vnitroměstských prostorách (ústřední prostor, náměstí Budovatelů, Holešovické náměstí, Vršovice, Malešice), vstupy do města budou rovněž řešeny na některých místech za pomoci výškových staveb (Petřiny, Břevnov, Prosek)*“.⁴¹⁵ Výškové stavby o 7–11ti podlažích byly umístovány mj. do Kobylis, resp. do centra budoucího sídliště Severní Město, podél Stalinovy (Vinohradské) třídy, na pankráckou pláň nebo do lokality Na Rovinách v Radlicích.

4.2.5 Druhý návrh plánu: obsah

Rozhodujícím aspektem plánu byla z praktického i kompozičního hlediska doprava. Ustálené komunikační schéma Prahy mělo počátkem padesátých let podobu husté sítě výpadových tahů, které se z okrajů města paprskovitě sbíhaly až na malý okruh kolem historického jádra. Vzhledem k rostoucímu objemu dopravy začala situace v zahušťujícím se centru již během meziválečné éry hrozit kolapsem.⁴¹⁶ Územní plán z roku 1948 navrhoval ve snaze o rovnoměrnější rozvedení dopravy trojici širokých průtahů (dva ve směru západ–východ a jeden ve směru sever–jih) a silniční okruh vedený v odstupu od centrální části města.⁴¹⁷ Plán z let 1952–1953 přenášel důraz na radiálně okružní systém, tj. kombinaci několika soustředných okruhů a hlavních tříd směřujících do centra z jednotlivých městských čtvrtí.⁴¹⁸ V rámci zefektivnění systému městské hromadné dopravy kromě toho autoři plánu poprvé zdůraznili (na základě starších studií a posudku sovětského experta) nezbytnost výstavby tří tras podzemní dráhy – metra.⁴¹⁹

⁴¹³ Archiv AV ČR, f. Masarykova akademie práce, k. 280, inv. č. 860, *Zápis z 2. schůze reservační komise ÚNV, 5. 4. 1951.*

⁴¹⁴ Archiv IPR, *Návrh směrného územního plánu 1953 – technická zpráva*, s. 95.

⁴¹⁵ Tamtéž, s. 96.

⁴¹⁶ Počet osobních automobilů v Praze vzrostl od roku 1921 do poloviny třicátých let z 2 669 na 26 000; prudce narůstaly i linky cenově dostupné tramvajové dopravy, přibývaly vozy taxislužby i první autobusy (1925). V. Ledvinka, J. Pešek, *Praha*, s. 582.

⁴¹⁷ Směrný plán – Praha budoucnosti, s. 103.

⁴¹⁸ NA Praha, ÚPV–T, k. 1574, inv. č. 4567, *Informace ke zprávě o náčrtu směrného územního plánu hlavního města Prahy, 14. 1. 1952.*

⁴¹⁹ Trať A (Smíchov–Vysočany), trať B (Dejvice–Hostivař), trať C (Chodov–Čakovice). Archiv IPR, *Návrh směrného územního plánu 1953 – technická zpráva*, s. 60. Autoři územního plánu z roku 1948 otázku „*podzemní rychlodráhy*“ odsouvali ve prospěch zkvalitnění kapacity železniční a silniční sítě a vzhledem k předpokládanému maximu počtu

Navržený radiálně okružní systém představoval jednu z klasických urbanistických forem, která zejména během 19. století vytvořila charakteristickou osnovu řady nových i přestavovaných měst v USA, Evropě i Rusku.⁴²⁰ Počátkem padesátých let se ideologicky relevantním stalo zejména jeho uplatnění v obou navazujících verzích generálního plánu přestavby Moskvy z let 1935 a 1949, s nimiž se domácí architekti a urbanisté seznamovali prostřednictvím narůstajícího počtu překladových textů.⁴²¹ Tento klíčový dokument sovětského urbanismu na jedné straně navázal na tradiční půdorys ruské metropole, v němž se jednotlivé komunikace sbíhaly k přirozenému centru v podobě Kremlu, zároveň tuto osnovu razantními zásahy monumentalizoval: historické trasy ulic byly výrazně rozšiřovány, obklopovány bloky nových budov a doplňovány pásy parků.

Obdobně také autoři pražského směrného plánu deklarovali, že jejich koncept „*obnovuje původní radiálně–okružní systém komunikační, naplňuje jej však novým významem a přehodnocuje jeho architekturu*“.⁴²² Terénní konfigurace Prahy byla ovšem oproti rovinaté Moskvě diametrálně odlišná, takže ideální předpoklad souměrných okruhů a přímých radiál zde nebylo možné naplnit (Obr. 19, 20). Autoři plánu se nicméně snažili stávající komunikační síť pravidelnému schématu co nejvíce přiblížit i navzdory těmto přirozeným limitům. V řadě lokalit mělo dojít k rozšíření, napřímení nebo vzájemnému propojení starších komunikací tak, aby jejich trasy do budoucna umožňovaly dostatečně reprezentativní architektonická řešení.

Navržený dopravní systém kombinoval čtyři radiální tahy ve směru západ–východ (Ruzyně–Vysočany a Smíchov–Strašnice) a sever–jih (severojižní magistrála předpokládající přemostění nuselského údolí; spojení Dejvic a Smíchova včetně tunelu pod Petřínem) a zejména čtyři soustředné okruhy (Obr. 18).⁴²³ Vnější městský okruh měl na pravém břehu Vltavy podobu široké dopravní tepny (od plánovaného nového mostu v Podbabě přes jižní okraj Bohnic, Kobylisy, Libeň, Žižkov, Strašnice, Spořilov a krčským údolím do Braníku), zatímco na levém břehu byl zamýšlen jako méně frekventovaná komunikace „*rekreačního rázu*“ (z Hlubočep údolím

obyvatel na 1 milion a postupnému snižování hustoty zalidnění v centrální části města asanační výstavbou ji nepokládali za rentabilní. Směrný plán – Praha budoucnosti, s. 103. K historickému vývoji plánů na pražské metro komplexně Evžen Kyllar a kol. *Praha a metro*. Praha 2004.

⁴²⁰ Otakar Nový. *Velkoměsto včera, dnes a zítra*. Praha 1978, s. 245, 272.

⁴²¹ Např. *Architekt* 48, 1950, č. 5–6 (monotematické číslo věnované výstavbě Moskvy); J. Hruža, *Výstavba socialistické Moskvy*.

⁴²² Archiv IPR, *Návrh směrného územního plánu 1953 – technická zpráva*, s. 89.

⁴²³ Archiv IPR, *Návrh směrného územního plánu 1953 – technická zpráva*, s. 62–63. Kombinaci dvou dvojic západovýchodních a severojižních transversál (tzv. roštové schéma dopravy) poprvé detailně rozpracovala ve čtyřicátých letech protektorátní Plánovací komise za účasti německých architektů. Jejich základní obrysy předznamenával již meziválečný regulační plán. M. Koukalová, M. Kudyn, E. Novotná, *Plánování Prahy*, s. 76; M. Hořejš, *Protektorátní Praha*, s. 227, 234–236; K. Drnek, *Nerealizovaná Praha*, s. 175–176.

Dalejského potoka, přes Jinonice, Vidouli, Motol, Vypich, Veleslavín, Vokovice, Šáreckým údolím do Podbavy). Trasa tzv. středního okruhu byla vedena přes Palmovku, Pražáčku, Vršovice, Nusle, nově projektovaný most přes Vltavu na Výtoni (paralelně se starším železničním viaduktem), Smíchov, zamýšleným petřínským tunelem (zhruba v trase pozdějšího Strahovského tunelu) na Břevnov a přes Střešovice do Holešovic.

Jako nejvýznamnější městská komunikace byl vymezen tzv. novoměstský okruh obkružující historické centrum v linii Hlávkův most, náměstí Budovatelů (mezi náměstím Republiky a úpatím Vítkova), Hlavní nádraží, Muzeum, průlom přes Žitnou k Jiráskovu mostu, nový Petřínský (dnes Strahovský) tunel, třída Pionýrů (Patočkova) a třída Obránců míru (Milady Horákové) včetně velkého shromažďovacího prostoru na letenské pláni. Okruh byl zamýšlen jako „široká [60–100 m], nádherná, reprezentační třída socialistické Prahy, obestavěná mohutnými ensembly novodobé architektury“.⁴²⁴ Do novoměstského okruhu navíc ústily obě hlavní magistrály a vybíhaly z něj již zmíněné radiály mířící do center jednotlivých městských obvodů. Zatímco radiály byly vedeny vesměs v trasách stávajících ulic a s jejich přestavbou se počítalo teprve v dlouhodobém výhledu, podobě severojižní magistrály byla věnována detailnější pozornost. Její trasování předpokládalo zrušení nádraží Těšnov a zejména nádraží Praha-Střed (dnešní Masarykovo), jež byla v dlouholetých urbanistických úvahách opakovaně vyhodnocována jako komunikační bariéry této části centra.⁴²⁵ Odstranění železnice mělo v úseku od Hlávkova mostu k náměstí Budovatelů uvolnit plochy pro výstavbu nových veřejných budov, např. ministerstev.

Koncepce novoměstského okruhu, zejména jeho pravobřežní části s navazující severojižní magistrálou, nebyla nová; tým směrného plánu pokračoval v úvahách rozpracovaných již v meziválečném období. Během třicátých let členové Státní regulační komise i někteří další architekti v reakci na rostoucí rozlohu města a s ní spojený objem dopravy promýšleli přeložení rozhodující části provozu mimo historické centrum. Zásadní roli v těchto úvahách nabyla komunikace v linii někdejších novoměstských hradeb. V tomto prostoru, získaném po zrušení pražské pevnosti (1866) likvidací hradebního pásu od Poříčí až ke Karlovu, vznikla během druhé poloviny 19. století „pouze“ soustava několika navazujících ulic s bloky obytných domů a trojicí menších parků; idea jednotně řešeného reprezentativního bulváru v duchu vídeňské Ringstrasse

⁴²⁴ Archiv IPR, *Návrh směrného územního plánu 1953 – technická zpráva*, s. 92.

⁴²⁵ Ke zrušení trati a částečné demolici těšnovského nádraží ve prospěch trasy severojižní magistrály nakonec došlo na počátku sedmdesátých let, zbytek historické budovy byl odstřelen roku 1985. V případě Masarykova nádraží došlo při výstavbě magistrály pouze k přemostění kolejiště, historická budova zůstala dodnes v provozu, od roku 1982 je zapsána na seznamu nemovitých kulturních památek.

nebyla v provinčních podmínkách tehdejšího zemského hlavního města naplnitelná.⁴²⁶ Možnost jeho dodatečného vytvoření rozšířením a přestavbou stávajících ulic zůstala nicméně v pražském plánování dlouhodobě přítomná.

Meziválečný regulační plán počítal s novoměstskou trasou coby páteří nového dopravního systému města, který by zároveň doplnilo několik okruhů.⁴²⁷ Během protektorátu byla představa severojižního průtahu městem, tzv. transversály (označení magistrála se objevuje až po roce 1945) obklopené monumentálními správními budovami, povýšena na ústřední prvek nového organizačního systému Prahy v rámci její zamýšlené přeměny v „německé město“.⁴²⁸ Roku 1948 potenciál trasy ve stopě někdejších novoměstských hradeb opětovně vyzdvihl architekt Miloslav Tryzna, když ji označil za řešení umožňující „*skloubení všech pražských částí v organickou jednotu*“ (Obr. 17).⁴²⁹ Její uskutečnění nahlížel jako všestranně výhodné: nová třída by vedle komunikační funkce poskytla dostatek prostoru pro umístění staveb „*celonárodního významu*“ (opera, galerie, druhá budova Národního muzea) a ochránila před dalšími nežádoucími zásahy historické centrum. V roce 1953 rozpracovali projekt severojižní magistrály v kontextu směrného plánu Vlastimil Durdík a Stanislav Horák. Zvolené pojetí se symetricky rozvrženými bloky nových budov, jejichž nároží zvýrazňovaly věžové nástavby, odpovídalo propagovaným zásadám sovětské architektury i projektům souběžně uskutečňovaným v dalších státech východního bloku (např. východoberlínské Stalinallee).⁴³⁰

Trasa severojižní magistrály byla od počátku spojena s dalším leitmotivem pražského moderního plánování, který představovala myšlenka přemostění nuselského údolí. První náčrt mostu, který by razantním způsobem zkrátil vzdálenost mezi Pankrácí a centrem města, byl podán již v roce 1903. Teprve soutěž ze třicátých let nicméně komplexněji řešila nejen vzhled a konstrukční řešení mostu (rozhodovalo se mezi ocelí a železobetonem), ale též jeho zapojení do širšího kontextu dopravního systému města.⁴³¹ Spoluautor jednoho z nejvýše oceněných návrhů soutěže, konstruktér Stanislav Bechyně byl v roce 1947 opětovně osloven radou ÚNV ke

⁴²⁶ K otázce neuskutečnění idey pražské varianty Ringstrasse podrobněji Jindřich Vybíral. *Česká architektura na prahu moderní doby: Devatenáct esejů o devatenáctém století*. Praha 2002, s. 161–170.

⁴²⁷ Alois Mikušovic. Pražský regulační plán. *Architekt SIA* 34, 1936, č. 3, s. 36.

⁴²⁸ M. Hořejš, *Protektorátní Praha*, s. 184, 227 an. Na severu i jihu se měla transversála napojovat na dálniční tahy.

⁴²⁹ Miloslav Tryzna. Karlovy hradby a nová Praha. *Architektura ČSR* 7, 1948, č. 3, s. 99–101, zde s. 99.

⁴³⁰ Archiv IPR, *Severo-jížní magistrála, projekt Durdík – Horák, 1953*. Dobová reflexe Stalinallee s reprodukcemi půdorysů a architektury: První úsek Národního programu výstavby v Berlíně. *Architektura ČSR* 11, 1952, č. 1–2, s. 30–34.

⁴³¹ Max Urban. Most přes nuselské údolí. *Československý architekt* 4, 1958, č. 4, s. 2. K historii jednotlivých soutěží a návrhů podrobně K. Drnek, *Nerealizovaná Praha*, s. 216–253.

zpracování úspornější varianty řešení. Projekt, který ve spolupráci s architektem Bohumírem Kozákem dokončil roku 1951, předpokládal železobetonovou konstrukci o třech mostních obloucích. Návrh byl schválen radou ÚNV i ministerstvem stavebního průmyslu a získal významnou mediální publicitu.⁴³² Přípravné práce probíhaly v následujících letech s proměnlivou intenzitou, cestu k realizaci nakonec přerušilo usnesení rady o vypsaní nové soutěže v roce 1957.

Technicky a ekonomicky nejnáročnější část novoměstského okruhu představoval zamýšlený tunel pod Petřínem. Autoři směrného plánu proto navrhovali nahradit tento úsek po nezbytnou dobu jeho výstavby povrchovou silniční komunikací vedenou mezi Újezdem a Břevnovem přímo po petřínském svahu skrze historickou Seminářskou zahradu. V technické zprávě plánu výslovně podotýkali, že celá komunikace „je navržena tak, že nenaruší vzácnou sadovou zeleň Petřína, ale naopak otevře nové působivé pohledy na Prahu“; tento soulad byl však na první pohled stěží naplnitelný.⁴³³ Z hlediska dlouhodobějšího vývoje pražského plánování šlo navíc o návrat k myšlence, která byla předmětem opakovaných odborných sporů a protestů po celé meziválečné období až do roku 1937, kdy byla (zdánlivě definitivně) odmítnuta.⁴³⁴ Již poválečný směrný plán z roku 1948 však s tzv. petřínskou komunikací znovu operoval, přestože ze strany mnohých architektů byla kritizována jako „nadbytečná a rekreačnímu významu parku přímo škodlivá“.⁴³⁵

Čtvrtý, nejnvtirnější okruh, s nímž směrný plán z let 1952/1953 počítal, procházel po obvodu Starého Města: od nového mostu Jana Švermy (dnes Štefánikova, zprovozněného roku 1951) Revoluční třídou přes Příkopy, Národní třídu a od Národního divadla po nábřeží zpět ke Švermovu mostu. Navazující levobřežní část okruhu byla vedena od Národního divadla přes most Legií, tzv. malostranskou komunikací přes Kampu, pod pobřežním obloukem Karlova mostu na Klárov a po nábřeží kapitána Jaroše ke Švermovu mostu.

Také v tomto případě rozvíjely jednotlivé části okruhu starší komunikační trasy a záměry; dopravní problematika se zde zároveň nejvýrazněji prolínala s otázkami ochrany památek. Na nábřeží a do ulic v linii někdejších hradeb mezi Starým a Novým Městem (Revoluční, Příkopy, 28. října, Národní) se až do poválečné doby koncentrovala rozhodující část veřejné, osobní i nákladní dopravy procházející centrem. Členové prvorepublikové Státní regulační komise tento

⁴³² *Nová Praha: Časopis pražské lidové správy* 54, 1951, č. 12, titulní s.; *Město krásné. Květy* 1, 1951, č. 51, s. 12–13.

⁴³³ Archiv IPR, *Návrh směrného územního plánu 1953 – technická zpráva*, s. 92.

⁴³⁴ Myšlenka petřínské komunikace byla poprvé rozpracována v polovině 19. století, blíže K. Brůhová, *Praha nepostavená*, s. 149–169. K meziválečným soutěžím zevrubně K. Drnek, *Nerealizovaná Praha*, s. 187–215.

⁴³⁵ Přípomínky Plánovací komise Unie architektů ČSR a Krajského architektonického atelieru Praha. *Architekt* 47, 1949, č. 1, s. 13.

mimořádně frekventovaný úsek ve dvacátých letech zapojili do zamýšleného širšího okruhu, který by obepnul historické jádro a Letnou a pomohl uchránit zejména Staré Město od nežádoucích průlomů do jeho historické struktury.⁴³⁶ Výhodnost tohoto řešení nicméně zůstávala od počátku ambivalentní, neboť meziválečný regulační plán zároveň normativně stanovil minimální šířku ulic, pro kterou měly být všechny dopravně významné komunikace upraveny, na třicet metrů. Zejména v oblasti Příkopů a Můstku vyžadovala tato úprava demolice, popř. razantní úpravu stávajících domů, jejichž přízemím by bylo nutné vést souvislé podloubí pro chodce.⁴³⁷

Snaha ochránit historické partie před devastačními účinky dopravy motivovala i plány komunikace vedené podél pobřeží Malé Strany, která byla v různých variantách zvažována od roku 1922; obsahoval ji i směrný plán z roku 1948.⁴³⁸ Jejím účelem bylo snížit přetížení Újezdu, Karmelitské a Letenské ulice, kudy procházela jediná levobřežní spojnice mezi Smíchovem a Klárovem, potažmo Dejvicemi. I zde však řešení konkrétního problému samo přinášelo problémy nové, neboť navržená odlehčující trasa zásadně narušovala a zčásti likvidovala pobřežní zelený pás historických zahrad. Podobně jako petřínská komunikace byla i tato trasa nakonec z dalších verzí směrného plánu po roce 1953 vypuštěna.

Právě tzv. staroměstský okruh se stal v rámci nového směrného plánu počátkem padesátých let největším rizikem pro dochované hodnoty historického jádra Prahy. Zatímco Státní regulační komise první republiky okruh koncipovala jako praktičtější a z památkového hlediska šetrnější dopravní alternativu k návrhům přímých bulvárů mezi Václavským náměstím, Staroměstským náměstím a Letnou, návrh směrného plánu z let 1952/1953 naopak zřetelně akcentoval jeho reprezentační funkci. Technická zpráva naznačovala budoucí proměnu pouze rámcově: „*Okruh nebude až na menší výjimky rozšiřován, ale jeho stěny budou postupně upravovány a doplňovány architektonickými ensembly.*“⁴³⁹ Na okružní trasu měl kromě toho přímo navázat nový „*ústřední prostor socialistické Prahy*“, reprezentativní shromažďovací prostor záměrně situovaný do nitra staroměstského obvodu. Otázka jeho umístění a konkrétní podoby, zaštiťovaná předobrazy sovětských měst, se stala kritickým bodem celého směrného plánu a nakonec vyústila v zásadní

⁴³⁶ K. Brůhová, *Praha nepostavená*, s. 137 an., 153–154. Srov. regulační plán z roku 1930: A. Mikuškovic. Soutěž na vyřešení všeobecného dopravního programu Velké Prahy. *Stavba* 10, 1932, č. 11, s. 170–172. Část meziválečných architektů souběžně promýšlela také přeložení dopravy ještě dále od centra, na výše zmíněný novoměstský okruh, srov. např. Oldřich Starý. Petřínská komunikace. *Stavba* 5, 1926–1927, s. 99–111; Klub architektů a *Stavba pro novou soutěž*. *Stavba* 9, 1930–1931, s. 92.

⁴³⁷ K. Drnek, *Nerealizovaná Praha*, s. 174 a 177–178.

⁴³⁸ Ideová soutěž na upravovací plán pobřežní části Malé Strany. *Styl* 9, 1923–1924, s. 42–43. Blíže k jednotlivým meziválečným návrhům K. Brůhová, *Praha nepostavená*, s. 202–225.

⁴³⁹ Archiv IPR, *Návrh směrného územního plánu 1953 – technická zpráva*, s. 92.

spor mezi vedoucím plánovací kanceláře Jiřím Novotným a jeho přímým nadřízeným Vladimírem Chamrádem.

4.2.6 Druhý návrh plánu: vyjednávání (1952–1955)

Jednotlivá náměstí v centrální části Prahy promýšleli autoři plánu ve vzájemných vztazích a funkční hierarchii. Václavské náměstí zůstávalo obchodní tepnou, Staroměstské bylo vyhrazeno správě města a kultuře, Letná pro klíčové státní organizace reprezentované novostavbami sídel předsednictva vlády, ROH a Domu mládeže.⁴⁴⁰ Holešovické náměstí navržené do míst nádraží Praha-Bubny měly obklopit budovy podniků zahraničního obchodu a institucí spojených s cizineckým ruchem.⁴⁴¹ Kolem náměstí Budovatelů pod Vítkovem, jehož setrvalým a vlivným zastáncem zůstával premiér Antonín Zápotocký, byly soustředěny objekty hospodářských ministerstev.⁴⁴² Tzv. ústřední prostor, zamýšlený jako reprezentativní manifestační náměstí, umístil Jiří Novotný se svými spolupracovníky na rozšířené předmostí Čechova mostu (dnešní náměstí Curieových). Spolu s přestavěnou trasou Pařížské třídy měl vytvořit předpolí dalšího politicky preferovaného projektu, který bylo nutné (podobně jako náměstí Budovatelů) do návrhu plánu integrovat – Stalinova pomníku vznikajícího na jižním okraji Letné. Exponovanou lokalitu pro monument sovětského vůdce vybrali nejvyšší vládní činitelé (nikoli architekti) již v roce 1949, o tři roky později začala vlastní stavba; úkolem autorů plánu proto zůstala především otázka napojení pomníku na historické centrum.

Zvolené umístění ústředního prostoru, zanesené v *Náčrtu směrného plánu*, však po několika měsících zpochybnil Vladimír Chamrád, který díky pevné pozici ve vládním výboru a v čele plánovacího referátu prosadil požadavek monumentálnějšího řešení, které by razantněji zasáhlo do historického uspořádání centra města. Chamrádův názorový posun výrazně ovlivnil měsíční pobyt v Sovětském svazu, který na přelomu října a listopadu 1952 absolvoval v rámci oficiální delegace československých architektů. Po svém návratu inicioval zpracování nových návrhů, které na zadání plánovacího referátu vytvořilo několik vyzvaných architektů. Jejich varianty vnášely do prostoru Starého Města ještě důsledněji prvky a motivy užívané v sovětské praxi: široké symetrické osy, výškové stavby i novou blokovou zástavbou nábřeží.

⁴⁴⁰ Archiv IPR, *Návrh směrného územního plánu 1953 – technická zpráva*, s. 72. Ještě v roce 1952 byla pro Letnou zvažována novostavba Národního shromáždění, tj. parlamentu.

⁴⁴¹ AHMP, MHMP II, Stavební odbor NVP (ÚNV), krabice 158, inv. č. 1051, *Návrh směrného územního plánu 1952*, s. 15; Archiv IPR, *Návrh směrného územního plánu 1953 – technická zpráva*, s. 94.

⁴⁴² Pro další ministerstva byly uvažovány volné plochy na nábřeží mezi Těšnovem a Čechovým mostem, kde by doplnily starší ministerské komplexy z první republiky.

Výsledný koncept, který vykrystalizoval během dalších jednání, počítal s ústředním prostorem na náměstí Krasnoarmějců (dnes Jana Palacha), které mělo být demolicemi většiny zástavby čtyřnásobně zvětšeno. Z rozlehlého prostranství měla vybíhat tzv. staroměstská transversála, monumentální třída prolamující zástavbu Starého Města obloukem až k náměstí Republiky, odkud by další široká spojnice pokračovala na náměstí Budovatelů. V jižním směru byl ústřední prostor napojen přes rozšířené nábřeží na další velké náměstí přibližně v prostoru ulic V Jirchářích a Křemencovy.⁴⁴³ Celkové řešení svým měřítkem zcela rozrušovalo dochovanou strukturu pravobřežní části historického centra.

Idea nových širokých tříd mezi Václavským náměstím, Staroměstským náměstím a Letnou, jež byly v různých variantách navrhovány od konce 19. století a takřka stejně dlouho periodicky odmítány ze strany zastánců pražských památkových hodnot, ztrácela s rostoucí intenzitou automobilismu praktické opodstatnění i v očích řady urbanistů.⁴⁴⁴ Počátek padesátých let lze proto označit za poslední období, v němž byl tento záměr oživen a detailně diskutován.

Chamrádovy opakované intervence a striktní požadavky narazily na nesouhlas Jiřího Novotného, který nové řešení odmítl do návrhu plánu zanést a v první polovině roku 1953 byl z tohoto důvodu odvolán z pozice vedoucího plánovací kanceláře. Ve funkci jej nahradil dosavadní spolupracovník Karel Kuthan, který politické zadání splnil a finální *Návrh směrného územního plánu* dokončil a odevzdal k 1. červenci 1953 (Obr. 18, 21). Obsah tohoto výše popsaného dokumentu je možné označit za pomyslné vyvrcholení poúnorových tendencí k přetvoření Prahy v socialistické město, jehož uspořádání by důsledně naplňovalo principy soudobého sovětského urbanismu. Řadu prvků a zásad však zároveň takřka okamžitě po jeho dokončení zpochybnily připomínky dalších institucí, jimž byl v rámci nezbytného schvalovacího procesu postoupen k vyjádření.

Prostor pro opatrnou kritiku otevřela či přinejmenším posílila pozvolná proměna politického klimatu vyvolaná Stalinovým a Gottwaldovým úmrtím. Ještě v srpnu 1953 návrh plánu prostudovala pozvaná delegace sovětských expertů vedená náměstkem hlavního architekta Moskvy Vasilijem Iljičem Svetličným a zaujala k němu kladné stanovisko. V konkrétních bodech,

⁴⁴³ Archiv IPR, *Návrh směrného územního plánu 1953 – technická zpráva*, s. 94.

⁴⁴⁴ K. Brůhová, *Praha nepostavená*, s. 153–154.

zejména průlomem napříč Starým Městem, nicméně sověšší architekti zůstali zdrženliví s poukazem na nedostatečnou obeznámenost s pražskými podmínkami.⁴⁴⁵

Ze strany domácích odborníků se rozhodující část námitek proti směrnému plánu zkoncentrovala okolo záměrů situovaných do historického centra. Počátkem roku 1954 zaslal prezidentu Antonínu Zápotockému nesouhlasné memorandum Klub Za starou Prahu, odmítavé stanovisko zaujala i Státní památková správa coby nejvyšší odborný orgán památkové péče.⁴⁴⁶ Mezi 3. a 4. červnem 1954 se problematikou pražského historického jádra zabývala zvláštní konference v Liblicích svolaná z iniciativy nově založené prezidiální komise pro výstavbu Prahy při Československé akademii věd. Více než šedesát odborníků z řad architektů, urbanistů a historiků umění vyjádřilo v závěrečném usnesení jednoznačnou shodu na nedotknutelnosti této části města a odmítlo razantní zásahy do jeho dochované struktury.⁴⁴⁷

Klíčovým podpůrným argumentem, jehož politickou váhu účastníci konference důsledně využili, se stal posudek dalšího sověšského experta, architekta Alexeje Alexejeviče Galaktionova, který za účelem zhodnocení směrného plánu pobýval v Praze od konce března do začátku května 1954 na pozvání vlády a pražského primátora. Své stanovisko shrnul během diskuzí se členy plánovací kanceláře i dalšími architekty a zejména v podrobném písemném elaborátu. Myšlenku vytvoření ústředního prostoru rozšířením náměstí Krasnoarmějců a průlomem napříč Starým Městem doporučil opustit, neboť podle jeho názoru porušovala dochovaný ráz okolní zástavby, nijak nezlepšovala dopravní situaci a vyžadovala řadu nehospodárných demolic. Nejreálnější podmínky k vytvoření reprezentativního náměstí spatřoval na předpolí Čechova mostu a v dlouhodobějším výhledu na Letné, čímž fakticky potvrdil původní závěry pracovního týmu plánovací kanceláře.⁴⁴⁸

Vedle odborných námitek, podepřených autoritou sověšského architekta, se do dalšího průběhu prací na směrném plánu promítla i vlna reorganizací v rámci státní správy. Sféra územního plánování a výstavby obcí byla roku 1953 převedena z kompetence Státního úřadu plánovacího a ministerstva stavebního průmyslu nejprve na ministerstvo vnitra a vzápětí na nově zřízené

⁴⁴⁵ AHMP, MHMP II, Stavební odbor NVP (ÚNV), k. 43, i. č. 340, *Záznam posouzení směrného plánu hl. m. Prahy delegací sověšských architektů 13. a 18. 8. 1953.*

⁴⁴⁶ NA, ÚPV-T, k. 1577, inv. č. 4567, *Připomínky Státní památkové správy Ústřednímu národnímu výboru ve věci směrného územního plánu z 24. 3. 1954.*

⁴⁴⁷ Archiv Kanceláře prezidenta republiky (KPR), f. Kancelář prezidenta republiky 1948–1962, k. 775, inv. č. 2888, *Zápis pracovní konference o směrném územním plánu hl. m. Prahy se zvláštním zřetelem k jeho historickému jádru, červenec 1954, s. 176–180.*

⁴⁴⁸ Archiv KPR, f. Kancelář prezidenta republiky 1948–1962, k. 775, inv. č. 2888, *Zápis pracovní konference o směrném územním plánu hl. m. Prahy se zvláštním zřetelem k jeho historickému jádru, červenec 1954, s. 143–145.*

ministerstvo místního hospodářství, kam coby náměstek ministra Jozefa Kyselého přešel z dosavadního postu náměstka primátora i Vladimír Chamrád. Nový rezort převzal odpovědnost za urychlené dokončení projekčních prací, jehož lhůta byla usnesením vládního výboru vymezena do 30. dubna 1955. Do čela Kanceláře pro územní plán byl již na jaře 1954 rozhodnutím primátora navrácen Jiří Novotný; samotná Kancelář byla koncem téhož roku začleněna do Státního ústavu pro projektování výstavby hlavního města Prahy (SÚPRO), kde následně až do roku 1961 fungovala pod názvem Ateliér územního plánu. Ve spolupráci s dalšími institucemi členové Novotného pracovního týmu návrh plánu dokončili (v prodloužení původně stanoveného termínu) a 31. května 1955 jej předali k dalšímu projednání zástupcům pražského ÚNV. Vládní výbor pro výstavbu Prahy v návaznosti na splnění dlouholetého úkolu ukončil v roce 1955 svou činnost.

Přepřepovaná verze směrného plánu upozadřovala ve schématu celoměstských komunikací původně zamýšlenou soustavu okruhů ve prospěch čtveřice hlavních magistrál (dvou severojižních a dvou západovýchodních). Nadále počítala s výstavbou metra (mj. s poukazem na jeho probíhající realizaci ve velikostně srovnatelném Kyjevě); nezměněné ponechávala základní rozvržení lokalit pro bytovou výstavbu. Výslovně však již počítala s ochranou celku historického jádra, v němž neměly být připuštěny „*násilné dopravní a jiné průlomky a asanace, které by vedly k poškození jeho historicky vzniklé struktury a ke zničení městských celků*“ (Obr. 22).⁴⁴⁹

Významovým středem budoucí socialistické Prahy mělo zůstat Staré Město, „*rekonstruované postupně s nejvyšším ohledem k dochovaným hodnotám a oživené novou náplní*“, nicméně oproštěné od myšlenky ústředního prostoru s navazujícími bulváry.⁴⁵⁰ Namísto nich plán operoval pouze s možností úprav a dostaveb stávajících prostranství, předpolí Čechova a Švermova mostu, Klárova či Letné. „*Nutno si zde uvědomovat, že pražská půdorysná i prostorová kompozice je skutečnost, že měřítkem tu byl vždy člověk, a že nedodržení této zákonitosti by mohlo mít v půdoryse i obraze města nejosudnější následky. Pathos nového života nemůže být vyjádřen velkým měřítkem, ale především výrazem humanismu nové společnosti se všemi důsledky v architektuře města.*“⁴⁵¹ Z dosavadního konceptu byly vypuštěny rovněž výše zmíněné kontroverzní trasy malostranské a petřínské komunikace. Ponechána byla upravená trasa Petřínského, resp. Strahovského tunelu

⁴⁴⁹ NA, ÚPV–T, k. 1579, inv. č. 4567, *Urbanistické zásady socialistické výstavby a přestavby hlavního města Prahy, 1955*. Srov. J. Novotný. Směrný plán hlavního města Prahy 1955. *Architektura ČSR* 16, 1957, č. 1–2, s. 23–27.

⁴⁵⁰ AHMP, MHMP II, Stavební odbor NVP (ÚNV), k. 42, inv. č. 338, *Teze směrného plánu Prahy, únor 1955*.

⁴⁵¹ AHMP, MHMP II, Stavební odbor NVP (ÚNV), krabice 159, inv. č. 1052, *Směrný územní plán hlavního města Prahy 1955 – průvodní zpráva*, s. 50.

(s předpokládaným vjezdem v ose Vítězné ulice na Újezdě), který se nakonec v pozměněné formě dočkal realizace teprve na přelomu osmdesátých a devadesátých let.

Vzhledem ke krátkosti a vzájemnému nezkoordinování termínů proběhla teprve po oficiálním odevzdání plánu studijní cesta vybraných členů pracovního týmu do Sovětského svazu, kterou doporučil Svaz architektů a ministerstvo místního hospodářství (19. srpna – 22. září 1955).⁴⁵² Za Ateliér územního plánu se cesty zúčastnili Jiří Novotný, Stanislav Horák a Jan Řehoř, za odbor pro výstavbu při radě ÚNV jeho vedoucí Václav Kolátor a za koordinující ministerstvo Jiří Hrůza. V doprovodu architekta moskevského odboru územního plánování A. P. Pažitnova navštívili v průběhu čtyř týdnů Moskvu, Leningrad, Kyjev, Rigu, Vilnius, Soči a Tbilisi. Hlavní náplní pobytu byly diskuze s hlavními architekty a projektanty generálních plánů jednotlivých měst; v Moskvě proběhlo setkání se členy Akademie architektury a Státního výboru pro výstavbu při Radě ministrů SSSR. Náplň cesty zásadně ovlivnilo její načasování, neboť se uskutečnila již po kritice dosavadní praxe socialistického realismu, kterou v prosinci 1954 pronesl na moskevské všesvazové konferenci stavbařů nový sovětský vůdce Nikita Chruščov. Delegace tak sice absolvovala obligátní návštěvu Stalinova rodného domu v gruzínském Gori, během odborných konzultací však zcela ustoupily do pozadí ještě nedávno zdůrazňované otázky kompozice a architektonické formy (monumentalita, symetrie, dekorativnost v duchu národních tradic).⁴⁵³ Mezi doporučení sovětských projektantů, která se následně promítla do pražské praxe, patřila zejména podpora zřízení útvaru hlavního architekta (generálního projektanta), který by umožnil důslednější koordinaci výstavby města.⁴⁵⁴

Dne 17. května 1956 návrh směrného plánu schválila na mimořádném zasedání rada pražského ÚNV.⁴⁵⁵ I poté nicméně pokračovala další kola posuzování a projednávání, k nimž přispívaly takřka permanentní reorganizace, které ve druhé polovině padesátých let ovlivňovaly sféru územního plánování.⁴⁵⁶ Teprve roku 1958 vláda odsouhlasila návrh plánu jako „závazný podklad

⁴⁵² NA, ÚPV–B, k. 2375, sig. 12/0.61, *Dopis Vladimíra Chamráda Josefu Krásnému z 20. 12. 1954*. Novotný ve svých vzpomínkách cestu mylně umísťuje již do roku 1953. Srov. J. Novotný, *Prahou posedlý*, s. 70–71.

⁴⁵³ J. Hrůza, *Sovětské zkušenosti v územním plánování*, s. 3–4. Hrůza v knize shrnul i obecnější poznatky z cesty týkající se sovětského přístupu k územnímu plánování.

⁴⁵⁴ Útvar hlavního architekta byl v Praze vytvořen roku 1961 reorganizací a sloučením dosavadního odboru pro výstavbu ÚNV a Jiřím Novotným vedeného Ateliéru územního plánu v rámci SÚPRO. M. Koukalová, M. Kudyn, E. Novotná, *Plánování Prahy*, s. 52–55.

⁴⁵⁵ Blahoslav Bubla. Praha nejbližší budoucnosti. *Rudé právo* 36, 1956, č. 243, s. 1; Týž, Rada ÚNV schválila směrný územní plán. *Nová Praha: Časopis národních výborů v Praze* 59, 1956, č. 12, s. 8–10.

⁴⁵⁶ Agenda byla v lednu 1956 převedena na nový úřad Ústřední správy bytové a občanské výstavby, roku 1958 ji převzal nadřízený Státní výbor pro výstavbu, po jehož zrušení o dva roky později přešla na Státní plánovací komisi a Státní ústav pro racionální plánování.

pro další výstavbu a přestavbu města“, jeho schválení však podmínila dopracováním další série průzkumů a podkladů.⁴⁵⁷ Vedoucí projektant Jiří Novotný již na jaře 1957 v rozhovoru pro *Literární noviny* kriticky konstatoval, že „směrný plán nebyl dosud potvrzen, ačkoliv je projednáván už několikanásobně déle, než byl zpracován“.⁴⁵⁸ Neúměrné prodlužování termínů způsobovaly především opakované připomínky jednotlivých rezortů a institucí a měnící se politická situace. Proces opakovaného předkládání a doplňování jednotlivých variant v důsledku toho nakonec přesáhl horizont padesátých let. Definitivní verze směrného plánu byla dokončena v roce 1961 a v platnost vešla teprve 22. dubna 1964 po schválení vládou.⁴⁵⁹ V té době však byla vize socialistické Prahy principům pouťorového socialistického realismu již velmi vzdálena.

Z popsaných dobových peripetií vyplývá několik podstatných skutečností. Směrný územní plán jako nový typ dokumentu nepředstavoval navzdory některým oficiálním proklamacím náhlý revoluční zvrat, nýbrž vyústění dlouhodobě diskutovaných možností efektivnějšího (nejen) pražského plánování. Ostře kritické výpady a vymezování se vůči předcházejícím desetiletím pražského vývoje, které obsahoval text průvodní zprávy i doprovodná mediální prezentace, fungovaly především jako legitimizační strategie umožňující ve shodě s celkovou sebezprezentací pouťorového režimu podtrhnout zásadní odlišnost a vyšší kvalitu představovaných vizí. Současně bylo možné tímto způsobem upozadit případné ideologicky nežádoucí kontinuity některých (meziválečných, ale také protektorátních německo-českých) idejí a záměrů, jejichž znalost a relevance zůstala i po druhé světové válce přinejmenším v části odborné komunity architektů přirozeně zachována.⁴⁶⁰ Socialismus, resp. postupná cesta k němu fungovaly v koncepci plánu jako záruka nápravy dosavadního stavu města i záštita k uskutečnění řady (staro)nových i dříve uvažovaných kroků.

I přes četné, byt nepřiznávané myšlenkové kontinuity však deklarovaně socialistický charakter plánu zároveň nezůstával pouze prázdným ornamentem. Jeho specifičnost autoři odvozovali především z nových politických a socioekonomických podmínek, v nichž začal být připravován. Zestátnění výrobních prostředků, rozhodující posílení pravomocí veřejného sektoru a propojení

⁴⁵⁷ NA, f. Ústřední správa bytové a občanské výstavby, k. 56, *Usnesení vlády č. 254 ze dne 14. 3. 1958 o výstavbě a přestavbě Prahy*.

⁴⁵⁸ Tři otázky k problematice naší současné architektury. *Literární noviny* 6, 1957, č. 1, s. 5. Srov. jeho opakovaný apel na nutnost schválení plánu: *Kultura bydlení a architektura*. *Literární noviny* 7, 1958, č. 3, s. 9.

⁴⁵⁹ Základní směrnice rozvoje národního hospodářství v r. 1965. *Rudé právo* 44, 1964, č. 114, s. 2; M. Koukalová, M. Kudyn, E. Novotná, *Plánování Prahy*, s. 60–61. Srov. vzpomínkovou reflexi J. Novotný, *Prahou posedlý*, s. 74–75.

⁴⁶⁰ Srov. S. Ferenčuhová, *Meno, mesto, vec*, s. 240–241.

rozvoje města s celostátní centrálně řízenou ekonomikou a plánováním zajišťovaly v očích řady architektů a urbanistů oproti dřívějším obdobím spolehlivou institucionální a organizační bázi pro uskutečnění jakýchkoli komplexních změn. Jejich základem, který autoři plánu označili za podstatu socialistického urbanismu, se mělo stát „*postupné odstraňování rozdílu mezi zanedbanou periferií a centrem města tak, aby město vytvářelo krásný, účelný a zdravý celek*“.⁴⁶¹ Socialistická Praha měla tedy ve svém budoucím rozvoji naplnit především (do té doby explicitně neformulovaný) ideál rovnosti – jak v zajištění důstojného bydlení všem „*pracujícím*“, tak v plánovitosti a rovnoměrnosti veškeré výstavby, díky níž mělo být dosaženo srovnatelné funkční vybavenosti, dopravní dostupnosti a architektonického souladu jednotlivých čtvrtí.

Vedle zajištění řízeného a kontrolovaného růstu města a všech jeho funkčních parametrů (bydlení, doprava, výroba, rekreace) za pomoci mechanismů centrálního plánování a odborných analýz byl stejně zásadní důraz kladen ve shodě se soudobou sovětskou praxí i na parametry estetické a výtvarné. Autoři plánu v textu technické zprávy z roku 1953 vedle odborných termínů a statistických dat paralelně operovali i s pojmem „*krása*“ vztahovaným k přehlednému urbanistickému uspořádání (nové radiální třídy plnicí funkci „*širokých, krásných tepen*“), architektonické formě budoucí výstavby („*krásné, velkolepé stavby*“, „*architektura důstojná socialistické epochy*“), zeleni (v dostatečném množství vytvářející „*krásné a příjemné prostředí*“), řece (úprava nábřeží zdůrazňující „*krásu vltavské hladiny*“) i vybraným památkám. Přestože se ve zprávě explicitně neobjevil termín socialistický realismus, v dobové praxi stalinismu se jedinou politicky akceptovanou cestou k dosažení „*krásného*“ vzhledu socialistických měst stala právě tato tvůrčí metoda spočívající ve využívání prvků z vybraných historických stavebních slohů a tradičních urbanistických schémat.

Smyslem směrného plánu bylo uchopit městský prostor jako soustavu vzájemně provázaných jednotek s jasně definovanou funkcí (výroba, doprava, bydlení, reprezentace, služby, rekreace) a formulovat rámcové zásady pro jeho dlouhodobý optimální rozvoj. Autoři plánu vědomě vytyčovali pouze hlavní obrysy nezbytné pro „*základní prostorovou koncepci města a s ní úzce související obraz socialistické Prahy*“.⁴⁶² Konkrétní podoba jednotlivých částí města, budov, komunikací, zelených ploch či památek měla být detailněji řešena teprve následně, „*za účasti nejširší architektonické obce a sovětských poradců*“, prostřednictvím jednotlivých podrobných

⁴⁶¹ Archiv IPR, *Návrh směrného územního plánu 1953 – technická zpráva*, s. 3.

⁴⁶² Archiv IPR, *Návrh směrného územního plánu 1953 – technická zpráva*, s. 95.

územních plánů, zastavovacích plánů, architektonických soutěží a projektů.⁴⁶³ Mezi ně patřily např. již zmíněná interní anketa na řešení ústředního prostoru (1953), vyzvaná soutěž na Ústřední dům armády v Dejvicích (1953) nebo vyzvaná soutěž na řešení pankráckého předpolí budoucího Nuselského mostu se zamýšlenou dominantou Vysoké školy stranické (1954).⁴⁶⁴ Celkový počet architektonických soutěží, a tím i okruh architektů, kteří měli možnost do diskuze o podobě města aktivně zasáhnout, však oproti meziválečnému období zásadně poklesl. Systém znárodněného stavebnictví přenesl v období první pětiletky primární důraz na tempo plnění centrálně stanovených plánů, a soutěže tak byly v řadě případů investory upozaděny jako nežádoucí prodlužování projektové přípravy. Pokud přesto proběhly, zejména u politicky preferovaných záměrů, šlo většinou o soutěže vyzvané, tj. omezené na předem daný počet projektantů.

Vize Prahy jako socialistického města se již na sklonku čtyřicátých let rychle stala nezpochybňovaným a frekventovaným mobilizačním heslem. Průběh prací na několika verzích směrného plánu však dokládá, že konkrétní obsah tohoto hesla nebyl po roce 1948 rychle a napevno ustálen a podléhal spíše průběžnému re/definování. „Socialistický“ směrný územní plán Prahy zůstal po celá padesátá léta předmětem takřka nepřetržitého přepracování a projednávání, které vyvolávaly hospodářské, technické i ideologické důvody. Vedle nepružného fungování centrálně řízené ekonomiky, vysokého počtu zainteresovaných aktérů a opakovaných správních reorganizací, které zásadně znehledňovaly schvalovací proceduru, sehrálo zásadní roli i zavedení a následně opuštění metody socialistického realismu. K výraznějšímu zkrácení celého procesu oproti éře meziválečné republiky, jejíž zdoluhavost a nefunkčnost byly terčem soustavné kritiky, proto ani po roce 1948 nedošlo. Proklamovaná výstavba Prahy jako socialistického města se od předcházejících období měla odlišovat mimo jiné vytvářením plánovaného a plánovitého celku. Bez ohledu na rezolutní dikci politických projevů se však v praxi neobešla bez opory v dílčích regulačních plánech, které byly pro desítky městských lokalit vypracovány a schváleny právě v meziválečném období.

Prodlevy, komplikace a nedostatky provázející zhotovení směrného plánu byly interně opakovaně kritizovány odborníky, do veřejného mediálního prostoru ale pochopitelně nepronikly. Dokument vytyčující celkovou koncepci rozvoje socialistické Prahy zůstal sice dlouhodobým, ale

⁴⁶³ Tamtéž, s. 4.

⁴⁶⁴ Tým Kanceláře pro územní plán vypracoval vedle návrhu samotného plánu také podrobnější urbanistické studie Letné, Trojské kotliny, Šárky, zeleného pásu mezi Petřínem a Bílou Horou nebo tělovýchovného střediska na Maninách. J. Hruza, *Město Praha*, s. 331.

primárně expertním problémem, jehož peripetie se odehrávaly spíše v pozadí, mimo každodenní mediální pozornost a oficiální obecnou vizi samy o sobě neoslabovaly. Představu široké veřejnosti o „budování socialistické Prahy“ utvářela rozhodující měrou především soustavná prezentace a propagace jednotlivých (realizovaných i zamýšlených) projektů, které byly dobovými politiky i publicisty zasazovány do společného významového rámce.

4.3 Průběh

V únoru 1954 umístil časopis *Nová Praha*, vydávaný městským národním výborem, na svou titulní stranu stylizovanou mapu zachycující pomocí drobných kreseb některé výsledky dosavadní výstavby hlavního města: rekonstruované ulice a parky, nově zřízené dopravní linky, sídliště, ale také zpřístupněná muzea a památkové objekty (Obr. 24, 25). Jak sugeroval doprovodný text, tvář Prahy se v posledních letech proměňovala zásadním tempem, kterého si začali všimnout i její pravidelní návštěvníci: „Mezi návštěvníky je jen málo těch, kteří by viděli Prahu po prvé. [...] Přesto však – anebo právě proto – se při takových projížďkách stále častěji ozývá otázka: ‚A co je tohle?‘ Stará mapa nebo ohmataný průvodce zůstává ležet na dně kufru. Není už skoro k ničemu. Prahu je třeba znovu objevovat, nově se v ní orientovat, znovu se učit znát její krásu. Stará brožurka se nehodí ani pro prohlídku historických památek, jež sice stojí po staletí na témž místě, ale slouží docela určitě jinému účelu než za první republiky. [...] A to ostatní, co se netýká památek, to už staré mapy a brožury, vydané před mnoha lety, vůbec nevědí.“⁴⁶⁵ Tradiční pomůcky umožňující orientaci v prostoru města přestávaly podle autorů článku dostačovat. Obálka časopisu nabízela oproti tomu čtenářům mapu, „jakou doma jistě ještě nemáte“, znázorňující „několik hlavních charakteristických prvků té nové Prahy, která v uplynulých letech tak cílevědomě a plánovitě rostla před našima očima“.

Smysl článku byl primárně agitační: shrnutí dosavadních výsledků mělo sloužit jako povzbuzení do další práce, podnět k „urychlení radostného budovatelského tempa“. Pražané především neměli ztrácet ze zřetele příčinu zobrazených změn: „to všechno se neděje samo sebou [...], ale proto, že se od základu změnilo naše společenské a státní zřízení, jsou to výsledky budování socialismu a v neposlední řadě také výsledky práce našich pražských národních výborů“. Médium mapy, o jehož dobové frekventovanosti jsme se zmínili v kapitole *Topografie stalinské modernity*, zde pomáhalo formovat prostor socialistické Prahy, který byl geograficky shodný se

⁴⁶⁵ Procházka dnešní Prahou. *Nová Praha: Časopis pražské lidové správy* 57, 1954, č. 3, obálka (mapa) a s. 35–36 (text), citace v tomto a násl. odstavci na s. 35.

stávajícím městem, vytvářel však novou významovou síť složenou z řady re/konstruovaných bodů. Obraz, který mapka poskytovala, autoři označili za vědomě „kusý, neúplný, zdaleka nevystihující proměny našeho hlavního města – zejména v pětiletce“, čímž ovšem pouze podtrhli údajný rozsah uskutečňované proměny.⁴⁶⁶

Ani následující odstavce si nekladou za cíl poskytnout vyčerpávající soupis projektů a akcí, které začaly od přelomu čtyřicátých a padesátých let formovat novou podobu hlavního města. V chronologickém sledu podchytí a detailněji popíše spíše nejvýznamnější z nich. Hlavním záměrem bude rekonstruovat tempo a intenzitu, s nimiž celý proces „budování socialistické Prahy“ v éře stalinismu probíhal, a vymezit typologickou škálu projektů, které jej vytvářely.⁴⁶⁷ Popis dobového dění budou tedy strukturovat data jednotlivých událostí, které probíhaly za soustavného, organizovaného zájmu médií a (oproti výše analyzovaným přípravám návrhu územního plánu) za pozornosti, popř. i účasti samotných občanů. Výsledný obraz by měl namísto mechanického výčtu informací názorně doložit, že poúnorová Praha coby sídlo s historicky dochovanou strukturou se v padesátých letech k ideálu socialistického města neměla a nemohla přibližovat plošnou přestavbou, nýbrž za pomoci vysokého počtu jednotlivých, z ideologického hlediska však o to důležitějších projektů a zásahů. Teprve jejich součtem a vzájemným významovým propojováním byl ve stávající urbanistické síti utvářen významově homogenní prostor pro kýženou socialistickou společnost.

4.3.1 Počátky (1950–1953)

Ve svém proslovu v prosinci 1950 zařadil Gustav Bareš mezi první kroky k pozitivní proměně města několik čerstvě dokončených či probíhajících akcí, o nichž byl coby člen nejvyššího stranického vedení a přední funkcionář státní kulturní politiky dobře informován.⁴⁶⁸ Přestože šlo vesměs o projekty se staršími kořeny, po změně politické situace bylo možné jejich symbolický potenciál přivlastnit, popř. explicitně využít pro potřeby nového režimu a posílit význam února 1948 coby pozitivního bodu obratu. Jednalo se např. o adaptaci barokní jízdárny Pražského hradu na výstavní síň v letech 1948–1950. Projekt sice inicioval prezident Edvard Beneš, při slavnostním

⁴⁶⁶ Podobný princip mapy nebyl v dobovém tisku ojedinělý – srov. František Kaucký. Vyrostla nám nová Praha. *Svět práce* 4, 1954, č. 15, s. 10.

⁴⁶⁷ Následující oddíl zčásti využívá a rozvíjí poznatky shromážděné v kapitole diplomové práce M. Kurz, *Za novou Prahu*, s. 67–112. Cenným zdrojem podrobných informací je *Přehled socialistické výstavby a přestavby hl. města Prahy v období 1945–52*, zpracovaný pro potřeby ÚNV architektem Bělušem Arnoldem a uložený v jeho pozůstalostním fondu v Archivu Institutu plánování a rozvoje hlavního města Prahy (IPR). Základní faktografii k většině realizovaných staveb obsahuje publikace Jan E. Svoboda, Jindřich Noll, *Praha 1945–2003*.

⁴⁶⁸ G. Bareš, V. Krutina, *Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu*, s. 21.

otevření i v následné mediální prezentaci byly však rozhodující zásluhy připisány již nové hlavě státu, Klementu Gottwaldovi.⁴⁶⁹ Příznačným způsobem ilustruje tuto tendenci dvojice pomníků instalovaných v průběhu roku 1950.

14. července 1950, v den 530. výročí slavné husitské bitvy, byl na Vítkově odhalen jezdecký pomník Jana Žižky z Trocnova. Slavnostní akt proběhl za účasti předsedy vlády Antonína Zápotockého, jeho náměstka Ludvíka Svobody, primátora Václava Vacka, zástupců vlády, Národního shromáždění, diplomatického sboru a armády; čestný špalír vytvořili vedle vojáků a milicionářů také žáci vojenských škol Jana Žižky, zakládaných v Československu podle sovětského vzoru. Myšlenka pomníku sahala svým původem až do druhé poloviny 19. století.⁴⁷⁰ Autorem finální podoby sochy se stal Bohumil Kafka, který na jejím modelu pracoval od roku 1931 a dokončil jej o deset let později, nedlouho před svou smrtí. Technicky náročné a finančně nákladné odlití do bronzu bylo možné realizovat teprve po skončení války. Předsednictvo Spolku pro zbudování Žižkova pomníku, který na akci dohlížel, předpokládalo jeho odhalení v jubilejním roce 1948 u příležitosti XI. všesokolského sletu.⁴⁷¹

Nové politické podmínky však podobu ceremoniálu zcela proměnily a jako hlavní řečník tak na pozadí devítimetrového monumentu, osazeného před průčelím neméně výrazného objektu Památníku osvobození, vystoupil ministr národní obrany Alexej Čepička. Osobnost středověkého vojevůdce prezentoval v kontextu oficiálního výkladu husitství jako „*revolučního úsilí a boje našeho lidu o obrodu lidské společnosti*“, jehož ideály začala údajně naplňovat až politika poúnorového státu.⁴⁷² Mezi garanty jeho stability přirozeně zařadil armádu, opřenou stejnoměrně „*o tradici slavných husitských vojáků, o nepřemožitelné vojenské umění Žižkovo*“ i „*sílu sovětských zbraní a sovětské vojenské umění*“. „*Hrdá socha*“ tyčící se nad Prahou se v jeho očích stala „*důkazem toho, že každá velká doba nachází a tvoří si vůdce, kteří jsou s to úspěšně zdolat v zájmu svého lidu velké úkoly*“. Mezi ně ministr obligátně zařadil nejvyšší soudobé státníky, kteří ostatně podobně jako Žižka získávali významné místo v pražské topografii: Josifa Stalina (připravovaný pomník na Letné) a Klementa Gottwalda (symbolicky klíčové sídlo na Pražském hradě).

⁴⁶⁹ František Nečásek. Výstavní program Jízdárny pražského hradu. In: Týž, *K nové tradici Jízdárny pražského hradu*. Praha 1952, s. 25.

⁴⁷⁰ Podrobněji Jan Galandauer. *Chrám bez boha nad Prahou: Památník na Vítkově*. Praha 2014, s. 12–43.

⁴⁷¹ Spolek pro zbudování Žižkova pomníku na Žižkově. *Sokolský věstník* 44, 1946, č. 37, s. 464. Srov. Vojtěch Kantor. Největší pomník v Evropě. *Svět práce* 6, 1950, č. 27, s. 10.

⁴⁷² Československá armáda se hrdě hlásí k Žižkovu odkazu – k husitské tradici. *Rudé právo* 30, 1950, č. 166, s. 6 (všechny citace v odstavci); Odhalení pomníku Jana Žižky z Trocnova. *Svět v obrazech* 6, 1950, č. 30, s. 2.

28. září 1950 proběhlo odhalení pomníku Jana Nerudy v tzv. Jiřinkovém sadu na Újezdě, poblíž míst, kde do počátku třicátých let stávala dělostřelecká kasárna, v nichž se populární básník a spisovatel narodil. Aktu se zúčastnil mj. primátor Vacek, přednosta kulturního odboru prezidentské kanceláře František Nečásek a především ministr školství, věd a umění Zdeněk Nejedlý, který Nerudu a další vybrané osobnosti českého 19. století dlouhodobě vyzdvihoval jako nadčasové kulturní vzory. V projevu zdůraznil spisovatelův „*lidový postoj bojující proti měščíctví*“ a jeho pokrokový smysl pro „*každou novou skutečnost, která vede lidstvo kupředu*“.⁴⁷³ S odkazem na Nerudův pozitivně laděný fejeton, který sepsal o průběhu první české oslavy 1. máje roku 1890 na Střeleckém ostrově, uvozovala celou slavnost Píseň práce.⁴⁷⁴ Plastika Karla Dvořáka byla na zvolené místo přenesena druhotně; sochař na ní pracoval v letech 1933–1940, zčásti v návaznosti na veřejnou soutěž (1936), která však skončila bez jednoznačného závěru. Roku 1949 ji se souhlasem zemského výboru zakoupilo vedení Národního muzea a 30. prosince nechalo umístit v interiéru Pantheonu. Již na jaře následujícího roku si však sochu od ředitelství muzea vyžádal pro svůj záměr pražský Ústřední národní výbor.⁴⁷⁵

Osazení obou soch probíhalo v gesci Ústředního národního výboru a bylo zahrnuto do krátkodobého plánu nových pomníků, který schvalovala Kulturní rada ÚV KSČ. Pod předsednictvím ministra informací Václava Kopeckého v tomto orgánu zasedala řada vlivných funkcionářů, mj. i Gustav Bareš z titulu vedoucího Kulturně propagačního oddělení ÚV. Zatímco Žižkova socha získala (vzhledem k parametrům díla a vazbě na Památník osvobození) jednoznačnou politickou preferenci, provedení Nerudova pomníku prosadili funkcionáři ÚNV navzdory doporučení členů Kulturní rady celou akci o rok odložit, aby nekolidovala s ceremonií na Vítkově a mohla dostatečně rezonovat mezi veřejností. Přednosta kulturního odboru kanceláře prezidenta republiky Nečásek doporučil projekt zarámovat jako „*velkou akci ‚Praha plní dluh, který buržoasie za století nesplnila*“; tuto rétoriku nedlouho poté skutečně využil Gustav Bareš ve

⁴⁷³ Odhalení pomníku Jana Nerudy. *Rudé právo* 31, 1950, č. 231, s. 1. Aktuálnost Nerudova díla ocenil při své návštěvě Prahy na podzim 1951 i sovětský spisovatel Alexandr Fadějev. Beseda se spisovatelem A. Fadějevem. *Rudé právo* 31, 1951, č. 256, s. 3.

⁴⁷⁴ Pomník básníku nikdy nepokořenému. *Lidové noviny: List Svazu čsl. spisovatelů* 58, 1950, č. 230, s. 1.

⁴⁷⁵ NA, KSČ-ÚV 19/7, a. j. 763, *Zápis z 56. schůze Kulturní rady 12. 6. 1950*; Lubomír Sršeň. *Budova Národního muzea v Praze: 1891–1991: Architektura, umělecká výzdoba a původní uměleckořemeslné vybavení*. Praha 1991, s. 102 a [142]. Do Pantheonu se socha znovu vrátila v roce 1967, kdy ji na Újezdě měl nahradit chystaný, nakonec však neuskutečněný pomník T. G. Masaryka. Od roku 2002 se na místě nachází pomník obětím komunismu (Olbram Zoubek, Zdeněk Hölzel, Jan Kerel). Současný Nerudův pomník od sochaře Jana Simoty byl roku 1970 (u příležitosti blížícího se 80. výročí básníkovy narození) umístěn v Seminářské zahradě.

svém proklamativním projevu a ve zprávách o Nerudově pomníku ji pak zopakoval i denní tisk.⁴⁷⁶ Po vzájemné diskuzi byl nakonec zvolen podzimní termín odhalení; ministr Kopecký rozhodl o umístění na Újezdě (oproti zvažovaným lokalitám Malostranského náměstí a horní části Nerudovy ulice).

4.3.2 „První staveniště socialistické Prahy“: Letná, Podolí, Břevnov

První lokalitou, kde se vize socialistické proměny Prahy začala manifestovat explicitně a v přímé návaznosti na proklamativní projev Gustava Bareše z prosince 1950, se stala Letná. Jako závaznou směrnicí pro další rozvoj města potvrdil Barešova slova nejprve městský výbor KSČ, na jehož ustavující schůzi je pronesl. Následně se k nim přihlásilo také plenární zasedání ÚNV, které hned v lednu 1951 přijalo krátkodobý plán výstavby města (do doby schválení připravovaného směrného plánu).⁴⁷⁷ Mezi čtyřmi bezprostředními úkoly roku 1951 oznámil náměstek primátora Vladimír Chamrád na prvním místě úpravu letenské pláně, dále úpravu budoucího rekreačního území v Podolí a Braníku, přípravné práce pro zřízení parku kultury a oddechu v Troji (mezi trojským zámekem a mostem Barikádníků) a vybudování zeleného pásu mezi Bílou Horou a Petřínem.⁴⁷⁸

Všechny čtyři záměry byly koncipovány jako celoměstské masové akce založené v rozhodující míře na dobrovolných, resp. dobrovolně povinných pracovních brigádách a závazcích jednotlivých občanů a zaměstnaneckých kolektivů. Tento aspekt vyplýval zejména z ekonomických omezení daných jednostrannou orientací státního rozpočtu na investice do rozvoje energetiky a těžkého průmyslu v rámci prvního pětiletého plánu. Z ideologického hlediska však zároveň umožňoval zapojit do procesu uskutečňování vize socialistického města od počátku manifestačním způsobem širokou veřejnost. Ráno 1. února 1951 nastoupilo k práci na Letné za zvuku dechové hudby Hradní stráže celkem 900 brigádníků, kteří zahájili „první reálný čin přestavby a výstavby Prahy“.⁴⁷⁹ Letná byla v následujících měsících mediálně prezentována především jako „první staveniště socialistické Prahy“ (Obr. 26).

Cílem první etapy prací se stala úprava pláně do „důstojné podoby“ pro vojenskou přehlídku připravovanou na 6. květen k oslavě výročí osvobození Prahy Rudou armádou. Uvolnění zanedbané plochy a zarovnění jejího povrchu si vyžádalo výrazné terénní úpravy, zajišťované

⁴⁷⁶ NA, KSČ-ÚV 19/7, a. j. 768, *Zápis ze 4. schůze předsednictva Kulturní rady 19. 6. 1950*. Srov. G. Bareš, V. Krutina, *Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu*, s. 21.

⁴⁷⁷ Plenární zasedání ÚNV o výstavbě socialistické Prahy. *Práce* 7, 1951, č. 9, s. 8.

⁴⁷⁸ V. Krutina, K některým úkolům organizací KSČ v Praze. *Nová Praha: Časopis pražské lidové správy* 54, 1951, č. 4, s. 64. Dvě poslední jmenované akce byly nakonec odloženy.

⁴⁷⁹ Václav Kolátor, Letná – staveniště míru v Praze. *Rudé právo* 31, 1951, č. 35, s. 8.

pouze z menší části za pomoci stavebních strojů (Obr. 27, 29). Vedle řady provizorních ohrad, skladišť a menších objektů rozebrali brigádníci i ve východní části pláně stojící stadion fotbalové Slavie, který plánům na likvidaci navzdory záměrům řady projektantů odolával již od třicátých let. Náhradní sportoviště, které bylo vedení klubu spolu s dílčí finanční náhradou přislíbeno národním výborem, vyrostlo se zpožděním několika let ve vršovickém Edenu – nový stadion byl nazván jménem primátora Václava Vacka, který 27. září 1953 provedl jeho otevření.⁴⁸⁰

Bezprostředně před přehlídkou armádních složek, Sboru národní bezpečnosti a lidových milicí, která proběhla za účasti prezidenta Gottwalda a vedoucího sovětské delegace maršála Ivana Štěpanoviče Koněva, byla pláň dotvořena provizorní dřevěnou dekorací. Po obvodu byly rozmístěny bíle natřené obelisky opatřené emblémy husitských palcátů. Zatímco severní stranu lemovala slavnostní tribuna pro představitele nejvyššího politického vedení (představená před starší fotbalový stadion Sparty), uprostřed jižní strany byl vztyčen mohutný pylon s československo-sovětskou vlajkoslávou zakončený velkou pěticí hvězdou a po stranách doplněný dvojicí velkoformátových obrazů Stalina a Gottwalda.⁴⁸¹

Práce na Letné od počátku provázela všestranná propagace v tisku, rozhlase a filmových týdenících; po skončení první etapy v květnu 1951 vydal ÚNV i pamětní fotografickou brožuru uvozenou citáty z projevu Gustava Bareše a bilančním textem Vladimíra Chamráda, který z pozice náměstka primátora celou akci od počátku soustavně propagoval.⁴⁸² Její náklad i cena (20 000 kusů, 20 Kčs) byly záměrně stanoveny tak, aby se mohla stát „*součástí knihovny každého pražského občana*“. Podle informací redakce městského věstníku byla kniha, označená za první svazek zamýšlené edice *Za novou Prahu*, již nedlouho po vydání předběžnými objednávkami téměř rozebrána.⁴⁸³

Dosaženou účastí, tempem a objemem vykonané práce se Letná stala nejúspěšnějším brigádnickým stavenišťem hlavního města, na němž se v průběhu několika měsíců vystřídaly desetitisíce lidí. V polovině roku 1951 začala druhá etapa úprav zahrnující především položení vodovodu a provedení kanalizace, na něž v následujícím roce navázal osev části plochy travou a založení květinových záhonů.

⁴⁸⁰ Stadion primátora dr. V. Vacka. *Nová Praha* 56, 1953, č. 20, s. 309. V rámci úprav Letné zaniklo i několik menších sportovních hřišť užívaných sokolskými jednotami; náhradní zařízení začala od podzimu 1951 vznikat, rovněž formou brigádnických prací, v několika pražských obvodech (Podolí, Břevnov, Nusle, Dejvice).

⁴⁸¹ Průběh slavnostní přehlídky. *Rudé právo* 31, 1951, č. 107, s. 1.

⁴⁸² Vladimír Chamrád. *Letná, první staveniště socialistické Prahy*. Praha 1951.

⁴⁸³ Výstavbu nové Prahy urychlíme. *Nová Praha* 54, 1951, č. 14, s. 259. K pokračování edice nakonec nedošlo.

Letná nebyla jako symbolický počátek výstavby socialistické Prahy vybrána náhodně. Vzhledem k velikosti a poloze blízko historického centra i Pražského hradu disponovala vhodnými parametry pro konání masových akcí, stejně jako pro umístění objektů celostátního významu. Především sem však byl již v roce 1949 situován budoucí pomník J. V. Stalina, z čistě chronologického hlediska první projekt, který v poúnorovém období vstoupil do historického prostoru Prahy se záměrem jednoznačně v něm manifestovat hodnoty nového politického vedení. Na jeho podobu vypsali Ústřední národní výbor (po projednání se sovětským velvyslanectvím) u příležitosti oslav generalissimových 70. narozenin v dubnu 1949 rozsáhlou soutěž. Po jejím vyhodnocení, v němž uspěl návrh kolektivu sochaře Otakara Švece a architektů Jiřího a Vlasty Štursových, byly 21. prosince téhož roku položeny za účasti prezidenta a předsedy vlády základní kameny dovezené symbolicky ze všech dvaceti krajů republiky.⁴⁸⁴ Původně zvolená lokalita poblíž Hanavského pavilonu byla z rozhodnutí vedoucích členů vládního výboru pro postavení pomníku (Václava Kopeckého, Antonína Zápotockého a Zdeňka Nejedlého) posléze změněna ve prospěch centrálnější polohy v ose Čechova mostu, která budoucímu monumentu zajišťovala viditelnost z řady pražských lokalit včetně Staroměstského náměstí.⁴⁸⁵ Vlastní stavba, k níž bylo po náročných a politicky přísně kontrolovaných přípravách přikročeno v letech 1952–1955, se stala de facto prvním z řady ambiciózních záměrů směřovaných na Letnou již od konce 19. století, který se dočkal uskutečnění.⁴⁸⁶

Úprava a „vyčištění“ vlastní plochy letenské pláně měly být jen začátkem jejího celkového dotvoření několika reprezentativními budovami. Na západní straně u Badeniho ulice byla plánována novostavba Národní galerie, zamýšlená jako nejvýznamnější investice ministerstva školství, věd a umění v rámci první pětiletky. Po Národním muzeu a divadle mělo jít o třetí velkou stavbu – slovy ministra Zdeňka Nejedlého – „*representující naši národní kulturu [...] po vzoru Sovětského svazu, kde lid v proudech navštěvuje galerie výtvarného umění, jež jsou mu nyní zpřístupněny a jejichž poklady jsou mu všemožným způsobem přibližovány*“.⁴⁸⁷ Projekt architekta Jiřího Gočára z roku 1949 byl přepracovanou verzí modernistického návrhu, který pro letenskou

⁴⁸⁴ *Svět v obrazech* 6, 1950, č. 1, s. 3.

⁴⁸⁵ Konečný návrh na umístění Stalinova pomníku. *Nová Praha* 54, 1951, č. 13, s. 233.

⁴⁸⁶ Ze záměrů předcházejících desetiletí byly uskutečněny pouze objekt ministerstva vnitra (1935–1939) a dvojice budov technického a zemědělského muzea (soutěž 1935, výstavba 1938–1941). Srov. *Letná: historie a vývoj prostoru*. Praha 2007, s. 51–92.

⁴⁸⁷ Národní galerie – dílo pětiletky. *Lidové noviny* 27, 1949, č. 246, s. 2.

plán vytvořil jeho otec Josef Gočár ve třicátých letech.⁴⁸⁸ Horizontální objekt s červeným keramickým obkladem, žulou obloženými pilíři vstupního průčelí a sochařskou výzdobou nad vchodem reagoval na měnící se požadavky nejen v praktické oblasti galerijního provozu, ale také ve sféře architektury, kde pod tlakem politicky preferované metody socialistického realismu začaly dominovat historizující slohové formy.

Protilehlý východní okraj pláň mělo vymezit nové sídlo Ústředního výboru KSČ, který v té době využíval budovu někdejší České eskomptní banky na nároží Příkopů a Celetné ulice.⁴⁸⁹ Vybraný pozemek byl od roku 1947, kdy proběhla soutěž, rezervován pro Národní shromáždění a změna určené funkce tak do značné míry symbolicky vyjádřila mocenskou dominanci stranického aparátu nad parlamentem v poúnorovém státě.⁴⁹⁰ V rovině obecných úvah zůstávalo doplnění Letné dalšími budovami, např. pro Ústřední radu odborů nebo Československý svaz mládeže.

Ani jedna ze zamýšlených staveb však nakonec nevznikla. Národní galerie získala v roce 1955 do užívání rekonstruovanou jízdárnu Valdštejnského paláce, v níž návštěvníkům zpřístupnila alespoň expozici vybraných děl „*našich malířů-klasiků XIX. století*“ v čele s Mikolášem Alšem a Josefem Mánesem.⁴⁹¹ Připravený projekt pro Letnou byl již během roku 1951 z ekonomických důvodů odložen a posléze během nového jednání v roce 1953 nahrazen alternativou ve formě adaptace historických paláců na Hradčanském náměstí.⁴⁹² Také ÚV KSČ setrval do roku 1989 v upravené historické budově, byť mimořádně rozsáhlé a reprezentativní – v roce 1960 se z Příkopů přestěhoval do prvorepublikového neoklasicistního objektu ministerstva železnic na Petrském nábřeží. Pro pozemek na Letné začali architekti městské plánovací kanceláře již koncem padesátých let znovu zvažovat projekt parlamentu.⁴⁹³

⁴⁸⁸ NA, KSČ-ÚV 19/7, a. j. 760, *Zápis z 34. schůze Kulturní rady 9. 11. 1949*. Umístění Státní galerie na Letné bylo diskutováno ve dvacátých a třicátých letech jako alternativa k lokalitě Kampy, která vyvolávala odpor ochránců památek. Josef Gočár pro obě navržená místa zpracoval řadu variantních návrhů, finální projekt pro Letnou nebyl po vypuknutí války a následném vyhlášení stavební uzávěry uskutečněn. *Letná*, s. 84–85.

⁴⁸⁹ G. Bareš, V. Krutina, *Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu*, s. 22; *Uskutečňujeme sny generací. Práce 7*, 1951, č. 84, s. 5. Srov. NA, ÚPV–T, k. 1578, inv. č. 4567, *Zpráva o návrhu náměstí na letenské pláni*, 10. 7. 1950.

⁴⁹⁰ O využití prestižní lokality nad městem pro novostavbu zákonodárního sboru se opakovaně a navzdory uspořádaným soutěžím (1920, 1928) bez reálného výsledku diskutovalo po celé období první republiky. Srov. O. Starý, *Poznámky k soutěži na budovu Národního shromáždění. Architektura ČSR 6*, 1947, č. 7, s. 197–220.

⁴⁹¹ *Nová galerie klasiků XIX. Století. Rudé právo 35*, 1955, č. 122, s. 1.

⁴⁹² Jiří Kotalík. *O Národní galerii a galeriích krajských. Kultura: Týdeník pro otázky kultury a umění 1*, 1957, č. 51–52, s. 3.

⁴⁹³ Úvahy o novostavbě Národní galerie a stranického sjezdového paláce byly oživeny ještě během šedesátých let, opět bez reálného dopadu na podobu Letné. Bohuslav Fuchs. *Poznámky k soutěžím na řešení letenské pláň. Architektura ČSR 24*, 1965, č. 8, s. 501–516. Srov. *Letná*, s. 103–109.

I přes nedokončení původních záměrů vtiskly realizované úpravy první poloviny padesátých Letné novou, dodnes trvající podobu. Její severní polovina byla přeměněna v jednotně působící volnou plochu, zatímco jižní část neméně zásadním způsobem redefinovala výstavba Stalinova pomníku. Statické zajištění a architektonická úprava plochy pro patnáctimetrový žulový kolos i jeho okolí, včetně širokého přístupového schodiště z nábřeží u Čechova mostu, znamenaly rozsáhlé terénní úpravy, plošné vykácení a následné dosazování zeleně a vytyčení nových promenádních cest, jejichž trasy byly záměrně orientovány na centrální (dnes prázdnou) terasu kolem pomníku.

Budovatelská kampaň, která se v návaznosti na Barešův proslov rozběhla na celém území metropole, v průběhu roku 1951 rychle nabrala na intenzitě. 1. dubna 1951 byly zahájeny práce na druhém velkém staveništi v Podolí zaměřené na výstavbu „*jižního rekreačního území*“ Prahy.⁴⁹⁴ Ambiciózní záměr zpracovaný technickým referátem ÚNV počítal s přetvořením pásu mezi Vyšehradem a Zbraslaví v rozsáhlý volnočasový areál s řadou nových hřišť, sportovních kluboven, loděnic a koupališť rozložených po obou březích Vltavy (Obr. 30, 31). Na soutoku s Beroučkou u Lahovic mělo navíc přeložením ústí řeky vzniknout osmdesátihektarové umělé jezero vyhrazené pro vodní sporty.⁴⁹⁵ Práce zahrnuly v první fázi především bourání objektu podolské cementárny (v místě dnešního plaveckého stadionu), stavbu základů rozšířené pobřežní komunikace od Podolského sanatoria k Branickým skalám a přípravu nových sportovních loděnic na Veslařském ostrově.⁴⁹⁶ Další úpravy pokračovaly po celá padesátá léta, a přestože postupně ztrácely na rozmáchlosti, základní funkční určení této části města již zůstalo v územně plánovacích podkladech zakotveno i do dalších let.⁴⁹⁷

Třetí lokalitou, průběžně sledovanou novináři i městskými politiky, se stala úprava, rozšíření a osázení Potockého (dnes Patočkovy) ulice v Břevnově. Za účelem narovnění původní trasy této výpadové komunikace zde s pomocí brigádnických oddílů došlo mimo jiné k demolici objektu

⁴⁹⁴ Severní areál byl plánován propojením zoologické a botanické zahrady se Stromovkou, Šáreckým údolím a budoucím parkem kultury a oddechu v trojské kotlině.

⁴⁹⁵ Oldřich Pěta. O výstavbě rekreačního území Praha–jih. *Mladý technik* 5, 1951, č. 27, s. 530–531. Koncept rozvíjel a zásadním způsobem posiloval starší volnočasové využití oblasti (oblíbené říční plovárny Žluté a Modré lázně založené na počátku 20. století, dostihová dráha v Chuchli, fotbalové hřiště na Císařské louce ad.).

⁴⁹⁶ Jak pokračuje výstavba hlavního města republiky. *Nová Praha* 54, 1951, č. 21, s. 384–385; V Podolí byla zahájena druhá etapa výstavby nové Prahy. *Práce* 7, 1951, č. 77, s. 4; Budování jihopražského rekreačního území. *Lidová demokracie* 7, 1951, 7. 4.

⁴⁹⁷ V místě zbořené cementárny tak např. vznikl namísto původně zamýšleného přírodního amfiteátru areál plaveckého stadionu podle projektu Richarda F. Podzemného (1959–1965).

někdejšího klášterního pivovaru a částečnému zasypání přilehlého rybníka.⁴⁹⁸ V návaznosti na adaptaci místní usedlosti Kajetánka pro obvodní dům pionýrů a mládeže došlo v roce 1952 k přejmenování celé komunikace na třídu Pionýrů. Desítky dalších staveníšť různé velikosti přibývaly k ústředním lokalitám ve všech městských obvodech (např. zamýšlené parky kultury a oddechu v Krčském lese a v oboře Hvězda).⁴⁹⁹

4.3.3 Propagace a mediální obraz

Klíčovou součástí probíhajících akcí byla jejich soustavná mediální prezentace a interpretace. Ústřední heslo „*Za novou, krásnou, socialistickou Prahu*“ se objevovalo napříč denním tiskem i v samotném prostoru města (např. na informačních tabulích kolem staveníšť, dočasně také velkými písmeny na vnější stěně jižní tribuny letenského stadionu Sparty; obr. 32). Také výše zmíněný časopis *Nová Praha*, vydávaný původně jen jako úřední věstník magistrátu, změnil svůj název od 1. ledna 1951 v přímé návaznosti na Barešovu programovou výzvu.⁵⁰⁰ Jeho redaktoři (a podobně i řada jejich profesních kolegů v dalších listech) začali v článcích a reportážích týkajících se Prahy standardně a téměř automaticky opakovat přívlastky „*nová*“, „*krásná*“, „*šťastná*“ a „*socialistická*“, zásadní prostor věnovali vytváření jejího obrazu jako města „*ve výstavbě*“ a příběhům jeho budovatelů zejména z řad brigádníků.⁵⁰¹ Hodnotově kontrastní trichotomii minulosti, přítomnosti a budoucnosti podpořily nové rubriky *Praha včera a dnes*, resp. *Praha dnes a zítra*, v nichž dvojice srovnávacích fotografií ilustrovaly čtenářům pozitivní změny, které politický obrat roku 1948 přinesl nebo do budoucna měl přinést v oblastech architektury, bydlení, výroby a služeb. Závazný vzor Sovětského svazu podtrhovala rubrika *Učíme se ze zkušeností SSSR* zaměřená na otázky správy a výstavby měst.⁵⁰²

Dobově vlivné prezentační médium představovaly spolu s tiskem a rozhlasem také výstavy. Veřejně přístupné prezentace fotografií, plánů a modelů pomáhaly mezi laiky šířit oficiální představu o ideální podobě a žádoucích funkcích městského prostoru. První akci tohoto druhu

⁴⁹⁸ Na staveníštích socialistické Prahy. *Práce* 8, 1952, č. 154, s. 4.

⁴⁹⁹ Boj za krásnější Prahu je bojem za mír! *Nová Praha* 55, 1952, č. 9, s. 144–145. Bilanci prvního roku výstavby provedl V. Chamrád. Budujeme novou, socialistickou Prahu. *Rudé právo* 32, 1951, č. 290, s. 6.

⁵⁰⁰ *Praha: Časopis ÚNV pro lidovou správu a komunální podniky* 53, 1950, č. 29–30, s. 11 (redakční poznámka).

⁵⁰¹ Brigádníci – budovatelé socialistické Prahy. *Nová Praha* 52, 1951, č. 1, s. 19. Redakční slovník se začal výrazněji proměňovat už od sklonku roku 1949 v souvislosti se zahájením pětiletého plánu, kdy nad věcnými a hodnotově nezabarvenými informacemi začaly převládat mobilizující obraty („*budujeme*“, „*boj*“, „*za...*“) i důraz na plnění a překračování stanovených úkolů.

⁵⁰² Rubriku nepravidelně střídaly obdobně koncipované *Zkušenosti z lidových demokracií* reflektující výstavbu v dalších městech socialistického bloku (Polsko, NDR, Bulharsko ad.).

uspořádal pražský ÚNV na návrh plánovacího referenta Vladimíra Chamráda na přelomu května a června 1951 v rámci Pražských vzorkových veletrhů na holešovickém Novém výstavišti (v místech dnešního Parkhotelu).⁵⁰³ Pod obligátním názvem *Budujeme krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu* mohli návštěvníci shlédnout urbanistické a architektonické návrhy vybraných městských lokalit, snímky z probíhajících brigád, sádrové modely Nuselského a Švermova mostu, ale také budoucí zástavby Letné, pomníků J. V. Stalina, Aloise Jiráska, Boženy Němcové a Jiřího Wolkeru.⁵⁰⁴ Vedle nových reprezentačních prostor Letné a náměstí Budovatelů, dopravních staveb a rozšiřování zelených ploch zdůraznili autoři libreta rovněž péči o kulturní dědictví Prahy, neboť „socialistický člověk miluje krásu, váží si národní tradice a chrání její památky“.⁵⁰⁵ Ilustrací těchto snah se staly fotografie z probíhající obnovy Karolina a model budoucí Betlémské kaple.

Výstava následně posloužila jako základ dlouhodobé, pravidelně doplňované instalace *Budování socialistické Prahy*, která byla 7. května 1952 za účasti primátora otevřena v podkroví Staroměstské radnice.⁵⁰⁶ Na tomto místě měli Pražané až do roku 1956 možnost systematicky sledovat výsledky plánovací a stavební činnosti ÚNV zachycené v chronologickém sledu od počátku kampaně, tj. od 1. února 1951. Vedle zmíněných modelů, plánové dokumentace a fotografických tabulí zde byl prezentován také první náčrt směrného územního plánu.

Atraktivním exponátem se stal rozměrný model zachycující historickou podobu Malé Strany a Hradčan v roce 1910, zapůjčený Klubem Za starou Prahu, který mezi lety 1910 a 1940 zhotovil jeho člen a významný pražský architekt Bohumil Hypšman. Na první pohled spíše kontrastní umístění díla do sousedství aktuálních nových projektů mělo své opodstatnění. Právě Malá Strana se totiž stala dobově nejčastěji uváděným synonymem památkového bohatství Prahy, jehož ochraně a obnově vyjadřovali představitelé města a státu podporu, aniž by přitom ustupovali od programově modernizační rétoriky. Model, který vznikl se záměrem zachytit historický stav malostranské zástavby ohrožovaný necitlivými demoličními záměry počátku století, tak na výstavě figuroval především jako doklad, že integrální součástí výstavby socialistické Prahy tvoří i ochrana památek, která podobně problematické zásahy již nedopustí.

⁵⁰³ Výstava „Budujeme krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu“. *Nová Praha* 54, 1951, č. 9, s. 178.

⁵⁰⁴ Budujeme krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu. *Nová Praha* 54, 1951, č. 10–11, s. 194; AHMP, MHMP II, Stavební odbor NVP (ÚNV), k. 86, i. č. 559, *Zpráva plánovacího referátu pro schůzi rady ÚNV z 2. 5. 1951*. Výstavu symbolicky otevíral citát Gustava Bareše.

⁵⁰⁵ Tamtéž.

⁵⁰⁶ Výstava o budování socialistické Prahy. *Nová Praha* 55, 1952, č. 10, s. 161; *Hlavní město v budoucnosti*. *Nová Praha* 56, 1953, č. 5, s. 75.

Nové projekty zprostředkovávaly veřejnosti také menší výstavy pořádané projektovými ústavy, Svazem československých výtvarných umělců či později Svazem architektů.⁵⁰⁷ V případě ideologicky nejprestižnějších akcí (Stalinův pomník 1949, dejvický Ústřední dům armády 1954) byly zorganizovány i prezentace jednotlivých soutěžních návrhů. Někteří pracovníci ÚNV (zejména architekti Vladimír Chamrád a Běluš Arnold) realizovali na téma měnící se podoby Prahy osvětové přednášky.⁵⁰⁸ V případě některých upravovaných lokalit (Letná, Podolí) se občané mohli s jejich budoucí ideální podobou seznámit rovněž přímo na místě prostřednictvím orientačních tabulí s nákresy a fotomontážemi (Obr. 33, 34).⁵⁰⁹

4.3.4 Typologie akcí a projektů: Vítkov, Hvězda, Švermův most

Rok 1951 jako počátek kampaní ohlášené výstavby socialistické Prahy přinesl v úhrnu nadprůměrný počet akcí, které na mapě města vyznačily či zvýraznily (staro)nové významotvorné body. První akce započaté a prezentované jako součást výstavby socialistického města akcentovaly především přímé pracovní zapojení občanů. Symbolického významu nabývaly nejen práce na velkých staveništích, ale také drobnější úkoly v jednotlivých pražských obvodech (úpravy domovních vnitrobloků, úklid ulic, výsadba zeleně, úprava hřišť a koupališť). I zdánlivě okrajové činnosti nabízely obyvatelům města možnost přímého podílu na uskutečňování pozitivně rámované vize Prahy jako „*města pracujícího lidu*“. Vedle brigádnicky zajišťovaných úprav vybraných prostranství začaly fyzický i mediální prostor zaplňovat také první novostavby a adaptace historických budov.

17. května 1951 byl v rámci oslav 30. výročí založení KSČ slavnostně otevřen Národní památník na Vítkově, jehož výstavba podle projektu architekta Jana Zázvorky probíhala napříč měnícími se politickými režimy od roku 1928. V objektu původně zamýšleném k připomínání tradice legionářského odboje, byly z rozhodnutí politického sekretariátu KSČ uloženy urny s ostatky politiků Bohumíra Šmerala, Josefa Hakena a Bohuslava Vrbenského a básníka Stanislava Kostky Neumanna. Slavnostní akt zahájil nové využití stavby jako „*mausolea revoluce*“, kam měly

⁵⁰⁷ Architekti pracujícím. *Rudé právo* 34, 1954, č. 81, s. 2.

⁵⁰⁸ Od podzimu 1953 do jara 1954 probíhal cyklus přednášek *Budování socialistické Prahy* v sále knihovny vysokých technických škol v Klementinu. Vedle odborníků z plánovací kanceláře a technického referátu ÚNV (V. Chamrád, B. Arnold, Karel Kuthan, Miroslav Cihlář, Václav Kolátor) v něm vystoupili rovněž historici umění Zdeněk Wirth a Josef Pošmourňý k problematice historického vývoje a ochrany památek v Praze. Archiv IPR, f. Běluš Arnold, *Seznam přednášek (leták)*.

⁵⁰⁹ Praha 15 se už připravuje. *Nová Praha: Časopis pražské lidové správy* 54, 1951, č. 4, s. 69; Jak pokračuje výstavba hlavního města republiky. *Nová Praha* 54, 1951, č. 21, s. 384.

být napříště ukládány (po schválení politickým sekretariátem, resp. politbyrem ÚV KSČ) tělesné pozůstatky zasloužilých osobností spojených s minulostí strany a revolučního hnutí.⁵¹⁰

Antonín Zápotocký jako hlavní řečník několikrát vyzdvihl monumentalitu žulou obloženého objektu, „*kteřý ruka umělcova vytvořila ze samého tvrdého českého kamene*“. Právě tvrdostí použitého materiálu měl památník podle jeho slov napříště symbolizovat, že „*všecky útoky a úklady zákeřných nepřátel a válečných štváčů rozbijí se tak, jako se zde před staletími rozbila lavina křížáckých vojsk a výbojné cizácké kořistnické šlechty o pevné vozové hradby husitských táboritů*“.⁵¹¹ Podobně jako o rok dříve ministr obrany Čepička při odhalení Žižkova pomníku, posílil i předseda vlády vazbu místa na husitskou tradici přímočarou aktualizací.

K vítkovskému památníku se veřejná pozornost upřela v průběhu padesátých let ještě několikrát. Poprvé 5. prosince 1953, kdy zde bylo za účasti členů ÚV, vlády a velvyslanců lidově demokratických zemí zpřístupněno mauzoleum s mumifikovaným tělem zesnulého Klementa Gottwalda (Obr. 36).⁵¹² Jestliže samotný památník byl volně asociován se staršími sovětskými i domácími panteony jako místo, které se stane „*naší Kremelskou zdí, revolučním Slavínem*“, předobraz mauzolea byl od počátku zcela jednoznačný.⁵¹³ Podobně jako v případě bulharského vůdce Georgiho Dimitrova v červenci 1949, bylo také balzamování a rituální vystavení ostatků československého prezidenta vedeno vzorem Leninova mauzolea na moskevském Rudém náměstí, v němž byl v březnu 1953 uložen také Stalin. Prostor byl veřejnosti otevřen po tři dny v týdnu, v prvních měsících provozu pouze na základě vstupenek rozdělovaných obvodními a okresními výbory KSČ a akčními výbory Národní fronty.⁵¹⁴

Podruhé byl symbolický význam Vítkova vyzdvížen 7. května 1955, kdy byla ministrem Alexejem Čepičkou jako poslední stavební část objektu otevřena Sín Sovětské armády. Podélná přístavba zakončená apsidou byla postavena na základě plánů ze čtyřicátých let v roce 1947. Její ideologicky vyhovující náplň, nahrazující původní koncept uctění památky účastníků druhého

⁵¹⁰ *Národní památník na hoře Vítkově*. Praha 1951, s. 11–15. Srov. J. Galandauer, *Chrám bez Boha nad Prahou*, s. 149–157.

⁵¹¹ Tělesné pozůstatky dr. B. Šmerala, J. Hakena, St. K. Neumanna a dr. B. Vrbenského uloženy v Národním památníku. *Rudé právo* 31, 1951, č. 116, s. 2.

⁵¹² Zpráva o otevření Mausolea Klementa Gottwalda. *Rudé právo* 34, 1953, č. 339, s. 1.

⁵¹³ *Národní památník na hoře Vítkově*, s. 14; Před otevřením Národního památníku na hoře Vítkově. *Práce* 7, 1951, č. 115, s. 2.

⁵¹⁴ Zájezdy mimopražských návštěvníků organizovaly místní stranické a masové organizace. Do konce ledna 1954 navštívilo mauzoleum sto tisíc osob; 9. února 1958 jím prošel miliontý návštěvník. Návštěvy v mausoleu Klementa Gottwalda. *Rudé právo* 34, 1953, č. 344, s. 2; Změna doby návštěv v mausoleu Klementa Gottwalda. *Rudé právo* 35, 1954, č. 331, s. 2.

odboje, dotvořila až soutěž v červenci 1952, v níž zvítězil návrh malíře Vladimíra Sychry. Interiér s ústředním symbolickým sarkofágem pokryl mramorový obklad a rozměrné mozaiky s osmi figurami sovětských vojáků připomínajících svou výzbrojí klíčové bitvy Rudé armády na cestě od Dukly k Praze.⁵¹⁵ Bohatá výtvarná výzdoba, doplněná verši Vítězslava Nezvala, akcentovala rudoarmějce v pozici jediné a rozhodující síly při osvobození Československa. Alexej Čepička při slavnostním aktu vyzdvihl Sověty jako „naše osvoboditele i učitele a rádce“ a vyjádřil přesvědčení, že „neukrýváme náš vděk do mrtvých prostor památní [sic] síně, ale na věky do svých srdcí a myslí“.⁵¹⁶ Dokončený interiér se měl napříště stát „zdrojem poučení a výchovy k hrdinství v práci i obraně vlasti“. Památník na Vítkově (průběžně doplňovaný dalšími výtvarnými díly) tak v sobě během padesátých let zkoncentroval mimořádné množství vzájemně provázaných symbolů orientovaných k podpoře historické legitimacy komunistické politiky a pozice strany ve státě.

2. září 1951 se návštěvníkům otevřeno muzeum Aloise Jiráska umístěné v renesančním letohrádku Hvězda, rekonstruovaném od roku 1949 podle projektu architekta Pavla Janáka (Obr. 35). Ústřednímu sálu dominoval terakotový odlitek spisovatelovy sochy, kterou pro jeho budoucí pomník na stejnojmenném pražském náměstí navrhl Karel Pokorný.⁵¹⁷ Nová kulturní instituce se stala jedním z výsledků rozsáhlé kampaně tzv. Jiráskovské akce, kterou z iniciativy Zdeňka Nejedlého vyhlásil 10. listopadu 1948 prezident Gottwald.⁵¹⁸ Jiráskovo dílo bylo soustavnou Nejedlého interpretací povýšeno na literární vzor i historiografickou autoritu. Náměstek ministra školství Vojtěch Pavlásek v den otevření před tisícovým publikem citoval slova prezidenta republiky: „*Jiráskovo museum je museem nového typu, které bude učit právě tak jako Jiráskovo dílo správnému pohledu na naši minulost, posilovat naše národní sebevědomí a plnit nás dějinným optimismem a vírou v tvořivé síly lidu.*“⁵¹⁹ Ministr informací Václav Kopecký zdůraznil zejména vědomé symbolické překódování objektu a celé lokality Bílé hory, v domácí vzpomínkové kultuře dosud spojené s bitvou roku 1620 a jejími politickými důsledky. Muzeum, stejně jako paralelně probíhající (nakonec však nedokončená) úprava okolní obory na park kultury a oddechu, se měly

⁵¹⁵ Šlo o partyzána, parašutistu, dělostřelce, odstřelovače, tankistu, samopalníka, vozataje a příslušníka pěchoty. *Nebylo marné žít a umírat: Mosaiky Vladimíra Sychry [a] verše Vítězslava Nezvala v Síni sovětské armády, Národní památník na hoře Vítkově v Praze.* Praha 1957, s. 29.

⁵¹⁶ Projev soudruha Alexeje Čepičky k otevření síně Sovětské armády na Vítkově. *Rudé právo* 35, 1955, č. 126, s. 2 (tato a násl. citace).

⁵¹⁷ Anna Jirásková. Praha splácí dluh Aloisi Jiráskovi. *Nová Praha* 54, 1951, č. 14, s. 257. K osazení bronzové sochy došlo teprve 18. června 1960.

⁵¹⁸ *Klement Gottwald o Jiráskovi.* Praha 1951.

⁵¹⁹ *Náš je Jirásek! Slavnostní otevření Jiráskova musea v letohrádku Hvězda.* *Lidové noviny* 59, 1951, č. 208, s. 1.

stát symboly definitivního „odčinění“ dávné porážky, překonání doby „temna“ ve prospěch šťastné přítomnosti, k níž národ dospěl pod vedením KSČ a záštitou Sovětského svazu.

29. září 1951 byl veřejnosti za zvuku fanfár předán nový most Jana Švermy spojující Revoluční třídu s levobřežní komunikací vedoucí po Nábřeží Kapitána Jaroše do Holešovic (Obr. 37). V místech visutého Štefánikova mostu ze šedesátých let 19. století (původně nazvaného po Františku Josefovi I.) navrhli projektanti Vlastislav Hofman, Oldřich Širc a Václav Dašek již roku 1941 železobetonovou alternativu. Její dlouho odkládaná výstavba začala teprve v roce 1949, po předchozím rozebrání původního mostu (1946–1947). Jak při otevření zmínil ministr stavebního průmyslu Emanuel Šlechta, k úspěšnému splnění termínů stavby přispělo i v českých podmínkách vůbec první použití trubkového lešení. Primátor Václav Vacek označil obětavou práci zúčastněných techniků a dělníků za nejlepší uctění památky Jana Švermy a zároveň zdůraznil, že „slavná cesta přebudování našeho hlavního města“ dokončením mostu teprve začíná a bude i nadále vyžadovat zapojení všech občanů: „*Těším se už dnes na to, jak budeme stavět glajchy a přestřihovat rudou stužku na dalších ještě větších a krásnějších stavbách nové socialistické Prahy*“.⁵²⁰ Důraz na symboliku pozitivní budoucnosti podpořilo i aranžmá akce: ministr s primátorem projeli po novém mostě tramvají v doprovodu pionýrů, ve druhém voze se první jízdy účastnily i děti na stavbě zaměstnaných dělníků. Na výstavbu mostu navázalo rozšíření přilehlých úseků nábřeží pod Letnou pro městskou hromadnou dopravu i pěší provoz.⁵²¹ Plně funkčním se most stal po zprovoznění navazujícího Letenského tunelu (26. září 1953).

9. prosince 1951 odhalil náměstek ministra školství Vojtěch Pavlásek v parku mezi Mánesovým mostem a Rudolfinem pomník malíře Josefa Mánesa. Plastiku vytvořil sochař Bohumil Kafka na základě soutěže České akademie věd a umění z roku 1929 a její definitivní verzi dokončil již v roce 1940. Osazení u příležitosti 80. výročí umělcova úmrtí provedl Ústřední národní výbor, řešení soklu zpracoval architekt Josef Havlíček. Podobně jako Alois Jirásek a Jan Neruda ve sféře literatury, byl i další z protěžovaných „klasiků“ českého umění prezentován jako vzor pro soudobou tvorbu v duchu socialistického realismu, vynikající schopností „*zobrazovat to, co umožňuje vývoj kupředu: člověka v práci a v boji*“.⁵²²

Uvedená čtveřice příkladů vhodně ilustruje typologickou šíři realizací, které během první poloviny padesátých let v prostoru Prahy probíhaly a podílely se na její deklarované socialistické

⁵²⁰ Most Jana Švermy – pomník naší doby. *Nová Praha* 54, 1951, č. 19, s. 370.

⁵²¹ V. Kolátor. Aby se Praha stala městem šťastných lidí. *Nová Praha* 55, 1952, č. 10, s. 160.

⁵²² Odhalení pomníku J. Mánesovi. *Rudé právo* 32, 1951, č. 291, s. 3.

proměně. Naprostou většinu z nich doprovázela výrazná publicita, dokončení se vesměs odehrávalo slavnostní formou za účasti zástupců stranických a vládních orgánů či městské správy. Jejich účel souvisel jak s bezprostředními problémy města a uspokojováním potřeb jeho obyvatel (dopravní infrastruktura, veřejná zeleň, bydlení), tak se širšími, lokální rámec přesahujícími požadavky reprezentace a legitimizace nového režimu, resp. s jeho politikou paměti (sídla politicky klíčových institucí, pomníky, památníky, muzea). Obě tyto roviny, funkční a reprezentační, byly přitom v mediálním diskurzu prezentovány jako rovnocenně nezbytné, neboť přestavba a výstavba socialistického města měly pečovat o potřeby nejširších vrstev společnosti a zároveň výtvarně a architektonicky „zrcadlit a zobrazovat tuto velkou a hrdinskou epochu“.⁵²³ Pro zvýšení socialistický charakter města byla proto vedle účelu realizovaných projektů (prospěch „lidu“) stejně důležitá i jejich vnější forma, která měla v duchu metody socialistického realismu vycházet z historických tradic starších slohových období.

4.3.5 Adaptace historického města: rekonstrukce, pomníky, muzea

Vzhledem k uceleně dochované struktuře pražské zástavby, která byla jen málo narušena důsledky války, zaujaly významnou část probíhajících stavebních prací rekonstrukce historických objektů. Jejich architektura poskytovala novým institucím vhodný a dostatečně reprezentativní rámec, který zpravidla doplnily pouze dílčí úpravy, emblémy nebo nová výtvarná díla s ideologicky odpovídajícími náměty. Tímto způsobem proběhla např. adaptace bývalé Gröbeho vily v Havlíčkových sadech na Ústřední dům pionýrů a mládeže Julia Fučíka, dokončená v roce 1952 podle projektu Pavla Smetany.⁵²⁴ Novou funkci zvýraznily ve výzdobě interiérů novorenesančního objektu, poškozeného 14. února 1945 během náletu na Prahu, některé doplňky, mj. emblém pěticípé hvězdy se srpem a kladivem vložený do kazetového stropu nad vstupním schodištěm (Obr. 43).

Historická struktura Prahy a dlouhodobě rozvíjené povědomí o jejích památkových hodnotách přirozeně vyžadovaly, aby vize socialistické přestavby města aktivně pracovala s re/interpretací jeho hmotného i nehmotného dědictví. Jestliže etabloující se komunistický režim všeobecně usiloval o „symbolické zakotvení v minulosti cestou propojení revolučního socialismu s příběhem

⁵²³ Archiv IPR, *Návrh plánu 1953 – technická zpráva*, s. 3. Obě roviny se v řadě případů přirozeně prolínaly, srov. např. objekt nového nádraží Praha-Smíchov podle projektu Jana Zázvorky a Jana Žáka, které začalo cestujícím sloužit na jaře 1955, a jehož odjezdovou halu doplnil téměř 40 metrů dlouhý sgrafitový pás Richarda Wiesnera na téma *Československý lid v životě, práci a výstavbě socialismu*. F. Kaucký. Nejmodernější nádraží v republice. *Večerní Praha* 1, 1955, č. 18, s. 4.

⁵²⁴ Dům radosti pražských pionýrů. *Nová Praha* 56, 1953, č. 20, s. 309.

národních dějin“, historické centrum hlavního města představovalo pro takto zaměřené snahy příhodný prostor.⁵²⁵ Poúnorovou politiku paměti, tedy záměrné a řízené re/konstruování minulosti za účelem legitimizace nového společenského řádu, potažmo integrace a mobilizace společnosti na jeho podporu, v padesátých letech rozhodující měrou podmínil narativ, který zformuloval roku 1946 Zdeněk Nejedlý v přednášce *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*.⁵²⁶ Jak již bylo zmíněno, z výkladové logiky tohoto široce citovaného textu vycházel ve svém proslvu o budoucnosti Prahy také Gustav Bareš.

Ve fyzickém prostoru města začaly konkrétní akce a projekty během padesátých let systematicky zvýrazňovat zejména odkaz dvou historických období, která Nejedlý vyzdvihl jako pokroková: husitství a národního obrození. Jejich pozitivní obraz v české kultuře se pochopitelně začal utvářet již dlouho před únorem 1948. Během padesátých let byly v jejich interpretaci „pouze“ zvýrazněny odlišné, ideologicky relevantní motivy, které je umožnily účinněji provázat s třetím tematickým okruhem, jehož připomínky se v pražském prostoru začaly uplatňovat: dějinami dělnického hnutí a komunistické strany. Husité byli aktualizováni jako lidoví bojovníci za spravedlivější sociální řád, vybraní umělci 19. století stylizováni do podoby společensky uvědomělých mistrů tvořících v sepětí s nejširšími lidovými vrstvami. Do takto konstruované historické linie pak byli coby přirození pokračovatelé zapojeni představitelé domácího i světového komunistického hnutí. Památky, pomníky a muzea připomínající osobnosti a události různých historických období tak měly dohromady vytvářet významově jednotný celek.

Husitskou vrstvu pražské topografie pomáhaly formovat zejména starší i nově realizované figurální pomníky a pamětní desky (Hus, Žižka), byť řada z nich se z rozmanitých technických a ekonomických důvodů dočkala osazení ve veřejném prostoru teprve s odstupem několika let.⁵²⁷ Opticky i symbolicky nejvýznamnějším projektem se ovšem stala obnova Betlémské kaple, jež byla po čtyřech letech stavebních prací otevřena 5. července 1954 za účasti zástupců vlády, ÚV KSČ, primátora, delegací „*husitských měst*“ Tábora, Hradce Králové a Husince a především hlavního iniciátora a garanta celé akce, ministra bez portfeje Zdeňka Nejedlého. Projekt architekta

⁵²⁵ V. Sommer, *Angažované dějepiscectví*, s. 97.

⁵²⁶ Z. Nejedlý, *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*. K obecnější charakteristice politiky paměti Edgar Wolfrum. *Geschichte als Waffe: Vom Kaiserreich bis zur Wiedervereinigung*. Göttingen 2001, s. 5–6.

⁵²⁷ K. Svoboda, O památníky husitským bojovníkům. *Literární noviny* 3, 1954, č. 2, s. 2. Např. odhalení pomníku Jana Husa na nádvoří Karolína, chystaného od konce čtyřicátých let, proběhlo po mnohaleté práci sochaře Karla Lidického a dokončení druhé etapy stavební obnovy univerzitního areálu až v roce 1959. Leoš Nebor. V sochařově dílně. *Večerní Praha* 3, 1957, č. 9, s. 1. V případě pomníku Jana Želivského, osazeného roku 1960 před Novoměstskou radnicí, byla využita plastika Jaroslavy Lukešové zhotovená původně v roce 1952 pro jeden z výstavních sálů Muzea Klementa Gottwalda.

Jaroslava Fragnera a statika Bedřicha Hacara zaujal v kontextu poúnorové výstavby Prahy velmi atypickou pozici (Obr. 38-40). Na základě archeologického a stavebně historického průzkumu, zčásti započatého již v meziválečném období, došlo k téměř kompletní novostavbě objektu, který z mapy města zmizel již v roce 1786 (dochována zůstala jen menší část obvodových stěn). Obnovou „vzácného historického památníku“ se představitelé KSČ (podobně jako na Vítkově) aktivně přihlásili k tradici husitství coby „jednoho z nejvýznamnějších úseků národních dějin“.⁵²⁸

Nákladná rekonstrukce sakrálního objektu v centru Prahy schválená vládním usnesením z 30. července 1948 a realizovaná pod patronátem vrcholných komunistických politiků se ve zpětném pohledu jeví jako historický paradox. V době vzniku nicméně představovala pouze jeden ze široké škály projevů, jimiž do veřejného prostoru pronikal oficiální, výrazně sekularizovaný výklad husitské tradice.⁵²⁹ Sám Nejedlý v proslovu při otevření obnovenou památku důsledně reinterpretoval jako „první velký sál, shromaždiště lidu“, v němž měl Hus svými kázáními bojovat proti ekonomické a politické moci církve, a výslovně podotkl, že „kaplí v tom smyslu [...], jak se tomu aspoň u nás i všeobecně rozumí, Betlem naprosto nebyl“.⁵³⁰ Tomuto výkladu odpovídaly i konkrétní prvky realizovaného projektu. V interiéru nebyl instalován oltář a s výjimkou rekonstrukce kazatelny ani jakýkoli další kostelní mobiliář. Stěny byly dle Nejedlého výběru pokryty zvětšenými iluminacemi z Velislavovy bible, Richenthalovy kroniky a Jenského kodexu, který v roce 1951 věnoval Československu při státní návštěvě prezident Německé demokratické republiky Wilhelm Pieck.⁵³¹ Dokončená stavba nebyla předána do užívání žádné z církví, nýbrž zpřístupněna jako svérázný historický památník, v jehož interiéru návštěvníci vedle upomínek na Jana Husa našli rovněž (dodnes dochovanou) pamětní desku Zdeňku Nejedlému (Obr. 41).

Komemorace kulturních osobností národního obrození se do prostoru města nepromítala jen skrze výše zmíněné pomníky, často navazující na starší, předúnorové záměry.⁵³² Pevné místo Jana Nerudy v dobovém oficiálním kánonu se odrazilo rovněž v opravách jeho dlouholetého bydliště,

⁵²⁸ Slavnostní otevření Betlémské kaple. *Obrana lidu* 8, 1954, č. 162, s. 1.

⁵²⁹ K šíři poúnorové politické instrumentalizace husitství detailně J. Randák, *V záři rudého kalicha*.

⁵³⁰ Betlémská kaple slavnostně předána našemu lidu. *Rudé právo* 34, 1954, č. 185, s. 1; Z. Nejedlý, *Husův Betlem a náš dnešek*. Praha 1954, s. 14 a 17.

⁵³¹ Vladimír Denkstein. Husitský kodex z Jeny. *Rudé právo* 31, 1951, č. 255, s. 2.

⁵³² Praha splácí svůj dluh. *Nová Praha* 54, 1951, č. 16–17, s. 304; František Steiner. Nové plastiky obohacují hlavní město. *Lidová demokracie* 8, 1952, č. 308, s. 3. Vedle Nerudy a Mánesa získala svůj pomník také Božena Němcová (odhalen 28. června 1955 na Žofíně). Dlouholeté přípravy oddálily osazení zmíněné sochy Aloise Jiráska a také Jaroslava Vrchlického v Lobkovické zahradě (18. června 1960). Další pomníky zůstaly v plánech a modelech (František Škroup ve Strahovské zahradě, Jiří Wolker zvažovaný pro park před libeňským zámkem).

malostranského domu U Dvou slunců (1952–1953).⁵³³ Kulturně historická vazba na osobnost Josefa Mánesa zase sehrála významnou úlohu při výběru prvního obytného domu pražské památkové rezervace, který byl v letech 1952–1953 kompletně rekonstruován. Šlo o staroměstský dům U Censorů poblíž Anežského kláštera, klasicistně přestavěný objekt na gotických základech, v jehož střešním altánu měl v první polovině 19. století malířský ateliér Mánesův otec Antonín (rodina bydlela ve vedlejším domě čp. 799, kde se slavný malíř narodil). Projekt architekta Rudolfa Ječného adaptoval interiéry na deset jedno- a dvoupokojových bytů s ústředním vytápěním a stal se jedním z mediálně skloňovaných příkladů přizpůsobování historického města „novému životu“.⁵³⁴ Tradiční sepětí národně historického narativu s kanonizovanými autory a díly domácí literatury demonstrovala stálá expozice Památníku národního písemnictví, otevřená 8. května 1953 v interiérech rekonstruovaného Strahovského kláštera.⁵³⁵

Nově (re)konstruovanou tradici „*dělnického revolučního hnutí*“ začaly v pražském veřejném prostoru poprvé systematictěji připomínat pamětní desky instalované pražským národním výborem ve spolupráci s čerstvě založeným Ústavem dějin KSČ v letech 1951 a 1952 v rámci oslav 30. výročí založení komunistické strany na budovách spojených s její historií. Řada dalších následně přibývala u příležitosti výročí konkrétních osobností. Slavnostní akty prováděli za účasti občanů obvykle primátor nebo funkcionáři městských stranických organizací; obsah jejich projevů následně šířily zprávy v denním tisku. Pamětní deska byla odhalena např. spoluzakladateli české sociální demokracie Ladislavu Zápotockému (12. ledna 1952 v místě jeho rodného domu v Haštalské ulici) nebo meziválečné komunistické novinářce a pražské zastupitelce Jožce Jabůrkové (30. července 1952 na domě čp. 1845 v Biskupcově ulici).⁵³⁶ 25. února 1953 byla osazena deska pod balkonem paláce Kinských na Staroměstském náměstí spojeným s Gottwaldovým projevem v únoru 1948.⁵³⁷ V březnu téhož roku přibyla mramorová deska také na domě čp. 16 v Truhlářské ulici, kde během svých pražských pobytů v letech 1874 a 1875 bydlel Karl Marx.⁵³⁸ Neuskutečněny naopak zůstaly – s výjimkou gigantického Stalinova sousoší na Letné – zamýšlené figurální pomníky. Veřejné soutěže připravované počátkem padesátých let pro

⁵³³ *Rekonstrukce historických měst: Sborník prací Státního ústavu pro rekonstrukci památkových měst a objektů v letech 1949–1954*. Praha 1956, s. 67.

⁵³⁴ Mánesův dům s věžičkou. *Lidová demokracie* 10, 1954, č. 203, s. 1; Jan Mannsbarth. Moderní byty ve staletých památkách. *Nová Praha* 57, 1954, č. 6, s. 96–97.

⁵³⁵ Alois Kubiček a kol. *Památník národního písemnictví na Strahově*. Praha 1954.

⁵³⁶ Slavnostní odhalení pamětní desky Ladislavu Zápotockému. *Nová Praha* 55, 1952, č. 2, s. 24; Slavnostní odhalení pamětní desky soudružky Jožky Jabůrkové. *Rudé právo* 32, 1952, č. 199, s. 1.

⁵³⁷ Odhalení pamětní desky na Staroměstském náměstí. *Nová Praha* 56, 1953, č. 5, s. 77.

⁵³⁸ *Nová Praha* 56, 1953, č. 8, s. 127.

sochy Jana Švermy, Julia Fučíka a Klementa Gottwalda byly nakonec odloženy a do fáze realizace dospěly teprve v pozdějších dekadách.⁵³⁹

Významným nástrojem stranické politiky paměti se v první polovině padesátých let stala také specializovaná muzea věnovaná Vladimíru Iljiči Leninovi (otevřeno 21. ledna 1953), počátkům dělnického hnutí v českých zemích (4. dubna 1953) a Klementu Gottwaldovi (23. listopadu 1954).⁵⁴⁰ Zatímco Leninovo muzeum nabízelo stalinistický výklad světového revolučního hnutí, Gottwaldovo muzeum zpracovávalo historii „*revolučních bojů*“ v československém rámci a chronologické posloupnosti od husitství až po soudobé budování socialismu. Všechny tři nové instituce, založené na základě vládních usnesení z roku 1952 a spravované Ústavem dějin KSČ, byly umístěny v adaptovaných historických objektech. Provedené rekonstrukce využily jejich dochovanou architekturu jako žádoucí reprezentativní rámec nových expozic a ideologických narativů. Stavební akce, probíhající pod dozorem orgánů památkové péče, se zároveň stávaly (slovy primátora Václava Vacka) „*dalším z nesčetných dokladů, jak naše strana a vláda ve spolupráci s národními výbory pečují o obnovu vzácných historických památek, jak je probouzejí z dlouhého spánku a odevzdávají je pracujícím lidu*“.⁵⁴¹

Leninovo muzeum zaplnilo Lidový dům v Hybernské ulici, původně barokně klasicistní palác, spjatý od roku 1907 s činností československé sociálně demokratické strany a do značné míry i se vznikem KSČ. Jeho symbolický status byl odvozován od bouřlivých událostí tzv. boje o Lidový dům v roce 1920, při nichž došlo ke střetům mezi znepřátelenými křídly uvnitř sociální demokracie, a zejména od VI. sjezdu Sociálně demokratické dělnické strany Ruska v lednu 1912, jemuž osobně předsedal Lenin. Jednací místnost konference byla veřejnosti po úpravě a instalaci poprvé zpřístupněna (pod názvem Leninova síň) již v květnu 1945. Muzeum počátků dělnického hnutí bylo instalováno ve čtyřech místnostech někdejšího zájezdního hostince U Kaštanu v Břevnově, kde byla 7. dubna 1878 založena Československá sociálně demokratická strana. Gottwaldovo muzeum, koncipované původně obecněji jako Muzeum revolučního hnutí, bylo umístěno do bývalého sídla Městské spořitelny pražské v Rytířské ulici, které v roce 1950 získal do užívání Ústav dějin KSČ.

⁵³⁹ Švermův pomník na předpolí stejnojmenného mostu (Antonín Nykl, návrh 1959, odhalen 10. 11. 1969), Gottwaldův pomník v parku na nábřeží u budovy ÚV KSČ (Viktor Dobrovolný, odhalen 22. 2. 1973), Fučíkův pomník před vchodem do Parku kultury a oddechu (Miloslav Šonka, odhalen 21. 9. 1979).

⁵⁴⁰ V. Sommer, *Angažované dějepisectví*, s. 72–97.

⁵⁴¹ Otevření Musea počátků českého dělnického hnutí. *Rudé právo* 33, 1953, č. 95, s. 2.

Architekturu Lidového domu pro nový účel zřetelně přeznačila zejména vložená výtvarná díla (Obr. 42): cyklus bronzových reliéfů s výjevy z Leninova života a z dějin Vsesvazové komunistické strany bolševiků, osazený do slepých arkád přízemí (dílo kolektivu Svaty Hajerové, Ireny Sedlecké, Ludvíka Kodyma a Vendelína Zdrůbeckého, 1953) a šestice pískovcových soch bojovníků Velké říjnové revoluce, umístěná na atiku paláce (1955).⁵⁴² V případě reprezentativního neorenesančního paláce spořitelny byla ideová náplň budovy zvýrazněna primárně v interiérech. Již ve vestibulu doplnily novorenesanční štukovou dekoraci stropu dekorativně provedené iniciály KG a především monumentální freska Vojtěcha Tittelbacha s emblémem pěticípé hvězdy, srpů a kladiva a s alegorickými figurami Průmyslu (dělník) a Zemědělství (rolnice) doprovázenými dvojicí pionýrů (Obr. 44).⁵⁴³ Řada obrazů, soch a bust se v interiérech muzea objevila také v úloze exponátů.

Zamýšlenou funkci stranických muzeí výstižně načrtl při otevření posledního z nich ministr Zdeněk Nejedlý: „*Muzeum je živým památkem, v němž náš lid bude čerpat sílu z bohatých pramenů našich dějin. V boji za socialismus, který náš lid vede, je třeba stále připomínat, jaké k tomu máme prostředky a zbraně. Muzeum Klementa Gottwalda bude takovou zbraní a pomocníkem, neboť podává věrný obraz o zápase o lepší život, který náš lid začal již před 500 lety.*“⁵⁴⁴ Muzeum Klementa Gottwalda v řadě ohledů završovalo dosavadní snahy o propojení tradičního národního příběhu českých dějin se stalinskou interpretací socialismu zdůrazňující osobnosti revolučních vůdců. Politika paměti měla účinně napomáhat výchově nového člověka, který bude „*hrdě, husitsky chrabře a gottwaldovsky rozhodně bojovat za lepší život v socialismu*“.⁵⁴⁵ Vybraným tradicím a prvkům historického dědictví byla přiřazena úloha zásadního zdroje posilujícího aktivní práci pro přítomnost i budoucnost. Otevření muzea v den nedožitých Gottwaldových narozenin 23. listopadu 1954 bylo zároveň poято jako deklarace věrnosti odkazu zesnulého vůdce a potvrzení správnosti jeho politické linie. V téže době pozvolna nastávající politické změny však měly zanedlouho zpochybnit nejen tuto zdánlivě neotřesitelnou linii, ale i dosud stabilně rozvíjenou vizi budoucnosti hlavního města.

⁵⁴² František Dvořák. Relief na Leninově museu v Praze. *Květy* 4, 1954, č. 3, s. 15–16. Již 21. ledna 1949 doplnila historickou fasádu pamětní deska s Leninovou bustou v kanonizovaném ztvárnění sochaře Jana Laudy. Pracující lid Československa se přihlásil k odkazu V. I. Lenina. *Rudé právo* 29, 1949, č. 18, s. 1.

⁵⁴³ J. Kotalík. Nástrovní malba Vojtěcha Tittelbacha v Museu Klementa Gottwalda. *Výtvarná práce* 2, 1954, č. 25–26, s. 5. Další umělecké doplňky zamýšlené pro vnější fasády (sochy, sgrafito) zůstaly nerealizovány.

⁵⁴⁴ Cit. dle: *25 let Muzea Klementa Gottwalda*. Praha 1979, s. 6.

⁵⁴⁵ Slavnostní otevření Musea Klementa Gottwalda v Praze. *Rudé právo* 35, 1954, č. 325, s. 1.

4.3.6 Vrchol, odeznívání a proměna východisek (1954–1962)

Právě rok 1954 byl spojen s vyhodnocením soutěží na dva patrně nejrozsáhlejší záměry, které byly s deklarovanou socialistickou přestavbou Prahy v padesátých letech spojeny. V únoru ohodnotila porota návrhy na novostavbu Ústředního domu armády, kterou ministerstvo národní obrany vedené Alexejem Čepičkou zamýšlelo se souhlasem politbyra ÚV KSČ umístit na nedokončené severozápadní straně Vítězného náměstí v Dejvicích, původně určené pro dostavbu meziválečného areálu ČVUT. Do vyzvané soutěže, vyhlášené symbolicky 9. května 1953, se zapojilo deset týmů, nejvyšší cena byla udělena projektu Pavla Bareše, Jaroslava Kándla, Jiřího Kadeřábka a Karla Pragera, kteří byli následně pověřeni zpracováním definitivního projektu. Maximalistické stavební zadání převedli do podoby monumentálního areálu s dominantní sedmdesátimetrovou věží, jehož neoklasicistní forma vědomě zohledňovala soudobé sovětské, resp. moskevské architektonické předobrazy. Veřejnosti byl vítězný návrh představen v rámci dvou výstav a doprovodných článků v tisku.⁵⁴⁶

Od 1. dubna do 5. listopadu 1954 probíhala vyzvaná soutěž na areál nově založené Vysoké školy stranické při ÚV KSČ situovaný na pankráckou pláň na předpolí budoucího nuselského mostu. Reprezentativní stavba měla vytvořit nejen centrum plánovaného pankráckého obvodu, ale díky dominantní poloze rovněž sebevědomě vstoupit do dálkových pohledů a doplnit tradiční kompoziční triádu Pražského hradu, Vyšehradu a Vítkova. Politicky přísně sledovaný a komplikovaný proces třífázové soutěže byl zakončen udělením první ceny návrhu architektů Jiřího Gočára a Jiřího Albrechta.⁵⁴⁷ Také v tomto případě získal rozsáhlý komplex s několika nádvořími vznosné klasicizující tvarosloví doplněné výtvarnou výzdobou; porota nicméně upřednostnila řešení bez věžové vertikály. Usnesení politbyra ÚV KSČ stanovilo termín zahájení stavby na první čtvrtletí roku 1956.

Z hlediska počtu připravovaných a dokončovaných projektů dosáhlo stalinské budování Prahy před polovinou padesátých let pomyslného vrcholu. Ačkoli v letech 1953 a 1954 vizi Prahy jako socialistického města jasně manifestovaly zmíněné prestižní akce, začala současně pod vlivem měnící se politické situace vyvolané úmrtími Stalina a Gottwalda v březnu 1953 pozvolna ztrácet dosavadní ideologickou i ekonomickou oporu a v návaznosti na to zčásti proměňovat svůj obsah.

⁵⁴⁶ Výstava architektonické práce. *Lidová demokracie* 10, 25. 3. 1954, s. 3; Pavel Kypr. Nové ohnisko našeho života. *Svět práce* 4, 1954, č. 13, s. 11.

⁵⁴⁷ Soutěž na návrh Vysoké stranické školy. *Výtvarná práce* 2, 1954, č. 7, s. 4; Architektonická soutěž na ideový návrh Vysoké stranické školy při Ústředním výboru Komunistické strany Československa. *Architektura ČSR* 14, 1955, č. 1–2, s. 3–58.

7. prosince 1954 zpochybnil dosavadní praxi sovětské architektury a stavební výroby nový první tajemník strany Nikita Sergejevič Chruščov. V referátu *O širokém zavádění průmyslových metod, zlepšení kvality a snižování nákladů ve stavebnictví*, který přednesl na všesvazové poradě stavařů, se ostře vymezil vůči ne hospodárnosti a nedostatečnému tempu nové výstavby, které způsobovaly „ničím neopodstatněné věžové nástavby, nejrůznější dekorativní sloupoví a loubí a jiné architektonické zbytečnosti, převzaté z minulosti“.⁵⁴⁸ Jako rozhodující parametry socialistické výstavby měst zdůraznil Chruščov hospodárnost, rychlost a efektivitu, k nimž měly přispět důkladnější zprůmyslnění stavební výroby a důsledná typizace projektů. Dosavadní důraz na výtvarné aspekty architektury a urbanismu, odvozované z principů socialistického realismu, naopak z horizontu politického a expertního rozhodování zcela vyloučil.

V reakci na sovětské dění přijal ÚV KSČ 12. října 1955 usnesení *O opatřeních ke zprůmyslnění a dalšímu rozvoji stavebnictví*, které obdobné aspekty vyzdvihlo také v československé praxi a do popředí (nejen) pražské výstavby poprvé naplno postavilo otázku bytů. Již během roku 1954 proběhly tiskem zprávy o výstavbě prototypu montovaného panelového domu v Ďáblicích, jehož fasádu ještě doplňovala povrchová ornamentální úprava, římsy a obloučková atika (Obr. 47).⁵⁴⁹ Soustavně pak novináři sledovali výstavbu prvních pražských panelových sídlišť v okolí ulic Herálecká a Antala Staška na Pankráci. Při prezentaci těchto „domů ze stavebnice“ již nehrála roli otázka historizujících dekorací (u dalších projektů postupně redukovaných), nýbrž „pokrokové metody“ a z nich vyplývající tempo výstavby.⁵⁵⁰ První zdejší dům si podle dobových údajů po jeho dokončení prohlédlo přes šest tisíc občanů. Motiv rozestavěného sídliště se stal vděčným námětem fotografů a v roce 1956 se objevil jako jeden ze symbolů „nové Prahy“ a druhého pětiletého plánu také na poštovní známce.

Posuny oficiální stranické linie se ve sféře architektury odrážely se zpožděním, které přirozeně vyplývalo z délky nezbytných projekčních a stavebních lhůt. Nejrozsáhlejší chystané záměry politické vedení po změně kurzu bez jakékoli publicity v tichosti opustilo. Pokračování prací na projektu Ústředního domu armády bylo odloženo již koncem roku 1954 a v roce následujícím zcela zastaveno poté, co vláda zamítla jeho zařazení do ekonomického rámce druhého pětiletého

⁵⁴⁸ Usnesení Ústředního výboru KSSS a Rady ministrů SSSR o odstranění zbytečností při projektování a provádění staveb. *Rudé právo* 36, 1955, č. 312, s. 4. Kompletní překlad projevu z konference vydal již v lednu 1955 Výzkumný ústav výstavby a architektury. *Diskuze o otázkách soudobé výstavby a architektury v SSSR. Díl I. a II.* Praha 1955.

⁵⁴⁹ Autorem nového konstrukčního systému byl Miloslav Wimmer. Srov. První panelová stavba. *Svobodné slovo* 10, 1954, č. 216, s. 3; Budeme vyrábět obytné domy v továrnách. *Svět v obrazech* 10, 1954, č. 50, s. 7.

⁵⁵⁰ Domy ze stavebnice. *Večerní Praha* 1, 1955, č. 19, s. 1; Panelové domy na Pankráci: Nová éra našeho stavebnictví? *Večerní Praha* 1, 1955, č. 36, s. 1.

plánu.⁵⁵¹ Vysoké stranické škole byl namísto zamýšleného komplexu na Pankráci po dohodě ministra vnitra Rudolfa Baráka a prvního tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného na jaře 1955 předán čerstvě dokončený objekt ústředního učiliště ministerstva vnitra na Veleslavíně, v němž zůstala až do roku 1989.⁵⁵²

U řady dalších, dlouhodoběji připravovaných projektů došlo k přepracování původní koncepce – např. od počátku padesátých let zamýšlené planetárium ve Stromovce bylo otevřeno roku 1960 po opakovaných změnách projektu, z něhož architekt Jaroslav Fragner postupně vypustil dekorativní výzdobu reagující na požadavky socialistického realismu.⁵⁵³ Komplikovanější situace nastávala v případě projektů, které se v době uvedených politických změn nacházely v pokročilé fázi realizace a výraznější změny u nich již nebyly možné. V pozici ideologicky nepohodlných symbolů se nedlouho po svém dokončení paradoxně ocitly také dva nejprestižnější uskutečněné projekty socialistické Prahy první poloviny padesátých let: Stalinův pomník na Letné a vojenský hotel ministerstva národní obrany v Podbabě.

Dokončený pomník J. V. Stalina byl odhalen za pomoci efektního nasvícení v podvečer 1. května 1955. Akce za účasti nejvyšších politiků, sovětského velvyslance, delegací ze spřátelených zemí a desetitisíců Pražanů proběhla v rámci velkolepých oslav 10. výročí osvobození ČSR. Sousoší sovětského vůdce se dvěma řadami postav znázorňujících sovětský a československý lid rámovaly bronzové flambony s planoucím ohněm. Hlavní řečník, náměstek předsedy vlády Václav Kopecký prezentoval mohutné dílo, které „*tak vysoko povznáší naše mysle*“, jako výraz celonárodního poděkování sovětským osvoboditelům a stabilní spolupráce obou států: „*Postavy tohoto sousoší zobrazují pevné přátelství, které dnes pojí československý lid a sovětský lid. Je to žulově pevné přátelství!*“ Opakovaně zdůraznil především trvanlivost a trvalost dokončeného díla, jemuž „*pro věky*“ vyhradil pevné místo v historickém celku „*Zlaté Prahy*“: „*vedle památníků historické slávy naší země a v blízkosti pražského Hradu, jenž je dnes symbolem vítězné moci našeho pracujícího lidu, bude tento pomník čnit do výše jako památník, vyznačující novou šťastnou socialistickou epochu naší vlasti*“.⁵⁵⁴ Po navazujícím proslovu sovětského velvyslance Nikolaje

⁵⁵¹ Vojenský historický archiv (VHA), f. Ministerstvo národní obrany (MNO) – 1955, k. 701, sig. 62/1/487.

⁵⁵² NA, KSČ-ÚV 19/7, a. j. 156, *Zpráva o stavu projektových prací pro výstavbu budovy Vysoké stranické školy při ÚV KSČ a o jejich přerušení*; NA, ÚV KSČ, Politické byro 1954–1962 (KSČ-ÚV 02/2), sv. 49, a. j. 66, bod 7, *Zpráva o plnění usnesení o předání budovy ústředního učiliště MV F. E. Dzeržinského pro účely Vysoké stranické školy při ÚV KSČ*, 30. 6. 1955. K náhradnímu objektu blíže Pavel Bareš. Škola s internátem v Praze-Veleslavíně. *Architektura ČSR* 1956, č. 7, s. 353–358. Jedná se o dnešní sídlo Fakulty tělesné výchovy a sportu Univerzity Karlovy.

⁵⁵³ Jan Táborský. Co je to? A kdy to bude? *Nová Praha* 59, 1956, č. 7, s. 10.

⁵⁵⁴ Projev náměstka předsedy vlády soudruha Václava Kopeckého. *Rudé právo* 35, 1955, č. 120, s. 3.

Firjubina převzal pomník jménem hlavního města do užívání a péče „jako nejvyšší drahý historický monument a jako ozdobu naší krásné stolice“ primátor Adolf Svoboda. O události informoval téměř veškerý tisk, nová dominanta pražského centra se objevila ve filmovém týdeníku, krátkém filmu režiséra Oldřicha Kříže, pamětní brožura i na téhož roku vydané poštovní známce (Obr. 45).

Již během následujícího roku však hojné zmínky o Stalinově pomníku z mediálního prostoru téměř vymizely. V únoru 1956 pronesl Nikita Chruščov na XX. sjezdu KSSS tajný referát *Kult osobnosti a jeho důsledky*, v němž tvrdě odsoudil metody a způsob vlády svého předchůdce. V nejvyšším československém vedení vyvolal nový sovětský kurz významné, byť spíše dílčí personální změny (zejména odvolání mimořádně vlivného Alexeje Čepičky a počátek oslabování pozice Václava Kopeckého). Silnější vlna destalinizace proběhla až v návaznosti na XXII. sjezd KSSS, který v říjnu 1961 rozhodl mj. o odstranění Stalinovy mumie z mauzolea na Rudém náměstí. Závěry sjezdu vzápětí projednalo listopadové plénum ÚV KSČ a uložilo politbyru provést sérii obdobných opatření, která by se vypořádala s projevy tzv. kultu osobnosti ve veřejném prostoru. Prezident a první tajemník Antonín Novotný v hlavním referátu jednoznačně konstatoval: „Stalinův pomník je svého druhu daní kultu osobnosti. Svým velikášstvím a bombastičností a především hlavní postavou je v rozporu jak se vřelostí a upřímností, tak s čistotou bratrských vztahů mezi naším a sovětským lidem. Odporuje politickému přesvědčení naší strany [...] i našemu hodnocení Stalinovy úlohy. A řečeno po pravdě, je v rozporu i s tradicemi našeho lidu a krásou Prahy.“⁵⁵⁵ Z prostoru hlavního města tím byl vyloučen klíčový symbol jeho poúnorové proměny, a to argumenty takřka dokonale protikladnými těm, které o několik let dříve provázely jeho výstavbu a odhalení.

Provoz nového Grandhotelu International v Dejvicích zahájila cestovní kancelář Čedok počátkem června 1957.⁵⁵⁶ Budovu s ústřední stupňovitou věží a honosně vybavenými interiéry převzala 1. dubna od původního stavebníka, ministerstva národní obrany, které zařízení pod názvem Družba provozovalo necelý půlrok. Ambiciózní projekt zamýšlený jako vojenské ubytovací zařízení byl realizován v letech 1950–1956 týmem architekta Františka Jeřábka. Jako první a jediný v Praze i celém Československu v praxi důsledně naplnil dobově skloňovaný

⁵⁵⁵ Dodržování leninských norem je základem života strany. *Rudé právo* 42, 1961, č. 324, s. 4.

⁵⁵⁶ Grandhotel Internacional od pondělka v plném provozu. *Večerní Praha* 3, 1957, č. 127, s. 1.

architektonický ideál výškové věžové stavby, byť v údolní lokalitě, jež byla pro podobné řešení zcela nevhodná.⁵⁵⁷

Zatímco ještě při dokončení hrubé stavby (1954) plnily stránky novin pochvalné zmínky o důstojné okrase města, kolaudace o dva roky později (a několik měsíců po odvolání hlavního iniciátora projektu, ministra Alexeje Čepičky) již větší pozornost nezbudila. Přestože se hotel stal po dokončení největším a nejluxusnějším zařízením svého druhu v Praze, jeho mediální i odborné přijetí zůstalo velmi vlažné a v prezentaci soudobé výstavby se prakticky neuplatnil. Zvolená architektonická forma i nákladnost výzdoby byly kritizovány jako neopodstatněné vybočení „z měřítka občansky ukázněné míry, která musí charakterisovat socialistickou architekturu“.⁵⁵⁸ V propagační brožůře národního výboru z roku 1962 byl objekt již zcela bez obalu označen za „daň scestným představám o socialistické architektuře“ spojeným „s prosazováním velikášství, bombastičnosti, honosnosti a falešné monumentality, s pojetím, které bylo podmíněno idejemi období kultu osobnosti“.⁵⁵⁹ Autor kritiky přitom takřka doslovně převzal pojmy z výše zmíněného oficiálního stranického stanoviska proneseného na adresu Stalinova pomníku.

K přehodnocování dosavadních priorit ve výstavbě socialistické Prahy přispěl vedle postupné politické diskreditace stalinismu a s ním spojené metody socialistického realismu významnou měrou také faktický krach prvního pětiletého plánu, jehož postupně navyšované cíle se ukázaly jako nesplnitelné. Počátek druhé pětiletky musel být posunut ve prospěch dvou konsolidačních ročních plánů až na rok 1956.⁵⁶⁰ V návaznosti na kroky nového sovětského vedení přistoupili představitelé KSČ v letech 1953–1954 k realizaci souboru politických a hospodářských opatření, označovaných jako Nový kurz, které směřovaly k ukončení dosavadní preference těžkého průmyslu ve prospěch zabezpečení pozvolného růstu životní úrovně obyvatel.⁵⁶¹ V kontextu Prahy se tento posun zřetelně odrazil již v obsahu a tónu publikovaných zpráv a reportáží. Oproti počátku padesátých let, kdy vize socialistického města spočívala zásadní měrou na takřka permanentní pracovní činnosti ve formě kolektivních brigád probíhající nad rámec běžného zaměstnání, začala

⁵⁵⁷ V. Klement. Naše první věžová stavba. *Svět práce* 4, 1954, č. 12, s. 11; První věžová stavba v Československu. *Mladá fronta* 10, 1954, č. 58, s. 3.

⁵⁵⁸ Karel Storch. Grandhotel International v Praze-Dejvicích. *Architektura ČSR* 16, 1957, č. 9, s. 475.

⁵⁵⁹ Jindřich Vávra. *Praha našich dnů*. Praha 1962, s. 31.

⁵⁶⁰ Václav Průcha a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 2. díl. Období 1945–1992*. Brno 2009, s. 290–291, 300.

⁵⁶¹ J. Knapík, Martin Franc, *Průvodce kulturním děním a životním stylem*, s. 29–32 a 605–606.

jednostranně mobilizační rétorika ustupovat důslednější reflexi otázek spojených s uspokojováním materiálních potřeb občanů a trávením jejich volného času.⁵⁶²

Změna orientace se začala (byť pomalu) promítat do nárůstu projektů zaměřených na sféru služeb a bydlení. V rámci vládou iniciovaného „zlepšení vzhledu centra hlavního města“ zpracovalo ministerstvo místního hospodářství ve spolupráci s pražským ÚNV počátkem roku 1954 návrh trojice nových zařízení umístěných do proluk na Václavském náměstí, vzniklých v důsledku spojeneckého náletu na Prahu v květnu 1945.⁵⁶³ Podle směrnic referátu pro výstavbu měly být budoucí objekty „řešeny způsobem odpovídajícím pohledové exponovanosti míst“, „mít ráz paláců s vysokou uměleckou hodnotou“.⁵⁶⁴ Původní záměr rychlé výstavby hotelu, obchodního domu a lahůdkářské velkoobchodní prodejny do konce následujícího, jubilejního roku 1955 nebyl dodržen, takže jednotlivé objekty byly do provozu předávány postupně.⁵⁶⁵

Jako první byl 7. července 1956 slavnostně otevřen Dům módy na nároží Krakovské ulice, zaměřený na prodej luxusních oděvů a textilních novinek (architekt Josef Hrubý).⁵⁶⁶ 29. června 1957 následoval Dům potravin v horní části náměstí naproti Národnímu muzeu, nabízející po vzoru sovětských velkoobchodů, tzv. gastronomů, prodej nejnovějších lahůdek, cukrovinek a potravinářských specialit ze zahraničí (architekti Maxmilian Gronwaldt a Jiří Chvatlina).⁵⁶⁷ Obě prodejny se staly výrazem částečné „rehabilitace veřejně přístupného luxusu“ a setkaly se s mimořádným zájmem Pražanů, který si udržely i v pozdějších letech.⁵⁶⁸ Jako poslední zahájil provoz 1. června 1958 za účasti ministrů stavebnictví Oldřicha Berana a zahraničního obchodu Richarda Dvořáka hotel Jalta, po dejvickém Internationalu teprve druhá poválečná novostavba tohoto typu v hlavním městě (architekt Antonín Tenzer).⁵⁶⁹ Reprezentativní objekt s průčelím obloženým travertinovými deskami a bohatou výzdobou interiérů se stal jedním z posledních dokončených projektů, které se ve svém výtvarném řešení vyrovnávaly s metodou socialistického realismu.

⁵⁶² Jak konstatuje Peter Heumos, kolem roku 1953/1954 došlo v českých podmínkách rovněž k zásadnímu útlumu a vyčerpání potenciálu údernického hnutí. P. Heumos, *Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví*, s. 44–45.

⁵⁶³ NA, ÚPV–T, k. 1577, inv. č. 4567, *Komplexní plán akcí ke zlepšení vzhledu centra hlavního města Prahy (podklad k 10. schůzi vládního výboru pro výstavbu hl. m. Prahy)*, 27. 4. 1954.

⁵⁶⁴ AHMP, MHMP II, Stavební odbor NVP (ÚNV), k. 37, inv. č. 249.

⁵⁶⁵ Nové stavby na Václavském náměstí. *Lidová demokracie* 10, 1954, č. 105, s. 3.

⁵⁶⁶ Dům módy otevřen a obležen. *Večerní Praha* 2, 1956, č. 161, s. 1.

⁵⁶⁷ Dnes premiéra Domu potravin. *Večerní Praha* 3, 1957, č. 151, s. 1.

⁵⁶⁸ J. Knapík, M. Franc, *Průvodce kulturním děním a životním stylem*, s. 32.

⁵⁶⁹ Otevření hotelu Jalta. *Rudé právo* 38, 1958, č. 150, s. 1.

Na přelomu padesátých a šedesátých let dosavadní vize Prahy jako socialistického města definitivně ztratila své původní ideologické opory. Ve fyzickém prostoru metropole se přitom tento obrat nejviditelněji projevil tam, kde budovatelský proces výše popsaným manifestačním způsobem začal, tedy na Letné. Pouhých pět let po dokončení Stalinova pomníku ohraničila letenské sady na opačné, východní straně budova, která svým vzhledem i funkcí výmluvně vyjádřila zásadní posun architektonického i politického diskurzu. Šlo o tzv. bruselskou restauraci, původně součást československého pavilonu na Světové výstavě Expo 1958 v Bruselu, jež byla v první polovině roku 1960 přenesena do Prahy (Obr. 46).⁵⁷⁰ Subtilní jednopatrový objekt architektů Františka Cubra, Josefa Hrubého a Zdeňka Pokorného s proskleným hliníkovým pláštěm stál v příkrém protikladu k donedávna prosazovaným historizujícím vzorům. Jeho výstavbu a otevření v době II. celostátní spartakiády přesto provázely všeobecně pochvalné reakce. Žurnalisté se shodovali, že jde o jednu z novostaveb, které „trvale zkrášlují tvář našeho hlavního města“ a rozšířením nabídky služeb přinášejí prospěch nejširší veřejnosti.⁵⁷¹ Zřetelný kontrast s nedalekým pompézním pomníkem ponechávali zcela bez komentáře.

Pozitivní mediální odezva, ale také státní cena, kterou projektový tým bruselského pavilonu obdržel v roce 1959, byly zásadním signálem, že specifičnost socialistického města není nadále nutné odvozovat z architektonických forem striktně odlišných od soudobé západní produkce. Opuštění principiálně odmítavého vztahu k jakýmkoli západním podnětům a inspiracím zapadalo do širšího kontextu poststalinské sovětské politiky vůči Západu, která během Chruščovovy éry začala nahrazovat nesmiřitelně konfrontační a militarizovaný slovník představou mírové soutěže vedené v oblastech vědy, výzkumu i životní úrovně. Kultivovaná restaurace s atraktivní vyhlídkou se rychle zařadila mezi stabilní symboly, jimiž se soudobá Praha hodlala nadále veřejně prezentovat, a které napříště nechyběly – po boku historických památek – ve většině vydávaných pragensií.⁵⁷² Stavby z první poloviny padesátých let spojené s estetikou socialistického realismu začaly naopak z tisku a oficiálních publikací pozvolna mizet.⁵⁷³

⁵⁷⁰ Šálek kávy s pěknou vyhlídkou na Prahu. *Nová Praha* 63, 1960, č. 14, s. 8. Samotný pavilon byl přenesen do prostoru Stromovky, kde stál až do požáru 25. října 1991.

⁵⁷¹ Radost posedět. *Nová Praha* 63, 1960, č. 14, zadní str. obálky.

⁵⁷² Srov. např. Karel Plicka. *Žijeme v Praze*. Praha 1964; K. Plicka, E. Poche. *7 procházek Prahou*. Praha 1966; J. Doležal, Jiří Burian. *Praha*. Praha 1983.

⁵⁷³ Srov. např. jubilejní publikaci Otto Růžička (ed.). *Praha, město svého lidu 1945–1965*. Praha 1965, ve které již symboly „nové socialistické Prahy“ představovala rozestavěná panelová sídliště (Invalidovna, Malešice, Červený Vrch), projekt nuselského mostu a „bruselská“ restaurace, zatímco ze stavební činnosti první poloviny padesátých let autoři zpětně vyzdvihli pouze architektonicky neutrální technická díla (Švermův most, Letenský tunel).

Kontrastní sousedství dvou letenských symbolů skončilo během října a listopadu 1962, kdy byl Stalinův pomník z pokynu ÚV KSČ sérií odstřelů a bez jakékoli zmínky v dobovém tisku zlikvidován. Otázku nového využití uvolněného prostoru v pohledově významné lokalitě měla projednat zvláštní komise složená z politiků, architektů, výtvarníků a techniků. Optimálním řešením se od počátku zdál být památník, jehož návrhy „*mohou vycházet z revolučních tradic našeho lidu i revolučních tradic Prahy z května 1945 a února 1948 a mají být v souladu s celkovým panoramatem hlavního města*“.⁵⁷⁴ Navzdory dalším politickým jednáním a zpracování konkrétních variant však k výstavbě objektu nakonec nedošlo.⁵⁷⁵

Současně s likvidací letenského pomníku bylo rozhodnuto o odstranění balzamovaného těla Klementa Gottwalda z mauzolea na Vítkově. „*Myslím, že tento způsob vystavování ostatků zasloužilého stranického představitele neodpovídá tradicím a citění našeho lidu,*“ uvedl v již zmíněném referátu na plénu ÚV KSČ v listopadu 1961 Antonín Novotný. „*Je také v nesouladu s leninským chápáním úlohy osobnosti a kolektivnosti vedení. Nijak neutrpí úcta ke Gottwaldově památce, bude-li jeho tělo uloženo na Vítkově stejným způsobem jako v případě ostatních předních bojovníků strany.*“⁵⁷⁶ 1. dubna 1962 došlo „*z technických důvodů*“ k uzavření mauzolea a 13. října téhož roku se bez okázalejší publicity otevřelo veřejnosti v nové úpravě, se zpopelněnými ostatky prezidenta přemístěnými do mramorového sarkofágu.⁵⁷⁷ Pomyslné odštížení Prahy od dosud platných politických symbolů tím bylo dokončeno. Spíše než o konci či rozpadu vize socialistického města je však již na tomto místě vhodné mluvit o její další postupné transformaci.

Provedený popis stalinského budování Prahy vedený po pomyslné chronologické ose dokládá hlavní rysy, které tento proces charakterizovaly. V krátkém, ale událostmi bohatém období první poloviny padesátých let vystupuje zřetelně do popředí zejména rozdílná dynamika politického dění (v Československu i SSSR) a vlastního urbanistického plánování a výstavby. Základní úkoly a mantinely vytyčovala poúnorové proměně metropole politická usnesení, kampaně a reorganizace. Nástup komunistického režimu na konci čtyřicátých let nejprve razantně přerámoval podmínky, v nichž architektura a urbanismus do té doby působily (znárodnění stavebnictví, reorganizace projektové práce, proklamace socialistického realismu). Již po několika

⁵⁷⁴ Dodržování leninských norem je základem života strany. *Rudé právo* 42, 1961, č. 324, s. 4.

⁵⁷⁵ Reprodukce návrhů viz *Letná*, s. 98–107.

⁵⁷⁶ Dodržování leninských norem, s. 4.

⁵⁷⁷ Upozornění návštěvníkům Národního památníku na Vítkově. *Rudé právo* 42, 1962, č. 88, s. 2; Uložení ostatků Klementa Gottwalda v Národním památníku na Vítkově. *Rudé právo* 43, 1962, č. 280, s. 1; Otevření Národního památníku na Vítkově. *Rudé právo* 43, 1962, č. 281, s. 4.

letech však nové mezinárodněpolitické změny, vyplývající ze Stalinova úmrtí, vyvolaly nutnost mnohá z přijatých ideologických východisek zásadně přehodnotit.

Architektura, urbanismus a výstavba odrážely toto tempo s přirozeným zpožděním. Mnohé realizace probíhající v prostoru města po Únoru 1948 představovaly oživení či dokončení starších záměrů, které nicméně vhodně korespondovaly (či přinejmenším nekolidovaly) s ambicemi a potřebami nového režimu (např. některé pomníky). Řada projektů v duchu socialistického realismu byla na druhé straně dokončována ještě koncem padesátých let (byť již za minimální, anebo kritické pozornosti médií), tedy na pozadí pozvolných politických proměn, jejichž počátek lze spojit již s roky 1953, resp. 1954.

Ústřední vizi Prahy jako socialistického města v období stalinismu rozvíjela a naplňovala typově široká škála akcí a projektů, včetně těch na první pohled marginálních. Nezastupitelnou úlohu sehrávaly ze symbolického, ale i ryze praktického hlediska mobilizační kampaně a pracovní brigády občanů, s jejichž pomocí mohla být řada záměrů rozběhnuta i v podmínkách omezených finančních zdrojů, které Praha získávala z centrálního rozpočtu. Nejen z ekonomických důvodů představovaly nedílnou součást budovatelského úsilí vedle novostaveb od počátku také rekonstrukce vybraných historických objektů a komplexů, které získávaly nové, zpravidla reprezentativní funkce (muzea, památníky, sídla významných institucí).

Dochovaná struktura města nebyla těmito jednotlivými zásahy vesměs negována, ale spíše doplňována, v dílčích případech „korigována“ a přivlastňována pro deklarovanou socialistickou vizi. Nový politický řád, zaštiťující se návazností na (vybrané) tradice, tak do prostoru historického města vstupoval do značné míry „přirozeně“ – socialistická vize byla rozvíjena v důvěrně známých kulisách, z jejichž symbolické hodnoty čerpala výraznou část vlastní legitimacy. Ani většina neambicióznějších záměrů, které měly do městského prostoru vstoupit (Stalinův pomník, ústřední shromažďovací prostor, Ústřední dům armády), nebyla navzdory přehnaným proporcím koncipována jako naprosté popření dosavadní topografie, ale spíše její razantní posílení a monumentalizace.⁵⁷⁸ Míra jejich radikality byla ovšem schopna vyvolat pochybnosti či odpor ze strany části expertů i běžných občanů (viz závěrečnou kapitolu *Sovětské vzory a/nebo národní tradice*).

V dobové mediální prezentaci působil vysoký počet akcí navzdory své různorodosti dojmem jednotné a centrálně řízené aktivity; v reálné praxi však jednotlivé záměry důslednější koordinaci

⁵⁷⁸ Na tento aspekt upozorňuje M. Marek, *Sozialismus in der alten Stadt*, s. 42.

často postrádaly. V roce 1952 si architekt Bohumil Hypšman v kritickém komentáři výše zmíněné výstavy *Budování socialistické Prahy* na Staroměstské radnici povšiml, že vystavené půdorysy připravovaného náměstí Budovatelů počítají s rozsáhlými demolicemi zástavby v okolí náměstí Republiky a mj. také s novostavbou na místě Lidového domu v Hyberské ulici, který byl přitom v té době již nákladně adaptován pro Muzeum V. I. Lenina.⁵⁷⁹ Jiné prezentované záměry opatrně zpochybnil s upozorněním, že se jedná spíše o úvahy a studie, které nemají oporu ve vznikajícím územním plánu.

Hlavní příčinou podobných, v dobovém kontextu nikoli ojedinělých situací byl vysoký počet aktérů, kteří do přestavby města promlouvali a zasahovali. Každý jednotlivý projekt i rozsáhlejší akce, které byly na stránkách tisku nebo v příležitostných publikacích automaticky kladeny vedle sebe, představovaly výsledek iniciativy a vyjednávání řady institucí a jednotlivců s různou mírou vlivu. Právě jejich konkrétní pravomoci a vzájemné, ne vždy bezkonfliktní interakce nakonec rozhodující měrou určovaly, jakým způsobem a v jaké míře získá poúnorová Praha zamýšlenou novou tvář.

⁵⁷⁹ Bohumil Hypšman. Výstavba socialistické Prahy. *Ochrana památek: Věstník Klubu Za starou Prahu a jeho odborů* 27, 1952, č. 4, s. 28.

5 Praha padesátých let jako socialistické město: Aktéři a instituce

Mediální diskurz, o jehož rekonstrukci se opíral popis pražského dění v předcházející kapitole, vytvářel poměrně harmonický obraz a připravované záměry ani probíhající výstavbu až do pozvolného politického obratu v polovině padesátých let v zásadě nijak neproblematizoval. Iniciátory, garanty a realizátory zamýšlené proměny Prahy představovali v pojetí formulovaném v prosinci 1950 Gustavem Barešem jednoznačně „komunisté“. Tuto kolektivní entitu, zahrnující vrcholné funkcionáře i řadové stranické pracovníky, implikoval v jeho projevu nevyjádřený podmět („my“).⁵⁸⁰

V kontextu dobové propagandy dávala podobná rétorika smysl, neboť podporovala žádoucí představu o jednotě politického vedení a jeho sepětí s neméně jednotnou společností, která organizovaným kolektivním úsilím plní vytyčené úkoly. Z analytického hlediska je však nezbytné tento obecný plurál překročit, aby rozbor pražského dění padesátých let nezůstal uzavřen v povšechných konstatováních („plánovalo se“, „bylo postaveno“) nebo reduktivních schématech („*bezmezná megalomanství nových vládců sovětizovaného města*“).⁵⁸¹ Obsahem této kapitoly proto bude vymezení hlavních aktérských skupin, jejich pravomocí, vzájemných vztahů a podílu na výstavbě socialistické Prahy. Protože tento proces byl v rozhodující míře otázkou architektury, urbanismu a stavebnictví, zůstane pozornost i nadále koncentrována převážně kolem těchto disciplín.

Výstavba města představovala komplexní proces, na němž participovala řada skupin, institucí i jednotlivců. Podchycení alespoň těch hlavních umožňuje vyhnout se úskalí, k němuž výklad dobového dění v období padesátých let nezřídka tíhne, tedy k dualitě konkrétních jedinců a anonymní, shora uplatňované „moci“. Ve funkčním pojetí Michela Foucaulta lze moc nahlížet nikoli jako přímo působící sílu (tím méně jako synonymum násilí), nýbrž jako strategii a jednání působící na jednání druhých, které „*podněcuje, ovlivňuje, odvádí, usnadňuje či ztěžuje, rozšiřuje či omezuje, činí více či méně pravděpodobným; v extrémním případě zabraňuje či zakazuje absolutně*“.⁵⁸² Vize socialistické Prahy byla v tomto smyslu utvářena v asymetrické síti mocenských ohnisek, v jednání mezi škálou aktérů, kteří se v nestejně míře, nicméně všichni

⁵⁸⁰ G. Bareš, V. Krutina, *Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu*, s. 19 an.

⁵⁸¹ B. Soukupová, *Paměť sovětizovaného města (příklad Prahy)*, s. 50.

⁵⁸² M. Foucault, *Subjekt a moc*, s. 216.

dohromady a ve vzájemných interakcích podíleli na jejím formování, aniž by některý z nich zůstal pouze „bezmocný“.

5.1 Politici

Při popisu Generálního plánu přestavby Moskvy, který se ve třicátých letech stal příznačným emblémem sovětského urbanismu, vymezuje Katerina Clark jako jeho hlavní odlišnost oproti obdobným modernizačním projektům ve velkých evropských městech silný kontrolní zájem komunistické strany na utváření vzhledu města, opřený o velmi autoritativní řídicí strukturu politických institucí. Z nich nejdůležitější byla od roku 1932 Architektonicko-plánovací komise (Architekturno-Planovoj Komitet, Archplan) složená ze zástupců městského sovětu a moskevské stranické organizace v čele s prvním tajemníkem Lazarem Kaganovičem, která odpovídala za zhotovení Generálního plánu města.⁵⁸³ Roku 1943 byl pak při Radě komisařů SSSR zřízen zvláštní Vládní výbor pro záležitosti architektury s celostátní působností.⁵⁸⁴

Také pro první léta etablovaného se komunistického režimu v Československu byla charakteristická snaha o nastavení mocenských mechanismů umožňujících důsledně centralizované řízení a kontrolu veškerých oblastí života společnosti, které by byly realizovány za pomoci systému tzv. převodových pák.⁵⁸⁵ Plánování a výstavba hlavního města nicméně představovala velmi komplexní, vnitřně strukturovanou problematiku přirozeně vyžadující participaci řady institucí a zahrnující aspekty hospodářsko-technické, ale také výtvarné, reprezentační a symbolické. Z politického hlediska tím zasahovala do kompetencí jak ekonomických, tak kulturních rezortů, jejichž priority nebyly zdaleka vždy ve vzájemném souladu. Již tato skutečnost v praxi zásadním způsobem podmiňovala efektivnost jakýchkoli snah celý proces jednotně řídit.

Systém výkonných a kontrolních institucí, v jejichž gesci se ocitaly architektura a urbanismus, kromě toho během padesátých let procházel (tak jako řada jiných sfér) komplikovaným procesem takřka permanentní reorganizace.⁵⁸⁶ Jak už bylo zčásti naznačeno v kapitole *Plán*, organizace územního plánování i výstavby měst spadala postupně pod Státní úřad plánovací a ministerstva techniky, stavebního průmyslu (od 1950), stavebnictví (od 1952), vnitra (od 23. června 1953)

⁵⁸³ K. Clark, *Moskva, čtvrtý Řím*, s. 145–146.

⁵⁸⁴ Václav Šantrůček. Diskuse o sovětské architektuře. *Svět Sovětů* 11, 1948, č. 40, s. 7.

⁵⁸⁵ J. Knapík, M. Franc, *Průvodce kulturním děním a životním stylem*, s. 757.

⁵⁸⁶ Nadměrnou byrokratizací a nepřehledností organizačních a plánovacích předpisů kritizoval po odeznění stalinismu např. O. Nový. O nové cesty naší architektury. *Výtvarná práce* 4, 1956, č. 7, s. 4.

a místního hospodářství (od 11. září 1953). V lednu 1956 byla celá agenda převedena na nově vytvořený úřad Ústřední správy bytové a občanské výstavby, dva roky nato ji převzal nadřízený Státní výbor pro výstavbu fungující původně při předsednictvu vlády.⁵⁸⁷ Tyto státní orgány měly přitom na starosti pouze technickou a koordinační stránku výstavby, především z hledisek rychlosti, efektivity a hospodárnosti. Otázky spojené s výtvarnými aspekty, a tedy i ideologickým potenciálem architektury, stejně jako v pražském prostředí zásadní ochrana památek náležely do sféry kulturní politiky, konkrétně do formální kompetence ministerstva školství, věd a umění (1948–1953) pod vedením Zdeňka Nejedlého. V rámci širších kulturně politických otázek nebo naopak jednotlivých konkrétních projektů se ovšem k „ideovým“ aspektům výstavby Prahy příležitostně vyjadřovalo také ministerstvo informací a na počátku dekády rovněž Kulturně propagační oddělení ÚV KSČ coby příslušný nejvyšší stranický orgán.

Oficiální politická linie KSČ, která posléze rozhodujícím způsobem podmínila výstavbu a architekturu Prahy, ale také dalších měst, byla na celostátní úrovni nastavena již na konci čtyřicátých let ve dvou paralelních a vzájemně ne zcela kompatibilních směrech. Ani jedno z usnesení se přitom paradoxně netýkalo přímo architektury, přestože její další vývoj zásadně podmínilo. Na jedné straně směřovala pozornost nejvyšší stranických orgánů do oblasti stavebnictví, tj. praktické organizace stavební výroby, jejíž efektivní nastavení bylo nezbytné pro obnovu poválečného státu. Protože stavební průmysl prošel oproti jiným hospodářským odvětvím znárodněním teprve v dubnu 1948 a v rámci dvouletého plánu výrazně zaostal za předpokládanými výsledky, byla v souvislosti s počátkem první pětiletky přijata řada opatření, aby se podobná situace neopakovala. Během jara 1949 potvrdily ÚV KSČ i vláda jako základní principy dalšího rozvoje stavebnictví jeho zprůmyslnění, typizaci a standardizaci včetně nezbytného výzkumu dalších možností těchto metod, které měly plánovanou výstavbu rozhodujícím způsobem zrychlit a zlevnit.⁵⁸⁸ Pro architekturu znamenaly tyto kroky součást zásadního přenastavení jejich základních parametrů, které nicméně probíhalo ve shodě a součinnosti s vedoucími představiteli profesní komunity architektů.

⁵⁸⁷ O. Nový. Čtvrtstoleté jubileum založení Stavoprojektu. *Architektura ČSR* 32, 1973, č. 10, s. 488–489. Detailní přehled institucionálního pozadí architektury, urbanismu a stavebnictví nabízí Josef Pechar. *Československá architektura 1945–1977*. Praha 1979, s. 49–54.

⁵⁸⁸ Vše pro splnění úkolů ve stavebnictví. *Rudé právo* 29, 1949, č. 82, s. 1; Zpráva ze zasedání vlády. *Rudé právo* 29, 1949, č. 104, s. 1. Dne 5. dubna došlo k založení Studijního a typizačního ústavu s pravomocí pro celou ČSR. Srov. J. Pechar, *Československá architektura*, s. 50; Lucie Zdražilová. *Když se utopie stane skutečností. Panelová sídliště v Československu 1953–1989*, Praha 2013, s. 64.

Na druhé straně došlo takřka ve stejné době, v květnu 1949 na IX. sjezdu KSČ, v rámci postupujícího tlaku na důslednější sovětizaci domácí kulturní politiky, k oficiální proklamaci jediné akceptovatelné tvůrčí metody pro všechny oblasti umění, kterou se po vzoru SSSR stal socialistický realismus. Proslov ministra informací Václava Kopeckého zůstával sice ve vytyčení konkrétních zásad nové tvorby velmi obecný, mezi sférami, jichž se proklamovaná změna měla dotknout, nicméně explicitně zmínil také architekturu.⁵⁸⁹ Tento první z ideologických pozic formulovaný impulz byl vzápětí na nižších úrovních rozveden do konkrétnějších prohlášení, která podstatu změny spojila zejména s požadavkem opuštění dosud převládající modernistické orientace architektonické tvorby ve prospěch historizujících forem (viz podkapitulu *Československá recepcce sovětské reality: poučnorová adaptace*). Tento oficiální požadavek na změnu užívaných architektonických forem přitom nerušil již probíhající proces typizace a standardizace. Obě složky se měly v představě politiků vzájemně doplňovat; v odborné praxi však po celou následující éru stalinismu vytvářely spíše prostor pro vzájemné kolize a vyjednávání mezi zastánci ekonomických a výtvarných hledisek.⁵⁹⁰ Je přitom charakteristické, že v obou případech političtí funkcionáři svými rozhodnutími nastavili pouze rámcovou linii; konkrétní parametry typizace i podstatu socialistického realismu již rozhodujícím způsobem dále rozváděli a konkretizovali sami architekti (viz podkapitulu *Sovětské vzory: nástroje a mechanismy zprostředkování*).

5.1.1 Vládní výbor pro výstavbu hlavního města Prahy

Státní ani stranický politický aparát nezasahoval do procesu výstavby hlavního města jako mocenský monolit; aktivity jeho jednotlivých představitelů naopak často probíhaly bez vzájemné koordinace a měly charakter spíše příležitostných intervencí. Nejkoncentrovanějším výrazem snahy o přímý politický dohled nad plánováním a rozvojem metropole se stalo založení již zmíněného Vládního výboru pro výstavbu hlavního města Prahy na základě usnesení vlády z 13. července 1951.⁵⁹¹ Třináctičlenný orgán pod vedením premiéra Antonína Zápotockého měl za úkol spolu s ÚNV rozhodovat „o postupu jeho výstavby a přestavby“, tj. projednávat a schvalovat jak

⁵⁸⁹ V. Kopecký, *Vedení nepřemožitelným učením marxismu-leninismu*, s. 375–376, 381.

⁵⁹⁰ Ministr stavebního průmyslu Emanuel Šlechta v roce 1952 zdůraznil „zásadu, že typisací a normalisací nepodléhá dům, nýbrž součásti, ze kterých je postaven“, čímž „nikterak není potlačena tvůrčí stránka architektonická, která musí řešit otázku [...] budov tak, aby odpovídaly pojetí socialistického realismu, tj. navazovala tvůrčím způsobem na minulost“. Emanuel Šlechta. *Československé stavebnictví. Československo 7, 1952, č. 2, s. 2.*

⁵⁹¹ NA, ÚPV–T, k. 1574, inv. č. 4567, *Zřízení vládního výboru pro výstavbu hlavního města Prahy, 13. 7. 1951.* Příslušné vládní usnesení bylo ve shodě s obvyklou dobovou praxí předjednáno v předsednictvu ÚV KSČ.

obecnější návrhy a směrnice (plány dopravy, průmyslu, služeb, urbanistickou a architektonickou koncepci), tak jednotlivé projekty zásadního významu.⁵⁹² Personální obsazení zahrnovalo hlavní politické orgány, jejichž rezortní zájmy i ambice se do výstavby Prahy promítaly: vládu, resp. ministerstva informací a osvěty (Václav Kopecký), stavebního průmyslu (Emanuel Šlechta), národní obrany (Alexej Čepička), národní bezpečnosti (Ladislav Kopřiva), dopravy (Alois Petr) a Státní úřad plánovací (Jaromír Dolanský), dále ÚV KSČ (Gustav Bareš), pražskou krajskou a městskou stranickou organizaci (Antonín Novotný, Vratislav Krutina), prezidentskou kancelář (Ludvík Frejka) i pražský národní výbor (Vladimír Chamrád).

Skladba členů zároveň z podstatné části navazovala na obsazení staršího vládního výboru pro postavení pomníku generalissimu J. V. Stalinovi, který byl založen v červnu 1950 a jehož kompetence nový orgán zčásti převzal.⁵⁹³ Vývoj složení výboru v dalších letech jeho existence nelze z dochovaných záznamů jednání zcela přesně rekonstruovat, okruh zastoupených institucí však patrně nebyl výrazněji rozšiřován. Část původních členů v něm zároveň setrvala bez ohledu na další kariérní postup a změny svých hlavních politických funkcí.⁵⁹⁴ K dramatictější změně došlo pouze v lednu 1952, kdy byl v souvislosti s vnitrostranickou čistkou kolem generálního tajemníka Rudolfa Slánského odstaven ze všech dosavadních funkcí Gustav Bareš a záhy nato Státní bezpečnost zatkla přednostu národohospodářského odboru Kanceláře prezidenta republiky Ludvíka Frejku, jenž byl v následném politickém procesu odsouzen k trestu smrti. Členství nelze jednoznačně doložit v případě náměstka předsedy vlády (od roku 1953 též předsedy Národního shromáždění) Zdeňka Fierlingera a ministra školství, věd a umění Zdeňka Nejedlého, kteří do založení výboru angažováni nebyli, mohli však do něj být jmenováni později.⁵⁹⁵

⁵⁹² NA, ÚPV-T, k. 1574, inv. č. 4567, *Návrh na způsob jednání vládního výboru pro výstavbu hl. m. Prahy, červenec 1951.*

⁵⁹³ Členy výboru byli A. Zápotocký (předseda), V. Kopecký (místopředseda), Z. Nejedlý, Štefan Rais (ministr spravedlnosti), E. Šlechta, A. Petr, G. Bareš, J. Krosnář, Oldřich John (předseda Národního shromáždění), Václav David (místopředseda Národního shromáždění, tajemník ÚV KSČ), Bohuslav Laštovička (náměstek ministra národní obrany), V. Chamrád, Jiří Hendrych (člen ÚV KSČ), František Nečásek (přednosta kulturního odboru prezidentské kanceláře) a Jiří Pelikán (poslanec). NA, ÚPV-T, k. 1578, inv. č. 4567, *Zápis o 1. schůzi vládního výboru pro postavení pomníku generalissimu J. V. Stalinovi v Praze, 11. 7. 1950.* Oba výbory nadále fungovaly paralelně, z důvodu zvýšení efektivity práce se však výbor pro stavbu pomníku měl napříště scházet jen k řešení nejpodstatnějších otázek.

⁵⁹⁴ Zápotocký vykonával funkci předsedy i po svém zvolení prezidentem, a konání výborových schůzí se proto přeneslo na Pražský hrad. Podobně ve výboru zůstali Antonín Novotný (při založení výboru vedoucí tajemník pražského krajského výboru KSČ, záhy poté člen předsednictva ÚV KSČ a od roku 1953 jeho první tajemník) nebo Josef Krosnář (poslanec, od roku 1952 ministr výkupu). Srov. NA, ÚPV-T, k. 1577, *Listina přítomných na 12. schůzi vládního výboru pro výstavbu hl. m. Prahy 29. 10. 1954.*

⁵⁹⁵ Cit. v předch. pozn. Jejich jména jsou uvedena až na prezenční listině ze schůze 29. října 1954, nelze však jednoznačně určit, zda byli přítomni coby členové výboru. Absence Nejedlého při založení výboru by mohla ukazovat na silnější postavení jeho mocenského rivala Václava Kopeckého, který naopak ve výboru zaujal post místopředsedy.

Jednotlivé zprávy k projednání předkládal výboru ve většině případů plánovací referent ÚNV Vladimír Chamrád, který zajišťoval potřebné odborné podklady a stanoviska, popř. mapy, plány a modely určené k posouzení. V některých případech byli na schůze zváni i další zainteresovaní odborníci (např. vedoucí kanceláře pro územní plán Jiří Novotný, projektanti Stalinova pomníku Jiří a Vlasta Štursovi a sochař Otakar Švec). Usnesení vládního výboru byla závazná pro ÚNV i jednotlivá ministerstva; jeho rozhodovací pravomoc nicméně nebyla neomezená a musela respektovat další stranické a státní instance (ÚV KSČ, úřad předsednictva vlády).

Svým charakterem se výbor relativně nejvíce přibližoval zmíněným institucím řídícím rozvoj Moskvy. Přestože dochované archivní materiály přímou inspiraci nedokládají, mohly sovětské realie při jeho založení sehrávat určitou roli. Rozmanité komise, výbory a ideové rady ustavované zpravidla na úrovni vlády či s účastí vládních činitelů zároveň v pražském kontextu první poloviny padesátých let představovaly frekventovaný jev odrážející u klíčových projektů a akcí snahu o centralizaci rozhodování a přímou kontrolu nejvyššího politického vedení.

Výbor nicméně neměl za cíl a čistě prakticky ani nebyl schopen koordinovat nebo kontrolovat veškeré dění na území města.⁵⁹⁶ Agendu, kterou se členové výboru zabývali soustavně po celou dobu jeho fungování, tj. do roku 1955, představovalo zpracování pražského směrného územního plánu (detailně popsáné v kapitole *Plán*), řízení výstavby Stalinova pomníku na Letné a dohled nad dokončováním Národního památníku na Vítkově, který výbor přidělil do správy ministerstva informací a osvěty. V návaznosti na splnění těchto klíčových úkolů také výbor v roce 1955 ukončil svou činnost: 1. května byl na Letné odhalen dokončený pomník sovětského vůdce, 7. května završilo otevření Síně Sovětské armády na Vítkově mnohaletý proces dostavby (původně prvorepublikového legionářského) památníku a 31. května dokončil tým architekta Jiřího Novotného návrh směrného plánu. Roli v rozpuštění výboru patrně sehrála i snaha redukovat dosud roztržštěný systém institucí podílejících se na řízení výstavby do nové společné organizace s celostátní působností, kterou se k 1. lednu 1956 stal Státní výbor pro výstavbu.⁵⁹⁷

V srpnu 1951 navíc následky prodělaného infarktu Nejedlého dočasně vyřadily z výkonu ministerské funkce a vedení jeho rezortu převzal dočasně právě Kopecký.

⁵⁹⁶ Již na první schůzi diskutovali členové o nutnosti nastavit v projednávaných otázkách určitou hierarchii. NA, ÚPV-T, k. 1574, inv. č. 4567, *Zápis z 1. schůze vládního výboru pro výstavbu hlavního města Prahy 25. 9. 1951.*

⁵⁹⁷ NA, f. Úřad předsednictva vlády – Vládní výbor pro výstavbu (ÚPV-VVV), k. 38, sig. 001.1, *Plán technicko-organizačních opatření ke zřízení Státního výboru pro výstavbu – Ústřední správy bytové a občanské výstavby, 1955.*

Zejména projekt Stalinova pomníku se stal na území Prahy politicky patrně nejdůsledněji dozorovanou stavební akcí.⁵⁹⁸ Již po skončení soutěže v prosinci 1949 byl vítězný návrh podroben sérii připomínek nejen ze strany odborné poroty, ale také členů vládního výboru, na jejichž základě byl přepracován do finální podoby. Během jara roku 1951 pak z rozhodnutí výboru, resp. jeho klíčových členů Antonína Zápotockého, Václava Kopeckého a Zdeňka Nejedlého došlo také k zásadní změně umístění pomníku, který se ze západního cípu Letné poblíž Hanavského pavilonu, s nímž počítalo soutěžní zadání, posunul do osy Čechova mostu a Pařížské třídy.⁵⁹⁹ Série politických rozhodnutí, která z autoritativní pozice upravovala či měnila jednotlivé parametry projektu (velikost, stavební materiál, termíny zpracování projektové dokumentace), provázela celý proces příprav i výstavby pomníku. Jeho autoři měli přitom v průběžných jednáních s politiky jen minimální manévrovací prostor pro obhájení vlastních stanovisek. Vedle pravidelného projednávání jednotlivých otázek na schůzích někteří členové výboru sledovali a hodnotili postup prací i osobně jak v ateliéru hlavního autora díla, sochaře Otakara Švece, tak posléze během návštěv na letenském staveništi. Zejména předseda výboru Antonín Zápotocký vyžadoval o průběhu prací soustavné informace. Soustavný dozor z nejvyšších míst nicméně automaticky nezajišťoval bezproblémový průběh stavby. Politicky požadované termíny dokončování jednotlivých fází projektu musely být opakovaně posouvány zejména kvůli soustavnému zpoždování při předávání nezbytných technických podkladů provádějícímu podniku Pozemní stavby.⁶⁰⁰

Uvnitř samotného výboru příležitostně docházelo také k dílčím neshodám ohledně preference některých uvažovaných projektů. V otázce umístění nového ústředního shromažďovacího prostoru se v letech 1950–1951 střetli předseda Antonín Zápotocký, obhajující ideu Náměstí Budovatelů pod Vítkovem, a Gustav Bareš upřednostňující pro tentýž záměr reprezentativní úpravu letenské pláně (srov. kapitolu *Sovětské vzory a/nebo národní tradice*).⁶⁰¹ Dílčí soupeření o vliv nad dokončovaným Národním památníkem na Vítkově probíhalo mezi místopředsedou výboru

⁵⁹⁸ Srov. NA, ÚPV-B, k. 1646, sig. 766, i. č. 6359, *Zpráva tajemníka vládního výboru pro postavení pomníku J. V. Stalina Josefa Krásného*, 12. 5. 1953. Architekt Otakar Nový ve zpětné reflexi výstavby pomníku trpce poznamenal, že jeho „skutečným projektantem se postupně stala politická komise“. O. Nový. *Obrana architektury 48'68: Katalog výstavy uspořádané u příležitosti 20letého trvání Krajského projektového ústavu v Praze*. Praha 1968, s. [13].

⁵⁹⁹ NA, ÚPV-T, k. 1572, inv. č. 4567, *Zápis ze třetí schůze vládního výboru pro postavení pomníku J. V. Stalina*, 4. 1. 1951; *Zápis z páté schůze*, 13. 3. 1951.

⁶⁰⁰ NA, ÚPV-B, k. 1646, sg. 766, i. č. 6359, *Stížnost hlavního inženýra Fuchse náměstku ministra kultury Horákovi k situaci na stavbě Stalinova pomníku*, 14. 1. 1954.

⁶⁰¹ NA, ÚPV – tajná spisovna, k. 1578, sig. 12/0.61.1, *Zápis o 1. schůzi vládního výboru pro postavení pomníku generalissimu J. V. Stalinovi v Praze 11. 7. 1950*, s. 6–7.

Václavem Kopeckým a Alexejem Čepičkou. Kopeckému se podařilo památník již v roce 1951 získat do správy vlastního rezortu, Čepičkovo ministerstvo si zde nicméně udrželo vliv mj. skrze zastoupení v technicko-umělecké komisi, jejíž členové posuzovali podobu výtvarných děl pro dokončované interiéry budovy.⁶⁰²

Zájem jednotlivých politiků ve výboru se rozhodující měrou koncentroval na projekty reprezentačního charakteru, zatímco většina dalších jednotlivých problémů byla projednávána spíše nesystematicky a s nestejnou mírou pozornosti. Zejména v případě otázek, jejichž charakter byl primárně technický (např. výstavby nové čistírny odpadních vod na Císařském ostrově nebo koncepce dopravního systému města včetně první trasy metra) neprojevovali zúčastnění politici výraznější zájem a v zásadě se plně spolehli na předložená expertní stanoviska, která potvrzovali a postupovali k dalšímu rozpracování.⁶⁰³

Ačkoli úkolem vládního výboru bylo po celou dobu jeho existence „*ideové řízení*“ výstavby Prahy, poněkud překvapivě nevěnovali jeho členové pozornost teoretickým ani koncepčním otázkám, které by se dotýkaly prosazování opakovaně proklamované metody socialistického realismu. Dochované záznamy nesvědčí o tom, že by některý ze zastoupených politiků zformuloval během jednání konkrétní požadavky směřující k práci architektů či jevil ochotu stát se v této oblasti ideovým arbitrem. Není však vyloučeno, že jisté ambice v tomto směru přesto existovaly. Během roku 1952 vzešel ze vzájemných schůzek zástupců ministerstva informací a školství návrh na rozšíření působnosti výboru o řešení „*zásadních otázek architektury a urbanismu při budování a přestavbě měst, vesnic, velkých investičních celků a významných objektů*“, k nimž by vládě předkládal návrhy potřebných opatření.⁶⁰⁴ Novému zaměření výboru na technické i výtvarné otázky architektonické tvorby měl odpovídat rozšířený název *Vládní výbor pro výstavbu hlavního města Prahy a architekturu socialistického budování* i navýšení počtu členů o další funkcionáře a také zástupce architektů, kteří by zasedli ve výboru podřízeném Státním poradním sboru pro architekturu. Snaha přetvořit dosavadní výbor v koordinační centrum širších aktivit přesahujících rámec hlavního města však zůstala neúspěšná. Návrh, intenzivně prosazovaný zejména ministrem Václavem Kopeckým, narazil na nesouhlas zástupců Státního úřadu plánovacího a také

⁶⁰² NA, ÚPV-T, k. 1574, sig. 12/0.61.1, *Návrh ministerstva informací a osvěty na převedení Národního památníku na hoře Vítkově do vlastnictví státu*, 15. 11. 1951.

⁶⁰³ NA, ÚPV-T, k. 1574, inv. č. 4567, *Zápis z 2. schůze vládního výboru*, 20. 11. 1952.

⁶⁰⁴ NA, ÚPV-T, k. 753, sig. 510/3/1, *Návrh na zřízení Státního poradního sboru pro architekturu*, 31. 5. 1952.

ministerstva stavebnictví, kteří prosadili alternativní řešení v podobě založení samostatného Vládního výboru pro výstavbu.

5.1.2 Aktivity jednotlivých politiků

Přestože vládní výbor byl formálně deklarován jako nejvyšší politický orgán dozorující výstavbu města, neobsáhla jeho pravomoc řadu ideologicky prestižních a mediálně propagovaných pražských projektů, v nichž se angažovali – individuálně nebo v rámci dalších samostatných výborů a komisí – zejména někteří ministři. Mimo rámec jeho činnosti probíhala např. rekonstrukce Betlémské kaple (v gesci ministerstva školství, věd a umění Zdeňka Nejedlého), příprava projektu Vysoké školy stranické (přímým investorem byl ÚV KSČ), nebo stavební záměry na území Dejvic iniciované ministrem národní obrany Alexejem Čepičkou (Ústřední dům armády na Vítězném náměstí, vojenský hotel v Podbabě).

Právě stavební aktivity Alexeje Čepičky, které představovaly součást širšího portfolia činností, jež kolem svého rezortu rozvinul, vynikaly nejen v pražském kontextu ambiciózností i důsledností, s níž byla jejich architektura přibližována sovětským předobrazům a metodě socialistického realismu (aniž by se sám ministr k těmto záležitostem explicitně veřejně vyjadřoval).⁶⁰⁵ Při jejich prosazování přitom ministr postupoval striktně po stranické linii, bez konzultací s orgány městské správy. O vznikajícím projektu Ústředního domu armády, který představoval jeden z nejrozsáhlejších pražských stavebních záměrů éry stalinismu, se tak zástupci pražského ÚNV oficiálně poprvé dozvěděli teprve na poradě svolané v prosinci 1954 na žádost ministerstva odborem pro výstavbu. Stavbu přitom poprvé schválil již v lednu předchozího roku politický sekretariát ÚV KSČ a v únoru 1954 byla uzavřena a vyhodnocena architektonická soutěž.⁶⁰⁶

Významnou iniciativu v oblasti výstavby a především rekonstrukce Prahy vyvíjeli mimo činnost vládního výboru představitelé obou kulturních ministerstev, Václav Kopecký (1945–1953 ministr informací a osvěty, 1953–1954 ministr kultury) i Zdeněk Nejedlý (1948–1953 ministr školství, věd a umění, posléze ministr bez portfeje).⁶⁰⁷ Oba politici se soustavně prezentovali jako znalci a podporovatelé umělecké sféry a tento pozitivní obraz posilovali konkrétními kroky, jimiž

⁶⁰⁵ Tehdejší náměstek ministra školství, věd a umění Nejedlého (1952) a ministra informací a později kultury Kopeckého (1949–1952, 1953–1954) Lumír Čivrný ve vzpomínkách spojuje právě ministerstvo obrany spolu s prezidentskou kanceláří vedenou Františkem Nečáskem za hlavní opory socialistického realismu ve sféře domácí kultury a umění. Lumír Čivrný. *Co se vejde do života*. Praha 2000, s. 123–124.

⁶⁰⁶ VHA, Ministerstvo národní obrany – 1954, k. 587, sig. 62/1/21, *Zápis z porady o výstavbě Ústředního domu armády v Praze 6, 10. 12. 1954*.

⁶⁰⁷ Vedle osobní iniciativy a zájmu samotných ministrů byli pro výkon a rozpracovávání konkrétních usnesení klíčovými osobami také jejich náměstci a další nižší úředníci.

zároveň rozšiřovali svou kompetenční sféru vlivu. Působnost Kopeckého ministerstva se dotýkala zejména finanční podpory a propagace vybraných akcí jako byly výstavy, zřizování nových muzeí (Jiráskova, Gottwaldova, Leninova) nebo osazování pomníků, při nichž ministr často vystupoval jako host a řečník. Finanční podporou a záštitou se ministerstvo podílelo na nejvýznamnějších výstavních projektech, které v padesátých letech přispívaly k propagaci oficiální linie kulturní politiky a metody socialistického realismu (*Architektura národů SSSR* v roce 1949, *Architektura v českém a slovenském národním dědictví* v roce 1952; viz podkapitolu *Sovětské vzory a národní tradice*).

S osobním zájmem vstupoval Kopecký také do oblasti památkové péče. V letech 1949 a 1950 převzalo ministerstvo do své správy pětici malostranských paláců a jejich historických zahrad (Valdštejnský, Pálffyovský, Kolowratský, Ledeburský a Malý Fürstenberský) a na základě vládního usnesení zahájilo jejich nákladnou obnovu. Ministr od počátku dbal na pozitivní veřejný obraz celé akce, která pravidelně plnila stránky tisku; historii paláců a zahrad z jeho podnětu zpracoval v obsírné publikaci historik umění Cyril Merhout.⁶⁰⁸ Veřejnost měla možnost probíhající změny zaznamenat především skrze bezplatné zpřístupnění Valdštejnské (v dubnu 1949) a posléze i Ledeburské zahrady, které byly postupně obnoveny a poskytnuty pražskému ÚNV pro pořádání kulturních akcí (večerní koncerty, divadelní představení ad.).⁶⁰⁹ Valdštejnská jízdárna, využitá ještě na konci čtyřicátých let jako dílna mladoboleslavské automobilky, byla roku 1951 ministrem určena pro výstavní síň; zamýšlená rekonstrukce nicméně nakonec proběhla až po zrušení ministerstva informací a novým uživatelem se stala Národní galerie. Interiéry obnovených historických paláců byly nicméně určeny výhradně pro praktické a reprezentační potřeby ministerstva a Kopecký zamezil i záměru navrženému zástupci Národní kulturní komise na instalaci a zpřístupnění Valdštejnského muzea.⁶¹⁰

Vliv Zdeňka Nejedlého, „*posledního buditele a prvního bolševika mezi českou inteligencí*“, na sledovaný proces budování socialistické Prahy spočíval jak v praktické, tak i v mnohem širší symbolické rovině.⁶¹¹ V rámci mocenského aparátu KSČ sice ministr nepředstavoval oproti Václavu Kopeckému nebo Gustavu Barešovi silného hráče, nezastupitelná a oficiálně nezpochybňovaná však byla jeho úloha garanta oficiálního pounorového narativu českých dějin

⁶⁰⁸ Cyril Merhout. *Paláce a zahrady pod pražským hradem*. Praha 1954, s. [9].

⁶⁰⁹ *Rudé právo* 29, 1949, č. 77, s. 3.

⁶¹⁰ *XX. století v Kolovratském a Valdštejnském paláci*. Praha 2003, s. 76–78.

⁶¹¹ Marie Majerová. *Život proti smrti*. Praha 1952, s. 425.

a principu (selektivní) kontinuity soudobé kultury a umění s domácími tradicemi starších období.⁶¹² Jeho tradicionalistické schéma významným způsobem podmínilo jak dobový vztah k historickým památkám, tak i proces hledání optimálních výrazových forem socialistického realismu a s ním spojené hodnocení jednotlivých slohových období (viz podkapitulu *Sovětské vzory a národní tradice*). Nejedlým formulovaný výklad dějin se v dobové praxi stal „závaznou normou nejen pro široké řady agitátorů nižší a střední úrovně, ale také pro umělce a vědecké pracovníky“.⁶¹³ Ačkoli tedy jeho osobní zájem o odborné otázky architektury a výtvarného umění nebyl nijak soustavný (v případě architektury zcela minimální), přihlašovali se k jeho autoritě představitelé obou těchto sfér.⁶¹⁴

Do kompetence Nejedlého ministerstva a jeho odboru umění se soustředovala většina otázek kulturní politiky včetně památkové péče, koncepční problematiky muzeí a galerií, spolupráce s nově zřízeným jednotným svazem výtvarníků, ale také propagace sovětských zkušeností, kterou dostal na starost v roce 1950 ministrem založený Československo-sovětský institut (viz podkapitulu *Sovětské vzory: adaptace*). Nejedlý osobně se stal na území hlavního města přímým iniciátorem řady akcí, z nichž politicky, ale také širším veřejným ohlasem nejvýznamnější byla již zmíněná rekonstrukce Betlémské kaple, kterou vláda schválila 30. července 1948 na základě jeho návrhu. Nejedlý stanul v čele zvláštního *Komitétu pro obnovení Betlémské kaple*, který akci mezi lety 1949–1954 řídil, a u příležitosti jejího předání veřejnosti (5. července 1954) pronesl, už pouze jako ministr bez portfeje, slavnostní proslov.⁶¹⁵ Z rozhodnutí vlády byla v interiéru kaple rok po jejím otevření Nejedlému dokonce osazena pamětní deska připomínající jeho zásluhy o obnovu objektu.⁶¹⁶ Také další projekty, v nichž se ministr angažoval, odrážely jeho zájem o historické epochy husitství a národního obrození, které ve svém výkladu národní minulosti soustavně vyzdvihoval.⁶¹⁷ Jednalo se především o založení muzea Aloise Jiráska, pro jehož potřeby byl

⁶¹² M. Kopeček, *Čeští komunističtí intelektuálové*, s. 94–96.

⁶¹³ Tamtéž, s. 94. Výmluvným příkladem může být expozice Památníku národního písemnictví otevřená roku 1953 v areálu Strahovského kláštera. Přestože sám Nejedlý nebyl k tvorbě expozic přizván, výsledný koncept využil jeho autoritu a deklarativně se hlásil k jeho myšlenkám – na stěnách byla rozmístěna řada jeho citátů, závěrečný oddíl věnovaný literární tvorbě po roce 1918 zakončovaly vitríny věnované Nejedlého dílu včetně jeho busty od Emanuela Famíry. Srov. *Památník národního písemnictví na Strahově: Katalog*. Praha 1953, s. 15, 24, 40, 177–178.

⁶¹⁴ O. Starý. Zdeněk Nejedlý – příklad tvůrce a bojovníka. *Architektura ČSR* 11, 1952, č. 7–8, s. 195–197; Jaroslav Pešina, Jaromír Neumann, Vladimír Novotný. Zdeněk Nejedlý a výtvarné umění. *Umění* 1, 1953, č. 1, s. 10–30.

⁶¹⁵ Zdeněk Nejedlý, *Husův Betlem a náš dnešek*. Těsný vztah Nejedlého k tomuto projektu dokládá i záznam z deníku jeho sekretářky Milady Červinkové z 24. 3. 1960, podle něhož se svým blízkým na sklonku života svěřil s přáním být v kapli pohřben. Jiří Křesťan. *Zdeněk Nejedlý: Politik a vědec v osamění*. Praha 2012, s. 404, pozn. 480.

⁶¹⁶ A. Kubiček. *Betlémská kaple*. Praha 1960, s. 82.

⁶¹⁷ Ještě jako ministr školství Gottwaldových vlád se od roku 1946 zásadním způsobem angažoval při započatí rekonstrukčních prací v areálu Karolina symbolicky spojeného s osobností Jana Husa.

rekonstruován letohrádek Hvězda (otevřeno 2. září 1951), a příprava pomníků vybraným kulturním osobnostem 19. století (Alois Jirásek, Josef Mánes, Božena Němcová).⁶¹⁸ Od roku 1951 Nejedlý rovněž zasedal v ideové radě připravovaného Leninova muzea, na jehož zřízení obě kulturní ministerstva z pověření předsednictva ÚV KSČ spolupracovala.

Podíl vrcholných politiků na procesu budování socialistické Prahy spočíval vedle konkrétních rozhodovacích pravomocí také v obsahu jejich veřejných promluv. Význam a vliv psaného slova (ve formě záznamů projevů, článků v denním či odborném tisku) zůstával v kontextu oficiální ideologie padesátých let mimořádně silný. Již samy základní postuláty marxismu-leninismu byly odvozovány z historické tradice tzv. klasiků (Marx, Engels, Lenin), do jejichž následnické linie se plynule vřazovali Stalin a vůdci jednotlivých komunistických stran, v případě Československa Klement Gottwald a na nižších stupních pak další jednotliví politici.⁶¹⁹ Strana a její představitelé figurovali jako výsadní nositelé a interpreti oficiální linie a garanti pravdivosti konkrétních poznatků; odkazy na jejich autoritu byly proto nezbytnou součástí dobových textů produkovaných napříč obory. Shodným způsobem bylo nakládáno se zprostředkovanými výroky a citáty sovětských politiků a expertů (viz podkapitulu *Sovětské vzory: nástroje a mechanismy zprostředkování*).

Podobně jako v průběžně zmiňovaném případě Gustava Bareše sehrávaly tedy i projevy a výroky dalších politických činitelů, pronášené během rozmanitých slavnostních aktů, konferencí nebo stranických sjezdů, v různé míře normotvornou úlohu. Jejich závaznost byla potvrzována reprodukováním ve sdělovacích prostředcích, stejně jako citacemi a odkazy v proslovech či textech dalších aktérů. Vybrané pasáže se stávaly záštitou konkrétních projektů, výstav nebo dalších veřejných proklamací.⁶²⁰ Přihlašování se k závěrům politických autorit zároveň zajišťovalo

⁶¹⁸ Nejedlého aktivní účast na tvorbě expozice, včetně výběru materiálů, nekriticky reflektovala Jaroslava Václavková. Jubilejní vzpomínka na Zdeňka Nejedlého. In: Karel Konrád (ed.). *Zdeňku Nejedlému k 75. narozeninám*. Praha 1953, s. 400–401. Výrazně kritičtější pohled na ministryni iniciativní, avšak odborně nepodložené zásahy do rekonstrukce památkově cenného objektu, formuluje ve svých denících projektant obnovy architekt Pavel Janák.

⁶¹⁹ Jak připomínají Jan Mervart a Jiří Růžička, byl Klement Gottwald posledním politikem v čele KSČ, jemuž byly coby významnému teoretikovi socialistického hnutí vydávány kompletní spisy, nikoli jen jednotlivé projevy a stati. J. Mervart, J. Růžička, „*Rehabilitovat Marxe!*“, s. 28. Výbory z proslovů domácích i zahraničních politiků vycházely v průběhu padesátých let ve značných nákladech.

⁶²⁰ Např. *Architektura v českém a slovenském národním dědictví*. Praha 1952 (citováni Stalin, Ždanov, Kalinin, Gottwald, Nejedlý); Vojtěch Pavlásek a kol. *Museum Aloise Jiráska na Bílé hoře*. Praha 1952 (citováni Gottwald, Nejedlý); *Památník národního písemnictví na Strahově: Katalog*, s. 9, 177–178 (citováni Engels, Lenin, Stalin, Gottwald, Kopecný, Nejedlý).

nezbytnou legitimitu jednotlivým oborům vědy, kultury a umění včetně architektury nebo památkové péče.

5.1.3 Ústřední národní výbor hlavního města Prahy

Ambivalentní pozice byla v hierarchii rozhodování o výstavbě Prahy vyhrazena Ústřednímu národnímu výboru, potažmo jednotlivým obvodním národním výborům. Podle ideální představy strany o řízení společnosti měly fungovat jako jedna z „převodových pák“ politiky vytyčované stranickým ústředím. Již Gustav Bareš delegoval ve svém proslovu rozhodující iniciativu v kampani za výstavbu socialistické Prahy na zástupce městského výboru KSČ, kteří měli „mobilizovat všechny lid k výstavbě hlavního města Prahy a řídit v tomto duchu práci komunistů v Ústředním národním výboru“.⁶²¹ Klíčovým úkolem podle Bareše bylo především „přebudovat od základu aparát ÚNV tak, aby byl pružným nástrojem budování“.⁶²²

Struktura pražské městské správy prošla po skončení druhé světové války ve shodě s celostátním vývojem sérií zásadních změn završených reformou roku 1949, v jejímž důsledku došlo k faktickému zestátnění dosavadní obecní samosprávy.⁶²³ Praha ztratila touto zákonnou úpravou postavení samostatné právnické osoby a stala se součástí státní veřejné správy na úrovni kraje. Činnost Ústředního národního výboru byla podřízena přímo vládě, příslušným ministerstvům a ústředním úřadům; jeho členy jmenoval až do roku 1954 na návrh Národní fronty ministr vnitra.⁶²⁴ Hospodaření města, jeho veškeré příjmy a výdaje byly integrovány do státního rozpočtu.⁶²⁵ Území města bylo nově rozděleno do šestnácti obvodů, které spravovaly příslušné obvodní národní výbory a jim podřízené referáty (od roku 1954 odbory) pro jednotlivé specializované agendy.

Nejvyšším představitelem ÚNV zůstal ve shodě s historickou tradicí primátor. V letech 1946–1954 zastával tento post Václav Vacek, dlouholetý meziválečný pražský zastupitel za KSČ, který se řízení magistrátu poprvé dočasně ujal během Pražského povstání. Vacek patřil k zakládajícím a dlouhodobě aktivním členům strany. Po únoru 1948 ve funkci setrval a jeho osobnost symbolicky

⁶²¹ G. Bareš, V. Krutina, *Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu*, s. 19 a 20. Předseda MV KSČ Bedřich Kozelka se následně po boku primátora účastnil mj. zahájení i zakončení první fáze brigádnických prací na Letné v první polovině roku 1951.

⁶²² Tamtéž.

⁶²³ Zákon č. 280/1949 Sb., o krajském zřízení; Zákon č. 76/1949 Sb., o organizaci správy v hl. m. Praze; Antonín Novotný. Mezník ve vývoji Prahy. *Praha: Týdeník ÚNV hl. města Prahy* 52, 1949, č. 15, s. 2.

⁶²⁴ V. Ledvinka, J. Pešek, *Praha*, s. 659–660. Teprve v roce 1954 došlo k ústavní změně národních výborů na volené orgány a během května se uskutečnily první volby.

⁶²⁵ Zákon č. 279/1949 Sb., o finančním hospodaření národních výborů.

propojila tradici prvorepublikové komunální politiky, kterou komunisté vykonávali v opoziční roli, s poválečnou proměnou města, ve které již naopak zaujali výlučnou mocenskou pozici.⁶²⁶ Po odchodu do penze jej v úřadě vystřídal o generaci mladší poslanec, funkcionář městských i ústředních stranických orgánů a rovněž zakládající člen KSČ Adolf Svoboda (1954–1964).

V kontextu pražské výstavby sehrávali oba primátoři především reprezentativní úlohu. Po boku dalších vládních a stranických představitelů se účastnili většiny slavnostních aktů, odhalování pomníků a zahajování výstav, ve výročních projevech a rozhovorech s novináři bilancovali dosaženou úroveň rozvoje města.⁶²⁷ Do plánování nebo průběhu konkrétních projektů však ve srovnání s výše zmíněnými vrcholnými politiky aktivněji nevstupovali. Václav Vacek byl sice koncem roku 1951 jmenován předsedou reorganizovaného Sboru pro dobudování Národního památníku na Vítkově, který v té době převzal do správy stát; jednalo se však spíše o čestnou funkci.⁶²⁸ Reálný politický vliv primátora limitovala jak silnější pozice městských stranických orgánů, tak struktura samotného ÚNV, kterou zakotvila reforma z roku 1949.

Výkonný orgán ÚNV představovala rada, v níž vedle primátora zasedali jeho náměstci a vedoucí jednotlivých referátů. Právě referenti zaujali v novém systému městské správy výraznou, z hlediska pravomocí a rozhodování i relativně samostatnou pozici.⁶²⁹ Problematika výstavby města spadala nejvýrazněji měrou do gesce referátu plánovacího (otázky regulace, územního plánování a statistiky) a technického (mj. stavební agenda zahrnující pozemní, inženýrské a vodohospodářské stavby a komunikace).⁶³⁰ Rozhodujícími osobami v obou těchto orgánech byli profesionální architekti (v případě plánovacího referátu Vladimír Chamrád, v případě technického Václav Kolátor), jejichž úlohu přiblíží následující podkapitola *Odborníci I: Architekti*.

Rozhodovací pravomoci, jimiž ÚNV a obvodní národní výbory disponovaly v procesu výstavby socialistické Prahy, zůstávaly po většinu padesátých let omezené. Jednání o ideologicky

⁶²⁶ Jaroslav Ondráček. Revoluční novinář a lidový primátor. *Květy* 2, 1952, č. 37, s. 6. Vackovo jméno neslo od roku 1952 náměstí před budovou ÚNV (dnešní Mariánské), od roku 1953 rovněž nový fotbalový stadion ve Vršovicích-Edenu. Dne 3. května 1955 byla v interiéru Staroměstské radnice odhalena pamětní deska připomínající jeho zásluhy o rozvoj metropole. Primátor Dr. Václav Vacek se zasloužil o hlavní město Prahu. *Večerní Praha* 1, 1955, č. 27, s. 1.

⁶²⁷ Např. V. Vacek. Osm let rozkvětu Prahy. *Nová Praha* 56, 1953, č. 9, s. 131–132.

⁶²⁸ NA, ÚPV-T, k. 1574, sig. 12/0.61.1, *Návrh ministerstva informací a osvěty na převedení Národního památníku na hoře Vítkově do vlastnictví státu, 15. 11. 1951*. Vacek ve funkci nahradil armádního generála Ludvíka Svobodu, v té době postupně odvolávaného z nejvyšších politických funkcí.

⁶²⁹ Jana Ratajová, Tomáš Rataj. Národní výbory: Pokus o nový model veřejné správy (1945–1989). In: O. Fejtová, V. Ledvinka, J. Pešek (eds.). *Osm set let pražské samosprávy: Sborník příspěvků z 18. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy*. Praha 2002, s. 189–190.

⁶³⁰ Na zajištění komplexního procesu výstavby a rozvoje města přirozeně participovali rovněž zaměstnanci dalších referátů (např. bytový referát zajišťující přidělování náhradních bytů v případě demolice a rekonstrukcí).

nejzávažnějších projektech probíhalo zpravidla po linii vrcholných orgánů strany a státu, aniž by do něj představitelé města měli možnost výrazněji zasahovat (památník na Vítkově, Stalinův pomník, Betlémská kaple, stranická muzea, Ústřední dům armády, Vysoká stranická škola ad.). Úloha ÚNV zůstávala v těchto případech omezena na zajišťování nezbytných technických podkladů, výkon související administrativy a případnou koordinaci záměrů jiných investorů. Např. v případě Stalinova pomníku byl Ústřední národní výbor tzv. přímým investorem, který skrze zvláštní stavební kancelář zajišťoval veškeré praktické aspekty projektu (dokumentaci, stavební materiál atd.), rozpočtově nicméně podléhal hlavnímu investorovi, jímž bylo ministerstvo vnitra, resp. od roku 1953 ministerstvo kultury pod vedením Václava Kopeckého. Činnost stavební kanceláře byla řízena a průběžně kontrolována členy vládního výboru pro výstavbu Prahy. Z hlediska budování města tvořilo významnou součást agendy národních výborů především zabezpečení brigádnických akcí, tj. výběr lokalit, náborů a evidence pracovních sil.⁶³¹ Na úrovni jednotlivých městských obvodů zároveň národní výbory spolu s místními stranickými organizacemi představovaly nejbližší instanci, na niž se mohli se svými potřebami i případnou kritikou obracet běžní občané (srov. podkapitolu *Občané*).

Limitovaná pozice národních výborů názorněji vyvstane v kontextu celkové organizační struktury výstavby hlavního města, která zahrnovala plánování, projektování a stavební výrobu. Během padesátých let se jednalo o komplikovaný a vzhledem k průběžným reorganizacím značně nepřehledný celek, na němž participovala řada subjektů.⁶³² Odborný aparát národních výborů, složený z architektů, inženýrů a technických specialistů, měl v této struktuře nezastupitelnou roli zejména při zpracování územně plánovací dokumentace. Vedle směrného územního plánu města šlo o podrobné územní plány jednotlivých lokalit (např. budoucích sídlišť) a zastavovací plány stavebních obvodů, které tvořily podklad pro bezprostřední výstavbu. Stavební obvody průběžně vyhlášoval plánovací referát ÚNV pro volné pozemky na území města, které byly v nejbližší době určeny k investiční výstavbě. Rozsah obvodu a typ zástavby v něm mohly být stanoveny, popř. upravovány během jednání s podniky a organizacemi, které měly o jejich využití zájem. Zastavovací plán, zpracovaný zaměstnanci technického referátu, pak pro každý obvod stanovil konkrétní parametry zástavby (výšky, uliční čáry).

⁶³¹ Vladimír Cihla (ed.). *Za Prahu krásnější*. Praha 1962, nestr.

⁶³² Pražská situace přirozeně pouze odrážela celostátní nastavení fungující také v dalších městech.

Platnost všech těchto dokumentů nicméně podmiňovalo schválení ze strany ústředního orgánu. V případě směrného územního plánu Prahy šlo o vládu (jeho tvorbu od roku 1951 dozoroval výše popsaný vládní výbor), podrobné územní plány podléhaly Státnímu úřadu plánovacímu a zastavovací plány potvrzovalo ministerstvo techniky, resp. stavebního průmyslu.⁶³³ Tato nejednotnost, stejně jako zdouhavý schvalovací proces přinášely v řadě lokalit namísto zefektivnění spíše nesystematičnost a oddalování zamýšlené rozsáhlejší výstavby.⁶³⁴ Nastavený způsob centrálního řízení a kontroly tak v průběhu padesátých let výrazně přispíval k nesouladu mezi dlouhodobými koncepcemi a reálnou výstavbou, která je často nerespektovala nebo předbíhala.

Každou stavební akci na území města standardně zajišťovaly tři základní složky: investor, projektant a dodavatel (stavební podnik). Národním výborům byla v tomto procesu formálně vyhrazena řídicí a koordinační role; jejich představitelé ji však v praxi zvládali jen obtížně uplatňovat, neboť počet investorů na území hlavního města zůstával navzdory eliminaci soukromého sektoru i po roce 1948 velmi vysoký. Vedle samotných výborů mezi ně patřily desítky národních podniků a závodů, ministerstva i jim podřízené organizace.⁶³⁵ Rozhodování většiny z nich se řídilo spíše bezprostředními potřebami než dlouhodobějšími plány investic, které bylo ostatně vzhledem k neustále probíhajícím správním reorganizacím obtížné sestavovat. ÚNV i obvodní národní výbory sice jednotlivé investice připomínkovaly, nemohly však výstavbě realizované jinými investory a jejich projektovými organizacemi zabránit, přestože nezřídka probíhala v nesouladu s paralelně zpracovávanými územně plánovacími podklady.⁶³⁶ Na stanoviska a soustavnou kritiku městských úředníků nadřízené orgány často nebraly ohled.⁶³⁷

⁶³³ František Adámek, Vilém Žák (eds.). *Nové stavební předpisy: Zákon o územním plánování a výstavbě obcí*. Praha 1952, s. 257–258; Viktor Lorenz. Historie a budoucnost územního plánování v ČSSR. *Investiční výstavba* 3, 1965, č. 12, s. 354.

⁶³⁴ Např. v případě sídliště ve Vršovicích byly jednotlivé části podrobného územního plánu během osmi let výstavby celkem třikrát změněny. V. Kolátor. Současné úkoly bytové výstavby v Praze. *Architektura ČSR* 16, 1957, č. 1–2, s. 29 a 33.

⁶³⁵ V roce 1956 působilo na území pražského ÚNV celkem 127 investorů. V. Kolátor, Současné úkoly bytové výstavby, s. 37.

⁶³⁶ Např. výrobní podniky zejména v první polovině padesátých let investovaly primárně do adaptací a přístavb svých starších budov, u nichž naopak autoři vznikajícího směrného územního plánu nezřídka předpokládali demolici. NA, ÚPV-T, k. 1574, sig. 12/0.61.1, *Zpráva o investiční politice na území Ú. N. V. hl. m. Prahy, listopad 1951*.

⁶³⁷ NA, ÚPV-T, k. 1574, sig. 12/0.61.1, *Zápis z 1. schůze vládního výboru pro výstavbu hlavního města Prahy, 25. 9. 1951*.

Většinu probíhající zejména bytové a občanské výstavby provázely v důsledku toho stížnosti na nepřehlednost a nehospodárnost.⁶³⁸

Roztříštění výstavby do drobných stavení různých investorů zásadním způsobem zpomalovalo zejména žádoucí přírůstek nových bytů, jehož zajištění zůstávalo od konce druhé světové války prvořadou politickou otázkou. K nepřehlednému plánování a nízkému tempu bytové výstavby přispíval jak celkově nízký objem potřebných investičních kvót z centrálního rozpočtu, tak i samotný způsob jejich rozdělování. Zatímco finance určené na vybudování technické infrastruktury spravovalo výhradně město, tj. národní výbory, prostředky na výstavbu vlastních bytových jednotek byly přidělovány přímo investorům, tj. z menší části národním výborům a v rozhodující míře jednotlivým podnikům, které zajišťovaly byty pro své zaměstnance.⁶³⁹ S prostředky pro tzv. občanskou vybavenost (služby) pak hospodařila příslušná ministerstva. Vzájemná nekoordinovanost těchto tří složek v praxi přirozeně vedla k častému opožďování dokončovacích termínů. Možnosti představitelů města řešit palčivý nedostatek bytů zůstávaly v takto nastaveném systému omezené, neboť v praxi mohli výraznější měrou pouze koordinovat záměry jiných investorů.⁶⁴⁰

Nedostatečné prostředky, které pražský ÚNV každoročně získával ze státního rozpočtu pro novou bytovou výstavbu, byly v praxi dále snižovány nezbytnými výdaji, které musel vynakládat na opravy a rekonstrukce staršího bytového fondu.⁶⁴¹ V případě těchto domů se výrazným a v průběhu let chronickým pražským problémem stala chybějící průběžná údržba (prohlubovaná již od roku 1941 v důsledku protektorátní stavební uzávěry), pro kterou stavební podniky národního výboru postrádaly potřebné počty kvalifikovaných řemeslníků.⁶⁴² „V bytě v Melantrichově ulici č. 18 už před delší dobou spadl strop na pavlači. Na štěstí se nikomu nic nestalo, ale to ještě není důvod pro to, aby se opravy stále odkládaly,“ stěžovala si v roce 1957 na zasedání ONV v Praze 1

⁶³⁸ Adolf Svoboda. Skoncovat s nedostatky v investiční výstavbě. *Nová Praha: Časopis národních výborů v Praze* 61, 1958, č. 23, s. 3.

⁶³⁹ V. Kolátor, *Současné úkoly bytové výstavby*, s. 29; Vladimír Matoušek. *Kompozice a organizace města. Díl třetí: Aplikace teoretických zásad v praxi*. Brno 1953, s. IX.

⁶⁴⁰ Již na přípravné schůzi vládního výboru pro výstavbu Prahy v červenci 1951 předložil plánovací referent Vladimír Chamrád návrh na posílení pravomocí ÚNV. Veškeré kvóty pro bytovou výstavbu v Praze měly být podle něj soustředěny pod komunální Bytový podnik, který by se tak stal na území města jediným investorem a jednotlivým podnikům by předával již hotové byty. Návrh však nebyl projednán. NA, ÚPV-T, k. 1574, inv. č. 4567, *Zápis z 1. schůze vládního výboru pro výstavbu hlavního města Prahy 25. 9. 1951*.

⁶⁴¹ Oproti meziválečné situaci nebylo možné obnovu a údržbu bytového fondu výrazněji pokrývat výnosy z nájemného, které bylo po roce 1945 zákonnou regulací udržováno na trvale nízké úrovni. J. Rákosník, *Sověťizace sociálního státu*, s. 448–452.

⁶⁴² NA, Ústřední správa bytové a občanské výstavby, k. 54; V. Kolátor, *Současné úkoly bytové výstavby v Praze*, s. 37.

jedna z jeho členek na nečinnost obvodního stavebního podniku.⁶⁴³ Další dlouhodobě (ne)řešenou otázkou představovalo využití řady původně bytových domů v historickém centru i na předměstích pro potřeby administrativy.⁶⁴⁴ Podle odhadu vedoucího bytového odboru rady ÚNV se ve druhé polovině padesátých let na území města nacházelo přibližně pět tisíc bytů využívaných pro kanceláře ministerstev, podniků a výzkumných či projekčních ústavů. Toto množství se přitom rovnalo výsledku téměř dvouleté bytové výstavby v Praze.⁶⁴⁵ Dlouhodobé úsilí národních výborů o využití této rezervy však naráželo na zásadní neochotu jednotlivých dotčených institucí tyto prostory opustit. Potřebné nové administrativní budovy vznikaly v rámci centrálně řízené výstavby jen pomalu, zatímco počet institucí v důsledku správních reforem a reorganizací během padesátých let spíše průběžně narůstal.

Z uvedeného popisu situace je zřejmé, že plánovitá a koordinovaná výstavba, v dobovém politickém, odborném i mediálním diskurzu tolik zdůrazňovaná jako jeden z klíčových atributů socialistického města (srov. kapitoly *Topografie stalinské modernity* a *Průběh*), zůstávala během padesátých let z řady důvodů nenaplněným ideálem. Soustředění klíčových řídicích a rozhodovacích pravomocí na úroveň nejvyšších státních orgánů se začalo záhy ukazovat jako velmi nepružné. K posílení pozice národních výborů a efektivnějšímu řešení dosavadních problémů začalo docházet teprve ve druhé polovině dekády. V roce 1956 byly z podnětu ministerstva stavebnictví ustaveny na úrovni krajů jednotné instituce tzv. generálních investorů, které v sobě spojovaly projektovou přípravu a řízení výstavby. K 1. lednu 1957 vznikl útvar Generálního investora komplexní bytové a občanské výstavby také pod pražským ÚNV.⁶⁴⁶ V rámci pokračující decentralizace a reorganizace národních výborů došlo k částečnému sjednocení také na úrovni výroby a projektování. V letech 1958 a 1959 byly pod pravomoc odboru výstavby ÚNV převedeny dodavatelské stavební podniky a současně pro potřeby Prahy vyhrazeny tři projektové ústavy: Státní ústav pro projektování výstavby hlavního města Prahy (SÚPRO), Státní projektový ústav pro speciální stavby a Státní ústav pro rekonstrukci památkových měst a objektů (SÚRPMO).⁶⁴⁷ Přestože ani tyto provedené změny zcela neodstranily všechny dlouhodobé

⁶⁴³ Markéta Vojtovičová. Nové metody na Starém Městě. *Nová Praha* 60, 1957, č. 17, s. 7.

⁶⁴⁴ Tamtéž. Kanceláře byly umístěny např. v historickém činžovním domě Platýz na Národní třídě.

⁶⁴⁵ Josef Fleissig. Musí být kanceláře v obytných domech? *Nová Praha* 60, 1957, č. 20, s. 6–7 a 9.

⁶⁴⁶ O. Fejtová, V. Ledvinka, J. Pešek, *Osm set let pražské samosprávy*, s. 108–109; ÚNV bude řídit celou bytovou výstavbu v Praze, *Nová Praha* 1956, č. 15, s. 4.

⁶⁴⁷ První dva jmenované ústavy byly roku 1961 spojeny do Pražského projektového ústavu.

nedostatky, jejich pozitivním důsledkem se stalo dočasné zvýšení objemu a tempa pražské (zejména bytové) výstavby na přelomu padesátých a šedesátých let.⁶⁴⁸

5.2 Odborníci I: Architekti

Sféru politického řízení a rozhodování o budoucnosti Prahy přirozeně doplňovala odborná složka tvořená experty různého zaměření. Ti naplňovali obecné principy, záměry a teze konkrétním obsahem, rozpracovávali je na základě zadaných parametrů, anebo využívali k obhajobě a prosazení vlastních konceptů. Do procesu budování socialistické Prahy vstupovali v padesátých letech nejvýrazněji dvě expertní skupiny, které se personálně i svým zaměřením zčásti prolínaly: architekti a památkáři, resp. ochránci památek v širším slova smyslu.

Pod pojem expert lze všeobecně zahrnout kvalifikované odborníky, jejichž záměrem je „*nejen vytváření vědění, ale také úsilí o přeměnu různých oblastí života společnosti*“.⁶⁴⁹ V dobové terminologii spadaly obě zmíněné skupiny do širší kategorie tzv. „*pracující inteligence*“, jejíž význam reflektovali vrcholní političtí představitelé již před únorem 1948. Košický vládní program přisuzoval „*příslušníkům naší inteligence*“ „*významnou roli při výstavbě nového života v osvobozené vlasti*“.⁶⁵⁰ Ministerský předseda Klement Gottwald během projevu v Ústavodárném národním shromáždění 16. října 1946 uvedl, že inteligence „*je povolána, aby v zájmu národa a státu spolupracovala a spolubudovala naši osvobozenou vlast společně se všemi ostatními pracujícími složkami národa, s dělníky, rolníky a živnostníky*“.⁶⁵¹

Zájem na zapojení těch expertů, kteří „*mají dobrou vůli pracovat na budování republiky*“, do rozhodujících pozic ve státním aparátu deklaroval Gottwald i 8. října 1946 na schůzi Ústřední plánovací komise zodpovědné za zpracování dvouletého hospodářského plánu: „*Dříve tomu bylo obvyčejně tak, že se odborníkům snad ponechalo právo psát články, eseje, brožury a knihy, ale nemohli prosazovat myšlenky na rozhodujících místech. Tak jsme začasť byli svědky velkého hádání mezi odborníky, zatímco skutečný život v hospodářství, politice i kultuře šel mimo. [...] nový režim jinak chápe poslání pracující inteligence a odborníků a používá jejich znalosti a námětů k tomu, aby byly splněny. Myslím, že tato skutečnost, které jste nabyli vy i celé stovky vašich*

⁶⁴⁸ Např. kapacita uvedených tří projektových ústavů se v dalších letech ukázala jako ne zcela dostačující potřebám Prahy, neboť zůstala vázána i na úkoly mimo hlavní město. A. Svoboda, Skoncovat s nedostatky, s. 3.

⁶⁴⁹ V. Sommer, *Řídit socialismus jako firmu*, s. 15.

⁶⁵⁰ *Program československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků přijatý na první schůzi vlády dne 5. dubna 1945 v Košicích*. [Praha] 1945, s. 25.

⁶⁵¹ Cit. dle: Klement Gottwald. *O kultuře a úkolech inteligence v budování socialismu*. Praha 1954, s. 11 (pův. otištěno v Rudém právu 17. 10. 1946).

spolupracovníků ze státních úřadů i ze znárodněného průmyslu, definitivně přesvědčí naši inteligenci o tom, jak vláda v novém demokratickém režimu jinak chápe poslání inteligence.“ Právě citát z tohoto premiérova projevu umístila počátkem roku 1947 redakce časopisu *Architekt* do záhlaví článku *Výstavba republiky a architekti*, v němž se proklamativně přihlásila k programu poválečné obnovy státu a k důsledné obhajobě zájmů „*našich pracujících spoluobčanů*“.⁶⁵²

V poúnorové společnosti byla expertům vyhrazena významná, nikoli však jednoznačně privilegovaná pozice. Z hlediska symbolické prestiže se profese založené na duševní (vědecké) práci ocitaly v silné konkurenci s prací manuální, která měla v kontextu stalinského budování, jeho důrazu na extenzivní růst a rozvoj průmyslové základny státu zajištěno čestné místo. Věda v nejobecnějším slova smyslu si přesto udržovala zásadní postavení v procesu řízení společenského vývoje; poznání bylo nicméně zároveň bezprostředně propojeno s politikou. „*Stalinismus byl důsledně založen na leninské představě strany jako avantgardy dělnické třídy, která měla disponovat exkluzivním přístupem k poznání a která na tomto základě měla také oprávnění realitu, jakmile ji poznala, měnit prostřednictvím politické akce.*“⁶⁵³ Stranická usnesení se v důsledku toho dostávala na shodnou úroveň s odbornými poznatky.

Vědu spočívající na marx-leninských základech charakterizoval Zdeněk Nejedlý jako aktivní, usilující o přetváření společnosti i přírody.⁶⁵⁴ Podmínkou zapojení odborníků do tohoto procesu měl být (podobně jako ve sférách umění a kultury) princip stranickosti, tedy vědomého a bezvýhradného akceptování oficiálních cílů státně socialistického režimu. Tento princip poprvé zformuloval na počátku 20. století Lenin v souvislosti s politickými úkoly sovětské literatury a následně byl zakotven jako jeden ze základních prvků marx-leninské doktríny. Jeho základem bylo přesvědčení o nemožnosti existence neutrální, bezhodnotové vědy a umění, odvozované z podmíněnosti vnímání reality u každého jedince jeho příslušností ke konkrétní třídě.⁶⁵⁵ Socialistická věda, stejně jako umění tvořené v duchu metody socialistického realismu proto měly vycházet z programového a uvědomělého přiznání svého třídního charakteru, jenž byl prezentován jako pozitivní hodnota a důkaz sepětí s ideály socialismu a „*zájmy lidu*“.⁶⁵⁶ Oficiální požadavek

⁶⁵² Výstavba republiky a architekti. *Architekt* 45, 1947, č. 1–3, s. 1.

⁶⁵³ J. Mervart, J. Růžička, „*Rehabilitovat Marxe!*“, s. 17.

⁶⁵⁴ Z. Nejedlý, L. Štoll. *Věda jde s lidem: Dopis a rozhlasový projev Zdeňka Nejedlého k 1. ideologické konferenci vysokoškolských vědeckých pracovníků v Brně: Projev rektora VŠPHV Ladislava Štolla na 1. ideologické konferenci vysokoškolských vědeckých pracovníků konané v Brně 27. 2. – 1. 3. 1952.* Praha 1952, s. 4–5. Ve shodném duchu a s odkazem na sovětské předobrazy této představy E. Šlechta. *Sovětská věda, projev na aktivu ČVUT, 21. 11. 1951,* cit. dle: Týž, *Věrní Sovětskému svazu.* Praha 1953, s. 125.

⁶⁵⁵ V. I. Lenin. Stranická organizace a stranická literatura. In: Týž, *O kultuře a umění.* Praha 1958, s. 55–60.

⁶⁵⁶ Alexandr Ivanovič Sobolev. *Leninská teorie odrazu v umění.* Praha 1950, s. 103.

stranickosti byl v tomto duchu směřován na každého odborníka, vytvářel více či méně explicitní tlak na obsah jeho práce a aktivní roli ve veřejném prostoru.⁶⁵⁷ Odborné poznatky měly v rámci budování nové společnosti náležet „všem“, a být proto pokud možno všestranně popularizovány.⁶⁵⁸

Profesi architekta byla na úrovni oficiálních proklamací vyhrazena v procesu stalinského budování prestižní pozice, kterou příznačně odrážely hojné stavební metafory pronikající do dobového slovníku i řada vizuálních a textových motivů (viz kapitolu *Topografie stalinské modernity*). Ve filmových týdenících, novinových článcích i námětech uměleckých děl vystupovali muži (výjimečně i ženy) v obligátních bílých pláštích jako spoluvůrci výstavby socialismu a aktéři ekonomicky i symbolicky zásadní transformace životního prostředí.

Čeští architekti (i početně nesrovnatelně méně zastoupené architektky) nicméně do poválečného období nevstupovali jako skupina s jednoznačně definovaným společenským postavením a vlivem. Teprve konec čtyřicátých let přinesl sérii změn, které jejich dosavadní profesní identitu a společenskou roli zásadním způsobem proměnily. Nejvýraznější z nich představovalo vytvoření zcela nového způsobu organizace projektové činnosti a stavební výroby, v jejímž důsledku architekti ztratili status svobodného povolání a stali se státními zaměstnanci. Zákonem z 24. dubna 1948 došlo pod vedením ministerstva techniky ke znárodnění všech stavebních podniků nad padesát zaměstnanců.⁶⁵⁹ Stavebnictví, které ještě po celé období třetí republiky zůstávalo z naprosté většiny v soukromých rukou, se tímto krokem dostalo pod kontrolu státu. Znárodněné i dříve konfiskované závody (stavební firmy, stavební oddělení průmyslových podniků ad.) byly postupně začleněny do nově založeného národního podniku Československé stavební závody. Do pravomoci obřího podniku byla současně převedena také veškerá projektová činnost, sloučená v organizaci Stavoprojekt, která postupně pohltila dosavadní soukromé kanceláře jednotlivých architektů a s výsledným počtem více než 1200 zaměstnanců se zařadila mezi největší projektové ústavy světa. Marginalizace soukromého sektoru současně omezila spektrum stavebníků na okruh znárodněných podniků, ministerstev, národních výborů a veřejných institucí.

Tyto změny ovšem nebyly výsledkem jednorázových politických opatření, ale zásadní měrou vycházely ze starších konceptů a úvah levicové avantgardy, konkretizovaných v průběhu druhé

⁶⁵⁷ Srov. Jan Mukařovský. Socialistická stranickost ve vědě a umění. In: Týž, *Stranickost ve vědě a umění*. Praha 1949, s. 20–45; K. Gavlas. Práce a vědění architekta v socialistické společnosti. *Sovětská architektura* 3, 1953, č. 1, s. 67.

⁶⁵⁸ K tomuto aspektu podrobněji D. Olšáková, *Věda jde k lidu*, s. 17 an.

⁶⁵⁹ Zákon č. 121/1948 Sb., o znárodnění ve stavebnictví. Srov. Zákon o znárodnění ve stavebnictví. *Rudé právo* 28, 1948, č. 83, s. 3. Znárodnění se dotklo cca 8 500 soukromých stavebních firem; netýkalo se pouze družstevních podniků a podniků ve vlastnictví územních samospráv.

světové války a během prvních poválečných měsíců. Myšlenka organizovaných kolektivů, které by oproti individuální zakázkové tvorbě zajišťovaly efektivní a rovnoměrnou distribuci práce mezi všechny zapojené architekty, začala mezi nejmladší generací avantgardy rezonovat již ve třicátých letech. Po roce 1945 se stala součástí programových cílů sjednocujících se architektonických spolků a byla spolu s plány na znárodnění stavební výroby iniciativně rozpracována zejména prokomunisticky orientovanými architekty sdruženými ve stavební sekci sekretariátu ÚV KSČ a stavební komisi Ústřední rady odborů vedené Antonínem Zápotockým.⁶⁶⁰ Únorový převrat roku 1948 otevřel některým z nich cestu k vlivným pozicím v reorganizovaném státním aparátu, skrze něž dokázali tyto připravené koncepty začít se souhlasem politického vedení bezprostředně převádět do praxe.⁶⁶¹

Znárodnění stavební výroby a sjednocení projektové práce architektů do státem řízené organizace představovalo v očích příslušníků někdejší avantgardy rozhodující změnu a vyvrcholení dlouhodobých snah. Mnozí spatřovali právě v těchto procesech rozhodující posun ke kvalitativně novému stupni kýžené socialistické architektury. „*Nová organizace architektonické práce není jen ekonomickou reformou, ale také novou ideologickou organizací naší architektury. [...] znamená současně začátek československé socialistické architektury,*“ uvedl na I. celostátní poradě vedoucích Stavoprojektu v lednu 1949 Jiří Kroha.⁶⁶² Nově vytvořený systém otevřel architektům prostor k práci na zakázkách, jejichž objem i rozsah výrazně překonávaly dosavadní praxi závislou na mechanismech volného trhu.⁶⁶³ Současně však záhy omezil možnosti jejich samostatné iniciativy, neboť byli zapojeni do rozsáhlejšího výrobního procesu, jehož další složky mohli jen minimálně ovlivnit, ačkoli na jejich výkonu a efektivitě bezprostředně závisel výsledný úspěch a potažmo i společenské docenění jejich práce.

Namísto tržních principů nabídky a poptávky se v prostředí centrálně řízené ekonomiky staly určujícími prvky architektovy práce hospodářské investiční plány, na jejichž sestavování se bezprostředně nepodílel, ale jejichž plnění pro něj bylo závazné. Program zprůmyslnění a typizace, od roku 1949 rozpracovávaný ve výzkumných odděleních Stavoprojektu, tuto práci zároveň

⁶⁶⁰ J. Pechar, *Československá architektura*, s. 12–13; O. Nový, Čtvrtstoleté jubileum založení Stavoprojektu, s. 485; K. E. Zarecor, *Utváření socialistické modernity*, s. 52–53.

⁶⁶¹ K. E. Zarecor, *Utváření socialistické modernity*, s. 41–45 a 58.

⁶⁶² J. Kroha. Nová cesta architektů v plánovaném hospodářství. *Architektura ČSR* 7, 1948, č. 10, s. 313.

⁶⁶³ Ve srovnání s dosavadní, na poptávce závislou soukromou praxí a mnohými architekty sdílenou tíživou zkušeností hospodářské krize a nezaměstnanosti třicátých let představovala existenční jistota stálého pracovního místa a státem garantovaného přísunu zakázek výrazně pozitivní perspektivu.

rozhodujícím způsobem provázal s dodavatelskou sférou stavební výroby.⁶⁶⁴ „*Naše socialistická tvůrčí svoboda začíná v poznání ekonomických i kulturních nutností a výrobních možností, které vymezují i povzbuzují naši práci,*“ popsal tuto závislou pozici v polovině padesátých let velmi eufemisticky architekt Otakar Nový.⁶⁶⁵ Stavební průmysl s okruhem monopolních výrobců a dodavatelů zůstal mimořádně vlivným protihráčem projektujících architektů a tuto pozici si udržel až do konce státně socialistického režimu.

Setrvalý důraz na plnění plánu a zvyšování produktivity, všeobecně příznačný pro stalinské budovatelství, přirozeně posiloval soustavný tlak stavební výroby a často i politických funkcionářů na tempo zpracování projektových podkladů. Zejména u preferovaných staveb a propagandistických akcí direktivně určované termíny zkracovaly dobu nutnou pro přípravu projektu daleko za standardní a pro udržení kvality nezbytnou mez.⁶⁶⁶ Po odevzdání projektu zároveň architekt nad jeho finálním provedením ztrácel kontrolu, neboť oproti předválečné praxi již nevykonával stavební dozor.

Přestože na uvedená negativa začali někteří architekti brzy upozorňovat v interní diskuzi a po částečném uvolnění politické situace v polovině padesátých let také v tisku, na dlouhodobé směřování „*státního projektového sektoru*“ neměly jejich výhrady téměř žádný vliv.⁶⁶⁷ Je otázkou, nakolik zásadní roli sehrávaly v tomto směru mocenské zájmy různých složek stavebního průmyslu, zdaleka ne vždy totožné se zájmy projektantů. Podstatné nicméně zůstávalo také pevné přesvědčení vedoucích činitelů v projekčních a výzkumných složkách Stavoprojektu a Studijního a typizačního ústavu o správnosti nastoupené linie, v níž připouštěli nanejvýš dílčí či dočasné nedostatky, bez zpochybnění základních principů prefabrikace a typizace. Ty se záhy staly nepostradatelným nástrojem pro dlouhodobé plnění ambiciózních hospodářských plánů a stabilní bázi dalšího vývoje domácích představ o socialistické architektuře zůstaly až do roku 1989.

⁶⁶⁴ Erich Kohn, Karel Storch, Miloslav Wimmer. Výrobní a technické prostředky. *Architektura ČSR* 8, 1949, č. 1–2, s. 12–30. Zásadní roli při vývoji norem hromadné výstavby sehrával Typizační a normalizační ústav a jím zpracované typizační sborníky. K meziválečným kořenům vývoje panelové technologie spjatým s výzkumným oddělením firmy Baťa blíže L. Zdražilová, *Když se utopie stane skutečností*, s. 38 an. Srov. též K. E. Zarecor, *Utváření socialistické modernity*, s. 101–152.

⁶⁶⁵ O. Nový, *Architekti a ti druzí. Výtvarná práce* 3, 1955, č. 12, s. 2.

⁶⁶⁶ Srov. např. zmíněný tlak na zpracování směrného plánu Prahy v kapitole *Plán*. Při založení Nové Ostravy (dnešní Poruba) bylo týmu architekta Vladimíra Meduny na základě usnesení ÚV KSČ z 12. května 1951 uloženo zpracovat a odevzdat komplexní projekt města do konce roku, tj. v rozmezí několika měsíců. O. Nový. *O práci a starostech architektů. Výtvarná práce* 2, 1954, č. 7, s. 5.

⁶⁶⁷ J. Kroha. *O poloprávdách a nepravdách naší stavební výroby. Výtvarná práce* 3, 1955, č. 7, s. 1.

V procesu budování socialistické Prahy padesátých let nepředstavovali architekti homogenní zájmovou skupinu a zasahovali do něj z různých pozic. Profesně působili ve státních projektových organizacích (Stavoprojektu, Státním ústavu projektování výstavby Prahy, Státním ústavu pro rekonstrukci památkových měst a objektů), na vysokých školách (ČVUT, AVU, VŠUP), ve vědeckých ústavech (např. Československo-sovětském institutu ČSAV) i na některých vedoucích administrativních postech v Ústředním národním výboru. Konkrétní představy o podobě hlavního města i (nejen pražské) soudobé architektury přitom formulovali a odůvodňovali nejen coby projektanti, tedy autoři konkrétních návrhů, ale také z pozice hodnotitelů a kritiků v porotách vypisovaných soutěží nebo v redakcích odborných periodik (srov. podkapitolu *Sovětské vzory: nástroje a mechanismy zprostředkování*). V rozhodující míře to byli právě oni, kdo konkrétními způsoby rozvíjel a interpretoval obsah nezřídka vágních politických usnesení.

5.2.1 Projektanti a úředníci

Nejbezprostřednějším způsobem byli do procesu plánování a výstavby města zapojeni architekti působící v aparátu Ústředního národního výboru, mezi něž patřili nejen projektanti v pracovním týmu kolem návrhu územního plánu, ale také vedoucí technického a plánovacího referátu. Po celá padesátá léta postrádala metropole (oproti Moskvě a dalším sovětským městům) institut městského či hlavního architekta, tedy orgán a osobu, která by z pozice nejvyšší odborné autority řídila její rozvoj. Plánování města a vlastní výstavba zůstávaly organizačně odděleny a zdaleka ne vždy se je dařilo vzájemně koordinovat (srov. kapitolu *Plán* a podkapitolu *Aktéři: Politici*). O vytvoření pozice „generálního projektanta“ uvažoval vládní výbor pro výstavbu Prahy na základě moskevského vzoru již v roce 1951; o čtyři roky později získala pro tento záměr konkrétnější podklady studijní delegace architektů přímo v SSSR. Na zamýšlenou pozici byl průběžně doporučován architekt Jiří Novotný (1911–2000), který se coby dlouholetý vedoucí týmu Kanceláře územního plánu stal předním expertem na pražskou problematiku. K oficiálnímu ustavení Útvaru hlavního architekta však nakonec došlo teprve roku 1961 a vedoucí post namísto Novotného obsadil Jiří Voženílek.⁶⁶⁸

⁶⁶⁸ Jeho jmenování patrně vyplynulo jak z politicky pevné pozice, kterou zastával ve státním aparátu, tak z bezprostřední potřeby najít odpovídající pozici pro zkušeného, kvalifikovaného, a do značné míry nepostradatelného odborníka. Voženílek v předcházejícím roce skončil na pozici prvního náměstka a faktického vedoucího zrušeného Státního výboru pro výstavbu. Jiří Novotný po vzájemné dohodě přijal funkci náměstka. Srov. osobní reflexi J. Novotný, *Prahou posedlý*, s. 97–98. Voženílek setrval ve funkci hlavního architekta Prahy až do politických prověrek v roce 1971, kdy byl odvolán. M. Koukalová, M. Kudyn, E. Novotná. *Plánování Prahy*, s. 54.

Vlastní proces plánování a vytyčování jednotlivých stavebních úkolů na území města ležel v kompetenci vedoucích dvou klíčových referátů, technického a plánovacího, které vznikly v rámci ÚNV v roce 1949. Technický referát (od roku 1953 odbor pro výstavbu) měl na starosti stavební agendu zahrnující pozemní, inženýrské a vodohospodářské stavby a komunikace, po reorganizaci v roce 1953 rovněž územní plánování a péči o bytovou výstavbu. V jeho čele stál od počátku až do roku 1960 architekt Václav Kolátor (1899–1983), který do té doby zastával funkci národohospodářského referenta a rovněž zasedal v Plánovací komisi pro hlavní město Prahu, kde se podílel na návrhu prvního poválečného směrného plánu. Kolátor patřil mezi modernisticky orientované architekty, kteří začali ve službách města působit již v meziválečném období (roku 1929 se stal zaměstnancem městského stavebního úřadu).⁶⁶⁹ Díky nabytým zkušenostem i celoživotnímu levicovému zaměření (roku 1933 spoluzakládal Svaz socialistických architektů, 1. června 1945 vstoupil do KSČ) pokračoval v kariéře bez zásadnějších problémů i po roce 1945, resp. 1948. Ve funkci technického referenta inicioval či organizačně zajišťoval výraznou část klíčových pražských projektů (mj. brigádnické úpravy letenské pláně, výstavbu Švermova mostu a úpravy nábřeží pod Letnou, výstavbu letenského a žižkovského tunelu, instalaci řady pomníků, zástavbu proluk na Václavském náměstí). Od července 1950 zastával funkci vedoucího stavební kanceláře pro výstavbu Stalinova pomníku, která coby výkonný orgán vládního výboru zajišťovala nezbytná opatření pro co nejplynulejší průběh této stavby.⁶⁷⁰ Jeho úloha v uvedených případech nespočívala v přímém autorství, nýbrž v zajištění potřebných podkladů a výkonu odborného stavebního dozoru.

Nejiniciativnější a v mnoha ohledech mimořádně aktivní roli v procesu rozpracovávání vize socialistické Prahy sehrával poněkud paradoxně architekt, který na počátku padesátých let nedisponoval výraznějším renomé uvnitř profesní komunity, ani praktickými zkušenostmi s problematikou pražské výstavby, do níž ostatně nezasáhl ani žádným vlastním projektem. Vladimír Chamrád (1903–1969), rodák z Brušperku na Moravě, původně středoškolský učitel jazyků, absolvent brněnské filozofické fakulty a posléze tamní techniky (1927–1937) byl na pozici náměstka pražského primátora a vedoucího plánovacího referátu povolán v únoru 1950 z funkce

⁶⁶⁹ Jiří Štursa. K sedmdesátinám Václava Kolátora. *Architektura ČSR* 28, 1969, č. 4, s. 244; Noví lidé na pražské radnici. *Věstník hlavního města Prahy* 51, 1948, č. 17, s. 391. K nejvýznamnějším Kolátorovým realizacím patřil plavecký bazén pod areálem Barrandovských teras (1930); projekty veřejných plováren a koupališť se v průběhu let staly jeho specializací.

⁶⁷⁰ Stavební kancelář pro postavení pomníku J. V. Stalinovi. *Rudé právo* 30, 1950, č. 176, s. 6.

předsedy Krajského národního výboru v Ostravě, kterou zastával od 1. ledna 1949.⁶⁷¹ Mezi oficiálně uváděnými důvody tohoto kroku byly jeho bohaté zkušenosti s organizační prací ve veřejné správě a odborné znalosti z oblasti územního plánování a architektury; význam nepochybně měla i dosavadní kariéra aktivního a spolehlivého stranického funkcionáře. Teoreticky mohlo při jeho výběru na vlivný post sehrát roli rovněž doporučení jeho někdejšího učitele z Brna Jiřího Krohy, v té době již politicky exponovaného tvůrce a předního propagátora socialistického realismu.

Politický profil Vladimíra Chamráda byl z hlediska možností poválečného kariérního uplatnění zcela vyhovující.⁶⁷² Syn strojníka vítkovických železáren se již během vysokoškolských studií stal členem Komunistické studentské frakce; do KSČ vstoupil v lednu 1929, kdy spoluzaložil stranickou organizaci v rodném Brušperku, a v následujících letech zastával řadu funkcí v obvodních a krajských orgánech strany. Od roku 1929 působil rovněž v brněnské sekci kulturní organizace Levá fronta. Ve prospěch KSČ soustavně agitoval mezi brněnskými studenty architektury, vystupoval na řadě veřejných schůzí a vedl kurzy politického školení. Po roce 1938 se zapojil do odbojové činnosti ilegálních stranických buněk; od podzimu 1939 do podzimu 1941 byl vězněn na brněnském Špilberku, ve Vratislavi, Zhořelci a Diezu. Po propuštění a přestěhování z Brna do Místku, kde si založil vlastní architektonickou kancelář, se zapojil do spolupráce s místní partyzánskou skupinou.

Po odborné stránce začal Chamrád získávat první praktické zkušenosti od roku 1937 jako zaměstnanec projekční kanceláře brněnského architekta a urbanisty Jindřicha Kumpošta. Zájem o architekturu a výtvarné umění, rozvíjený během studií (mj. stipendijními pobyty ve Štrasburku a na pařížské Sorbonně v letech 1924 a 1925), postupně zaměřil k otázkám krajinného a územního plánování, které se následně staly rozhodujícím aspektem jeho poválečné aktivity, v níž těsně propojoval politickou a odbornou činnost. Ve funkcích předsedy expozitury Zemského národního výboru v Ostravě, do níž byl jmenován v říjnu 1945, člena ÚV KSČ (1946–1949) a nakonec předsedy ostravského KNV se zaměřil na organizování sítě národních výborů v regionu a podporu připravované územně správní reformy, která v roce 1949 nahradila dosavadní zemské zřízení

⁶⁷¹ Inž. Vladimír Chamrád odchází do Prahy. *Lidové noviny* 58, 1950, č. 40, s. 2; Pražský Ústřední národní výbor zasedal. *Práce* 6, 1950, č. 51, s. 6.

⁶⁷² Údaje v následujících odstavcích čerpají v rozhodující míře z Chamrádova oficiálního životopisu. Archiv VUT Brno, *Návrh na přiznání osobního důchodu prof. ing. arch. Vladimíru Chamrádovi – životopis V. Chamráda*, 29. 1. 1968. Srov. též biografické heslo Chamrád Vladimír, in: Julie Mariánková, *Žili a pracovali v Brně*. Brno 1977, s. 47–48; Pavel Šopák. Architekt Vladimír Chamrád a jeho texty ze třicátých a čtyřicátých let: K 75. výročí vzniku expozitury Zemského národního výboru v Moravské Ostravě. *Slezský sborník* 118, 2020, č. 2, s. 137–142.

systemem krajů. Současně usiloval o zajištění územně plánovací dokumentace pro obnovu a výstavbu měst a obcí Ostravska i širšího slezského regionu, kde poválečný dvouletý i první pětiletý plán počítaly s pokračujícím rozvojem těžkého průmyslu a navazující výstavbou desítek tisíc nových bytů. V únoru 1946 za tímto účelem inicioval založení Oblastního plánovacího sboru při ostravském ZNV, který měl pod jeho vedením a za účasti desítek odborníků zpracovat průzkumy a podklady pro hospodářské investice i regulační plány jednotlivých obcí.⁶⁷³ Tyto práce, které pokračovaly i po Chamrádově odchodu do Prahy, vyústily na prahu padesátých let v tzv. rajonový plán výstavby socialistických měst na Ostravsku, který zahrnoval mj. monumentální projekt Nové Ostravy.⁶⁷⁴

Na pražský Ústřední národní výbor tak Vladimír Chamrád přicházel coby zkušený a výkonný organizátor konformní s oficiální stranickou linií. Na ustavující konferenci městského výboru KSČ v prosinci 1950, kde Gustav Bareš pronesl svůj proslov o budoucnosti Prahy, byl Chamrád zvolen členem výboru.⁶⁷⁵ S naznačenou ambiciózní vizí socialistického města se bezprostředně ztotožnil a během následujících měsíců věnoval jejímu rozpracování a popularizaci řadu článků i veřejných vystoupení (např. v cyklu přednášek Socialistické akademie, Společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí nebo v československém rozhlasu).⁶⁷⁶ Barešovy obecné teze přitom z titulu své funkce plánovacího referenta průběžně doplňoval o konkrétní záměry i první časové harmonogramy pro jejich uskutečnění.

Na nové pozici vedoucího referátu a zároveň člena rady ÚNV postupoval Chamrád od počátku velmi aktivně nad rámec svých vymezených pravomocí a do značné míry nezávisle na dalších složkách národního výboru, což mu umožňovala sama organizační struktura ÚNV nastavená správní reformou v roce 1949. V této pozici, na kterou postupně navázala řada dalších funkcí, se Vladimír Chamrád stal na několik let formálně nejvýše postaveným a fakticky nejvlivnějším architektem v procesu plánování a výstavby Prahy. V polovině června 1950 se stal členem vládního výboru pro postavení pomníku J. V. Stalina; v prosinci téhož roku prezentoval krátkodobý plán

⁶⁷³ Oblastní plánovací sbor v M. Ostravě. *Hlas: List Československé strany lidové* 2, 1946, č. 43, s. 1; Plánovací sbor v činnosti. *Hlas* 3, 1947, č. 262, s. 2.

⁶⁷⁴ M. Strakoš, *Nová Ostrava a její satelity*, s. 120–124.

⁶⁷⁵ G. Bareš, V. Krutina, *Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu*, s. 32.

⁶⁷⁶ V. Chamrád. *Za novou krásnou Prahu*. *Nová Praha* 54, 1951, č. 1, s. 3–5; *Za přebudování Prahy v socialistické město*. *Rudé právo* 31, 1951, č. 9, s. 6; V. Chamrád. *Za krásnou socialistickou Prahu*. *Tvorba* 20, 1951, č. 1, s. 15–16; Týž, *Plánování měst a plán hlavního města Prahy*. *Za socialistický stát* 1, 1951, č. 1, s. 49–61; Týž, *Zapojení vědeckých pracovníků do výstavby socialistické Prahy*. *Za socialistickou vědu a techniku: Časopis Ústředí výzkumu a technického rozvoje*, sv. 1, 1951, č. 6, s. 246–252; *O výstavbě Prahy v Socialistické akademii*. *Rudé právo* 31, 1951, č. 18, s. [6]; *Rozhlas. Květy* 1, 1951, č. 15, s. 2.

výstavby Prahy na společné schůzce zástupců ÚNV a premiéra Zápotockého, z níž vzešel impulz k vytvoření Vládního výboru pro výstavbu hlavního města, v němž následně coby jediný architekt rovněž zasedl.⁶⁷⁷ Společně s technickým referentem Václavem Kolátorem organizoval od února 1951 první velkou akci „*budování nové socialistické Prahy*“, úpravu letenské pláň. Od roku 1951 zároveň coby přímý nadřízený řídil práci zmíněné Kanceláře pro územní plán. Do činnosti týmu Jiřího Novotného Chamrád kromě průběžné kontroly neváhal průběžně intervenovat, zejména ve prospěch důslednějšího využití sovětských urbanistických předobrazů, s nimiž se osobně seznámil během studijní cesty delegace československých architektů do SSSR v roce 1952. Ve stejném roce vedl i odbornou delegaci do Budapešti, která se věnovala studiu parametrů výstavby tamního metra a jejich uplatnitelnosti v pražských podmínkách. Primárně z Chamrádovy iniciativy a ambicí pak vzešel jeden z klíčových pražských projektů stalinistické éry, tzv. ústřední prostor situovaný do oblasti Starého Města, který byl v letech 1952–1953 rozpracován v řadě variant několika vyzvanými architekty (viz závěrečnou kapitolu *Sovětské vzory a/nebo národní tradice*).

Kontrolu nad vznikem směrného plánu Prahy si Chamrád udržel napříč průběžnými správními reorganizacemi. Po zrušení plánovacího referátu v září 1952 se stal předsedou městské plánovací komise při radě ÚNV, následně od 16. listopadu 1953 přešel na neméně vlivný post náměstka ministra místního hospodářství Jozefa Kyselého, v němž se vedle Prahy opětovně zaměřil i na širší problematiku územního plánování, mj. také ostravské aglomerace. Jeho angažmá v otázkách výstavby Prahy skončilo v polovině padesátých let, po dokončení a odevzdání finálního návrhu směrného plánu. Od ledna 1956 byla celá agenda územního plánování převedena pod nový úřad Ústřední správy bytové a občanské výstavby podřízený Státnímu výboru pro výstavbu. V této souvislosti, ale také s poukazem, že „*již na svěřené úkoly nestačil*“, byl Chamrád odvolán z dosavadní funkce náměstka a přeřazen na post ředitele Agroprojektu, specializovaného státního ústavu pro projektování zemědělské výstavby.⁶⁷⁸ Závěr své kariéry strávil na pozici profesora brněnské techniky, kde začal působit v roce 1959.

Průběžně zpracovávaný směrný plán představoval nejkompexnější odbornou představu o parametrech socialistické Prahy. Jak již bylo naznačeno (viz kapitolu *Plán*), probíhala však jeho tvorba v letech 1951–1954 zejména pod vlivem Vladimíra Chamráda značně direktivně

⁶⁷⁷ NA, ÚPV-B, k. 140, sig. 245/66, *Zpráva o výstavbě Prahy dle krátkodobého plánu v roce 1951*.

⁶⁷⁸ NA, f. KSC-ÚV 02/2, k. 79, sig. 97/9, *Odvolání s. ing. Vladimíra Chamráda z funkce náměstka ministra místního hospodářství, 2. 1. 1956*.

a v podstatě bez zapojení širší architektonické obce.⁶⁷⁹ Prostor k obecnější, konceptuálně založené diskuzi a kritice se začal pozvolna otevírat teprve po jeho dokončení ve druhé polovině dekády; účastníci dvou aktivů Svazu architektů svolaných během roku 1955 neopomněli zdůraznit, že akce se staly „*po dlouhé době první příležitostí, aby se plénum architektů mohlo vyjádřit k výstavbě Prahy*“.⁶⁸⁰ Zatímco tedy dlouhodobější vize a obecné principy rozvoje hlavního města byly nastavovány v úzkém pracovním týmu pod vedením Jiřího Novotného a dozorem Vladimíra Chamráda, většina architektů-projektantů se na výstavbě socialistické Prahy podílela prostřednictvím konkrétních řešení jednotlivých lokalit, která zpracovávali na základě přímo zadávaných úkolů, popř. vyzvaných soutěží.

Většina projektujících architektů byla po roce 1948 v důsledku postupného rušení soukromých kanceláří soustředěna do celostátní organizace Stavoprojekt, kam dobrovolně i pod tlakem okolností vstupovala. V době založení (1948) měl Stavoprojekt přibližně 1 200 zaměstnanců (z toho přes polovinu architektů), o rok později již 4 500 a v roce 1952 více než 11 tisíc, takže se stal největší projektovou organizací světa.⁶⁸¹ Původní záměr jednotné organizace, která ve své struktuře krajských ateliérů soustředí veškerou architektonickou činnost, však začal záhy narážet na odlišné zájmy a preference jednotlivých ministerstev a státních podniků, jejichž představitelé usilovali o vlastní projekční střediska.⁶⁸² Od 1. ledna 1952 začal Stavoprojekt fungovat jako samostatný národní podnik podřízený ministerstvu stavebního průmyslu; již o dva roky později však došlo k jeho rozdělení do většího počtu státních projektových ústavů podle regionální působnosti nebo specializovaného zaměření (mj. Agroprojekt, Hydroprojekt, ale např. také Vojenský projektový ústav podřízený ministerstvu národní obrany).⁶⁸³

Krajská organizace Stavoprojektu v Praze byla ustavena 1. prosince 1948 jako poslední v českých zemích, patrně zejména vzhledem k intenzivním vnitřním debatám o alternativních způsobech organizace projektové práce, které vyplývaly z mimořádně vysokého počtu aktivních architektů, kteří v metropoli působili. Prvním ředitelem se stal jeden z čelných představitelů

⁶⁷⁹ Organizátoři ustavující konference Svazu československých architektů v roce 1953 počítali s vystavením návrhu plánu na bilanční výstavě, což však „*příslušná úřední místa*“ zamítla. Archiv KPR, f. Kancelář prezidenta republiky 1948–1962, k. 695, inv. č. 2572, *I. celostátní konference delegátů architektů – Katalog pracovní výstavy, 1953*, s. 12.

⁶⁸⁰ S. Semrád. Aktiv Svazu architektů o směrném územním plánu hlavního města Prahy. *Československý architekt* 1, 1955, s. 6.

⁶⁸¹ O. Nový, Čtvrtstoleté jubileum založení Stavoprojektu, s. 488.

⁶⁸² Jaroslav Pokorný. Dvě otázky organisace architektů. *Architekt* 48, 1950, č. 1–2, s. 2.

⁶⁸³ J. Pechar, *Československá architektura*, s. 51.

meziválečné avantgardy Josef Havlíček (1899–1961), jeho zástupcem Jaroslav Pokorný.⁶⁸⁴ Mezi výrazné tvůrce, kteří do nové organizace převedli své ateliéry, patřili Jaroslav Fragner, Josef Hrubý, Ladislav Machoň, Pavel Bareš, Václav Hlinský, Jiří Gočár, Vilém Lorenc nebo zmíněný Jiří Novotný.⁶⁸⁵ Územní působnost pražského Stavoprojektu zahrnovala celý Pražský (posléze Středočeský) kraj včetně hlavního města, kde se jeho zaměstnanci podíleli na řadě projektů pro jednotlivé investory (planetárium ve Stromovce, Dům módy na Václavském náměstí ad.). S výběrem připravovaných a realizovaných záměrů seznamoval ústav od roku 1953 prostřednictvím každoročních výstav i širší veřejnost.⁶⁸⁶ Výraznými úspěchy se v roce 1954 stala vítězství ústavních kolektivů v obou největších pražských soutěžích ovlivněných socialistickým realismem, na dejvický Ústřední dům armády (tým Pavla Bareše) a Vysokou stranickou školu (tým Jiřího Gočára a Jiřího Albrechta). Od 1. ledna 1954 byl pražský Stavoprojekt v rámci zmíněného rozdělení dosavadní celostátní organizace přeměněn na Státní projektový ústav pro výstavbu měst a vesnic v Praze, od roku 1958 Krajský projektový ústav Praha.⁶⁸⁷

Z hlediska prestiže zaujímal mezi architekty Stavoprojektu, ale také v širší profesní komunitě dlouhodobě mimořádně respektovanou pozici Jaroslav Fragner (1898–1967), od roku 1945 profesor Akademie výtvarných umění, od roku 1953 první předseda Svazu architektů. Ačkoli jako jeden z mála projektantů patrně nevstoupil do KSČ, dokázal si v poúnorových podmínkách svou odbornou pozici obhájit a potvrdit v několika zásadních projektech, jimiž byl pověřen a které v prostředí Prahy zahrnovaly zejména rekonstrukce památkových objektů. Projektovatel a řídil dlouholetou obnovu Karolina a na zadání Zdeňka Nejedlého především ideologicky mimořádně významnou a sledovanou akci rekonstrukce zaniklé Betlémské kaple (1948–1954), za niž v roce 1952 vedle značné pozornosti médií obdržel (jako jeden z mála tehdejších architektů) státní cenu Klementa Gottwalda.⁶⁸⁸

Atypické a výsadní postavení získal v pražském Stavoprojektu další z výrazných avantgardních tvůrců Jiří Kroha (1893–1974), který zde od svého vstupu do organizace v roce 1948 až do

⁶⁸⁴ Havlíček již na podzim 1950 z důvodu pracovního přetížení na funkci ředitele rezignoval a nadále vedl pouze jeden z ateliérů. Následné obsazení řídicího postu není zcela jasné; Otakar Nový v pozdějších vzpomínkách pouze obecně naznačil, že ústav v tomto období nevedl nikdo z významných architektů. V roce 1956 převzal vedení ústavu Pavel Bareš. O. Nový, *Architektonická tvorba: 35 let KPÚ Praha*. Praha [1983], nestr.; Týž, *Obrana architektury*, s. [11].

⁶⁸⁵ O. Nový, *Obrana architektury*, s. [10].

⁶⁸⁶ O. Starý. K letošním výstavám architektury v Praze. *Architektura ČSR* 13, 1954, č. 6, s. 143; Architekti pracujícím. *Rudé právo* 34, 1954, č. 81, s. 2; Výstava architektonické práce. *Práce* 10, 1954, č. 66, s. 5.

⁶⁸⁷ J. Pechar, *Československá architektura*, s. 53–54.

⁶⁸⁸ Státní ceny za výtvarné mění. *Rudé právo* 32, 1952, č. 152, s. 2. Srov. pochvalný Fragnerův portrét zařazený příznačně v rubrice *Galerie budovatelů* – Ladislav Khás. Obnovitel Betlema. *Svět práce* 2, 1952, č. 44, s. 5.

července 1956 vedl jediný organizačně samostatný ateliér.⁶⁸⁹ Tato privilegovaná pozice vyplývala z mimořádně aktivní role, kterou již před únorem 1948 převzal při propagaci metody socialistického realismu. Hlavní pracovní náplní Krohova ateliéru v prvních měsících jeho existence bylo rozpracování projektu náměstí Budovatelů pod Vítkovem, na němž se podíleli mj. sochař Zdeněk Pešánek, autor původního návrhu náměstí z roku 1947, architekti Jaroslav Kándl, Emil Hlaváček, Josef Chochol, Oskar Olár a Karel Gavlas.⁶⁹⁰ Ambiciózní urbanistický záměr situovaný do historického centra města Kroha se členy svého ateliéru dále rozšířil ještě v roce 1953 v návaznosti na širší odbornou diskuzi o umístění tzv. ústředního prostoru hlavního města Prahy, kterou inicioval plánovací referent (a Krohův někdejší žák z brněnské techniky) Vladimír Chamrád (viz závěrečnou kapitolu *Sovětské vzory a/nebo národní tradice*). Oba mimořádně rozsáhlé projekty nakonec zůstaly neuskutečněny a Krohovy pražské realizace tak zůstaly omezeny na rovněž výrazně reprezentativní, nicméně pouze dočasné instalace: dekorativní dotvoření Sjezdového paláce na Výstavišti pro IX. sjezd KSČ (1949), smuteční výzdobu Španělského sálu Pražského hradu během pohřbu Klementa Gottwalda, následné slavnostní aranžmá Vladislavského sálu pro prezidentskou volbu Antonína Zápotockého v březnu 1953 a celkovou úpravu Strahovského stadionu u příležitosti konání první celostátní spartakiády v červnu 1955.⁶⁹¹

Specializovaný segment činnosti představovala v rámci pražského Stavoprojektu rekonstrukce historických objektů organizovaná od roku 1949 v tzv. ateliéru R (rekonstrukce) pod vedením Viléma Lorence, který byl v roce 1954 přeměněn do samostatného Státního ústavu pro rekonstrukci památkových měst a objektů (SÚRPMO). Ateliér a později ústav postupně převzal zpracování veškerých projektů týkajících se památkově cenných budov a urbanistických celků a svou působností záhy přesáhl rámec hlavního města. Oproti projektování novostaveb, jehož základem zůstávaly od konce čtyřicátých let procesy standardizace a typizace, rozvíjel ústav pro potřeby památkových oprav výrazně specifictější přístup s důrazem na tradiční materiály a stavební řemesla.

Vedle státního ústavu Stavoprojekt zůstal na území metropole po nucené likvidaci posledních soukromých kanceláří, nařízené ministerstvem stavebního průmyslu v roce 1950, činný pouze

⁶⁸⁹ Komplexní zpracování Krohovy osobnosti nabízí Marcela Macharáčková (ed.). *Jiří Kroha (1893–1974): Architekt, malíř, designér, teoretik v proměnách umění 20. století*. Brno 2007. K poúnorové fázi jeho kariéry podrobně K. E. Zarecor, *Utváření socialistické modernity*, s. 232–289.

⁶⁹⁰ Archiv IPR, f. Běluš Arnold, krabice U, text *Náměstí Republiky*.

⁶⁹¹ Miroslav Cihlář. Slavnostní úpravy Španělského a Vladislavského sálu Pražského hradu. *Architektura ČSR* 12, 1953, č. 3–4, s. 83–85; J. Kroha. Státní stadion na Strahově: Úprava pro I. celostátní spartakiádu. *Architektura ČSR* 14, 1955, č. 3, s. 137–138.

komunální Projekční ateliér hlavního města Prahy při Ústředním národním výboru.⁶⁹² Původně šestičlenný kolektiv založený v roce 1949 se během roku 1950 rozrostl o řadu architektů, kteří byli nuceni ukončit své dosavadní praxe a hledali alternativu vůči dominantnímu Stavoprojektu (Antonín Tenzer, Richard Ferdinand Podzemný, František Maria Černý, Ludvík Kysela).⁶⁹³ Již v roce 1953 byl nicméně i tento ateliér v rámci celostátní reorganizace zestátněn, resp. přeměněn na Státní ústav pro projektování výstavby hlavního města Prahy (SÚPRO) a podřízen ministerstvu vnitra. Zpět pod kontrolu pražského národního výboru se dostal až roku 1958; od roku 1961 pak fungoval pod názvem Pražský projektový ústav. Hlavní náplní jeho činnosti se stalo zpracování plánů pro bytovou výstavbu na území města – jeho zaměstnanci se podíleli mj. na projektech sídlišť ve Vršovicích, Strašnicích, na Jarově nebo později přepracovaných návrzích obytných souborů Červený Vrch a Petřiny.⁶⁹⁴ V letech 1954–1961 se součástí ústavu stala rovněž pracovní skupina směrného plánu vedená Jiřím Novotným.

5.3 Odborníci II: Ochránci památek

Druhou expertní skupinu, která do procesu budování socialistické Prahy významně vstupovala, představovali profesionální ochránci památek.⁶⁹⁵ Jednalo se vesměs o odborníky s univerzitním vzděláním v oborech dějin umění, historie či filozofie, zčásti rovněž o vystudované architektky, činné v institucích státní památkové péče a jednotlivých spolcích, mezi nimiž sehrával vůdčí roli Klub Za starou Prahu. Poúnorová památková péče se vyznačovala značnou mírou personální kontinuity, kterou vedle řady meziválečných odborníků působících na subalterních pozicích ztělesňovala zejména vlivná osobnost historika umění, předsedy Národní kulturní komise a dlouholetého člena Klubu Za starou Prahu Zdeňka Wirtha (1878–1961).⁶⁹⁶

Ochrana památek jako specifická, odborně založená a postupně institucionalizovaná aktivita se v hlavním městě zformovala již během druhé poloviny 19. století v reakci na tempo a dopady postupující modernizace, která z původního města učinila „historické jádro“, tedy nejstarší

⁶⁹² Znárodnění stavebnictví provedené v dubnu 1948 se netýkalo družstevních podniků a podniků ve vlastnictví územních samospráv.

⁶⁹³ Radek Černý. Jubilejní bilance. In: Otakar Nový. *Architekti Praze*. Praha 1971, s. [317].

⁶⁹⁴ Nejbližší úkoly bytové výstavby v Praze. *Rudé právo* 36, 1956, č. 220, s. 1.

⁶⁹⁵ Tato kapitola v dílčích pasážích čerpá z publikované studie M. Kurz, „Do služeb lidu!“ Historické dědictví jako součást ideálu „socialistického města“ v období padesátých let. In: *Historica Olomucensia* 54, 2018, s. 257–287.

⁶⁹⁶ Oproti sféře architektury v oblasti památkové péče a dějin umění nedošlo k výraznějšímu ideologicky motivovanému generačnímu střetu. Srov. Marek Krejčí. Ochrana památek v padesátých letech. In: Igor Janovský, Jana Kleinová, Hynek Stříteský (eds.). *Věda a technika v Československu v letech 1945–1960*. Praha 2010, s. 98–99.

a stavebně specifickou součástí většího urbanistického celku.⁶⁹⁷ Během poslední čtvrtiny 19. století se v laickém i odborném diskurzu ustálil také pozitivně konotovaný pojem „stará Praha“ užívaný pro označení celku Hradčan, Malé Strany a Starého Města.⁶⁹⁸ Tento dochovaný celek představoval v rámci města ústřední, byť ne výhradní předmět památkářského zájmu, jehož hodnota po roce 1945 vzhledem k zásadním ztrátám, jež válka zanechala na většině evropského kontinentu, výrazně narostla.⁶⁹⁹ Budoucnost historického centra Prahy se zároveň stávala i závažným národohospodářským problémem, neboť její stavební a bytový sice nebyl výrazněji narušen samotnými válečnými událostmi, jeho kondici však mnohde zásadně ovlivnilo dlouhodobé zanedbání údržby posílené válečnou stavební uzávěrou (1941–1945).

Z institucionálního hlediska prošla státní památková péče v prvním poválečném desetiletí sérií průběžných reorganizací, především však zaznamenala zásadní nárůst celospolečenského významu. Po roce 1945 fungovala zprvu ve své prvorepublikové podobě vycházející z norem někdejší monarchie (Státní památkový úřad se sídly v Praze a Brně podřízený ministerstvu školství a národní osvěty). Zákonem z 16. května 1946 vznikla mimo dosavadní systém při ministerstvu školství tzv. Národní kulturní komise pro správu konfiskovaných památkových objektů (zejména hradů a zámků, v případě Prahy několika šlechtických paláců). Od roku 1951 byla výkonná pravomoc v oblasti ochrany památek rozdělena mezi ministerstvo školství (památky celostátního významu) a krajské národní výbory (v Praze ÚNV). V březnu 1953 vznikla opatřením ministra nová centrální instituce Státní památkové správy slučující agendu kulturní komise, Státního památkového ústavu a Státního fotoměřického ústavu; její kompetenční pravomoci však zůstaly nedořešeny. Ukončení nejasností přinesl teprve 17. dubna 1958 vydaný zákon o kulturních památkách, který rozdělil pravomoci mezi Státní ústav památkové péče a ochrany přírody (odborný orgán při ministerstvu školství a kultury) a krajská střediska státní památkové péče a ochrany přírody (výkonné orgány při jednotlivých KNV, v případě Prahy ÚNV).⁷⁰⁰

⁶⁹⁷ Srov. Gerhard Vinken. *Zone Heimat: Altstadt im modernen Städtebau*. Berlin – München 2010.

⁶⁹⁸ Zdeněk Wirth. *Stará Praha*. Praha 1937, s. 19–20.

⁶⁹⁹ „A proto při prohlídce zachovalé staré Prahy nezapomeňme na ona starobylá a památná města evropská, která k této dani [vítěznému konci války] přispěla hřivnou největší. Nezapomeňme na Varšavu, na Kyjev, na Charkov, na Leningrad, na Novgorod, na Bělehrad, na Rotterdam, na Londýn, na Coventry, na Southampton a Brighton, na Norwich a Dunkerque, na le Havre [sic] a Cherbourg a na desítky, ba sta dalších měst, která z toho, co nám v naší Praze ze staré kultury zůstalo, nemají už nic, nebo téměř nic.“ Alois Ladislav Kaiser. *Průvodce starou Prahou*. Praha 1947, s. 11.

⁷⁰⁰ Srov. Jiřina Nesvadbíková, Vlastimil Vinter, Zdeněk Wirth. *K vývoji památkové péče na území Československa. Svazek I*. Praha 1983.

Zejména díky zmíněné personální kontinuitě čerpali pracovníci památkové péče při rozvíjení teoretických zásad a vlastní metodiky i v poúnorovém období ze starších zkušeností mnohaletého, až do období monarchie sahajícího vývoje, přestože oficiálně nebyla tato myšlenková východiska výrazněji reflektována.⁷⁰¹ Radikálně nové byly oproti tomu podmínky pro praktickou aplikaci těchto zásad a také šíře celospolečenských úkolů, které začaly být celému oboru v procesu budování socialismu oficiálně ukládány. Klíčové předpoklady k této situaci ovšem spíše než Únor 1948 vytvořil již květen roku 1945, resp. následné období třetí republiky.

Dynamickou společensko-politickou atmosféru bezprostředně poválečných let zásadním způsobem formovala široce sdílená a veřejně deklarovaná potřeba kvalitativní změny ve všech zásadních oblastech obnoveného státu. Ze snahy napravit a zdokonalit parametry někdejšího meziválečného systému vyrůstal i požadavek na důsledně „zlidovění“ kulturní sféry a přesvědčení (zastávané mnohými památkovými odborníky již dlouho před druhou světovou válkou), že stát by měl mnohem výrazněji než dosud převzít odpovědnost za ochranu domácího kulturního dědictví.⁷⁰² V kontextu dalekosáhlých celospolečenských změn (konfiskace, znárodnění, odsun) byl požadavek centralizované, státem řízené a financované péče o památky zainteresovanými experty i politickými představiteli akceptován jako nejefektivnější možné řešení. Série dalších zásahů a opatření po Únoru 1948 (postupná likvidace soukromovlastnických vztahů, rozpouštění široké sítě zájmových ochranných spolků, znárodnění stavebního sektoru) pak monopolní postavení státu na tomto poli již pouze završila. Během krátké doby se tak v přímém vlastnictví či pravomoci státu ocitly stovky cenných historických objektů a památkových souborů i rozhodující nástroje pro zajištění jejich správy a údržby.

Stejně jako další vědní a umělecké obory měla i památková péče po roce 1948 naplňovat oficiální požadavek stranickosti, tj. uvědoměle a aktivně sloužit potřebám soudobého socialistického řádu a prokazovat sepětí s jeho ideály. Přestože těžiště první pětiletky spočívalo jednoznačně v oblasti industrializace, neměl být ambiciózní projekt socialistické modernizace ani

⁷⁰¹ Ředitel Státní památkové správy Miroslav Burian sice v roce 1955 přiznal domácím památkářským snahám více než stoletou tradici, jejich případný myšlenkový odkaz však paušálně odmítl s poukazem, že po celé období kapitalismu byly „*poznamenány nesmazatelnou pečeti třídního hlediska a zájmů vládnoucí buržoasie*“. Miroslav Burian. Památková péče – součást socialistické výstavby našeho státu. *Zprávy památkové péče* 15, 1955, č. 1, s. 1. Srov. Jakub Pavel. Dějiny památkové péče v českých zemích v 19. století: Od osvícenství do první světové války. In: *Sborník archivních prací* 25, 1975, č. 1–2, s. 143–293. Hluboké kořeny domácí teorie a výzkumu historických měst podrobně analyzuje Ivo Hlobil. *Teorie městských památkových rezervací*. Praha 1985.

⁷⁰² Zásadu, že poválečná domácí kultura se všemi svými výdobytky by měla sloužit „*ne úzké vrstvě lidí, ale lidu a národu*“, vyjádřil už Košický vládní program z dubna 1945. *Program nové československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků (přijaty na 1. schůzi vlády dne 1. dubna 1945 v Košicích)*. Praha 1945, XV. bod.

zdaleka realizován a prezentován pouze v této rovině.⁷⁰³ Prezident Klement Gottwald již 10. listopadu 1948 u příležitosti vyhlášení tzv. Jiráskovské akce deklaroval, že „i při velkém soustředění se na úkoly hospodářské výstavby, na splnění pětiletého plánu, nebudeme zapomínat na výstavbu kulturní a že úkoly hospodářské budou pro nás vždy nerozlučně spjaty s péčí o duši lidu, o výchovu nového člověka“.⁷⁰⁴ Z hlediska etabloujícího se režimu představovala památková péče zásadní legitimizační a výchovně-osvětový nástroj pro utváření oficiální politiky dějin a symbolické přivlastňování a re/interpretaci dochovaného kulturního dědictví.

Opakovaně deklarované zrovnoprávnění významu památkové péče se zásadními úkoly průmyslové či zemědělské výroby, o němž vedle Gottwalda hovořil v kontextu Prahy i premiér Zápotocký a ve svém programovém proslovu do značné míry i Gustav Bareš, mělo za cíl zdůraznit kvalitativně nový charakter nastoupivšího režimu v protikladu vůči negativně prezentované praxi předúnorového systému i soudobého kapitalistického světa.⁷⁰⁵ S odkazem na kulturní politiku SSSR byly historické památky prohlašovány nikoli za překážku, nýbrž přirozenou součást aktuálních modernizačních záměrů.

Ochrana pražských památek se po roce 1948 ve shodě s celostátním vývojem stala záležitostí státních orgánů a institucí (výkonným orgánem památkové péče v Praze se od roku 1951 stal odbor kultury ÚNV), které postupně přebíraly řízení, správu a údržbu jednotlivých objektů od soukromých subjektů i nuceně rozpouštěných spolků (Společnosti pro nové vybudování Emauz, Jednoty pro obnovení kláštera blahoslavené Anežky, Jednoty pro dostavění chrámu sv. Víta ad.). Výjimkou se značně atypickým postavením zůstal v padesátých letech pouze Klub Za starou Prahu. Tento spolek od svého založení v roce 1900 sdružoval generaci historiků umění a architektů, kteří se v pražském, potažmo českém kontextu podíleli na konstituování moderní ochrany památek, a získal tak v tomto ohledu mimořádně vlivné postavení přesahující hranice metropole. Během meziválečné éry názorovou pozici Klubu ve veřejném prostoru významně posilovala skutečnost, že řada jeho členů zastávala vlivné odborné funkce ve státním aparátu.⁷⁰⁶ Také v pounorovém

⁷⁰³ V dobovém diskursu nalezneme i hojně užívaný pojem „kulturní pětiletka“. J. Knapík, M. Franc, *Průvodce kulturním děním a životním stylem*, s. 477.

⁷⁰⁴ *Klement Gottwald o Jiráskovi*. Praha 1951, s. 9–10.

⁷⁰⁵ „Buržoasní ‚vlastenecké‘ vlády nechávaly bezohledně chátrat a hynout poklady naší minulosti a neustále se vymlouvaly, že na to ‚nejsou peníze‘;“ konstatovali roku 1953 rozhořčeně redaktoři časopisu *Naše vlast*. „Teprve lidově demokratický stát zahájil účinnou památkovou péči.“ Jak náš stát pečuje o památky. *Naše vlast* 1, 1953, č. 6, s. 187.

⁷⁰⁶ Historik umění Zdeněk Wirth působil v letech 1918–1938 na ministerstvu školství a národní osvěty, od roku 1923 jako přednosta osvětového odboru; historik umění Cyril Merhout zastával na tomtéž ministerstvu funkci rady a posléze přednosta památkového oddělení; architekti Bohumil Hübschmann a Antonín Engel byli ve dvacátých letech členy

období setrvala většina těchto osobností (Zdeněk Wirth, Cyril Merhout, Václav Vilém Štech ad.) v pozici respektovaných odborníků a vliv na směřování památkové péče si udržela až do konce padesátých let.

Průběh rozsáhlých hospodářských a společenských změn, k nimž v Československu během druhé poloviny čtyřicátých let docházelo, sledovali vedoucí činitelé památkové péče primárně s nadějí na pozitivní změnu a možnost praktického naplnění svých dosud pouze teoreticky promyšlených konceptů. Již v období třetí republiky vyjádřil Zdeněk Wirth ve vztahu k ochraně pražských památek očekávání na zásadní posílení veřejného zájmu: „*A jestliže nový svět, v němž jsme se octli nově nabytou svobodou, vykoná pronikavý vliv na celou naši kulturní politiku, vstoupí tento veřejný zájem ve svém významu ještě pronikavěji proti sobectví zájmů soukromých a vyhradí ve stavební politice státu, obcí a především hlavního města Prahy ochraně starého města místo stejně důležité jako nejožehavějším otázkám budování města nového.*“⁷⁰⁷ Architekt Bohumil Hypšman nepokládal za zásadní problém budoucnosti historické Prahy dílčí škody způsobené na konci války, nýbrž „*bolesti vzniklé hamižností dřívějších dob*“ a opakující se „*pokusy zbavit Prahu některého krásného detailu, aby moloch výnosnosti – vlastně chamtivosti – dostal další sousto*“.⁷⁰⁸

Koncepce ochrany historických měst, s níž členové Klubu Za starou Prahu vstupovali do poválečného období, byla výsledkem mnohaleté odborné činnosti a zkušeností, které spolek rozvíjel od svého vzniku v roce 1900. Podstata této koncepce spočívala v požadavku ochrany nikoli pouze jednotlivých památkově cenných objektů, nýbrž města jako historicky rostlého urbanistického celku, jehož hodnotu utváří vedle památek mimořádného významu také dochovaná „*řadová*“ zástavba. Památkové péči tedy nemělo jít „*o absolutní cenu jednotlivého objektu, izolované stavební skupiny nebo prostoru, ale o relativní jejich cenu ve vztahu k užšímu nebo širšímu jejich okolí, která činí i běžný architektonický výtvar důležitým článkem bloku, ulice, náměstí, čtvrti a hodnotí vysoko jeho měřítko a obrys v rámci zachovaného okolí*“.⁷⁰⁹ Pro označení takto chráněného městského útvaru rozpracoval Wirth již na konci dvacátých let pojem „*památková rezervace*“, který v poúnorovém kontextu získal novou relevanci.⁷¹⁰

pražské Státní regulační komise, které v letech 1923–1939 předsedal další člen Klubu Eustach Mölzer. Architekt Pavel Janák působil jako profesor VŠUP a od roku 1936 coby architekt Pražského hradu.

⁷⁰⁷ B. Hypšman. *Obnova památek Prahy*. Praha 1947, s. 5, úvod Zdeňka Wirtha.

⁷⁰⁸ Tamtéž, s. 8–9.

⁷⁰⁹ Tamtéž, s. 6, úvod Z. Wirtha.

⁷¹⁰ „*Otázka zachování a regulování starých měst souvisí těsně s uznáním starého města jako celku za hotový stavební útvar, zbudovaný postupně dlouhým vývojem a vypilovaný v podrobnostech jako kterákoliv umělecká individualita, a uznání jeho originality hmotné i umělecké za nedotknutelnou.*“ Z. Wirth. *Regulace starých měst. Za starou Prahu* 12, 1928, č. 4–5, s. 1; I. Hlobil. *Teorie městských památkových rezervací*. s. 16.

V případě Prahy měly být dochované historické čtvrti, především Hradčany a Malá Strana, nahlíženy jako stavebně a umělecky uzavřené celky, do nichž soudobá výstavba již neměla vstupovat nad rámec nezbytného ozdravení spočívající zejména v odstraňování přístaveb a ozelenění vnitřních dvorů jednotlivých domovních bloků.⁷¹¹ V případě Nového Města a stavebně mladších čtvrtí byla možnost zapojení soudobé architektury uznávána.⁷¹² Praha „stará“ a „nová“ byla Wirthem a jeho kolegy pojímána jako jediný funkční celek, v němž měly být veškeré nové zásahy vždy promyšleny s ohledem na hodnotu tohoto celku.⁷¹³ Takto formulovaná snaha o harmonický a plánovitý rozvoj města (o který z diametrálně odlišných hodnotových pozic usilovali také mnozí avantgardní architekti) byla především kritickou reakcí na negativa meziválečné stavební praxe, v níž se jednotliví soukromí stavebníci ve svých záměrech a jejich architektonickém řešení na kontext dochované zástavby zpravidla neohlíželi.

Oficiální rétorika představitelů KSČ, která operovala s všestrannou kritikou kapitalistického řádu, i konkrétní politické kroky se podobným očekáváním zdály vycházet plně vstříc. Premiér Antonín Zápotocký na jaře 1949 několikrát zdůraznil nutnost uchování historických stavebních památek obdivovaných zahraničními návštěvníky a „*starat se o to, aby i všichni naši lidé pochopili jejich cenu a význam*“.⁷¹⁴ 11. července 1950 pak došlo na základě vládního usnesení k zařazení Prahy spolu s 29 dalšími historickými jádry českých a slovenských měst, navrženými ministerstvem školství, věd a umění, mezi městské památkové rezervace.⁷¹⁵ Obvod rezervace, jejíž stavební fond měl být ze státních prostředků postupně kompletně zrekonstruován, byl ve shodě s dlouhodobým stanoviskem památkových expertů vymezen Hradčany, Malou Stranou a Starým Městem.⁷¹⁶ Financování veškerých památkových oprav v rezervaci (bez ohledu na vlastnictví konkrétních objektů) probíhalo do roku 1954 na podkladě vládních usnesení přímo z centrálního rozpočtu; projekční práce realizovali pracovníci tzv. R-ateliéru (Rekonstrukce) při pražském Stavoprojektu.⁷¹⁷ Kontrolou dění na území rezervace byla pověřena rezervační komise složená ze

⁷¹¹ Tuto myšlenku rozvíjel již od třicátých let zejména architekt Bohumil Hypšman; na počátku padesátých let však její připravovaná realizace z ekonomických důvodů uvázla.

⁷¹² Srov. Kristina Uhlíková. *Zdeněk Wirth, první dvě životní etapy (1878–1939)*. Praha, s. 33–36, 73 an.

⁷¹³ B. Hypšman, *Obnova památné Prahy*, s. 5, úvod Z. Wirtha.

⁷¹⁴ Památková péče v projevech nejvyšších představitelů státu. *Za starou Prahu* 23, 1949, č. 9–10, s. 53.

⁷¹⁵ Josef Pošmourný. Úkoly státní památkové péče při záchraně našich historicky cenných měst. *Zprávy památkové péče* 11–12, 1951–1952, č. 1–2, s. 2.

⁷¹⁶ Archiv AV ČR, f. Masarykova akademie práce, k. 280, inv. č. 860, *Zápis z 2. schůze rezervační komise ÚNV*, 5. 4. 1951.

⁷¹⁷ Josef Hobzek. Státní památková péče v českých krajích po roce 1945. *Časopis Společnosti přátel starožitností* 45, 1957, s. 99.

zástupců jednotlivých referátů ÚNV, Státního památkového úřadu, ministerstva školství a přizvaných odborníků.

V pozadí rozhodnutí se odrážely ambice poúnorové kulturní politiky, zájem politického vedení o pozitivní sebe prezentaci a symbolické přivlastnění historického prostoru metropole, ale také ryze praktická potřeba nastavit efektivní mechanismy pro nezbytnou obnovu zanedbaných historických čtvrtí, které v hlavním městě tvořily neopominutelnou část bytového fondu. Z hlediska památkářů ovšem celý akt především pozitivně završoval jejich dlouholeté odborné snahy o plošnou ochranu Prahy i historických měst obecně.

Z principů a hodnot, o něž se ochrana památek na státní a spolkové úrovni dlouhodobě opírala, zůstala v nových politických podmínkách relevantní také vžitá představa památek jako pomyslného majetku celého národa, resp. lidu, před jehož kulturním nárokem musí ustoupit zájem soukromého vlastníka. Tento názor byl přítom v domácím prostředí silně přítomen již od 19. století a v meziválečném období jej lze vysledovat mj. v kontextu příprav památkového zákona, na němž se podíleli Zdeněk Wirth a další členové Klubu Za starou Prahu (Jan Emler, Rudolf Hlubinka).⁷¹⁸ Sám Wirth, patrně ve spolupráci s Václavem Vilémem Štechem, připravil již na sklonku roku 1918 osnovu (neschváleného) *Zákona o vyvlastnění movitých památek předhistorických, historických a uměleckých v území státu československého*, v jehož odůvodnění uvedl nezbytnost „socialisace duchovních statků“.⁷¹⁹ V přesvědčení o principiální nevhodnosti soukromého vlastnictví památek setrval i po roce 1945, kdy přijal funkci předsedy Národní kulturní komise pro správu zestátněných kulturních statků s poukazem, že jde o „příležitost pracovat na díle, které se naskytne jednou za staletí“.⁷²⁰ V obdobném duchu argumentoval pro posílení významu veřejného sektoru při péči o stavební dědictví města v roce 1947 Bohumil Hypšman: „*Památná Praha není jen souhrn soukromých majetků, neboť pak by patřila jen domácím pánům a oni by sami mohli podniknout cokoli, nýbrž jako celek i jednotlivosti je majetkem národa! Byla znárodněna dříve, nežli bylo slovo vynalezeno, byla znárodněna, protože byla ode vždy národní. Proto není možno ponechat péči o její obnovu jen soukromým majitelům, i když jsou tito sebevýznamnější. To pociťujeme všichni, ale nutno vyjádřiti to zákonem*“.⁷²¹

⁷¹⁸ K. Uhlíková, *Zdeněk Wirth*, s. 85.

⁷¹⁹ Tamtéž.

⁷²⁰ Cit. dle: K. Uhlíková. *Národní kulturní komise 1947–1951*. Praha 2004, s. 64.

⁷²¹ B. Hypšman, *Obnova památné Prahy*, s. 74.

Poúnorové majetkoprávní změny, které dosavadní práva a možnosti soukromých vlastníků výrazně omezily ve prospěch pravomocí státních orgánů, podobná očekávání v zásadě naplňovaly a v centru Prahy poprvé otevřely prostor k praktickému uplatnění konceptu plošné a centrálně realizované památkové ochrany. Od roku 1949 začal specializovaný ateliér R (rekonstrukce) založený v rámci pražského Stavoprojektu pod vedením architekta Viléma Lorence z pověření pražského ÚNV s přípravou a realizací stavebně historických průzkumů a zaměření jednotlivých domů a domovních bloků. Jako první byl tímto způsobem v letech 1951–1952 analyzován staroměstský Ungelt, na který v dalších letech a desetiletích navázal systematický průzkum celého historického centra.⁷²²

Zásadní sdílený předpoklad v náhledu politických činitelů i památkových pracovníků na celek Prahy vytvářela po roce 1948 kritika jejího dosavadního kapitalistického vývoje. Již na počátku 20. století se nastupující generace historiků umění a památkářů ztotožnila s kritickým výkladem, podle něhož stavební vývoj českých měst dosáhl vrcholu přibližně na přelomu 18. a 19. století, zatímco v mladších fázích jejich modernizace již převládly umělecky úpadkové a pro historicky dochovaný celek města negativní a destruktivní zásahy.⁷²³ Soudobá socialistická modernizace historického města měla proto spočívat především v „nápravě“ těchto kriticky nahlížených chyb a rozmanitých (řeceno dobově frekventovaným termínem) „znešvaření“. Přesvědčení o nutnosti zbavovat město a jeho památky „nehodnotných“, slohově a časově mladších „nánosů“ sdíleli na obecné rovině jak politici (s důrazem na motiv odstraňování pozůstatků kapitalismu), tak památkáři (s důrazem na navrácení památek k původní ušlechtilosti a kráse).⁷²⁴

Komplementarita památkové péče se stalinským budovatelstvím nicméně nebyla navzdory četným styčným bodům zcela automatická a její představitelé museli na obhájení legitimacy a společenské relevance vlastního oboru také sami soustavně pracovat. Oproti architektům, jejichž profese byla přirozeně spojena s vytvářením nových hodnot, museli památkáři svou činnost alespoň navenek zbavovat některých tradičních konotací, jež nebyly dostatečně kompatibilní s oficiální budovatelskou linií (sentiment, konzervativnost, pasivní ochrana, ekonomická nevýhodnost). Jestliže ideál socialistického města měl svými parametry zohledňovat a uspokojovat hmotné i duševní potřeby pracujících vrstev, bylo hlavním úkolem památkových orgánů zajistit

⁷²² Dobroslav Líbal, Eduard Stach. Průzkum historických pražských čtvrtí. *Památková péče* 22, 1962, s. 97–101.

⁷²³ J. Vybíral, *Česká architektura na prahu moderní doby*, s. 12; Antonín Matějček, Zdeněk Wirth. *Česká architektura 1800–1920*. Praha 1922, s. 5, 52, 54.

⁷²⁴ Srov. např. Vladimír Piša. *Muzeum V. I. Lenina*. Praha 1953, s. 17.

v tomto směru pod dozorem státu co neoptimalnější využití stávajících historických objektů. „*Předpokladem památkové péče dnešní je nejen umělecká hodnota, nýbrž i vztah památky k životu, poměr k jeho potřebám a stupeň praktické použitelnosti,*“ postihl tyto zásady na pracovní konferenci československých historiků umění v Bechyni roku 1951 Jaroslav Pešina.⁷²⁵

Snaha učinit „*památkářství nedílnou součástí dnešního budování*“ se názorně odrážela v performativní rovině dobového jazyka.⁷²⁶ Vžité atributy spojené s památkovou tematikou (stáří, romantismus, statičnost) byly v textech a prohlášeních památkářů, ale také politických činitelů a novinářů často záměrně oslabovány ve prospěch dobově aktuální mobilizační terminologie, která umožňovala dodat celému tématu ideologickou vyhraněnost, celospolečenskou závažnost a naplno jej vtáhnout do kontextu dynamické přítomnosti. Úkolem památkové péče se tak stávalo především „*oživení*“ a „*aktivizace*“ historických objektů, jejich „*navrácení soudobému životu*“ a „*přizpůsobení novým cestám pokroku*“, snaha „*vrátit památky přítomnosti, spojit je se vším tím, co určuje dnes náš život, jeho růst a rozmach*“.⁷²⁷ I do popisu samotné památkářské aktivity pronikala dobově frekventovaná metaforika boje: „*Od úkolů statických, které se projeví v přesvědčování, poučování a zabraňování škodám, k nimž ještě stále dochází konservativní setrvačností a neinformovaností, přejdeme k aktivnímu provádění ochranného programu. Ideou bude útok, nikoli obrana,*“ informoval například článek ve věstníku Klubu Za starou Prahu.⁷²⁸ Historik umění Jiří Kostka a restaurátor František Petr pak při popisu výsledků rekonstrukčních prací v městských památkových rezervacích použili výmluvné sousloví „*budovatelská památková činnost*“.⁷²⁹ Opravy a zpřístupňování jednotlivých památek byly obvykle popisovány v kontrastu statiky a dynamiky – jednotlivé objekty se „*probouzely ze spánku*“, naplňovaly se životem a ruchem nejprve řemeslníků a následně návštěvníků.⁷³⁰ Zejména v případě historických pražských zahrad, k jejichž zpřístupňování přistupoval ÚNV od počátku padesátých let, byl zdůrazňován

⁷²⁵ J. Pešina, Praktické úkoly dějin umění v dnešní společnosti. In: *Za vědecké dějiny umění a novou kritiku*. Praha 1951, s. 95.

⁷²⁶ Ing. Garol. Památkářství nedílnou součástí dnešního budování. *Za starou Prahu* 26, 1951, č. 1, s. 4–5.

⁷²⁷ Eva Šamánková. *Jihlava. Městská rezervace Státní památkové správy*. Praha 1955, s. 35; Milada Nováková, E. Šamánková. *Štamberk. Městská rezervace Státní památkové správy*. Praha 1955, s. 17. M. Burian, *Památková péče – součást socialistické výstavby našeho státu*, s. 3.

⁷²⁸ Ing. Garol. Památkářství nedílnou součástí dnešního budování, s. 4.

⁷²⁹ Tamtéž. Jiří Kostka, František Petr. *Městské památkové rezervace v Čechách a na Moravě*. Praha 1955, s. 16.

⁷³⁰ Např. v ustálené formě textů centrálně vydávaných turistických průvodců se završením staleté historie popisovaných památek stávalo jejich „*procitnutí*“ v socialistické přítomnosti. Srov. např. Václav Hlavsa. *Malá Strana*. Praha 1957.

motiv jejich symbolického, někdy i fyzického otevírání (v případě Břevnovského kláštera došlo přes odpor zástupců památkové péče ke zbourání dochovaných historických zdí).

Sérii drobných „strategických“ kroků směřujících k udržení relevantní pozice v novém politickém systému lze názorně sledovat v případě Klubu Za starou Prahu, který na přelomu čtyřicátých a padesátých let podobně jako další spolky čelil hrozbě rozpuštění. K udržení samostatné existence podnikli jeho členové řadu kroků, jimiž se snažili ve vztahu k politickým orgánům demonstrovat potřebnou míru loajality a společenské „užitečnosti“. Na schůzi domácí rady Klubu 2. listopadu 1949 doporučil předseda Emanuel Poche publikovat na stránkách spolkového věstníku „*články o ochraně památek v Rusku*“.⁷³¹ K tomu sice nakonec ve větší míře nedošlo, členové spolku však přesto v následujících dvou letech začali v argumentaci používané na podporu vlastních odborných principů důsledněji využívat odkazy na sovětské prostředí.⁷³² Když Bohumil Hypšman v roce 1950 interpretoval ochranu památek jako součást kulturní úrovně každé společnosti, neopomněl dodat, že „*je příznačné, že je vystupňována v SSSR, takže nám může sloužiti za vzor*“.⁷³³ Záštitu k symbolickému podepření domácí tradice ochrany pražských památek (sahající k manifestu Viléma Mrštíka *Bestia triumphans* z roku 1897 polemizujícímu s důsledky pražské asanace) se členové Klubu snažili hledat rovněž v konkrétních dílech sovětských autorit. Architekt Jan Mannsbarth v interní diskuzi na zmíněné schůzi roku 1949 mj. konstatoval, že iniciativně „*sebral řadu výroků Leninových o ochraně památek a seznal, že Mrštík používal týchž formulací*“.⁷³⁴

O ucelenou argumentaci ospravedlňující nezbytnost ochrany památek v podmínkách státního socialismu se s oporou v citátech Lenina, Stalina, Ždanova, architekta Arkadije Mordvinova a také Zdeňka Nejedlého pokusil v červnu 1951 v Klubem uspořádané a následně publikované přednášce Jaroslav Vaněček.⁷³⁵ Výchozí otázku, zda „*v době, kdy tolik dřívějších potřeb a zájmů společnosti pozbývá v novém řádu oprávnění*“, není i ochrana stavebních památek již zbytečná, zodpověděl přirozeně záporně. Nezbytnost této odborné činnosti v novém společenském kontextu kladl do souvislosti s „*pokrokem vědy, vývojem umění*“ a „*výchovou a radostí lidu*“. Porozumění minulosti

⁷³¹ Archiv Klubu Za starou Prahu, *Zápis ze schůze Domácí rady [online]*, 2. 11. 1949 [cit. 20. 9. 2023]. Dostupné z: <https://www.zastarouprahu.cz/menu-leve/zapisy-domaci-rady-do-roku-1970/kategorie-36/>.

⁷³² Dílčí zmínky o sovětské literatuře k ochraně památek např. Poválečná obnova poničených památek. *Za starou Prahu* 25, 1951, č. 6–10, s. 76.

⁷³³ B. Hypšman. Ohlas ochranných snah u nás. *Za starou Prahu* 25, 1950, č. 1–5, s. 10.

⁷³⁴ Archiv Klubu Za starou Prahu, *Zápis ze schůze Domácí rady [online]*, 2. 11. 1949 [cit. 20. 9. 2023]. Dostupné z: <https://www.zastarouprahu.cz/menu-leve/zapisy-domaci-rady-do-roku-1970/kategorie-36/>.

⁷³⁵ Jaroslav Vaněček. Proč chráníme stavební památky? *Za starou Prahu* 26, 1951, č. 1, s. 1–2.

a znalost historického vývoje, mj. právě skrze zkoumané a uchovávané památky, mělo podle jeho názoru význam pro objektivní a „vědecké“ posuzování věcí a jevů, s nímž soustavně operovaly oficiální postuláty marxismu-leninismu. Architektonické památky jako součást nadstavby, i když vzniklé z ekonomické základny překonaných společenských řádů minulosti, označil Vaněček za hodné zachování s poukazem na Leninovy a Ždanovovy teze oceňující „vše krásné, vytvořené v minulých dobách“. Své argumenty zároveň podepřel poukazem na veřejné mínění, „velký smysl pro památky“, který si český lid vždy udržoval, a na „posilu v soudobém životním boji“, „pocit radosti, hrdosti a správného [tj. socialistického a anti-nacionalistického] vlastenectví“, které mohou památky soudobé společnosti dodávat. Zároveň zvýraznil i význam historické architektury jako vzoru, který umožňuje lidu „měřiti na nich tvůrčí schopnost nynější doby, učiti se od nich a snažiti se o stejnou, ba vyšší úroveň děl, vznikajících v současné době“. Ani tato poznámka nebyla volena náhodně a reflektovala situaci v soudobé architektonické praxi, kde pod vlivem prosazované metody socialistického realismu začal dominovat důraz na zohledňování historických tradic.

Proaktivní přístup Klub od počátku volil vůči nejvyšším politickým představitelům, jimž bylo nabídnuto udělení čestného členství, které přijali premiér Antonín Zápotocký i ministr stavebnictví Emanuel Šlechta. Výrazem oboustranně akceptované a výhodné symbiózy se pak stala výstava *Za starou Prahu* k padesátiletému jubileu trvání Klubu, která proběhla s finanční podporou ministerstva informací v Uměleckoprůmyslovém muzeu. Pro akci se spolkovým činovníkům podařilo vyjednat prestižní politickou záštitu. Zahájení se zúčastnili primátor Václav Vacek a ministr informací Václav Kopecký, přečten a následně publikován byl rovněž dopis premiéra Zápotockého, který sice zamýšlenou účast z pracovních důvodů zrušil, vyjádřil však ochraně kulturního dědictví i činnosti samotného Klubu explicitní podporu, na niž spolek v následujících měsících neopomněl průběžně odkazovat.⁷³⁶

Obsah výstavy, která se setkala s výrazným zájmem veřejnosti, na jedné straně výrazně podpořil pozitivní obraz nejvyšších státních představitelů jako ochránců kulturního dědictví.⁷³⁷ Návštěvníci měli možnost shlédnout projekty zaštitěné autoritou i citáty jednotlivých politiků – rekonstrukci Karolina, památek na Pražském hradě (Klement Gottwald), malostranských

⁷³⁶ Projev předsedy vlády Antonína Zápotockého k zahájení výstavy *Za starou Prahu*. *Za starou Prahu* 26, 1951, č. 6–10, s. 41.

⁷³⁷ Výstava naplánovaná do 5. listopadu 1950 byla pro mimořádný zájem opakovaně prodloužena až do konce prosince. Členové spolku kvitovali, že během trvání výstavy zaregistrovali celkem 127 nových členských přihlášek. Několik poznámek o průběhu výstavy. *Za starou Prahu* 25, 1951, č. 6–10, s. 51–53.

palácových zahrad (Václav Kopecký) a rovněž přípravný model a plány pro obnovu Betlémské kaple (Zdeněk Nejedlý). Na druhé straně výstava dokládala dlouhodobý aktivní podíl Klubu Za starou Prahu na ochraně pražských památek a vřazovala jeho činnost do procesu budování Prahy. Předseda Klubu Za starou Prahu Emanuel Poche při zahájení výstavy konstatoval, že „*teprve dnešní doba umožňuje takovou výstavu a přináší uznání a pomoc těm, kdo se starají o zachování památek a jejich vhodný soulad s potřebami nové doby*“.⁷³⁸ Zároveň vyjádřil pevnou naději, že „*pečovatelé o zachování památek již nejsou sami, stojí za nimi představitelé státu*“ v čele s prezidentem a vládou.

Jednoznačně vyjádřený loajální postoj s důrazem na nepolitický charakter činnosti spolku, ale také záštita mezi nejvyššími politickými činiteli (patrně zejména mnohaleté přátelství předního člena Klubu Zdeňka Wirtha s ministrem školství, věd a umění Zdeňkem Nejedlým), nakonec Klubu v roce 1951 zajistily udržení samostatné existence.⁷³⁹ I poté se spolek snažil nadále profilovat jako vlivný aktér v oblasti pražské památkové péče a skrze své členy usiloval o navázání stabilních kontaktů zejména s orgány pražského ÚNV. Vzhledem ke stabilní, v poválečných letech mírně rostoucí členské základně byl zároveň schopen navenek vystupovat jako „*mluvčí orgán širokého členstva majícího společný zájem na ochraně a zachování památek, [schopný vyjádřit] skutečný hlas lidu, který je základem naší lidové demokracie*“. Relevanci svých odborných stanovisek se zástupci spolku snažili odůvodňovat právě dobově hojně skloňovaným „*hlasem lidu*“, tj. očekáváním svých členů, „*že Klub najde cesty, aby v klidné a tvořivé spolupráci s lidově demokratickou správou města obhájil jejich názory a mínění*“.⁷⁴⁰ Domácí rada jako nejvyšší orgán Klubu na pravidelných schůzích soustavně sledovala dění ve městě a prostřednictvím písemných dotazů či protestů i osobních schůzek se snažila ve vybraných případech zasahovat. Přestože ne vždy bylo úsilí členů spolku úspěšné (např. v roce 1949 při zbourání Braunerova domu na nároží ulic Národní a Na Pernštýně), brali představitelé státních orgánů jejich stanoviska zpravidla v úvahu. Informovanost Klubu o probíhajících záměrech navíc zásadně zvyšovalo zprostředkování skrze některé jeho členy (mj. zaměstnance plánovacího referátu Běluše Arnolda, tajemníka pražské rezervační komise a posléze pracovníka Bytového podniku Vladimíra Píšu nebo vedoucího rekonstrukčního ateliéru Stavoprojektu Viléma Lorence ad.).

⁷³⁸ Výstava „Za starou Prahu“. *Lidové noviny* 58, 1950, č. 231, s. 2 (tato a násl. citace).

⁷³⁹ Kateřina Bečková (ed.). *Sto let Klubu za starou Prahu 1900–2000*. Praha 2000, s. 74.

⁷⁴⁰ Ludvík Prisching. Nové úkoly Klubu. *Za starou Prahu* 26, 1951, č. 1, s. 2.

Navzdory oficiálním proklamacím na úrovni nejvyššího politického vedení provázely zapojení pracovníků památkové péče do socialistické modernizace Prahy přirozeně i nemalé třecí plochy. Ideální památkářská představa o všestranně citlivém a komplexním přístupu k historickému centru města, který bude probíhat na základě odborných podkladů a doporučení samotných památkářů, začala velmi záhy narážet na limity politického rozhodování i stavební praxe, stejně jako ekonomické priority, v nichž se proti památkovým rekonstrukcím průběžně prosazovala nová bytová výstavba. Přirozené úskalí představoval už výklad samotného pojmu památka umožňující značně široký (nebo naopak úzký) výklad. Vyhlášení pražské rezervace otvíralo z pohledu památkových pracovníků možnosti plošného zabezpečení většiny zdejší historické zástavby; jednotliví političtí funkcionáři naopak začali záhy zdůrazňovat, že oficiálně podpořená ochrana památek nemá v jednotlivých případech omezovat modernizační záměry. Premiér Zápotocký apeloval, aby se orgány památkové péče soustředily pouze na „*kulturní hodnoty, jejichž zachování je pro nás nezbytné*“, neboť „*není možno do rámce této péče pojímati všechno, co má kulturní význam, neboť život jde dále a vytváří hodnoty nové, jimž musí ustoupiti starší hodnoty méně významné*“.⁷⁴¹

Okruh „*všech památek*“, jejichž ochraně bude stát věnovat pozornost a finanční prostředky, byl tak jednotlivými aktéry vymezován různě a v závislosti na aktuálních potřebách z něj mohla být s poukazem na „*bezecnost*“, technickou či hygienickou závadnost vyřazena řada jednotlivých objektů.⁷⁴² „*Když se zakousne krumpáč brigádníků do cihel a rumišť, není čeho litovat: žádné takové takové stavby není škoda. Pražská lidová správa při všech bouracích pracích přísně dbá toho, aby nebyla poškozena žádná kulturní a historická památka,*“ vyjádřil tento mimo odborný památkářský diskurz převládající náhled na pražskou stavební aktivitu novinář Josef Fleissig.⁷⁴³ Obhajobou ryze odborných zásad a upřednostňováním důrazu na hodnoty historické zástavby oproti vznikajícím novostavbám mohli památkáři v očích řady funkcionářů, ale i části širší veřejnosti získávat negativní pověst těch, kteří brání žádoucí modernizaci, a s nimiž jsou jen „*veliké těžkosti*“.⁷⁴⁴

⁷⁴¹ Projev předsedy vlády Antonína Zápotockého k zahájení výstavy Za starou Prahu, s. 41.

⁷⁴² G. Bareš, V. Krutina, *Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu*, s. 21. Srov. kritické hodnocení historické zástavby v okolí Anežského kláštera – Pražská rezervace krys a potkanů. *Praha* 1948, č. 4, s. 6–7.

⁷⁴³ J. Fleissig. Noví stavitelé krásné Prahy. *Praha* 53, 1950, č. 19–20, s. 12.

⁷⁴⁴ Povzdech Vojtěcha Pavláška pronesený na adresu památkové péče během rekonstrukce Strahovského kláštera pro potřeby Památníku národního písemnictví. NA, KSČ-ÚV 19/7, a. j. 766, *Zápis ze 71. schůze Kulturní rady při ÚV KSČ 5. 2. 1951*. Srov. poukaz Jindřicha Vaněčka na zasedání Komitétu pro obnovu Malé Strany, že „*lidé nemají pro takové asanace [zamýšlené komplexní rekonstrukce malostranských domovních bloků] mnoho porozumění a říkají,*

V procesu budování socialistické Prahy tak zůstala ochráncům památek vyhrazena prestižní, i když ne zcela neproblematická pozice. Zdánlivě apolitická sféra ochrany památek během první poloviny padesátých let do značné míry zrcadlila ambice i optimismus stalinské modernity a stávala se její svébytnou součástí.⁷⁴⁵ Jak výstižně konstatuje Ivo Hlobil, právě v této době dosáhla generace historiků umění v čele se Zdeňkem Wirthem v oblasti památkové péče prakticky všeho, o co celý profesní život ze strany státu marně usilovala: „*upřednostnění celospolečenského zájmu zastupovaného památkovou péčí nad zájmy soukromými; programovou a cílevědomou záchranu uměleckých památek řízené státem a podložené [od roku 1958] zákonem; v historických městech: vyhlášení rezervací respektujících tyto památky jako výtvarné celky a preferujících jejich kulturní hodnoty*“.⁷⁴⁶ Nejen v Praze přinesla éra stalinismu rozsáhlé a zejména zprvu ze státního rozpočtu velkoryse dotované projekty, na které navázala neméně intenzivní odborná aktivita v oblasti stavebně historických průzkumů. Získané poznatky a zkušenosti navíc vytvořily základ k dalšímu rozvoji oboru v následujících desetiletích.

Podobně jako v případě předcházejících politických režimů byli nicméně památkoví pracovníci i ve vztahu ke státně socialistické diktatuře přes počáteční optimismus záhy nuceni akceptovat meze oficiálně deklarované vstřícnosti i značně selektivní přístup, který se v dobové praxi politického rozhodování o památkách uplatnil. Se základními parametry vize socialistické Prahy, kterou na sklonku roku 1950 naznačil ve svém programovém projevu Gustav Bareš, se památkáři byli schopni v naprosté většině ztotožnit. Nejen důraz na ochranu památek, ale také plánovitý rozvoj města a jeho hygienizaci představovaly pro většinu z nich vyústění dlouhodobě promyšlených záměrů. Konfliktní potenciál nicméně obsahovaly paralelně proklamované ambice představitelů nového režimu upravit stávající strukturu města výraznějšími stavebními zásahy.

Památkářský vztah k těmto aspektům stalinistické vize může příznačně ilustrovat postup redakce věstníku Klubu Za starou Prahu, která v reakci na oficiální zahájení kampaně za výstavbu nové socialistické Prahy otiskla „*hlavní část řeči*“ Gustava Bareše s doprovodným komentářem, který v politikových vyjádřeních zvýraznil vstřícnost k otázkám ochrany památek. Zcela naopak vypustila pasáž, v níž Bareš naznačoval ambice na uskutečnění reprezentativních novostaveb

že je lépe stavět nové bytové jednotky.“ Archiv AV ČR, Masarykova akademie práce, k. 280, sig. VI, *Zápis o schůzi Komitétu pro Prahu III a IV při III. odboru MAP, 14. 3. 1952.*

⁷⁴⁵ Spojitost rozvoje památkové péče s finanční a organizační záštitou socialistického státu potvrzuje v padesátých letech obdobný vývoj v NDR a Polsku (zde zejména zformování tzv. polské školy památkové péče reprezentované generálním konzervátorem Janem Zachwatowiczem.

⁷⁴⁶ I. Hlobil, *Teorie městských památkových rezervací*, s. 31.

v historickém centru města („*Jsmo přesvědčeni, že je možné vybudovat nynější střed města tak, aby byl důstojný naší Prahy. Postavíme velké ústřední budovy, architektonické památky naší epochy a vybudujeme novou socialistickou Prahu.*“).⁷⁴⁷ Bezprostředně za článek redakce zároveň zařadila stať architekta Bohumila Hypšmana s příznačným názvem *Zachraňme obraz Prahy*, v níž autor důrazně varoval před jakýmkoli neuváženými zásahy do prostoru historického centra.⁷⁴⁸ Právě architektonické a urbanistické projekty, které v první polovině padesátých let razantně vstupovaly do struktury a siluety historického města, vyvolaly na straně památkových pracovníků z řad Klubu i státní památkové péče v podstatě první výraznou a důraznou kritiku. Ve shodě s dalšími odborníky se jim následně podařilo zásadu plošné ochrany „staré Prahy“ úspěšně obhájit (viz závěrečnou kapitolu *Sovětské vzory a/nebo národní tradice*).

5.4 Novináři a publicisté

Zásadními aktéry pražské výstavby padesátých let, i když nezdřídka skrytými pod redakčními šiframi, byli rovněž novináři a publicisté působící v redakcích rozmanitých periodik. Jejich dobové spektrum se odvíjelo z díkce tiskového zákona z roku 1950.⁷⁴⁹ Na jeho základě získávaly oprávnění k vydávání časopisů od ministerstva informací a osvěty politické strany Národní fronty, státní orgány, odbory, vrcholné kulturní, hospodářské, sociální a zájmové organizace, popř. národní a komunální podniky. Profesionální žurnalisté byli na základě téhož zákona povinni stát se členy centralizovaného Svazu československých novinářů.⁷⁵⁰

Pražským děním se nejsoustavněji zabýval již zmíněný čtrnáctideník pražských národních výborů *Nová Praha* (v letech 1948–1950 *Praha*) pod vedením šéfredaktora Josefa Fleissiga. Výstavba města a její výsledky v něm byly prezentovány formou krátkých informativních zpráv i podrobnějších reportáží a rozhovorů doplňovaných nákresy a fotografiemi. Obsah časopisu se během padesátých let postupně přesouval od původně dominantního účelového zpravodajství pro funkcionáře národních výborů k pestřejšímu informačnímu servisu pro širší veřejnost.

Témata spojená s rekonstrukcí a výstavbou Prahy přirozeně reflektoval i tisk s celostátním dosahem. O nejvýznamnějších událostech, výstavách a slavnostních aktech, zpravidla s úryvky

⁷⁴⁷ G. Bareš, V. Krutina, *Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu*, s. 22. Srov. *Za krásnou Prahu. Za starou Prahu* 26, 1951, č. 6–10, s. 65–66.

⁷⁴⁸ B. Hypšman. *Zachraňme obraz Prahy*. *Za starou Prahu* 25, 1951, č. 6–10, s. 67–70.

⁷⁴⁹ Zákon č. 184/1950 Sb., o vydávání časopisů a o Svazu československých novinářů, ze dne 20. prosince 1950.

⁷⁵⁰ Novela tiskového zákona z roku 1958 změnila Svaz v dobrovolnou organizaci. Složení novinářské obce zásadním způsobem proměnily již na přelomu let 1949 a 1950 provedené politické prověrky v redakcích. J. Knapík, M. Franc, *Průvodce kulturním děním a životním stylem*, s. 891 a 942.

z doprovodných slavnostních projevů, referovali redaktoři ústředního stranického deníku *Rudé právo*. Soustavnější pozornost památkovým rekonstrukcím (nejen) v hlavním městě věnovala redakce deníku *Lidová demokracie*, která vedle jednotlivých zpráv zařazovala v pravidelné rubrice *Lidé, věci, události*, zavedené od listopadu 1948, také medailony aktuálně opravovaných a otevíraných památek a muzeí. Zprávy a reportáže s reprezentativním fotografickým doprovodem nabízel velkoformátový týdeník *Svět v obrazech* vydávaný do konce čtyřicátých let ministerstvem informací a osvěty a následně národním podnikem Orbis. Nejvýraznější a z ideologického hlediska nezávažnější pražské projekty (zejména Stalinův pomník a Betlémská kaple) nacházely odezvu i na stránkách dalších periodik masových organizací (*Mladá fronta, Práce, Vlasta*) a státních orgánů.⁷⁵¹

Novináři přirozeně nezůstávali nezaujatými informátory o probíhajícím dění; podobnou úlohu jim ostatně dobový politický kontext ani neumožňoval. Zmíněný zákon z roku 1950 stanovoval tisku zásadní společenskou funkci – „*napomáhat budovatelskému úsilí československého lidu a jeho boji za mír*“ a „*spolupracovat na jeho výchově k socialismu*“.⁷⁵² Zejména v první polovině padesátých let zůstával tento oficiálně vyžadovaný, v zásadě agitační přístup médií zcela dominantní. Zásadní role žurnalistů spočívala v zajištění soustavné cirkulace oficiálních obrazů a interpretací ve veřejném prostoru. Politické proklamace i expertní projekty zpracovávali do podoby srozumitelných zkratk, multiplikacemi a variacemi zvyšovali jejich dosah. Ve srovnání s architekty, památkáři a dalšími odborníky, z nichž na platformě denního tisku soustavněji publikovali jen nemnozí, dokázali volit jazykové prostředky přístupnější širšímu publiku. Za pomoci vybraných řečnických figur a slohových postupů dávali budování socialistické Prahy podobu příběhu, resp. příběhů skládajících dohromady významový celek.

Někteří z novinářů byli ostatně aktivní i na širším literárním či populárně naučném poli. Pozdější autorka historických románů Nina Bonhardová zastávala funkci vedoucí propagačního oddělení tiskového odboru pražského ÚNV a v letech 1949–1950 také šéfredaktorky věstníku *Praha*. Spisovatel a scénárista Ladislav Khás přispíval do řady periodik (*Svět v obrazech, Svět práce, Lidové noviny, Literární noviny*) a byl činný rovněž v tiskovém a propagačním oddělení ČSAV. Člen redakce *Nové Prahy* a posléze reportér deníku *Večerní Praha* František Kaucký se postupně začal věnovat také literatuře faktu.

⁷⁵¹ Např. deník *Obrana lidu* coby tiskový orgán ministerstva národní obrany soustavně sledoval dokončovací práce na věžové novostavbě hotelu v Podbabě (dnešní International).

⁷⁵² Zákon č. 184/1950 Sb., § 1.

Dobově charakteristickým znakem publicistiky se stalo rámování popisované výstavby (ale např. i památkových rekonstrukcí) jako dynamických „zápasů“ a „bojů“ o zásadní hodnoty (prosperitu, štěstí, mír).⁷⁵³ Užívaným apelativním jazykem se novináři přihlašovali k oficiální linii stranické politiky, potvrzovali a zesilovali důraz vyhlášených usnesení a své čtenáře se snažili aktivizovat k zaujetí shodné pozice. Nikoli náhodou proto rozhodující část publikovaných článků svým obsahem a často již titulkem vyzývala a povzbuzovala k udržování optimismu, důvěry ve správnost politického vedení i osobního pracovního nasazení.⁷⁵⁴ Případná „konstruktivní“ kritika zůstávala důsledně orientována na individuální, a tudíž napravitelné nedostatky v chování a uvažování jednotlivců (občanů, řadových pracovníků, nižších funkcionářů), aniž by zpochybňovala podstatu nejvyšších politických rozhodnutí.⁷⁵⁵

Obligátní nástroj, který většina žurnalistů ve svých textech využívala ke zdůraznění rozsahu prezentovaných změn i náročnosti a velkoleposti konkrétních projektů, představovala práce s čísly. Popisy a zprávy doplňovaly rozmanité kvantifikovatelné údaje, které laický čtenář sice mohl jen obtížně ověřit, jejich soustavné opakování napříč médii nicméně vytvářelo působivý dojem.⁷⁵⁶ Vypočítávány byly zpřístupněné zahrady, postavené jesle a dětská hřiště, kilometry nových či rekonstruovaných komunikací i žulové kvádry pro Stalinův pomník. S údaji o vytvořených a ušetřených materiálních hodnotách se žurnalisté snažili veřejnost seznamovat formou srozumitelných i lehce bizarních přirovnání, grafů a kreseb. Objem zeminy přemístěné brigádníky na Letné tak byl např. popsán jako vlak o 3 636 vagoněch odpovídající délce trati z Prahy do Říčan.⁷⁵⁷ Velikost podzemních prostor pod základy Stalinova pomníku zase redaktorka deníku *Obrana lidu* přibližovala srovnáním s polovinou rozlohy náměstí Krasnoarmějců (dnešního Palachova).⁷⁵⁸

⁷⁵³ Vladimír Macura ve své analýze jazyka padesátých let hovoří zejména o rozšíření výskytu osamostatněných předložkových vazeb „za“ a „o“ se 4. pádem. V případě poúnorové výstavby Prahy použil tento jazykový prostředek již Gustav Bareš ve své ústřední proklamaci (*Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu*). V. Macura, *Šťastný věk*, s. 39–40.

⁷⁵⁴ Proměňovat závazky v čin. *Nová Praha* 55, 1952, č. 7, s. [120]; Duben – rozhodující měsíc v plnění plánu výstavby. *Nová Praha* 55, 1952, č. 8, s. 128–129; S novou chutí na brigádnické stavby. *Nová Praha* 56, 1953, č. 1, s. 15; Dohonit zdržení v brigádnické výstavbě. *Nová Praha* 57, 1954, č. 19, s. [317]; v tomtéž periodiku i pravidelná rubrika *Učme se ze zkušeností SSSR*.

⁷⁵⁵ Srov. např. Nezapomínejte, že stavíte pro lidi! *Nová Praha* 56, 1953, č. 20, s. 313 a č. 22, s. 340.

⁷⁵⁶ Názornou ukázkou dobové praxe představuje knižně vydaný soubor reportáží novináře odborářského deníku *Práce* Jindřicha Jirky, *Stopami pětiletky*. Praha 1954. Všudypřítomné číselné údaje zde podtrhují názornou bilanci výsledků prvního pětiletého plánu ve výstavbě Prahy i jednotlivých regionů republiky.

⁷⁵⁷ J. Jirka. Uskutečňujeme sny generací. *Práce* 7, 1951, č. 84, s. 5.

⁷⁵⁸ Hana Černá. Na věčnou paměť. *Obrana lidu* 8, 1954, č. 311, s. 2.

Žurnalisté se svou prací rovněž zásadní měrou podíleli na utváření veřejného obrazu ostatních aktérských skupin participujících na výstavbě socialistické Prahy. Šlo o politiky a experty, jejichž projevy a statě citovali, parafrázovali a komentovali (nebo ve shodě s aktuální politickou linií naopak přecházeli mlčením), ale také o běžné občany. „Hlas lidu“ zazníval v tisku první poloviny padesátých let v poměrně silně regulované formě. Vybraní Pražané vystupující ve zprávách, reportážích, krátkých rozhovorech nebo jako autoři redakcí publikovaných dopisů, především demonstrovali a potvrzovali žádoucí vlastnosti nového socialistického člověka – osobní skromnost, píli, obětavost, ochotu angažovat se ve prospěch kolektivu. Realita a její žádoucí podoba se na stránkách novin často prostupovaly. Zejména žánr reportáže sdílel mnohé prostředky, motivy a zápletky s povídkou či budovatelským románem.⁷⁵⁹ Toto vzájemné prolínání v zásadě odpovídalo povaze metody socialistického realismu, podle níž měly literatura i žurnalistika ve vztahu ke společnosti obdobné výchovné úkoly založené na požadavku „*zobrazit skutečnost v jejím revolučním vývoji*“.⁷⁶⁰

Novináři tak shodně s literáty předkládali svým čtenářům především modelové příběhy a situace. Ve zprávách a líčeních z pražských stavenišť nechyběly figury „*hrdinů práce*“, motivy úspěšného zdolávání překážek (např. popis zápolení brigádníků s nepřízní počasí a zmrzlou půdou během první fáze úprav Letné v únoru a březnu 1951) či pozitivního přerodu jednotlivce pod vlivem prostředí a kolektivu.⁷⁶¹ „*Pláň se mění a s ní se mění i lidé*“, oznamovali v duchu dobově sdíleného hesla na jaře 1951 redaktoři časopisu *Nová Praha*.⁷⁶² Na důkaz svého tvrzení pak čtenářům nabídli několik příkladů, mj. vyprávění sedmnáctileté svazačky Jarmily Bautzové, která se po rozhovorech s dělníky z ČKD Stalingrad, s nimiž se účastnila brigády na Letné, rozhodla vyměnit dosavadní zaměstnání úřednice za profesi frézařky v této vysočanské továrně. I přes skromnější parametry většiny pražských stavenišť byla jejich mediální prezentace utvářena obdobným způsobem jako v případě „*velkých staveb socialismu*“ v průmyslových regionech republiky. Také v Praze přispívaly kolektivy pracovníků svou prací a „*radostným soutěžením*“ k plnění a překračování stanovených plánů, a urychlovaly tak probíhající proces všestranné modernizace.⁷⁶³

⁷⁵⁹ Vzájemné ovlivňování beletrie a publicistiky probíhalo obousměrně, neboť autoři domácích i sovětských románů své děje nezřídka modelovali podle reálných předobrazů a obsírně pasáže často věnovali popisu technických postupů nebo parametrů staveb.

⁷⁶⁰ A. Ždanov. *O umění*. Praha 1949, s. 15.

⁷⁶¹ Záběry z letenské pláně. *Nová Praha* 54, 1951, č. 6, s. 109.

⁷⁶² Záběry z boje o putovní vlajku na Letné. *Nová Praha* 54, 1951, č. 4, s. 71.

⁷⁶³ V. Špaňhel. Jako houby po dešti nám rostou nová obydlí. *Haló: Nedělní noviny* 5, 1949, č. 22, s. 11.

Civilnější tón začaly texty tištěných médií nabízet teprve v návaznosti na posuny politické linie během druhé poloviny padesátých let. Ve zpravodajství z metropole jej reprezentoval zejména nový deník *Večerní Praha* vydávaný od 1. dubna 1955, který věnoval významnější pozornost např. volnočasovým rubrikám. V obsahu týdeníku *Nová Praha* od roku 1956, kdy po roční pauze začal znovu vycházet, vystřídaly do té doby převládající apely, výzvy a proklamace střizlivěji založené články k aktuálním problémům města, zejména k tempu a kvalitě bytové výstavby.⁷⁶⁴ Redakce začala poskytovat výraznější prostor kritickým dotazům čtenářů i reakcím městských úředníků a funkcionářů (v rubrikách *Ohlas na naši kritiku* a *Ptejte se – Nová Praha odpovídá*). Posun k výrazně odlehčenému, ale nikoli apolitickému stylu představila kniha reportáží novinářky Anny Tučkové a bývalého šéfredaktora *Mladé fronty* Aloise Svobody *Prahou od jara do jara*, poprvé vydaná v roce 1957. Historii, soudobý život i budoucnost hlavního města, směřující k horizontu komunismu, v ní autoři představili již bez přehnaně patetických formulací. Optimistickou vizi plánovitého rozvoje, který neopomíjí ani péči o dědictví minulosti, doplňovali oproti první polovině dekády zejména vyšším důrazem na nutnost zvyšování kvality ve sférách bydlení a služeb.⁷⁶⁵

Vedle textu pracovali žurnalisté ve svých sděleních také s obrazem, popř. jejich kombinací. Tisk zprostředkovával veřejnosti fotografie, fotomontáže či kresby, které naznačovaly budoucí podobu konkrétních městských partií nebo dokládaly již probíhající změny. Práci architektů, inženýrů, stavebních dělníků, tesařů, zedníků nebo brigádníků přibližovaly reportážní, nezřídka však spíše stylizované „momentky“.⁷⁶⁶ V zásadní míře používali vizuální složku tvůrci neperiodických publikací. Autoři turistických průvodců a zejména reprezentativních fotografických knih upevňovali či doplňovali představu města skrze soubory (staro)nových obrazů. Desetiletími ustálený a vžitý okruh pražských pamětihodností během padesátých let postupně rozšířily novostavby, pomníky a muzea odkazující na aktuální rozvoj.⁷⁶⁷ Do obrazu socialistické

⁷⁶⁴ Kdo brzdí bytovou výstavbu v Praze? Nikdo neví, kdy a kde. *Nová Praha: Časopis národních výborů v Praze* 1956, č. 16, s. 13; Není dost peněz na opravy bytů. *Nová Praha* 1956, č. 18, s. 12; Kritika obvodního stavebního podniku v Praze 2. *Nová Praha* 1957, č. 17, s. 9. Srov. Bez plánů jen bábovičky: Podívejme se na zoubek projekčním kancelářím. *Večerní Praha* 3, 1957, č. 14, s. 1.

⁷⁶⁵ A. Svoboda, A. Tučková. *Prahou od jara do jara*. Praha 1957, s. 521–536. Kniha zaznamenala u čtenářů nemalý úspěch a autoři na ni navázali neméně populární dvojicí obdobně laděných publikací *Československo: Země neznámá – Čechy* (1960) a *Morava* (1963).

⁷⁶⁶ Např. *Praha* 52, 1949, č. 3, 12, 21 (obálky).

⁷⁶⁷ Např. v prvních dvou vydáních obrazového alba *Tvář Československa* z let 1948 a 1949 byla Praha zastoupena 65 snímky, z nichž „moderní“, resp. ještě meziválečnou tvář města explicitně zachycovaly pouze čtyři (Václavské náměstí, někdejší Živnobanka Na Příkopě, funkcionalistické objekty ministerstva vnitra na Letné a Veletržního paláce v Holešovicích). Ve třetím vydání z roku 1953 naopak tradiční historické památky zaujímaly již pouze polovinu

Prahy byly vedle nově vzniklých objektů (např. Stalinův pomník, Švermův most, pomník Rudoarmějců na Olšanských hřbitovech, bytové domy) zapojeny i historické stavby s novou funkcí či aktualizovaným symbolickým významem (např. Národní památník na Vítkově, Leninovo muzeum v Lidovém domě, palác Kinských na Staroměstském náměstí ad.).⁷⁶⁸

Do žádoucího symbolického rámce bylo možné prostřednictvím doprovodného komentáře vtahovat i námětově neutrální snímky. Standardní fotografický záběr Pražského hradu s chrámem sv. Víta přes koruny rozkvetlých stromů na svazích Petřína se použitím na obálce květnového čísla časopisu *Nová Praha* z roku 1953 a za pomoci interpretujícího popisku stával ilustrací zcela konkrétních tezí: „*Praha, hlavní město naší lidově demokratické republiky, jedno z nejkrásnějších měst na světě, byla před osmi lety zachráněna před jistou zkázkou hrdinnou Sovětskou armádou – Osvoboditelkou. Díky rozhodující pomoci sovětského lidu a velikého Stalina při osvobození i při výstavbě nového života rozkvétá Praha a celá naše vlast do socialistické krásy.*“⁷⁶⁹

Z hlediska konstruování prostoru socialistického města nesla jeho mediální re-representace takřka stejně vysokou míru důležitosti jako realizace jednotlivých záměrů (k níž ostatně nakonec zdaleka ne vždy došlo). Multiplikace napříč rozmanitými typy médií umožňovala zesilovat žádoucí sdělení a dostávat téma budování Prahy k co nejširšímu okruhu publika. Vedle novinářů a publicistů vstupovali do tohoto vlivného procesu také tvůrci výstav, režiséři a scénáristé krátkých dokumentárních filmů nebo filmových týdeníků (desetiminutových pásem aktuálních reportáží pravidelně promítaných v kinech před začátkem hlavního filmu).⁷⁷⁰ Výsledná plurimediální síť vytvářela nezbytný rámec, v němž jednotlivé projekty i celek socialistického města mohly vstupovat do obecného povědomí.

5.5 Občané

Mezi aktérskými skupinami, které v padesátých letech vstupovaly do budování socialistické Prahy, zaujímal zásadní místo i její obyvatelé. V celém procesu figurovali jako aktivní účastníci a zároveň

námětů z celkového počtu 61 pražských snímků. Ostatní fotografie stejnou měrou vyzdvihovaly budovy a artefakty spojené svým vznikem či symbolickými konotacemi se socialistickou přítomností hlavního města. Jan Arnold Palouš (ed.). *Tvář Československa*. Praha 1948 (1. vyd.), 1949 (2. vyd.), 1953 (3. vyd.).

⁷⁶⁸ K aspektu obrazové re-representace města detailněji M. Kurz. „Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu“: Oficiální zobrazování české metropole v období stalinismu. In: O. Fejtová (ed. et al.). *Od veduty k fotografii: Inscenování města v jeho historii*. Praha 2017, s. 617–636.

⁷⁶⁹ *Nová Praha: Časopis pražské lidové správy* 56, 1953, č. 9, obálka.

⁷⁷⁰ Z dobových krátkometrážních dokumentů lze uvést např. filmy *Staroměstský orloj* (1950, režie Jiří Jahn), *Betlémská kaple* (1954, režie Alan František Šulc) nebo *Pomník lásky a přátelství* tematizující výstavbu Stalinova pomníku (1955, režie Oldřich Kříž).

uživatelé většiny plánovaných a realizovaných projektů. Právě jejich zájmy byla vize celkové proměny hlavního města v rozhodující míře oficiálně zaštiťována. „*Smyslem výstavby nové Prahy je péče o potřeby pracujícího člověka,*“ podotýkal v roce 1950 Gustav Bareš a apeloval na nutnost „*při této výstavbě rozvést iniciativu lidu jak při vypracování plánu, tak zajistit brigádami masy dobrovolných pracovníků, dát lidem znát a pochopit, že tento plán myslíme vážně a že mohou jeho začátky už ohmatat vlastníma rukama*“.⁷⁷¹ Socialistické město bylo ve shodě s obecnými principy poučovací lidové demokracie soustavně prezentováno jako „*město pracujících a pro pracující*“, kteří se mohou na jeho utváření oproti předcházejícím desítkám let historického vývoje vlastními silami přímo a efektivně podílet.⁷⁷²

Rozvoj Prahy byl v první polovině padesátých let vedle standardní investiční výstavby, jejíž tempo však průběžně zaostávalo za reálnou potřebou, zásadní měrou podporován zapojením organizovaných pracovních brigád. Tato skutečnost měla ryze praktické opodstatnění, které vedoucí politici ani novináři nijak neskrývali: „*neodčerpát pětiletce při plnění zvýšených úkolů [...] ani kilogram železa, ani kilogram cementu, a zkrášlit Prahu v prvních letech výstavby a přestavby územními úpravami bez nákladných investic*“.⁷⁷³ Jednostranná, v roce 1951 dále zesílená orientace pětiletého hospodářského plánu na rozvoj těžkého průmyslu a energetiky vyvolávala nejen v pražských podmínkách nutnost šetřit finančními prostředky, technikou i materiálem. V dobovém mediálním diskurzu byla situace prezentována jako dočasné a nezbytné uskromnění ve prospěch vybudování, resp. posílení průmyslové báze státu, na níž bude teprve možné rozvinout budoucí prosperitu.⁷⁷⁴

Svépomocné aktivity, často i politicky instrumentalizované, se v Praze začaly uplatňovat již během prvních poválečných měsíců při odstraňování nejzávažnějších škod. Po roce 1948 nicméně získaly jednotnou organizační bázi a staly se zásadní součástí fungování centrálně řízené státní ekonomiky.⁷⁷⁵ V rámci prvního pětiletého plánu vyhlásila vláda celorepublikovou akci 5M, v níž ze státního rozpočtu vyhradila pět miliard korun (tj. miliardu ročně) pro účely zvelebování měst a obcí. Nahlašované záměry, které na nejvyšší úrovni dozoroval Státní úřad plánovací, neměly svou

⁷⁷¹ G. Bareš, V. Krutina, *Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu*, s. 23.

⁷⁷² V. Chamrád, *Letná, první staveniště*, s. 8. Srov. Vybudujeme si naši Prahu v krásné socialistické město. *Svět v obrazech* 7, 1951, č. 8, s. 4–5; Pražané na výstavbě svého města. *Lidová demokracie* 10, 1954, č. 127, s. 5.

⁷⁷³ V. Chamrád, *Letná, první staveniště*, s. [76] Slova pronesl při slavnostním zahájení prací 1. února 1951 předseda městského výboru KSČ a poslanec Bedřich Kozelka.

⁷⁷⁴ Toto sdělení nesla vedle nesčetných novinových článků také výstava *Budování socialistické Prahy* na Staroměstské radnici. Archiv IPR, f. Běluš Arnold, *Scénář výstavy, 1951*.

⁷⁷⁵ Stručný přehled vývoje brigádnických aktivit na území Prahy nabízí V. Cihla (ed.). *Za Prahu krásnější*. Praha 1962.

ekonomickou náročností narušovat priority pětiletky. Národní výbory měly proto přidělené státní prostředky využít pouze k nákupu nezbytného materiálu a pracovního vybavení s tím, že rozhodující část prací zajistí dobrovolné (postupem času však spíše dobrovolně povinné) a bezplatné brigády občanů.⁷⁷⁶

Tyto předpoklady přirozeně určovaly typ prováděných akcí. Jednalo se zejména o terénní a sadové úpravy: rekonstrukce komunikací, nové tramvajové trati, dětská hřiště, parky apod. Pozemní stavby byly v akci realizovány spíše výjimečně a v drobnějším rozsahu tak, aby „*spotřeba vázaných stavebnin, zvláště pokud jde o železo, cement a cihly, byla co nejnižší.*“⁷⁷⁷ Při demolicích či úklidu konkrétních lokalit byli naopak brigádníci instruováni k uchování upotřebitelného materiálu, zejména cihel.⁷⁷⁸ Akce 5M proto na území Prahy zahrnovaly především různé typy úprav veřejného prostoru, které směřovaly k jeho kultivaci a ozdravení, a pomáhaly tak naplňovat některé ze základních atributů připisovaných socialistickému městu, zejména čistotu a hygienu.⁷⁷⁹

První menší brigády začaly na území pražských obvodů pracovat bezprostředně po vyhlášení akce 5M v roce 1949. Proklamovaný počátek výstavby socialistické Prahy v lednu 1951 ovšem zásadním způsobem zvýšil jejich ideologický význam i mediální pozornost, která k nim byla směřována. Dosud lokální práce byly zároveň doplněny o ambicióznější, paralelně realizované projekty celoměstského významu, na nichž se měli podílet občané napříč všemi městskými obvody. Právě tyto společné akce se měly stát „*význačným mobilisujícím prostředkem všeho pražského obyvatelstva k zvýšení pracovního úsilí při budování socialismu v naší zemi.*“⁷⁸⁰ Podle údajů deníku *Práce* zaměřilo počátkem roku 1951 mezi obyvatele Prahy celkem devět tisíc „*agitačních dvojic*“ z řad členů jednotlivých organizací Národní fronty s úkolem vysvětlovat a propagovat rozsah i smysl přestavby hlavního města.⁷⁸¹ První zahájenou a z hlediska intenzity prací i míry publicity nepřekonanou akcí tohoto typu se stala již zmíněná úprava letenské pláně, kterou organizoval technický referát ÚNV pod vedením architekta Václava Kolátora (srov. podkapitolu *Průběh*). V roce 1952 pracovali Pražané brigádnicky již na čtyřech celoměstských akcích (Letná, rekreační areál v Podolí, úprava dnešní Patočkovy ulice v Břevnově, park kultury

⁷⁷⁶ Jindřich Černý. Jak využijeme akci 5M. *Pražský kraj: Časopis národních výborů* 2, 1950, č. 8, s. 121.

⁷⁷⁷ Tamtéž.

⁷⁷⁸ Duben – rozhodující měsíc v plnění plánu výstavby. *Nová Praha* 55, 1952, č. 8, s. 129.

⁷⁷⁹ J. Fleissig. Noví stavitelé krásné Prahy. *Praha: Časopis ÚNV pro lidovou správu a komunální podniky* 53, 1950, č. 19–20, s. 12–13; František Kaucký. Akcí 5 M v pražských obvodech budujeme díla trvalých hodnot. *Nová Praha* 54, 1951, č. 14, s. 278–279.

⁷⁸⁰ V. Chamrád, *Letná, první staveniště*, s. 8–9.

⁷⁸¹ Jindřich Jirka. Uskutečňujeme sny generací. *Práce* 7, 1951, č. 84, s. 5.

a oddechu v Krčském, resp. Kunratickém lese) a 141 místních akcích v jednotlivých městských obvodech.⁷⁸² Za celé období první pětiletky pak podle údajů novináře Josefa Fleissiga odpracovali 8 milionů brigádnických hodin a vytvořili hodnoty přesahující částku 100 milionů korun.⁷⁸³

Rada Ústředního národního výboru schvalovala pro brigádnické práce roční plán a rovněž měsíční kvóty počtu hodin, které bylo potřeba odpracovat pro dosažení stanovených cílů. Jejich ne/plnění začal průběžně sledovat dobový tisk. Jednotlivé místní akce evidovaly a koordinovaly příslušné obvodní národní výbory, které pro ně zajišťovaly nábor brigádníků i potřebné pracovní náčiní. Organizace prací na tzv. celopražských staveništích byla postupně ustálena do systému ročních a měsíčních plánů, jimiž se jednotlivé ONV zavazovaly k zajištění konkrétního počtu pracovních sil pro dané staveniště. Nábor brigádníků probíhaly ve spolupráci s organizacemi Národní fronty (např. Československým svazem mládeže), členy okrsků lidové správy (od roku 1954 uličních výborů) a domovními důvěrníky. Intenzivní agitace formou veřejných besed s občany, plakátů a náborových dopisů rozesílaných do podniků, stranických a masových organizací, stejně jako soustavná pozornost tisku vytvářely na „dobrovolné“ zapojování jednotlivců i rodin v konečném důsledku velmi silný tlak. Vytyčené roční plány přesto nebyly v praxi zdaleka vždy naplňovány.⁷⁸⁴

I přes nižší ekonomickou prioritu byla brigádnická činnost při výstavbě Prahy organizována podle shodných „budovatelských“ vzorců jako aktivity na větších a významnějších staveništích hutí, továren a přehrad. Uplatnění tzv. socialistického soutěžení, rozmanitých pracovních závazků, iniciativ a dalších netržních principů stimulace výkonnosti vycházelo z metod uplatňovaných při industrializaci SSSR ve třicátých letech, které začaly být v Československu propagovány a uplatňovány během druhé poloviny čtyřicátých let.⁷⁸⁵

Mnohonásobné pracovní soutěžení provázelo již první fázi úprav letenské pláně od začátku února do konce dubna 1951. Občané se na brigádu přihlašovali prostřednictvím politických a masových organizací v rámci svých městských obvodů, které je následně ve stanovených časech a skupinách vysílaly na Letnou.⁷⁸⁶ Třicetihektarová plocha byla rozdělena na jednotlivé úseky, na

⁷⁸² Budovatelské drobnosti. *Nová Praha* 55, 1952, č. 10, s. 161. Práci brigádníků byla vybudována mj. i vyhlídková cesta z ulice Na Hřebenkách po svazích Petřína přes zahradu Kinských na Strahov (1953–1954); Vyhlídková cesta nad Prahou. *Nová Praha* 56, 1953, č. 13, zadní strana obálky.

⁷⁸³ J. Fleissig. Procházka novou Prahou. In: Jiří Chyský. *Průvodce Prahou*. Praha 1955, s. 62.

⁷⁸⁴ Nejúspěšnější měsíc v brigádnické výstavbě Prahy. *Nová Praha* 56, 1953, č. 22, s. 351.

⁷⁸⁵ Srov. např. Marija Fedorovna Makarova. *Socialistické soutěžení: Zápis přednášky M. F. Makarové, přednesené ve Slovanském domě 8. listopadu 1949*. Praha 1950; Georgij Nikolajevič Jevstafjev. *Socialistické soutěžení – komunistická metoda budování socialismu*. Praha 1950.

⁷⁸⁶ J. Fleissig. Vzhůru na první staveniště nové socialistické Prahy! *Nová Praha* 54, 1951, č. 3, s. 52.

každém z nich pracovalo v ranní osmihodinové (od 8 hodin) a odpolední čtyřhodinové směně (od 17 hodin) vždy padesát brigádníků z jednoho obvodu. Každý z nich obdržel při nástupu legitimaci, do níž mu byly zapisovány odpracované hodiny. Průběžné výsledky a přehled přijímaných závazků přinášely vedle denního tisku soustavně také speciální *Letenské noviny*, vydávané jako příloha časopisu *Nová Praha*.⁷⁸⁷ Na konci každého měsíce probíhalo vyhlášení nejlepšího obvodu v soutěži o putovní vlajku městského výboru KSČ a rovněž nejlepších zúčastněných podniků, kolektivů a jednotlivců. Ti byli odměňováni věcnými dary a jejich jména prezentoval přímo na staveništi „*sloup vítězů*“.⁷⁸⁸ Za překročení 100 hodin práce převzali nejúspěšnější brigádníci při závěrečné slavnosti 29. dubna 1951 z rukou primátora čestný odznak *Za výstavbu socialistické Prahy* (Obr. 28). Nejvýše oceněným se stal pětadesátiletý důchodce Jan Petrus z Dolní Liboce, který na Letné, kam ze svého bydliště pravidelně dojížděl, odpracoval rekordních 1034 hodin.⁷⁸⁹

Obdobným způsobem byla podporována intenzita brigádnické činnosti v dalších pražských lokalitách. Mezi pražskými obvody probíhala mj. celoroční, každý měsíc vyhodnocovaná soutěž o putovní standartu ÚNV, v níž byly srovnávány průměrné počty splněných domovních závazků připadajících na jednoho obyvatele.⁷⁹⁰ Přijímání nových závazků či naopak termíny jejich plnění byly často orientovány k významným politickým výročím a státním svátkům.⁷⁹¹ Fotografie z probíhajících i dokončených akcí byly vedle sdělovacích prostředků prezentovány také na výstavě *Budování socialistické Prahy* na Staroměstské radnici.

Důraz kladený při budování a propagaci socialistické Prahy na svépomocné aktivity obyvatel obsahoval vedle uvedených ryze praktických aspektů i zásadní ideologickou rovinu. Vize socialistického města byla sice vytyčována politiky a po technické stránce rozpracovávána architektky a inženýry, její legitimitu nicméně rozhodující měrou zakládal právě konsenzus a přímé zapojení široké veřejnosti. Potenciální přitažlivost vize, s níž představitelé KSČ přicházeli, spočívala v příslibu všestranného zohlednění potřeb obyvatel města a postupného zvyšování jejich

⁷⁸⁷ Obsah novin doplňovaly praktické informace k organizaci prací na staveništi i příspěvky samotných brigádníků a brigádníků sdílejících své zkušenosti. J. Fleissig, *Vybudujeme si naši Prahu v krásné socialistické město. Svět v obrazech* 7, 1951, č. 8, s. 5; V. Chamrád, *Letná, první staveniště*, s. [54–55].

⁷⁸⁸ V. Kolátor, *Letná – staveniště míru. Rudé právo* 31, 1951, č. 35, s. [8]; V. Chamrád, *Letná, první staveniště*, s. [54]. Předáván byl mj. překlad sovětské publikace *Stalin v obrazech* vydaný roku 1949.

⁷⁸⁹ Letenská pláň je připravena na Den armády. *Svobodné slovo* 7, 1951, 24. 4.; Slavnostní otevření Letenské pláně a vyznamenání brigádníků. *Rudé právo* 31, 1951, č. 98, s. 4.

⁷⁹⁰ Nejúspěšnější měsíc v brigádnické výstavbě Prahy. *Nová Praha* 56, 1953, č. 22, s. 351.

⁷⁹¹ K Prvnímu máji jubilejního roku 1955 např. ÚNV vyhlásil soutěž o odznak *Za krásu vlasti* (udělovaný za odpracování alespoň 20 hodin) a čestný diplom (za 100 hodin). Primátor k obyvatelům hlavního města: Ať je Praha ještě krásnější! *Večerní Praha* 1, 1955, č. 22, s. 1.

životního standardu. Ambiciózní projekty a plány změn byly prezentovány jako zcela realistické, neboť „v socialistickém řádu lze uskutečňovat i ty nejmělejší sny pracujících“.⁷⁹² Klíčem k jejich dosažení byl aktivní přístup spočívající v podpoře politických kroků vedení města a státu, mj. i osobní účastí na vytyčovaných úkolech.

Pražané byli utvrzováni v dojmu, že mají historickou příležitost stát se spolutvůrci vlastní budoucnosti a vybudovat si své město vlastními silami (stále však pod nezbytným vedením a na podkladu záměrů politických a expertních autorit). Všeobecně vyzdvihovaná pozitivní hodnota manuální práce a důraz na tvůrčí sílu organizovaného kolektivu podporovaly představu, že s urychlením výstavby může svým, byť i drobným podílem pomoci každý občan bez ohledu na věk či profesi. Význam všedních pracovních výkonů posilovalo v oficiálním diskurzu také jejich řazení do kontextu celostátních, potažmo celosvětových snah o udržení míru a do protikladu k údajně výlučně militaristickým záměrům západního světa.⁷⁹³ Vedle integračních a emancipačních motivů obsahovaly brigádnické akce současně i nezanedbatelný disciplinační aspekt. Aktivní přístup nebyl pouze nabízen, ale také soustavně očekáván a vyžadován. Jestliže byla účast na brigádách prezentována jako osvědčení odpovědného postoje k potřebám společnosti, neúčasti či nedostatečným plněním se jednotlivec vystavoval riziku vyřazení ze spořádaného kolektivu.

Mediální re-prezentace brigádníků účastnících se pražské výstavby tendovala po celé období stalinismu k homogennímu a harmonizujícímu obrazu, který odpovídal snahám o výchovu nového socialistického člověka. Dobový tisk věnoval pozornost občanům různých profesí i věku (dělníkům, úředníkům, studentům, důchodcům), které nicméně stylizoval shodným způsobem jako „budovatele socialistické Prahy“.⁷⁹⁴ Jejich individualita, popř. výjimečnost byly odvozovány z konkrétních pracovních výkonů (nadprůměrného počtu odpracovaných hodin, zvyšování osobních závazků apod.) nebo míry veřejné angažovanosti. Popisovanými osobními vlastnostmi a citovanými názory naopak výrazněji nevyčnivali z širšího kolektivu „obyčejných“ lidí. Tento dobově příznačný způsob kombinování heroizace a typizace umožňoval vyzdvihoval pozitivní příklady mimořádného pracovního nasazení a zároveň je představovat jako napodobitelné, resp. dosažitelné pro kohokoli dalšího.⁷⁹⁵ Každý „pracující“ měl možnost stát se v procesu brigádnické

⁷⁹² Archiv IPR, f. Běluš Arnold, *Scénář výstavy Budujeme novou Prahu, 1951*, s. 10. „Toto vše není utopie,“ zdůrazňoval ve svém proslovu ostatně i Gustav Bareš.

⁷⁹³ Boj za krásnější Prahu je bojem za mír. *Nová Praha* 55, 1952, č. 9, s. 144–145.

⁷⁹⁴ Brigádníci – budovatelé socialistické Prahy. *Nová Praha* 52, 1951, č. 1, s. 19.

⁷⁹⁵ J. Randák. *Socialističtí hrdinové a škodovák František Zyka*. In: J. Randák, Petr Koura (eds.). *Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století*. Praha 2008, s. 396; D. Nečasová, *Nový socialistický člověk*, s. 88–101. Konkrétní jednotlivci vybavení žádoucími vlastnostmi se pak v mediálním diskurzu mohli proměňovat v univerzální

výstavby Prahy „hrdinou práce“ a přiblížit se ideálu nového člověka socialismu.⁷⁹⁶ Společná práce byla nahlížena jako prostředek kultivující vzájemné mezilidské vztahy a posilující pozitivní vztah k obývanému městu.

V publikovaných dopisech nebo krátkých rozhovorech s novináři oslovení brigádníci vesměs vyjadřovali kladný poměr k hodnotám socialismu i zájem o aktuální politické dění.⁷⁹⁷ „Práce na výstavbě Prahy je věcí cti každého z nás. Je mi 73 let a letos odpracuji opět 400 hodin v Podolí. Pracoval jsem těžce od svých 9 let. Dnes se hrdě dívám, jací lidé vyrůstají pod vedením našeho presidenta soudruha Antonína Zápotockého a rodné Komunistické strany Československa. [...] Těším se z toho, že se Praha stane krásným městem pro lepší lidi a jejich lepší život, než ten, který byl za kapitalismu,“ psal redakci *Nové Prahy* občan Václav Soukup z Prahy 12.⁷⁹⁸ Do popředí byly stavěny příklady straníků a členů mládežnických organizací. „Proč jste přišli pomoci při budování nové Prahy?“ ptáme se soudruhů z ČSM. Práce se nezastaví ani při naší otázce. Při pilném díle nám jeden soudruh odpovídá, tak trochu přezíravě: „To je otázka – přece, aby byla hezká. Pro nás hezká, vždyť my v ní budeme žít a pracovat!“ A jiný soudruh dodává: „Aby i u nás v Praze rostli noví lidé, lidé socialismu, lidé budoucnosti – tak jako na stavbách mládeže!“⁷⁹⁹ I když konkrétní znění podobně „vzorových“ výroků nepochybně ovlivňovala redakce zprostředkujících novinářů, není nutné automaticky odmítat jejich eventuální autentické jádro, vyplývající z upřímného přesvědčení mluvčích. U řady Pražanů mohla recepce a osvojení klíčových tezí oficiální politické rétoriky odrážet důvěru ve stranou a státem prezentovaný program.⁸⁰⁰

Velká pozornost byla věnována pracovnímu zapojení všech věkových kategorií. Žáci a studenti reprezentovali svým nadšením, elánem a soutěživostí ukázněnou a uvědomělou mladou generaci:

symbolické figury. Fotografie anonymní brigádnice v rozmáchlém gestu s krumpáčem v ruce při práci na letenské pláni, pořízená roku 1951 (Obr. 26), byla v rozmezí několika let multiplikována napříč dobovým tiskem v různých úpravách a s proměňujícími se popisky. Na stránkách časopisu *Nová Praha* byla otištěna ještě roku 1958 (!) u výzvy občanům k účasti na probíhajících okrašlovacích brigádách. Srov. V. Chamrád, *Letná, první staveniště*, obálka; Libušino proroctví přeměňujeme ve skutečnost. *Mladá fronta* 7, 1951, č. 225, s. 9; J. Jirka. Uskutečňujeme sny generací, s. 5 (snímek zrcadlově převrácen); Čistá a krásná. *Nová Praha* 59, 1958, č. 10, zadní strana.

⁷⁹⁶ Na shodném principu probíhala re-prezentace pracovních výkonů i v dobovém stavebnictví, průmyslové nebo zemědělské výrobě.

⁷⁹⁷ „Oni zbrojí, my budujeme. Stalin jasně říká, že velké stavby komunismu usvědčují západní imperialisty ze lži. I my dokazujeme zde na Letné, že jsme pro mír.“ Stavba míru pokračuje rychlým tempem. *Nová Praha* 51, 1951, č. 5, s. 90 (stanovisko občana Jaroslava Knitla). „Nechci se dožít třetí války, kterou tak horlivě připravují páni na západě, aby mohli vraždit ženy a děti jako v Koreji. Přidávám si proto druhou stovku brigádnických hodin, abych dokázal, že i já se řadím do šiku obránců míru!“ Tamtéž, s. 90–91 (stanovisko Václava Kučery, důchodce z Prahy 16).

⁷⁹⁸ Co říkají o výstavbě nové Prahy. s. 166.

⁷⁹⁹ Duben – rozhodující měsíc v plnění plánu výstavby. *Nová Praha* 55, 1952, č. 8, s. 129. Srov. Budovatelské neděle pražské mládeže. *Nová Praha* 54, 1951, č. 7, s. 130–131.

⁸⁰⁰ „Děláme to pro sebe,“ řekla 51letá Marie Dudariová, která na Letné do konce dubna odpracuje 250 hodin.“ Záběry z boje o putovní vlajku na Letné. *Nová Praha* 54, 1951, č. 4, s. 71.

„Václav Červený nebyl doma. Maminka nám řekla aspoň to hlavní. Brigádních hodin má 70 a letos jich chce mít ještě víc. V neděli ráno se nemůže dočkat. Div se nepřerazí, jak spěchá. Postaví se vedle soudruhů a – dáme se do toho! – říká.“⁸⁰¹ Také v případě nejstarších občanů novináři zdůrazňovali „omlazující“ atributy fyzické výdrže i duševní síly, které si zpovídání navzdory důchodovému věku udržovali. „*Sedmdesát let! Ani bys nevěřil – její pohled je svěží a mladý!*“ popisoval redaktor Jiří Váňa setkání s jednou ze zasloužilých brigádnic.⁸⁰² Životní osudy vybraných pamětníků z řad dělnických profesí zároveň sloužily jako doklad pozitivní změny společenských poměrů po roce 1948 ve srovnání s obdobím meziválečné republiky. Jejich pomoc při výstavbě Prahy byla v tomto kontextu rámována jako výraz podpory politickému vedení státu, které jim zajišťuje důstojné podmínky k životu. „*Ted', když se máme líp než dřív, by bylo ostudou zahálet a sedět doma. Musíme pomáhat všude a hlavně odstraňovat tu špinavou minulost, která straší na každém kroku,*“ uvedl sedmdesátiletý Josef Pinc pracující na úpravách plánovaného rekreačního území v Braníku.⁸⁰³ Když počátkem srpna 1952 předával primátor Václav Vacek na Staroměstské radnici vyznamenání a věcné dary deseti nejlepším brigádníkům, kteří při dosavadní výstavbě Prahy odpracovali více než tisíc hodin, polovinu oceněných tvořili právě občané důchodového věku.⁸⁰⁴

Charaktery a uvažování popisovaných jednotlivců i kolektivů pravidelně dokreslovaly odkazy na sovětské reálie: „*J sme u 70leté soudružky Marie Baštářové, jedné z nejstarších a nejobětavějších brigádnic Prahy 15. [...] Na jejím skromném stole najdeš Gorkého Matku, Annu proletářku, Daleko od Moskvy, brožury a literaturu ke stranickému školení.*“⁸⁰⁵ Rozmanité zmínky v popisech nebo zaznamenávaných výrocih upevňovaly pozici Sovětského svazu jako referenčního bodu, k němuž se domácí realita měla přibližovat. „*Nechť jsou nám sovětsí lidé ze staveb komunismu vzorem v naší brigádnické práci!*“, vzkazoval čtenářům *Nové Prahy* již zmíněný Václav Soukup.⁸⁰⁶ Podle reportéra Jindřicha Jirky měli letenští brigádníci s uspokojením komentovat dodávku bagrů: „*To jsou už pomocníci. To ale ještě nic není. Až jednou budeme mít veliké sovětské, ty co stavějí kujbyševskou hydrocentrálu...*“⁸⁰⁷

⁸⁰¹ Jiří Váňa, My všichni půjdem stavět novou Prahu! *Nová Praha* 54, 1951, č. 2, s. 39.

⁸⁰² Tamtéž. Jak při analýze dobového jazyka trefně podotýká Vladimír Macura: „*Socialismus (komunismus) a mládí byly v dobovém cítění synonyma [...] Zrušení stáří jeho znakovým popřením patřilo [...] k běžným, a přímo nutným dobovým postupům.*“ V. Macura, *Šťastný věk*, s. 28.

⁸⁰³ J. Váňa. My všichni půjdem stavět novou Prahu! s. 39.

⁸⁰⁴ Svou lásku k Praze dokazují skutkem. *Nová Praha* 55, 1952, č. 15, s. 257.

⁸⁰⁵ J. Váňa, My všichni půjdem stavět novou Prahu!, s. 39.

⁸⁰⁶ Co říkají o výstavbě nové Prahy. s. 166 (dopis Václava Soukupa z Prahy 12).

⁸⁰⁷ J. Jirka, Uskutečňujeme sny generací. *Práce* 7, 1951, č. 84, s. 5.

Zásadním a hojně glosovaným aspektem brigádnické pomoci při výstavbě Prahy bylo pracovní zapojení žen. Poúnorovou emancipační proměnu ilustrovali novináři především za pomoci situací, v nichž se ženy dokázaly vyrovnat svým mužským protějškům a přijímaly nové pracovní výzvy.⁸⁰⁸ „*Lžicový bagr zajímá nejvíce mládež. Hlouček svazaček stojí u stroje a pozoruje soudruha Petra Drozda, jak pohybuje řídicími pákami. To je zajímavá práce, říkají děvčata a když Petr sestupuje mezi ně, otázky nemají konce. No soudružky, hovoří k nim Petr a rozvážně si zapaluje cigaretu: Nechtěla by to některá z vás zkusit? Chvilka ticha. To my nedokážem. A přece. Věra si dodává odvahy a vystupuje z hloučku. Jdu to zkusit. Krátký výklad a jde to. Jen se nebát. Po pláni letí výzva soudruha Drozda ke všem svazačkám. Naučte se řídit těžké stroje.*“⁸⁰⁹

Oproti velkým průmyslovým stavbám nicméně pražská realita pro líčení podobně modelových situací nenabízela mnoho příležitostí, neboť z výše zmíněných úsporných důvodů bylo nasazení strojů v rámci brigádnických prací poměrně skromné.⁸¹⁰ Mediální prezentace žen jako rovnocenných brigádnic proto nakonec zdůrazňovala spíše jejich čistě manuální zručnost, výdrž, a především ochotu kombinovat pracovní závazky s tradičně očekávanou péčí o rodinu a domácnost. „*Kdopak říkal, že taková práce pro ženu není? smály se soudružky z Prahy 12 při odklízování betonových balvanů po základech bývalého cirkusu.*“⁸¹¹ Ve shodném duchu citoval tisk názor obyvatelky Vršovic Aleny Hošťálkové, která se do brigádnických úprav Letné zapojila i coby matka dvou dětí: „*At' mi nikdo nepovídá, že práce s lopatou nebo někde v továrně pro ženu není, že je to moc těžké.*“⁸¹² Zejména u stavenišť zmíněných celoměstských akcí byly národními výbory zřizovány pro potřeby pracujících matek dětské koutky. V zařízení, které vzniklo z pokynu ÚNV v únoru 1951 u letenského stadionu Sparty, se podle oficiálních údajů za první tři měsíce provozu vystříдалo 1083 dětí.⁸¹³

⁸⁰⁸ K obrazům socialistické ženy padesátých let (včetně ženy-pracovnice) detailněji D. Nečasová, *Nový socialistický člověk*, s. 127–167.

⁸⁰⁹ J. Jirka, *Uskutečňujeme sny generací*, s. 5.

⁸¹⁰ V případě Letné připadlo z celkového počtu přemístěných 168 349 m³ zeminy jen zhruba 20 000 m³ na stroje (bagr, buldozery, škrabače); většinu manuálně přemístili sami brigádníci. V. Chamrád, *Letná, první staveniště*, s. [58] a [60]. Stroje na pozemní práce zapůjčovaly pro brigádnické akce většinou jednotlivé závody nebo strojní a traktorové stanice. V Praze vyrůstají nová sportovní střediska. *Práce* 7, 1951, č. 292, s. 6.

⁸¹¹ *Letná, první staveniště socialistické Prahy*, s. [42].

⁸¹² Tamtéž, s. 14.

⁸¹³ Tamtéž, s. [40]; Vybudujeme si naši Prahu v krásné socialistické město. *Svět v obrazech* 7, 1951, č. 8, s. 5. Atmosféru dětského koutku ve Žlutých lázních v Podolí, poblíž staveniště rekreačního areálu, optimisticky popsal zpravodaj *Rudého práva*: „*Pod zkušeným dozorem si děti hrály, soudružky jim četly pohádky a pionýrka Purmová hrála na harmoniku sovětské písně. Hodně se jim to líbilo a vypyřádaly se potom maminek, kdy půjdou opět na brigádu.*“ Okresy lidové správy v Praze 12 zajišťují brigádníky pro výstavbu rekreačního střediska. *Rudé právo* 32, 1952, č. 234, s. 4.

Vedle brigádnických akcí bylo pracovní zapojení žen do stavebnictví po celá padesátá léta celostátně tematizováno především v běžné investiční výstavbě soustavnou propagací zednické profese.⁸¹⁴ Uplatnění „zedniček“ ovšem již na konci dekády významně ovlivnil nástup panelové technologie, který dosavadní charakter povolání zásadně redefinoval, mj. z hlediska potřebných dovedností (přibyly např. svářečské kurzy).

Ani optimistická, někdy až literárně laděná líčení publicistů nemohla na druhé straně zcela pominout limity a problémy, s nimiž se organizace brigádnických prací v pražském i celorepublikovém měřítku od počátku potýkala. Zpoždování a nedostatečné plnění naplánovaných akcí způsoboval v některých případech nedostatek potřebného materiálu, ve většině případů však především chybějící pracovní síly. Zejména v prvních letech fungování akce 5M se terčem opakované kritiky stávaly nerealistické odhady pracovníků národních výborů, kteří předem nahlašované počty brigádníků následně nebyli schopni pro daná staveniště zajistit.⁸¹⁵ Praxe v jednotlivých městských obvodech se značně různila a důslednější organizační systém byl vytvářen spíše pomalu a nesystematicky. Náměstek předsedy ONV v Praze 10 Josef Kovář si v roce 1952 stěžoval, že v jeho městském obvodu „[z]ávazky byly přijímány kolektivně a nikdo se necítil odpovědný za jejich plnění. Tím byla také ztížena kontrola.“⁸¹⁶ Teprve od roku 1953 začaly národní výbory ve snaze o efektivnější dohled organizovat a evidovat plánování závazků nejen sumárně za celý městský obvod, nýbrž podrobněji podle jednotlivých okrsků, popř. výrobních závodů.⁸¹⁷

Navzdory soustavným apelům se zájem občanů mimo okruh členů místních stranických organizací a národních výborů nedařilo udržovat na stabilně vysoké úrovni odpovídající ambiciózním záměrům politického vedení. Od počátku ledna do 1. září 1951 byly na výstavbě Prahy odpracovány svépomocí více než 2 miliony hodin a splněno 61% plánu. „*Je to výsledek, který daleko předčí všechna přecházející léta,*“ konstatoval dobový tisk, „*přesto je však třeba zvýšit úsilí, aby práce byly podle plánu včas dokončeny.*“⁸¹⁸ Účast a výkony odváděné v rámci brigád přirozeně kolísaly v průběhu pracovního týdne; k největšímu náporu brigádníků docházelo zpravidla o víkendech, zejména nedělích. Redaktor *Nové Prahy* kriticky komentoval plnění

⁸¹⁴ Např. v kontextu bytové výstavby na Žižkově reflektovala tuto problematiku Irena Bouchalová. O ženách, které se chopily zednické lžíce. *Vlasta* 10, 1956, č. 13, s. 3. Téma se vedle dobové publicistiky a náborových kampaní objevilo také v budovatelské filmové komedii *Štika v rybníce* (1951, režie Vladimír Čech).

⁸¹⁵ Proč není plněna akce 5M. *Pražský kraj: Časopis národních výborů* 3, 1951, č. 23–24, s. 312.

⁸¹⁶ Co říkají o výstavbě nové Prahy. *Nová Praha* 56, 1953, č. 11, s. 166.

⁸¹⁷ Tamtéž; Co říkají o výstavbě nové Prahy. *Nová Praha* 57, 1954, č. 19, s. 309.

⁸¹⁸ Jak pokračuje výstavba hlavního města republiky. *Nová Praha* 54, 1951, č. 21, s. 385.

závazků k Prvnímu máji 1952, které většina Pražanů realizovala až v předposledním dubnovém víkendu: „Byl to největší nástup brigád v letošním roce [...] Samozřejmě, že technická vedení staveb tak velké nápory pracovníků velmi těžko zvládnou a je proto třeba, aby občané plnili své závazky na výstavbě města i ve všedních dnech.“⁸¹⁹ Soustavnější pokles účasti pak přinášely letní měsíce a navazující týdny v průběhu září po skončení rekreací a dovolených.⁸²⁰

V dobových médiích byly tyto nedostatky přičítány takřka výhradně zanedbání propagace a agitační práce ze strany národních výborů.⁸²¹ Podstatnější roli však patrně sehrálo rychlé vyčerpávání počátečního, v řadě případů autentického budovatelského nadšení a nenaplnění ideálního předpokladu politických funkcionářů, že dlouhodobě vysoké tempo a produktivitu práce bude možné udržovat pouze skrze průběžné posilování politické uvědomělosti pracovníků (tj. apely a vysvětlování ideologického významu práce) a spíše symbolické věcné dary.⁸²² Možnost, že samotná brigádnická činnost a její průběžné výsledky „povzbudí u všech pracujících chuť k práci a ještě větší odhodlání plnit dobře pětiletý plán“, limitoval již fakt, že počet dobrovolně povinných akcí, kterých se občané účastnili nad rámec běžného zaměstnání, zůstával po většinu padesátých let poměrně vysoký.⁸²³ Pracovní vytíženost Pražanů zvyšovaly během roku další svépomocné aktivity, které zdaleka nezahrnovaly jen pomoc při výstavbě města. Člen rady ONV v Praze 2 Jan Komárek např. na podzim 1954 odůvodňoval nízký roční podíl občanů ze svého obvodu na probíhající výstavbě rekreačního areálu v Podolí jejich výraznou účastí na zemědělských brigádách a pomoci venkovu během žní.⁸²⁴

Již v polovině padesátých let, po ukončení první pětiletky, byl konstatován výrazný pokles zájmu a motivace k zapojení zejména u celopražských akcí, jimž občané z jiných obvodů přikládali nižší relevanci ve srovnání se změnami probíhajícími přímo v místě jejich bydliště.⁸²⁵ Velké mobilizační akce typu Letné a Podolí, vyžadující účast stovek lidí, byly proto v praxi druhého pětiletého plánu utlumeny a svépomocné aktivity se nadále rozhodující měrou koncentrovaly do

⁸¹⁹ Lépe plnit závazky brigádnické pomoci na výstavbě Prahy. *Rudé právo* 33, 1952, č. 258, s. 6; Boj za krásnější Prahu je bojem za mír. *Nová Praha* 55, 1952, č. 9, s. 145.

⁸²⁰ Proč chodím na brigády? *Nová Praha* 56, 1953, č. 17, s. 266; Plníme přání pražského lidu. *Nová Praha* 54, 1951, č. 19, s. 347.

⁸²¹ Čerpejme z dosavadních zkušeností na Letné! *Nová Praha* 54, 1951, č. 7, s. 132–133.

⁸²² Nenaplnění předpokladu politiky jako motoru pro zvyšování výroby se v širším kontextu první pětiletky projevilo zejména neúspěchem údernického hnutí. Vyčerpání jeho potenciálu klade Peter Heumos na základě analýzy materiálů Ústřední rady odborů již do let 1953/1954. Srov. P. Heumos, *Vyhrňme si rukávy*, s. 34–35 a 44–46.

⁸²³ V. Chamrád, *Letná, první staveniště*, s. 8.

⁸²⁴ Co říkají o výstavbě nové Prahy. *Nová Praha* 57, 1954, č. 19, s. 309.

⁸²⁵ Nová cesta k zvelebování naší Prahy. *Nová Praha* 1956, č. 22, s. 9. Shodný trend pozorovali novináři i v následujících letech – srov. např. Za Prahu krásnější. *Nová Praha* 1961, č. 24, s. 14.

menších projektů v rámci jednotlivých obvodů. Roku 1955 byla v návaznosti na akci 5M vyhlášena nová, již trvalá akce Z (*Zvelebování měst a obcí*), spadající pod pravomoc Státního výboru pro výstavbu.⁸²⁶ Oproti dosavadní praxi umožňovala realizovat na svépomocné bázi také investiční výstavbu, tj. novostavby a adaptace budov (škol, kulturních domů, jeslí, kluboven apod.) až do 1 milionu korun. Stát jednotlivé akce financoval do výše 40-60% celkové hodnoty díla, zbylou část tvořila bezplatná práce občanů.⁸²⁷

Nové parametry akce Z i její legislativní zakotvení jako trvalé součásti státní ekonomiky lze v dobovém kontextu vnímat jako formu pobídky ke zvýšení klesajícího zájmu občanů o účast na svépomocných akcích (možnost vybudovat si svépomocí i významnější a z hlediska místní komunity přínosnější hodnoty a zařízení). Zároveň však šlo o faktické potvrzení dlouhodobějšího trendu zaostávání standardní investiční výstavby, která nestačila pokrývat bezprostřední potřeby obyvatel, a naplňovat tak vizi socialistické Prahy jako města, v němž je všestranně pečováno o životní úroveň nejširších vrstev obyvatelstva. Brigádnické práce zůstaly součástí rozvoje jednotlivých městských obvodů po celou dobu trvání státně socialistického režimu.⁸²⁸

Okázalá agitační rétorika, která socialistickou Prahu charakterizovala jako „*město pracujících*“, nepředstavovala navzdory své intenzitě pouze jednostranně užívaný indoktrinační nástroj politického vedení. Na straně veřejnosti totiž vytvářela nemalá očekávání, jež mohla v případě nenaplnění vyvolávat nesouhlas i kritiku. Úhelný kámen představovala v tomto směru rekonstrukce stávajících a výstavba nových bytů, jejíž intenzitu se až do konce padesátých let odpovědným orgánům nedařilo výrazněji akcelarovat. Úskalí vyplývající ze vzájemných rozporů mezi oficiálními plány a potřebami místních občanů může názorněji ilustrovat příklad z oblasti Dejvic.

Několikrát zmíněná úprava Letenské pláně přinesla mimo jiné likvidaci několika menších sportovních hřišť, za něž byly ve spolupráci tělovýchovného referátu ÚNV a místních sokolských jednot naplánovány náhrady v jednotlivých pražských obvodech.⁸²⁹ Jedním z nich bylo nové hřiště pro Závodní sokolskou jednotu Zátka v Praze 6 situované namísto staré cihelny poblíž usedlosti Kotlářka. Občané, kteří v areálu a bezprostředním okolí cihelny bydleli, však vůči tomuto záměru,

⁸²⁶ Bezprostřední řízení akce vykonávaly v Praze technické referáty a posléze specializované komise obvodních národních výborů. K akci podrobněji J. Knapík, M. Franc, *Průvodce kulturním děním a životním stylem*, s. 122–124.

⁸²⁷ Nová cesta ke zvelebování naší Prahy. *Nová Praha* 1956, č. 22, s. 9.

⁸²⁸ V letech 1959–1960 byla v souvislosti s blížícím se 15. výročím osvobození v rámci akce Z vyhlášeno hnutí „Za Prahu krásnější“. *Nová Praha* odpovídá, *Nová Praha* 1961, č. 11, s. 18.

⁸²⁹ V sobotu a v neděli bude slavnostní zahájení výstavby nových stadionů. *Rudé právo* 31, 1951, č. 222, s. 4.

o němž se dozvěděli teprve od pracovníků provádějících na místě během léta 1951 vyměřovací práce, vyjádřili výrazný nesouhlas. S jejich stanoviskem se ztotožnila i místní organizace KSČ, která věc projednala 31. srpna na členské schůzi a jednohlasně rozhodla o vyslání pětičlenné delegace k primátoru Vackovi se žádostí o nápravu.

Jádrem kritiky se stal poukaz na nepotřebnost nového hřiště ve srovnání s nutností zlepšovat bytové poměry dlouhodobě zanedbávané lokality: „*Ač všichni jsme pro to, aby naše mládež a to hlavně pracující, mohla po zaměstnání pěstovat tělesnou kulturu [sic], nemůžeme souhlasit, aby se stavělo hřiště [sic] pro utužení zdraví, když přímo na Kotlářce, Julisce a též na Magistrále je bytová kultura taková, že v mnohém připomíná tak zv. ‚ratejny‘ z filmu ‚Vstanou noví bojovníci‘. V těchto bytech žije ještě několik rodin s malými dětmi a pochopitelně, že celodenní a noční pobyt neutuží jejich zdraví. Nemluvě o dospělých, kteří těžce pracují, neboť se jedná vesměs o dělníky, kteří již za prvé republiky v této cihelně bydleli.*“⁸³⁰ Oblast Kotlářky a Julisky byla od meziválečného období skutečně spojena s nouzovým bydlením nejchudších a nezaměstnaných dělnických rodin. Kritiku jejich nevyhovujících životních podmínek formulovali již ve dvacátých a třicátých letech nejostřeji právě komunističtí politici a novináři, pro něž byla dokladem nefunkčnosti stávajícího politického a sociálního systému.⁸³¹ Argumentace použitá ve stížnosti se tak velmi citlivě dotýkala základních parametrů, na nichž byla po roce 1948 stavěna mediálně propagovaná vize socialistické Prahy.

Členové stranické organizace ve své kritice opakovaně zdůraznili plný souhlas s oficiální politickou linií a stanovenými prioritami pětiletého plánu. Rozporovali však nastavení dalších priorit nové výstavby: „*všichni členové a to i ti, kteří špatně bydlí, dále pak i nečlenové, budou rádi bydlet takto ještě nějaký ten rok, když se zde budou stavět průmyslové objekty. A nejen to, ale rádi půjdou ve svém volném čase na brigády a bezplatně pomáhat tyto objekty stavět. Všichni jsme si plně vědomi, že výstavba průmyslu, a to rychlá, nám jedině může zajistit lepší budoucnost a tak upevnit mír. Žádáme však, aby na druhém místě byla po výstavbě průmyslových objektů řešena bytová otázka a ne sportovní stadiony, když v nejbližším okolí jich je větší počet.*“⁸³²

Vyslaná delegace občanů primátora v úřadě nezastihla; její členové se proto obrátili na plánovací referát ÚNV, kde zjistili, že v plánu nejbližších investic pro Prahu 6 nejsou zahrnuty

⁸³⁰ NA, f. ÚPV-B, k. 140, sig. 245/66, *Složka podání 13. místní organizace KSČ, okres Dejvice ve věci stavby sportovního hřiště na místě staré cihelny v Dejvicích.*

⁸³¹ Srov. např. J. Fučík. Ještě jedna stránka architektury. *Tvorba* 4, 1929, č. 14, s. 215.

⁸³² NA, f. ÚPV-B, k. 140, sig. 245/66, *Složka podání 13. místní organizace KSČ, okres Dejvice ve věci stavby sportovního hřiště na místě staré cihelny v Dejvicích* (shodně citace v následujících třech odstavcích).

žádné nové bytové jednotky. Na základě těchto zjištění sepsali 3. září žádost, podepsanou celkem 84 občany, kterou zvláštní deputace následujícího dne odevzdala na sekretariátu Úřadu předsednictva vlády. Občané v textu vyjádřili „*naprostý nesouhlas*“ se stávajícím nastavením priorit a požadovali jasnou odpověď, „*čemu dá ONV a jemu nadřízené orgány přednost, zda bytové kultuře na Kotlářce, Julisce a Magistrále, nebo tělesné kultuře*“. Obvodní národní výbor Prahy 6 se měl podle jejich názoru v co nejkratší době zasadit o to, aby „*ruku v ruce se všemi občany [...] chybná rozhodnutí napravit*“. Kritizována byla dosavadní vzájemná komunikace na pravidelných veřejných schůzích: „*Proč ONV při hovorech s občany nenanáší k řešení takovéto otázky, na kterých by si zajistil názor a stanovisko občanů p ř e d r o z h o d n u t í m* [zvýraz. v orig.]“. Zřetelně vyjádřenou motivací námitek byla přitom snaha o nápravu a zefektivnění vzájemné součinnosti obyvatel a orgánů lidové správy, která by měla pomáhat „*předejít tomu, aby se rozhodlo špatně, a tím předejít nespokojenosti občanů na jedné straně a spokojenosti těch, kteří tohoto používají k otravování a probouzení nedůvěry v naše lidové orgány na straně druhé*“.

Občané se v žádosti rovněž pozastavovali nad logikou přidělování bytů, kterou ilustrovali příkladem nevyhovující bytové jednotky umístěné přímo v objektu staré cihelny, jinak využívané ke skladování brambor a sena. Ačkoli její obyvatel delší dobu usiloval o přidělení náhradního bytu, jeho žádosti byly bytovým referátem zamítány. Po rozhodnutí o demolici cihelny za účelem výstavby sportovního hřiště byla celá záležitost urychleně vyřešena a dotyčný dostal přidělen byt během 24 hodin. „*To by znamenalo, že se nevychází z potřeby špatně bydlících občanů, ale z hlediska, které s touto otázkou má společného pouze to, že momentálně překáží (asi sport. hřišti)*“, dovozovali z případu autoři stížnosti a nastolovali tak otázku po ne/koncepčnosti rozhodování správních orgánů.

Tajemník Úřadu předsednictva vlády Josef Krásný, který žádost převzal, o ní ihned telefonicky uvědomil náměstka primátora a vedoucího plánovacího referátu architekta Vladimíra Chamráda a na základě jeho instrukce delegaci sdělil, že celá věc bude během několika dnů objasněna na poradě přímo v dejvickém obvodu. Ani tato schůze a „*podrobné vysvětlení*“ ze strany Chamráda, úředníků ÚNV a ONV však zástupce místní stranické organizace nepřesvědčila a „*neuznali toto řešení za správné*“. Obvodní národní výbor tak byl nucen iniciovat nové kolo jednání v podobě veřejné schůze se všemi zainteresovanými občany, kde funkcionáři vyslechli další poukazy na zdravotní závadnost řady místních obývaných bytů. Na základě této schůze začal národní výbor situaci na Kotlářce a Julisce bezprostředně řešit. Na místo byla vyslána technická komise k sepsání všech stavebních závad, v řádu několika týdnů proběhly první opravy střech a vodovodního potrubí

a v pěti nejnaléhavějších případech byl občanům následně přidělen náhradní byt. Jak náměstkyně předsedy ONV Anna Papírníková v říjnu 1951 s úlevou informovala Úřad předsednictva vlády, „*tímto řešením byli soudruzi i místní občané uspokojeni a domnívám se, že věc byla tím likvidována*“. Jednání občanů sice označila za neadekvátní, neboť nepostupovalo důsledně po linii správní a stranické hierarchie (stížnost nebyla směřována na ONV, popř. okresní výbor strany), nicméně dopis doplnila sebekritickým přiznáním, že „*nebýt tohoto energického vystoupení soudruhů, nebyli bychom se tak důkladně věnovali řešení všech nedostatků na Kotlářce*“.

Záměr výstavby sportovního hřiště zůstal po „kompromisním“ řešení situace v platnosti. V polovině září 1951 začalo bourání staré cihelny a na konci měsíce byly zahájeny brigádnické práce, na něž se podle konstatování ONV místní občané dostavili v hojném počtu.⁸³³ Původní stavební záměr byl záhy rozšířen do velkorysejší podoby okrskového sportovního areálu, který měl vedle fotbalového hřiště, lehkooatletické dráhy a klubovny zahrnout i menší hřiště pro míčové sporty a závodní kuželkářskou dráhu. Přestože však v květnu 1952 tisk oznamoval, že se na staveništi vystřídalo již 900 brigádníků, stanovený plán se nedařilo naplňovat a postup prací začal záhy váznout.⁸³⁴ Ústřední Stadion mládeže zůstal přes opakované výzvy k organizování brigád rozestavěn a k jeho dokončení došlo po dalších průtazích teprve koncem roku 1954 poté, co rozhodující část prací převzali pracovníci Stavebního podniku hlavního města Prahy.⁸³⁵

Uvedený příklad dokládá, že navzdory výše popsané síle mediálního diskurzu nefungovali běžní občané v procesu budování socialistické Prahy pouze jako ukázněně pracující masa. Jejich hromadné zapojení do probíhající výstavby formou svépomocných akcí lze bezesporu označit za jeden z charakteristických znaků socialistického města padesátých let (bez ohledu na rekonstruovatelnost bezprostředních osobních postojů a názorů). Jestliže však nejvyšší politické vedení ústy Gustava Bareše deklarovalo odhodlání nového režimu napravit „*důsledky jednostranného kapitalistického vývoje*“ města z předcházejících desetiletí a zajistit Pražanům mj. důstojné bydlení, kladlo tím zároveň zásadní nároky na vlastní schopnost začít tyto cíle efektivně naplňovat.⁸³⁶ Přestože ze strany mnoha obyvatel mohli političtí funkcionáři počítat s jistou mírou

⁸³³ NA, f. ÚPV-B, k. 140, sig. 245/66, *Složka podání 13. místní organizace KSČ, okres Dejvice ve věci stavby sportovního hřiště na místě staré cihelny v Dejvicích*. Srov. Stavíme nová sportovní hřiště. *Práce* 7, 1951, č. 232, s. 4.

⁸³⁴ Pražané budují nová hřiště. *Práce* 8, 1952, č. 126, s. 6. Na podzim 1952 vydala městská sekce kopané výzvu k hráčům a činovníkům pražských fotbalových oddílů, aby organizováním brigád výstavbu areálu urychlili. Brigády urychlí výstavbu stadionů. *Práce* 8, 1952, č. 245, s. 6; Pět nových stadionů v Praze do konce roku 1953. *Rudé právo* 33, 1953, č. 174, s. 4.

⁸³⁵ Nový stadion v Praze. *Rudé právo* 35, 1955, č. 13, s. 2.

⁸³⁶ V. Chamrád, G. Bareš, *Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu*, s. 20.

vstřícnosti i ochoty k přímému zapojení, nebyl tento potenciál automatický ani nevyčerpatelný. Efektivita dobrovolných brigád v průběhu let klesala, resp. nebyla s to kompenzovat nedostatečné tempo standardní výstavby. Oficiálně stanovené ekonomické priority a konkrétní program stavebních investic mohly na místní úrovni městských obvodů vyvolávat kritiku, kterou občané neváhali tlumočit nadřízeným správním orgánům. Primárním cílem této kritiky nicméně nebylo zpochybnění samotné vize socialistického města, ale naopak snaha o její důslednější naplňování ze strany těch, kteří s ní do veřejného prostoru přicházeli.

Na nesouhlas mohly v praxi narazit i vysoce prestižní a politicky preferované projekty s jednoznačně reprezentativní funkcí. V rámci prezentace vítězného návrhu Stalinova pomníku na výstavě *Se Sovětským svazem na věčné časy* v domě U Hybernů v prosinci 1951 organizátoři zaznamenali vysoký počet odmítavých názorů, které občané sdělovali v dotazníkových lístcích a návštěvní knize. V hlášení Úřadu předsednictva vlády byl zástupce Svazu československo-sovětského přátelství dr. Zvoníček nucen konstatovat selhání původního záměru učinit z pomníku pozitivní středobod výstavní instalace a koncentrovat kolem něj pozornost přichozích. „*O záporném stanovisku většiny návštěvníků svědčí nejenom to, že procento záporného hodnocení vysoko přesahuje kladné přijetí. [...] většina návštěvníků se o pomníku vůbec nezminila [...] i přesto, že pomník je umístěn na mimořádně výhodném místě v centru výstavy a že jeho expozici bylo věnováno neúměrně mnoho plochy.*“⁸³⁷ Zároveň zdůrazňoval, že kritický náhled výrazné části návštěvníků na návrh pomníku automaticky nevychází z negativního vztahu ke Stalinově osobnosti: „*mnoha návštěvníkům brání k vyjádření osobního názoru jejich hluboká úcta a láska ke Stalinovi [...] v rozhovorech s mnoha návštěvníky nejrůznějšího povolání bylo vidět, jak se obávají spojení odsudku návrhu s možným záporným vztahem k s. Stalinovi*“⁸³⁸.

Přepisy vybraných reakcí dosvědčují, že jádro ostré kritiky mířilo primárně k formě pomníku, kterou mnozí pisatelé, v naprosté většině neanonymně, s uvedením jména a adresy svého bydliště, přirovnávali k rakvi, katafalku nebo krematoriu. „*To už jsme nic horšího nemohli vymyslet? To je úcta ke Stalinovi?*“ tázal se Václav Arnošt z Prahy VII a dodával: „*Stalin je maják, ale na našem projektu hlídač rakve KS [komunistické strany?]. Než takový výrobek, radši nic, bude o ostudu*

⁸³⁷ NA, fond ÚPV-B, k. 1646, sig. 766, inv. č. 6359, *Zpráva pro tajemníka Úřadu předsednictva vlády Josefa Krásného z 26. 3. 1952*. Některé pochybnosti o kvalitách pomníku zazněly od občanů již na veřejné besedě uspořádané s autory návrhu a vedoucím plánovacího referátu Chamrádem v prosinci 1951. Srov. NA, ÚPV-B, k. 1572, sig. 12/0.51.1, inv. č. 4566, *Zápis besedy o návrhu na Stalinův pomník z 19. 12. 1951*.

⁸³⁸ Tamtéž.

méně.⁸³⁹ „Návrh na sousoší pro Letnou se mi docela nelíbí,“ zapsala na lístek Eliška Bartoňková. „Naši umělci musí v první řadě počítat s námi, prostými lidmi, v nichž žije Stalin živý, ne kus kvádrů, ale nejlidštější z lidí, naše naděje – naše láska a takový pomník, jak je navrhován, by nás urážel v naší věrné představě.“ Občan Pleva vyjádřil přesvědčení, že „projektu jednoho z největších velikánů dějin a budovatelů komunismu musí být věnována větší péče a nemůžeme se nechat oklamat povrchní honbou za prázdnou monumentálností“. V negativních reakcích zaznívaly i ryze praktické argumenty: „Proč tolik schodů, v zimě to bude nepřístupné, a jak s kočárky?“ (Věra Zvoníčková).

Někteří návštěvníci na základě výhrad vyzývali k širší veřejné diskuzi nebo uspořádání celospolečenské ankety o návrhu pomníku a k jeho případné úpravě. Přestože i dr. Zvoníček končil své hlášení upozorněním na nutnost „důkladně uvážit všechny hlasy“, v praktické rovině k jakýmkoli změnám v projektu nedošlo a vzhledem k politické závažnosti, objemu již investovaných prostředků i opakovaně odkládaným termínům realizace díla de facto ani dojít nemohlo. V době konání výstavy již na Letné probíhaly geologické sondy, ve vytipovaných lomech na Liberecku byla připravována těžba potřebné žuly a pracovníci stavební kanceláře při pražském ÚNV finalizovali harmonogram výstavby. Ohlasy občanů, přestože mohly odpovědné politické činitele nemile překvapit, zůstaly bez oficiální odezvy. Události následujících let nicméně v jednom z písemných vzkazů nepřímo předznačil zaměstnanec Československých státních drah J. Poupě: „Tak jsem zvědav: postavíte-li ten pomník na Letné. Jednoho krásného dne přijde pokyn – a pomník se bude bourat.“

Kritické názory ze strany veřejnosti provázely také neméně bedlivě sledovaný návrh Ústředního domu armády, který ministerstvo národní obrany zamýšlelo jako monumentální výškovou dominantu Vítězného náměstí v Dejvicích. 12. dubna 1954 obdržel prezident Antonín Zápotocký dopis zaměstnance pražského Stavoprojektu Karla Boučka, který upozorňoval, že celý projekt se stal předmětem diskuzí mezi mnoha pracovníky projektového ústavu. Ve svém nesouhlasném stanovisku vyzdvihl jako rozhodující aspekt (podobně jako představitelé místní organizace KSČ v případě sportovního hřiště na Kotlářce) veřejný zájem, k němuž se političtí představitelé oficiálně soustavně přihlašovali. „[D]nes, kdy v popředí zájmu širokých vrstev je otázka výstavby nových obytných budov a dalšího zvyšování životní úrovně, se věnuje tak ohromná

⁸³⁹ NA, f. ÚPV-B, k. 1646, sig. 766, inv. č. 6359, Zpráva pro tajemníka Úřadu předsednictva vlády Josefa Krásného z 26. 3. 1952 (citace v tomto a násl. odstavci).

*částka na objekt, který nebude sloužit přímo celé veřejnosti a jehož nutnost a využití v tak ohromném měřítku je po mém soudu problematické.*⁸⁴⁰ Náklady na výstavbu armádního paláce, předběžně vyčíslené na 250 milionů korun, označil Bouček za neadekvátní (navíc předpokládal jejich další nárůst v průběhu výstavby). „*Za tyto peníze dá se postavit více než 2.500 bytových kompletních typových jednotek, t. j. dá se ubytovat více než 10.000 našich občanů.*“ Nijak nezpochybňoval architektonickou formu objektu, vědomě napodobující sovětské předobrazy; doporučoval však změnit jeho funkci tak, aby lépe odpovídala potřebám místních obyvatel (např. na obytný dům doplněný velkým nákupním střediskem).

Svou kritiku přitom Bouček formuloval z pozice uvědomělého člena strany s tím, že potřebnost navrženého projektu „*se dá pracujícím jen chatrně vysvětlit*“ a „*výstavba ÚDA [Ústředního domu armády] tak jak je zamýšlena by vedla nyní k politické škodě*“. Osobní postoj navíc v závěru dopisu zaštitil naplněním hesla „*Každý hospodářem na svém pracovišti*“, kterým sám Zápotocký ještě coby předseda Ústřední rady odborů na podzim 1949 apeloval na aktivní přístup a individuální odpovědnost jednotlivých pracovníků při kolektivním plnění plánu.⁸⁴¹

Vojenská kancelář prezidenta republiky si v návaznosti na obdržení dopis vyžádala od ministerstva národní obrany bližší objasnění finanční náročnosti celého projektu. Náměstek ministra Čepičky, generálporučík Václav Thoř ve zprávě pro svého nadřízeného Boučkovi námitky odmítl s poukazem na souhlasná usnesení politického sekretariátu ÚV KSČ a chystanou bytovou výstavbu během druhé pětiletky, která dostatečně naplní potřeby. Koncepti budoucího paláce coby armádního kulturního střediska označil za plně odůvodněnou s poukazem, že „*většina obyvatel Dejvic a okolí jsou zaměstnanci vojenské správy*“ a část zařízení (armádní divadlo, kino, klubovny) bude přístupná veřejnosti. Zároveň však přiznával, že „*názory pisatele se v obměnách vyskytly obzvláště při všenárodní diskusi a v kampani k volbám do národních výborů*“, a apeloval proto na nutnost intenzivněji objasnit „*účel a správnost*“ projektu v denním tisku.⁸⁴²

Nespokojenost místních občanů potvrdila i důvěrná pracovní porada o projektu v prosinci 1954, kde ji zástupcům vojenské správy opatrně, ale důrazně tlumočili politici ústředního i obvodního národního výboru. Předseda ONV Václav Vyšohlíd podotýkal, že „*v Praze 6 existuje v občanstvu určité napětí, poněvadž je zde mnoho úřadů a bytové jednotky se staví pro armádu*“

⁸⁴⁰ VHA, MNO – 1954, k. 22, sig. 84/4/1/2, *Dopis Karla Boučka prezidentu Antonínu Zápotockému, 12. 4. 1954.*

⁸⁴¹ Šlo o projev na plenárním zasedání před II. všeodborovým sjezdem ROH 21. 9. 1949. Srov. Vladimír Kaigl. Aby se každý stal hospodářem. *Svět v obrazech* 5, 1949, č. 40, s. 2.

⁸⁴² VHA, MNO – 1954, k. 22, sig. 84/4/1/2, *Vyjádření náměstka ministra národní obrany pro věci materiální, 9. 6. 1954.*

a domníval se, že „armáda by měla věnovati více pozornosti našemu úkolu, že musíme občanům vysvětlovati vše, co se v našem obvodu děje“. Názor, že „[a]kce není mezi pražským občanstvem populární“, potvrzoval předseda stálé komise pro výstavbu ÚNV architekt Blahoslav Bubla: „Napětí [...] je způsobeno tím, že někdy vidíme vojáky izolovány od našeho ostatního občanstva (výlučná vojenská sídliště, dětská hřiště pouze pro vojenské děti, dům ÚDA – jediné společenské středisko Dejvic – pouze pro vojáky)“.⁸⁴³

Nejnáléhavěji apeloval na účastníky porady architekt Jaroslav Koreček z pozice předsedy komise ÚNV pro bytovou výstavbu. S ohledem na aktuální stav výstavby bytů, která „je jednou z našich nejbolestivějších stránek“, doporučoval od celého projektu ustoupit. „Investice tohoto druhu, dokonce i s kvapem připravované a prováděné, vzbudí pozornost mezi občany. [...] Je jisté, že občanům budeme museti vysvětlovat, proč je přednostně zajišťována budova ÚDY [sic], když celá řada velmi naléhavých úkolů při bytové výstavbě zůstává nedostatečně zajištěna. My členové ÚNV a ONV budeme stát před těžkým úkolem, dojde-li k akci, zatímco nedojde k podstatnému zlepšení ve výstavbě města.“⁸⁴⁴ Svou argumentací zároveň naznačoval nevděčnou pozici, v níž se představitelé národních výborů ocitali po celou první polovinu padesátých let. Na rozdíl od centrálních vládních a stranických orgánů museli s občany ve svých obvodech bezprostředně komunikovat veškeré nedostatky, zejména bytové výstavby, aniž by však zároveň disponovali dostatečnými pravomocemi k jejich efektivnímu řešení. V již popsaném, značně roztržitém systému plánování a výstavby města, museli naopak veřejnosti často zdůvodňovat i projekty, které neiniciovávali a jejichž zpracování neměli pod kontrolou.

Realizace armádního paláce v Dejvicích byla nakonec v první polovině roku 1955 rozhodnutím Ústředního výboru KSČ a vlády odložena a posléze zcela zamítnuta. Lze jen spekulovat, nakolik v celé věci zapůsobila také negativní odezva veřejnosti; rozhodující roli patrně sehrála celková změna politického kurzu a postupné oslabení mocenské pozice ministra obrany Alexeje Čepičky.

Pro období stalinismu je příznačné paradoxní „utlumování vnitrostranické, potažmo celospolečenské diskuse, přitom však [...] byla tato diskuse jak na společenské, tak na stranické rovině zpětně podporována, vyvolávána a požadována“.⁸⁴⁵ V rámci budování socialistické Prahy, stejně jako v celém pounorovém politickém systému, byl „lid“ deklarován jako „zdroj veškeré moci

⁸⁴³ VHA, MNO – 1954, k. 587, sig. 62/1/21, Zázpis z porady o výstavbě Ústředního domu armády v Praze 6, 10. 12. 1954.

⁸⁴⁴ Tamtéž.

⁸⁴⁵ J. Mervart, J. Růžička, „Rehabilitovat Marxe!“, s. 91.

ve státě“ a aktivně rozhodující subjekt, který stranické a státní orgány pouze zastupují a vedou.⁸⁴⁶ Sepětí politických představitelů s občany demonstrovaly mimo jiné manifestační směny, během nichž na brigádnická stavenišťe nastupovali funkcionáři ÚNV a ONV.⁸⁴⁷ Probíhající výstavbu provázel neustálý demonstrativní důraz na zájmy a vůli občanů; tvorba, analýza i případná kritika jednotlivých plánů a projektů však zůstávaly (stejně jako v předcházejících desetiletích) vyhrazeny politikům a expertům. Veřejnosti byly projekty předkládány primárně k vyjádření souhlasu, sdílení, popř. aktivnímu naplňování, ať už skrze tisk, publikace či výstavy.⁸⁴⁸ Také příležitostně pořádané veřejné besedy, doložené např. u vítězného návrhu Stalina pomníku (1951), měly spíše charakter prezentací a jejich organizátoři vesměs nepočítali se zohledněním případné kritiky.⁸⁴⁹

Výše popsané, na první pohled marginálně působící příklady nicméně naznačují, že obyvatelé města nemuseli prezentované záměry pouze bez výhrad akceptovat. Jak na poradě k projektu Ústředního domu armády koncem roku 1954 uvedl zástupce ÚNV Jaroslav Koreček: „*Náš úzký styk s občany nám pomohl k poznání, že občané velmi bedlivě sledují, co se v Praze děje, a všechny události živě komentují, i když se zdánlivě zdá, že tomu tak není.*“⁸⁵⁰ Politici i média veřejnost soustavně ujišťovali, že výstavba socialistické Prahy je zaměřena primárně k naplňování jejich potřeb. Nespokojenost proto přirozeně vzbuzovaly zejména reprezentativní a nákladné projekty, které přímočařejší vazbu na tento veřejný zájem postrádaly.

Řadoví občané tak nezůstávali jen pasivními příjemci vize socialistické Prahy a deklarovaným zdrojem její legitimacy. Svými reakcemi se podíleli také na dílčí kritické reflexi této vize, aniž by přitom nutně ztráceli základní důvěru v poučnorový režim jako takový. Kritičnost mnohých z nich mohla naopak vycházet právě z této důvěry a ve snaze napravovat nedostatky stávajícího systému pouze reagovala na oficiálně opakované výzvy veřejných činitelů k odpovědnému přístupu,

⁸⁴⁶ *Ústava Československé republiky ze dne 9. května 1948*. Praha 1949, s. 9 (článek I a IV).

⁸⁴⁷ V. Chamrád, *Letná, první stavenišťe*, s. [56]; Co říkají o výstavbě nové Prahy. *Nová Praha* 57, 1954, č. 19, s. 309.

⁸⁴⁸ Zejména v souvislosti s odmítnutím sociologie jako „*buržoazní pavědy*“ nebyly po většinu padesátých let prováděny ani rozsáhlejší průzkumy veřejného mínění. Specializovaný Československý ústav pro výzkum veřejného mínění, fungující od roku 1946 v rámci ministerstva informací, byl zrušen v roce 1950. J. Knapík, M. Franc a kol., *Průvodce kulturním děním a životním stylem*, s. 989.

⁸⁴⁹ Veřejná beseda o návrhu na pomník generalissimu J. V. Stalinovi. *Rudé právo* 31, 1951, č. 299, s. [6]. Intenzivnější diskuze lze předpokládat v rámci pravidelných a k dílčím praktickým otázkám zaměřených „*hovorů s občany*“, které pořádaly jednotlivé obvodní národní výbory.

⁸⁵⁰ VHA, f. MNO – 1954, k. 587, sig. 62/1/21, *Zápis z porady o výstavbě Ústředního domu armády v Praze 6, 10. 12. 1954*.

„konstruktivní kritice“ a „odkrývání chyb a nedostatků“, které si měl v procesu socialistického budování osvojit každý občan.⁸⁵¹

⁸⁵¹ J. Hammerle. Sebekritika a kritika zdola – zbraň naší strany. *Rudé právo* 33, 1953, č. 38, s. 2.

6 Socialistické město v genealogické perspektivě

Obraťme nyní další směřování naší analýzy z místního pražského kontextu na obecnější rovinu a s vědomím dílčích závěrů, které přinesl dosavadní rozbor, zaměříme znovu pozornost na obsah, resp. obsahy ústředního pojmu socialistické město. Následující kapitoly budou sledovat jeho utváření v dobovém odborném a politickém diskurzu a ohledají hlubší myšlenkové kořeny, které si tato vize do poúnorového československého kontextu přinášela z předcházejících desetiletí. Kapitoly budou strukturovány do podoby dvou genealogických linií, v nichž se pokusím detailněji sledovat onu „*komplexní dráhu původu*“ dvou základních způsobů, jimiž bylo socialistické město v dobovém diskurzu padesátých let nejčastěji definováno.⁸⁵² Na jedné straně byla vize socialistického města vymezována negativně. Jednotliví autoři se primárně zaměřovali na to, jak by vypadat nemělo a v tomto smyslu jej pojímali jako důsledný kvalitativní protipól měst stávajících označovaných za kapitalistická. Do této množiny přitom spadala jak soudobá sídla na Západě, tak starší vývojové fáze domácích měst, s jejichž podobou a důsledky bylo nutné se vyrovnat. Pozitivní způsob definování socialistického města jej vymezoval (neméně obecně) především jako model následující předobraz Sovětského svazu, s důrazem na využití tvůrčí metody tzv. socialistického realismu coby univerzální tvůrčí metody pro všechna umělecká odvětví včetně architektury.

6.1 Negativní definice: kritika kapitalistického města

„Převzali jsme důsledky jednostranného kapitalistického vývoje, kdy bylo pečováno jen o několik málo bohatých a naproti tomu pro masy dělníků a pracujících se stavěla kasárna a nouzové kolonie [...] Smyslem výstavby nové Prahy je péče o potřeby pracujícího člověka, snaha, aby Praha byla krásnějším a slavnějším městem. [...] Současně bude třeba v širokém měřítku a směle zhojit všechny staré rány naší Prahy. Odstraňovat nouzové kolonie, úzké uličky, stísněné stavby, prorazit široké magistrály, postavit nová sídliště, zasadit Prahu do zeleně...“⁸⁵³

Nejen programový proslov Gustava Bareše, ale téměř žádná z dobových úvah o socialistické Praze přítomnosti a budoucnosti se na počátku padesátých let neobešla bez kontrastního srovnání se situací v západních městech a/nebo s poměry dřívějších, předúnorových let. Socialistické město bylo koncipováno a prezentováno jako nový a kvalitativně vyšší vývojový stupeň, což nezbytně

⁸⁵² M. Foucault. Nietzsche, genealogie, historie. In: Týž, *Diskurs, autor, genealogie*, s. 75–98.

⁸⁵³ G. Bareš, V. Krutina, *Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu*, s. 20–21.

předpokládalo přítomnost hodnotového protipólu, vůči němuž bylo možné se vymezit. Tento protipól představovalo město kapitalistické, reprezentované jednak soudobými západoevropskými a americkými velkoměsty (Londýn, New York), jednak dosavadním vývojem českých měst v 19. a první polovině 20. století. Urbánní problematika se tímto způsobem zapojovala, podobně jako další dobová témata (věda, umění, člověk), do dualistického schématu vzájemně neslučitelných a soupeřících společenských zřízení, socialismu a kapitalismu. V manichejském pojetí reality, které bylo pro dobový oficiální jazyk charakteristické, byly přítom světu socialismu prisuzovány téměř výhradně pozitivní znaky a oslabována jeho negativa, zatímco svět kapitalismu byl rámován důsledně protikladným způsobem.⁸⁵⁴

Města se svým vnějším vzhledem i strukturou stávala názorným odrazem společnosti, v níž fungovala. „*Nikdy jsem se necítil tak osamělým, jako ve velkých městech západu,*“ konstatoval v roce 1949 ministr techniky Emanuel Šlechta po návratu ze Sovětského svazu. „*Kolem mne míjel jejich rušný život, cizí řeč, cizí nápisy, proud, ve kterém tisíce jednotlivců spěchaly za svými individuálními cíli, ve snaze urvat co nejvíce pro špatné dny. [...] S jak odlišnými pocity jsem prožíval Moskvu, když jsem ji letos v červenci po prvé navštívil. [...] Město klidného úspěchu, veselých, usměvavých, přátelských a zdvořilých lidí – přísně ukázněných, pravá metropole pracujících. Město lidí, vedených myšlenkou nadšeného budování, které již překonalo zničení z války a ostrým tempem buduje továrny, dráhy, silnice, veřejné budovy, obytné domy, sanatoria, sady, divadla.*“⁸⁵⁵ Postavení do přímé významové opozice se stereotypně vykreslovaným Západem umožňovalo názorně podtrhnout veškerá žádoucí pozitiva sovětské metropole, založená na dokonalém souladu mezi parametry fyzického prostředí a vlastnostmi společnosti, která v něm žije.

Obdobné kompozice v dobovém populárním i odborném diskurzu často doplňoval i pečlivě vybraný obrazový materiál. Redakce časopisu *Mladý technik* tak například v roce 1953 nabídla čtenářům dvojstranu srovnávající poměry v amerických městech (New York, Chicago, Pittsburg) s výstavbou Moskvy.⁸⁵⁶ Tmavá černobílá fotografie newyorské ulice, „*v jejíž mrakodrapech žijí lidé bez světla a bez slunce*“, ostře kontrastovala s jasnou kresbou v té době dokončované

⁸⁵⁴ D. Nečasová, *Nový socialistický člověk*, s. 31. Nepostradatelnou součástí tohoto dualistického schématu se stával obraz nepřítele, definovaného na mnoha úrovních; srov. např. *O obraně země proti vnitřním a vnějším nepřítelům. Těsnopisný záznam přednášky pronesené v poradně a studovně marxismu-leninismu v Praze Jaroslava Jermana*. Praha 1952.

⁸⁵⁵ E. Šlechta. V zemi socialismu. *Svobodné slovo* 2. 9. 1949, cit. dle: Týž, *Věrní Sovětskému svazu*. Praha 1953, s. 91.

⁸⁵⁶ Města bez slunce. *Mladý technik* 7, 1953, č. 4, s. 110; Moskva dneška a zítřka, *tamtéž*, s. 111.

Lomonosovovy univerzity. Doprovodné texty konstruovaly vzájemný, takřka dokonalý protiklad na všech úrovních. Základním rysem přiřazovaným kapitalistickému městu byla bezplánovitost a chaos vyplývající z existence tržní ekonomiky s řadou soukromých zájmů jednotlivých vlastníků a korporací, jimž se podřizují parametry starší i nové výstavby.⁸⁵⁷ Hustě zalidněné čtvrti se špinavými a temnými dvory, úzké ulice plné prachu, znečištěné prostory metra, vlhké a nevětrané byty, jednotvárná soudobá architektura – to vše nacházelo svůj zrcadlový obraz v prostoru Moskvy přestavované v „*krásné, prostorné a zdravé město*“ disponující reprezentativními výstavbou a širokými ulicemi s dostatkem vzduchu a zeleně.

Totožné rozlišovací atributy byly využívány při retrospektivních popisech předválečné Prahy. „*Měšťácká třída [...] přebudovala Prahu podle svých výrobních potřeb, ale dělala to neplánovitě, náhodně, nesoustavně, tak, jak to odpovídalo zákonitosti kapitalistické epochy,*“ uváděl architekt Vladimír Chamrád. „*Bilancujeme-li výsledky kapitalistické výstavby Prahy, pak musíme objektivně doznat, že tato epocha dala Praze daleko více zlého a špatného než dobrého. Místo toho, aby městský organismus se rozvíjel v plné harmonii, dusil se v protikladech a upadal. Městská doprava se tímto neplánovaným vývojem zkomplikovala do absurdnosti [...] Město Praha se během kapitalistické výstavby stalo babylonem protichůdných zájmů, městem vnitřních sporů, místem nezdravého a nebezpečného bydlení, nevládným prostředím pro pracující.*“⁸⁵⁸ Soudobá výstavba měla přinést všestrannou nápravu tohoto stavu. Vize socialistického města proto pracovala s významovými opozity těchto negativních znaků – plánovitostí, hygienou, krásou, ale také pozitivním vztahem k tradicím a památkám minulosti.

Hodnotově nejvyhrocenější součástí vzájemné polaritě kapitalistického a socialistického světa byl protiklad destrukce a tvořivé práce. Význam veškeré stavební činnosti v Praze i dalších městech byl v mediálním diskurzu zejména první poloviny padesátých let soustavně podtrhován umístováním do kontrastu s údajně principiálně opačnou, tj. destruktivní podstatou západních politických režimů.⁸⁵⁹ Vědecký a technologický potenciál Západu redukovala propaganda na podporu globálního ničení, konkretizovaného zejména na příkladu probíhajícího válečného konfliktu v Koreji (1950–1953). Přestavba Prahy a v rámci ní probíhající aktivity (bez ohledu na jejich reálné tempo a rozsah) pak mohly být obdobným způsobem mediálně rámovány jako součást

⁸⁵⁷ Srov. O. V. Smirnova. Rozpory kapitalistického amerického města a jejich odraz v urbanismu a architektuře. In: *Problémy sovětské stavby měst*. Praha 1954, s. 224–226.

⁸⁵⁸ Vladimír Chamrád, Za novou krásnou Prahu, *Nová Praha* 54, 1951, č. 1, s. 3.

⁸⁵⁹ Srov. V. Macura, *Šťastný věk*, s. 36–47.

snah o udržení míru a „odpověď válečným paličům“. „Práce při plnění těchto plánů jsou naší odpovědí na řinčení imperialistických zbraní, které mají bořit, ničit a v troskách nejkrásnějších měst světa pohřbít miliony lidí,“ prohlásil např. primátor Václav Vacek na plénu ÚNV v lednu 1951.⁸⁶⁰ Vyžadovaná podpora kroků československé, potažmo sovětské vlády v mezinárodně politických otázkách se do průběhu brigádnických prací i standardní výstavby průběžně promítala formou podpisových akcí mezi pracovníky a uzavírání tzv. mírových závazků.⁸⁶¹

Soustavně rozvíjený stereotyp Západu jako hrozby pro rozvoj a samotnou existenci české společnosti, pracoval v pražském kontextu se skutečností, že město zůstalo ušetřeno výraznější destrukce během druhé světové války. Tvůrci řady mediálních obrazů využívali vžitou symbolickou hodnotu Prahy k zesílení vlastních sdělení, když publiku sugerovali možnost jejího ohrožení a dokonce zničení v důsledku aktivity západních nepřátel a těch, kteří byli z různých důvodů účelově označeni za jejich spojence. Nikoli náhodou tak bylo v kampani, jež v roce 1950 rámovala vykonstruovaný politický proces s Miladou Horákovou, zdůrazněno, že v případě vypuknutí válečného konfliktu, který měla skupina obžalovaných údajně plánovat, by byla zasažena a bombardováním zničena také Praha.⁸⁶²

Práce s atributy míru a války sloužila v procesu výstavby a rekonstrukce Prahy především legitimizačním a mobilizačním záměrům. Historická architektura města byla schopna fungovat jako široce srozumitelný emblém hodnot, které několik let po skončení druhé světové války zůstávaly pro většinu populace vysoce relevantní: stability, míru nebo tradice.⁸⁶³ Fyzické stopy války v městském prostoru, jakkoli ve srovnání s řadou měst v sousedních státech skromné a postupně zahlazované, naopak sloužily k příležitostným mediálním výpadům vůči „západnímu“ barbarství. Pozvolna probíhající rekonstrukční práce v areálu Emauzského kláštera, poškozeného spojeneckým náletem 14. února 1945, tak například dobový tisk oceňoval jako nápravu škod, které cenné památce způsobili „američtí létající zločinci“.⁸⁶⁴ Soustavná démonizace Západu posilovala jednak nezastupitelnost KSČ jako jediné politické síly schopné zajistit městu, potažmo celému státu rozmach a prosperitu, jednak úlohu Sovětského svazu coby bezpečnostního garanta, jehož

⁸⁶⁰ Odpověď válečným paličům – plány na výstavbu nové Prahy! *Nová Praha* 52, 1951, č. 2, s. 24.

⁸⁶¹ Slavnostní otevření Letenské pláně a vyznamenání brigádníků. *Rudé právo* 31, 1951, č. 98, s. 4.

⁸⁶² L. Cekatová. Chtěla, aby byla bombardována Praha. *Rudé právo* 30, 1950, č. 130, s. 5.

⁸⁶³ Srov. M. Kurz, „Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu“, s. 617–636.

⁸⁶⁴ Uskutečňujeme krátkodobý plán výstavby. *Práce* 7, 1951, č. 220, s. 4.

vojenský zásah již jednou v nedávné minulosti uchránil památné dědictví Prahy před zničením.⁸⁶⁵ Interpretace plánovaných a probíhajících změn v kontextu celostátního, potažmo celosvětového mírového úsilí zároveň umožňovala posilovat jejich symbolickou závažnost, a tím (přínejmenším v prvních letech) napomáhat ochotě širších vrstev obyvatelstva se na nich podílet.

Soustavné líčení přítomnosti a budoucnosti Prahy v kontrastu s významově zcela opačnými protipóly umožňovalo interpretovat veškeré aktuální dění ve městě jako zásadní pokrok a zároveň přesouvat odpovědnost za reálně přetrvávající nedostatky na předúnorové politické režimy.⁸⁶⁶ Důsledně protikladné obrazy socialistického a kapitalistického města nicméně nevycházely pouze z diskurzivních strategií dobové propagandy, která s podobně vyhocenými schématy operovala takřka ve všech sférách tehdejšího života. V kritických a nezřídka emotivně zabarvených charakteristikách kapitalistických měst minulosti i současnosti, sestavovaných politiky, architektky i publicisty, je možné najít stopy hlubší myšlenkové tradice – motivy, argumenty a výtky, které na adresu moderních (velko)měst hojně zaznívaly již v průběhu 19. století.⁸⁶⁷

Právě v tomto období se města stala klíčovým symbolem modernizace se všemi přínosy, ale také vážnými negativy vyplývajícími z prudkého zvyšování tempa jejich růstu, hustoty zalidnění i zastavění, zejména v důsledku rozšiřování průmyslové výroby provázeného přistěhovalectvím venkovského obyvatelstva. Město jako prostor strukturální proměny společnosti začali v různé míře sledovat, popisovat a hodnotit literáti (Charles Dickens, Émile Zola), autoři politických textů, lékaři, architekti i první sociologové (Walter Benjamin, Georg Simmel).⁸⁶⁸ Již dlouho před bolševickou revolucí nalezla kritika velkoměst, spojená s vyzdvihováním (zejména mravních) hodnot venkova, široký ohlas také v rozmanitých názorových skupinách ruského prostředí, počínaje úvahami a traktáty spisovatele Lva Nikolajeviče Tolstého, před hnutí tzv. narodníků až po náboženské sekty.⁸⁶⁹

⁸⁶⁵ Dobově frekventovanou interpretaci rozvinul např. ministr informací Václav Kopecký v proslovu při odhalení Stalina pomníku počátkem května 1955. Projev náměstka předsedy vlády soudruha Václava Kopeckého. *Rudé právo* 35, 1955, č. 120, s. 3.

⁸⁶⁶ Srov. D. Nečasová, *Nový socialistický člověk*, s. 212.

⁸⁶⁷ Představy města jako místa ohrožení, nejistoty či chaosu tvoří samy o sobě součástí hlubší kulturní tradice, sledovatelné až k biblickým textům; v kontextu modernity 19. století nicméně dochází k jejich zásadní aktualizaci, která je pro další vývoj určující.

⁸⁶⁸ Zejména Simmelova esej *Velkoměsto a duševní život* (1903) měla zásadní význam pro sociologickou reflexi velkoměsta jako svébytného fenoménu, jehož podmínky vytvářejí specifický životní styl zásadně určovaný nárůstem a zintenzivněním stimulů, jimiž je jedinec zásoben.

⁸⁶⁹ Příkladem vyhocené kritiky velkoměsta, které se v expresivní zkratce stává zástupným symbolem společenského systému, je črta Maxima Gorkého *Město Žlutého ďábla* sepsaná během pobytu v New Yorku (1906). Americké město autor naturalisticky prezentuje jako obudnou bytost či stroj poháněný touhou po zisku.

Reportáže, traktáty i románová líčení tak od druhé poloviny 19. století pomáhaly, často za pomoci podobných motivů a jazykových prostředků, konstituovat ambivalentní obraz evropských, popř. severoamerických metropolí jako míst, jejichž průmyslová a obchodní dynamika generuje vedle inovací a pracovních příležitostí také propastné společenské rozdíly a zpochybňuje či narušuje dosavadní hodnotové systémy. Skrze přiřazované znaky (chaos, sociální nespravedlnost, „ztracené iluze“) bylo město zároveň stavěno do hodnotové opozice k idylicky konotovanému prostoru stabilní a s tradicemi spjaté vesnice.⁸⁷⁰ Právě tyto obrazy neuspokojivé sociální reality vytvářely klíčový referenční rámec pro rozmanité reformní koncepty usilující o více či méně razantní nápravu; svou relevanci si udržely až hluboko do dvacátého století.⁸⁷¹

S prostředím průmyslově se rozvíjejících sídel a kritikou jeho parametrů byly bytostně spojeny také počátky marxismu. Karl Marx a Friedrich Engels spatřovali v soudobém městě nejnázornější a nejproblematictější příklad fungování kapitalistické společnosti a naplňování jejích zákonitostí: „*Všude barbarská lhostejnost, sobecká tvrdost na straně jedné a nevýslovná bída na druhé, všude sociální boj*“.⁸⁷² Zejména v Engelsově práci *Postavení dělnické třídy v Anglii* (1845) byla tato kritika, kombinující vlastní pozorování s glosami dobové literatury a publicistiky, v mnoha ohledech výstižná a díky sugestivním líčením a metaforám i literárně působivá. Klíčovou součástí obsáhlé analýzy každodennosti anglických dělníků tvořil popis segregovaného prostředí, které obývali, a to na příkladu čtvrtí v historickém centru Manchesteru, v té době druhého největšího anglického města: „*ulice – i ty lepší – úzké a křivolaké [...] domy špinavé, staré a na spadnutí, a architektura postranních ulic vesměs hnusná [...] Ale to všechno ještě není nic proti ulicím a dvorům, které leží vzadu a k nimž se dostaneme jen úzkými, překlenutými průchody, jimiž dva lidé stěží projdou. Nelze si ani učinit představu jak nepořádně, každému rozumnému stavebnímu plánu na posměch jsou tu domy nakupeny, jak se tísní doslovně jeden na druhém. A nenesou vinu jen budovy, které tu zůstaly ze starých časů Manchesteru. Zmatek dosáhl vrcholu teprve v novější době tím, že všude tam, kde stavitel dřívější epochy ponechal ještě kousek místa, se později přistavovalo a nastavovalo, až konečně nezůstala mezi domy ani píd', která by se ještě dala zastavět.*“⁸⁷³ Uspořádání a vlastnosti fyzického prostoru přibližoval Engels jako průvodní znaky

⁸⁷⁰ K obrazům města v moderní české literatuře srov. Daniela Hodrová. Praha jako město deziluze v českém románu přelomu století. In: *Město v české kultuře 19. století*. Praha 1983, s. 168–177; Petr Málek. Město. In: Josef Vojvodík, Jan Wiendl (eds.). *Heslář české avantgardy: Estetické koncepty a proměny uměleckých postupů v letech 1908–1958*. Praha 2011, s. 199–224.

⁸⁷¹ M. Spurný, *Most do budoucnosti*, s. 127.

⁸⁷² B. Engels. *Postavení dělnické třídy v Anglii*. Praha 1950, s. 41. Srov. tamtéž, s. 38–39.

⁸⁷³ Tamtéž, s. 61–62. Kniha byla poprvé vydána roku 1845 na základě Engelsova dvouletého pobytu v Anglii.

negativních jevů spjatých s érou industrializace: „*celý ten způsob stavby, který je výsměchem všem ohledům na čistotu, vzdušnost a zdraví [...] Všechno, co v nás budí největší odpor a nejvíc nás pobuřuje, je novějšího data, patří průmyslové epoše.*“⁸⁷⁴

Snahy zlepšit nevyhovující zdravotní a bytovou, ale také dopravní situaci ve městech, vycházely během 19. století z různých, rozdílně motivovaných částí politického spektra (záměry Otto von Bismarcka, přestavba Paříže realizovaná z pokynu Napoleona III. podle návrhu Georgese Eugèna Haussmanna, výstavba dělnických kolonií průmyslovými podniky či obcemi).⁸⁷⁵ Oproti kritikám formulovaným z konzervativních či liberálních pozic ovšem Marx a Engels jakékoli zlepšení soudobých (velko)měst podmínili systémovou socioekonomickou a politickou změnou. K uspokojivému řešení stávajících problémů, z nichž za klíčový pokládali bídu a bytovou nouzi dělnických vrstev, mohlo podle nich dojít jedině po odstranění samotného kapitalistického způsobu výroby.⁸⁷⁶

Zakladatelé marxismu tímto způsobem problémy soudobých měst identifikovali a interpretovali jako nevyhnutelné a nereformovatelné rysy kapitalismu; zároveň však ve své kritické reflexi nepokládali za podstatné formulovat konkrétní alternativu. Marx svou vizi sociálně spravedlivé beztřídní společnosti detailněji nerozpracoval, natož aby pro ni navrhl adekvátní prostorovou formu; témat urbanismu a architektury se ve svém díle dotkl jen zcela okrajově.⁸⁷⁷ Rovněž Engels o budoucích podobách osídlení odmítal spekulovat.⁸⁷⁸ Jedinou konkrétnější tezi, kterou oba ve vztahu k budoucnosti měst zformulovali, představoval požadavek odstranění protikladu mezi městem a venkovem, poprvé nadnesený již v *Komunistickém manifestu* (1848).⁸⁷⁹ „*Jen co nejstejněměrnější rozdělení obyvatelstva po celé zemi, jen těsné spojení průmyslové výroby se zemědělskou, současně s takto vynuceným rozšířením dopravních prostředků – za předpokladu odstranění kapitalistického způsobu výroby – je s to vytrhnout venkovské obyvatelstvo z izolace a ohlupování*“.⁸⁸⁰

Představa zharmonizování vztahu mezi městem a venkovem, který mohutné tempo moderní industrializace a urbanizace razantně proměnilo, souzněla se zaměřením naprosté většiny

⁸⁷⁴ B. Engels, *Postavení dělnické třídy v Anglii*, s. 66.

⁸⁷⁵ J. Hruža, *Teorie města*. Praha 1965, s. 68–69.

⁸⁷⁶ B. Engels, *K bytové otázce*. Praha 1950, s. 17, s. 37–47.

⁸⁷⁷ Srov. D. Harvey, *Spaces of Hope*. Berkeley 2000, s. 174. Jedinou konkrétnější charakteristiku budoucí komunistické společnosti, operující mj. se zánikem protikladu mezi duševní a tělesnou prací a proměnou společenského vědomí, formuloval Marx v *Kritice Gothajského programu*, in: K. Marx, B. Engels, *Vybrané spisy ve dvou svazcích*, s. 19–20.

⁸⁷⁸ B. Engels, *K bytové otázce*, s. 30, 87–88.

⁸⁷⁹ K. Marx, B. Engels, *Komunistický manifest*. Praha 1898, s. 38.

⁸⁸⁰ B. Engels, *K bytové otázce*, s. 82.

reformních konceptů 19. a počátku 20. století.⁸⁸¹ Jejich autoři (např. Charles Fourier v konceptu tzv. falanstér, Robert Owen v případě kolonie *Nová Harmonie*, ale také Ebenezer Howard v představě *Zahradního města*) usilovali o vzájemně provázané řešení otázky ideální urbanistické struktury a společenského uspořádání. Sdílený motiv města jako přehledného celku s regulovanou velikostí a jasným ohraničením byl přímou reakcí na dobovou realitu přelidnění a nekontrolova(tel)ného rozrůstání sídel do okolní krajiny. Jestliže Engels psal o „*zániku velkých měst*“, v nichž spatřoval „*dědictví, jehož odstranění bude stát mnoho času a námahy*“, kladl na jejich místo obdobnou, i když detailněji nerozpracovanou představu plánovitého, rovnoměrného, a tím i po zdravotně hygienické stránce lépe vyhovujícího rozložení průmyslové výroby a samotného osídlení.⁸⁸²

Pro další vývoj úvah o vzájemném vztahu mezi myšlenkami socialismu a výstavbou měst poskytly Marxovy a Engelsovy texty pouze velmi všeobecné kritické východisko s jasně artikulovanou potřebou změny. Město, resp. sídlo v podmínkách socialismu bylo s jejich pomocí možné definovat jen nepřímou – jako nápravu a kvalitativní překonání stávající reality města kapitalistického, z níž je možné se vymanit pouze revoluční cestou. Klíčové otázky, jakou podobu by výsledky této změny měly mít a do jaké míry by pro potřeby socialistické společnosti zůstala adaptovatelná stávající města, byly ponechány otevřené. Znovu aktuálními se staly teprve po první světové válce, která přinesla nejen zásadní otřes dosavadních hodnot provázený nástupem nových uměleckých a architektonických proudů, ale také vznik Sovětského svazu coby „*prvního socialistického státu světa*“. Jeho političtí představitelé učinili z teorií vybraných z filozofického díla obou německých myslitelů součást oficiální stranické doktríny. Avantgardní architekti a teoretici v SSSR i dalších evropských zemích se pak začali na odborné bázi podrobněji zabývat otázkou, nakolik je možné promítnout specifika socialistického společenského řádu do sféry architektury a urbanismu a najít pro ně odpovídající výrazové formy.

Problémy, s nimiž se velká část evropských měst včetně Prahy potýkala, zůstávaly obdobné i po skončení první světové války. Patřila mezi ně především nutnost řešit důsledky prudkého růstu počtu obyvatel i průmyslové výroby, zajištění dostupného vyhovujícího bydlení pro nejnižší společenské vrstvy a zefektivnění dopravního systému. Do pokračující kritiky soudobých měst i zpracování reformních a alternativních vizí však od počátku dvacátých let začali rozhodujícím

⁸⁸¹ M. Marek. Idealstadt im Realsozialismus. In: Ch. Brenner, P. Heumos (eds.). *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung: Tschechoslowakei, Polen, Ungarn und DDR 1948–1968*. München 2005, s. 437.

⁸⁸² B. Engels. *Anti-Dühring: Pana Evžena Dühringa převrat vědy*. Praha 1952, s. 256.

způsobem vstupovat představitelé nových avantgardních hnutí a architektonických směrů, zejména funkcionalismu.⁸⁸³ „*Nic není připraveno, ale všechno se dá udělat. Během příštích dvaceti let [...] technika dalece překoná všechno, co známe o vytápění, osvětlení a racionálních stavebních postupech. [...] Nevyhnutelný sociální vývoj změní vztahy mezi vlastníky a nájemníky, upraví pojetí bydlení. Místo chaotických měst to budou města uspořádaná,*“ proklamoval v roce 1923 francouzský architekt Le Corbusier.⁸⁸⁴ „*Architektura stojí před změněným kódem. Inovace na stavbách jsou takového druhu, že staré slohy, jimiž jsme posedlí, je již nemohou pojmout; materiály, které dnes používáme, vzdorují představám dekoratérů. Je tolik nového ve formách a rytmech, co vyvolaly stavební postupy, tolik nového v uspořádání a v nových programech průmyslu, bydlení a urbanismu, že když to pochopíme, rozpadají se pravdivé a hluboké zákony architektury*“.⁸⁸⁵

Meziválečná moderní architektura vnesla do kontextu dosavadního vývoje několik zásadních změn. Vedle všeobecné a důsledné orientace na budoucnost a hodnotu pokroku šlo zejména o razantní proměnu tvarosloví. Nová estetika byla založena na odmítnutí jakýchkoli dosud užívaných forem dekorace ve prospěch lapidárních kombinací geometrických tvarů a hmot vycházejících z možností nových stavebních konstrukcí a materiálů. Současně s technickým rozvojem stavebnictví začaly být detailněji promyšleny možnosti zprůměrněné, tedy výkonnější a ekonomičtější výstavby, které by dosavadní pojetí architektury jako individualistického tvůrčího gesta doplnily nebo zcela nahradily principy sériovosti a opakovatelnosti. Oproti druhé polovině 19. a počátku 20. století, kdy v soudobé architektuře dominovaly historizující slohy, přinášel meziválečný funkcionalismus zásadně odlišný vizuální kód, důsledně se vymezující vůči dosavadní tradici. Jeho stoupenci proto začali k dosavadní kritice moderního města připojovat i do té doby ne tak silně frekventovanou otázku estetiky – nedostatky stávající a nově vznikající zástavby spatřovali nejen na úrovni praktických aspektů, ale také v „nevkusné“ či „falešné“ vnější formě.

Neméně zásadní byly změny v oblasti urbanismu (Obr. 50, 52). Namísto tradičních uzavřených bloků, vytvářejících po staletí základ městské struktury, navrhovali stoupenci moderní architektury přechod k různým formám otevřených systémů, v nichž by jednotlivé domy vytvářely solitéry nebo

⁸⁸³ Poválečné avantgardní tendence již v roce 1914 výrazně předznamenal italský architekt a posléze člen futuristického hnutí Antonio Sant'Elia svým manifestem *Město budoucnosti*, v němž se razantně vymezil vůči dosavadní tradici a slohovým formám.

⁸⁸⁴ Le Corbusier. *Za novou architekturu*. Praha 2005, s. 193.

⁸⁸⁵ Tamtéž, s. 228.

pravidelné řady usazené v zeleni. Klíčovou roli v těchto návrzích sehrávaly hygienické a ekonomické aspekty. Nová řešení měla v protikladu k dosud převažující zástavbě zajistit volné proudění vzduchu mezi budovami i rovnoměrné oslunění a odvětrání všech bytů, resp. vnitřních prostor domu.⁸⁸⁶ Shodné, opakovatelné půdorysy nových domů měly zároveň umožňovat rychlejší a efektivnější výstavbu.

Takto koncipované představy o podstatě moderní architektury v sobě od počátku nesly značný reformní, potažmo revoluční potenciál, což však automaticky neznamenal, že by její protagonisté napříč Evropou i v rámci jednotlivých států sledovali shodné politické cíle.⁸⁸⁷ Le Corbusier ve svých vizích respektoval princip soukromého vlastnictví, v efektivní bytové výstavbě dle racionálních modernistických principů spatřoval možnost, jak účinně předcházet sociální revoluci a stávající města (v polemice se sovětskými desurbanisty) nepokládal za nutné označovat paušálně jako kapitalistická, ale spíše obecněji za „*města z předstrojové doby*“.⁸⁸⁸ Němečtí architekti Ludwig Hilberseimer, Ernst May a švýcarští rodáci Hans Schmidt a Hannes Meyer naopak ve shodných principech sériově produkované architektury odmítali vidět pouze ryze technickou otázku a odvozovali z nich možnost zásadní transformace společnosti směrem ke kolektivismu, resp. socialismu s omezením či zrušením soukromého vlastnictví. Podobný náhled sdílela i většina československé architektonické avantgardy v čele s teoretikem Karlem Teigem. Zcela jednoznačně pak otázky moderních architektonických forem a nových způsobů života propojovali avantgardní architekti a výtvarníci v Sovětském svazu.

Názorové rozdíly mezi stoupenci moderní architektury do jisté míry odrážel i text *Athénské charty*, klíčového dokumentu funkcionalistického urbanismu přijatého roku 1933 na konferenci mezinárodní organizace CIAM v Paříži. Zformulované zásady nezpochybňovaly existenci soukromého vlastnictví a ekonomických zájmů, kritizovaly nicméně jejich jednostranné uplatňování („*Město má zajišťovat v duchovní i materiální oblasti jak svobodu jednotlivce, tak i zájmy obecného blaha.*“) a poukazovaly na potřebu nastavení určitých limitů s tím, že „*zájem jednotlivce je nutno podřídit zájmům celku*“.⁸⁸⁹ Za rozhodující překážku plánovité výstavby měst a komplexního řešení jejich problémů bylo označeno „*bezmezně rozkouskované vlastnictví půdy*“; možnosti řešení však dokument ponechával otevřeně: „*Jak legálním způsobem ovládnout*

⁸⁸⁶ Jan E. Koula. *Obytný dům dneška*. Praha 1931, s. 343.

⁸⁸⁷ M. Marek, *Idealstadt im Realsozialismus*, s. 447.

⁸⁸⁸ Cit. dle: K. Teige, *Nejmenší byt*. Praha 1932, s. 136; Le Corbusier. *Architektura nebo revoluce*. In: Týž, *Za novou architekturu*. Praha 2005, s. 213–230.

⁸⁸⁹ J. Hruža, *Charty moderního urbanismu*, s. 47 a 48 (tato a násl. citace v odstavci).

hospodaření s pozemky, nutnými pro harmonické vyrovnání životních potřeb jednotlivce se společnými požadavky?“ Zatímco umírnění stoupenci moderních způsobů stavění nenabízeli na tuto otázku jasnou odpověď, levicově zaměřeni avantgardisté dospívali na základě marxistického světonázoru k výrazně jednoznačnějším závěrům.

Avantgardní hnutí se začala formovat v průběhu první světové války a bezprostředně po jejím skončení jako radikální opozice vůči všem směrům dosavadního vývoje. Svůj program opírala o demonstrativní odmítnutí minulosti, tradic a představu moderního umění, které se bude bezprostředně podílet na pozitivní proměně života společnosti směrem ke spravedlivějšímu a lépe fungujícímu modelu.⁸⁹⁰ Různá míra spřízněnosti s ideály socialismu a myšlenkami politické levice proto byla pro avantgardní tvůrce přirozená. Karel Teige vytkl v roce 1921 jako specifikum své generace nezastírané a tvůrčím způsobem rozvíjené „*socialistické pojetí životní*“.⁸⁹¹ V textu *Moderní umění a společnost* (1924) pak dovedl, že modernost se vždy vyznačuje odporem k soudobé vládnoucí společnosti, nicméně je „*výsadou a vymožeností*“, na jejímž naplňování se mohou podílet pouze někteří.⁸⁹² Sebestylizace do podoby „*předvoje*“ společenského pokroku, jenž je schopen poučeně určovat a tvořit parametry modernity, zůstala v uvažování příslušníků avantgardních generací pevně zakotvena až do období po druhé světové válce. Definiční vlastní pozice v dobovém společenském a kulturním provozu, jež byla od počátku výrazně minoritní, avantgardisté založili především na významovém ztotožnění progresivnosti s funkcionalismem a socialismem (tedy s vlastním tvůrčím a světonázorovým přesvědčením).

Výše zmíněné teze Marxe a Engelse začaly být v okruhu české architektonické avantgardy recipovány od konce dvacátých let především v návaznosti na soustavné aktivity Karla Teigeho, který v té době navázal kontakty s řadou marxisticky orientovaných architektů v západních státech.⁸⁹³ Právě Teige ve svých textech názory obou německých klasiků, doplněné o myšlenky V. I. Lenina a detailní studium sovětských reálií, nejkomplexnějším způsobem využil ke kritice

⁸⁹⁰ Jak o avantgardním umění výstižně poznamenává Boris Groys, „*jeho zásadní patos tkví v požadavku přejít od znázornění světa k jeho přetvoření*“. Boris Groys. *Gesamtkunstwerk Stalin: Rozpolcená kultura v Sovětském svazu; Komunistické postskriptum*. Praha 2010, s. 41.

⁸⁹¹ K. Teige. Naše umělecké touhy. *Rovnost*, 19. 7. 1921, cit. dle: Štěpán Vlašín (ed.). *Avantgarda známá a neznámá. Sv. I*. Praha 1971, s. 167.

⁸⁹² K. Teige. Moderní umění a společnost. *Pásmo* 1, 1924, č. 1, cit. dle: Š. Vlašín (ed.), *Avantgarda známá a neznámá*, s. 509 a 511. Srov. Karel Šrp. Výsada a vymoženost. In: Týž (ed.), *V novém světě: Podmínky modernity 1917–1927*. Ostrava 2018, s. 28–30.

⁸⁹³ Dita Dvořáková. Levicový radikalismus – architekti Levé fronty a Svaz socialistických architektů. In: Táž a kol., *Duch, který pracuje*. Praha 2020, s. 507.

stávajících měst, architektury a bydlení.⁸⁹⁴ Ve shodě s nimi dospěl také on ke ztotožnění moderního města s městem kapitalistickým a jeho stávajících problémů se systémovými vadami kapitalismu. „*Neschopnost dnešní společnosti organisovat život města má příčinu v zásadní bezplánovitosti, anarchii dnešního hospodářství. Krise měst by mohla být překonána jen velkorysími plánovitými zákroky, jež jsou samotnou povahou dnešního hospodářského systému vyloučeny.*“⁸⁹⁵ „*Anarchie města je nutnou existenční formou kapitalistického města.*“⁸⁹⁶

Také v konkrétním případě Prahy uznal Teige za proveditelné nanejvýš dílčí stavební zásahy, zatímco možnost skutečně komplexní rekonstrukce města označil za „*v podmínkách soukromokapitalistického systému [...] prokázaně neuskutečnitelnou*“.⁸⁹⁷ Oficiální regulační plán Prahy vypracovaný během dvacátých let Státní regulační komisí paušálně odmítl jako konzervativní dokument, který „*nesnese vůbec kritiku se stanoviska pokrokové architektury a moderního urbanismu*“. Celkovou stavební kondici metropole pak nahlížel jako všestranně nevyhovující: „*V Praze jsme, více než kde jinde, vzdálení moderního programu města, postaveného ve volném vzdušném prostoru. [...] Pražská předměstí i centrum jsou zazděny, kamenné moře, kámen na kameni. Nejen změt' středověkých labyrintových ulic Starého Města, Malé Strany a Hradčan – ale i na obvodě vznikaly a vznikají čtvrtě s ulicemi nedostatečné šířky, s domovními frontami orientovanými bez ohledu na světové strany*“.⁸⁹⁸ Za rozhodující překážky žádoucí asanace nevyhovujících čtvrtí přitom pokládal „*přílišný ohled na zájmy vlastníků domů*“, ale také „*dosud nepřekonatelný odpor konservatismu a ochrany památek a dochovaného (třebaže příšerného!) rázu města*“.

Efektivní řešení bytové, hygienické a dopravní krize stávajících měst Teige spatřoval – ve shodě s Engelsem a s poukazem na soudobou realitu SSSR – pouze ve změně společenského zřízení, které teprve mělo umožnit plné využití potenciálu moderní architektury a urbanismu a nastartovat pozitivní obrat. „*Negace dnešního útvaru města a vesnice musí být negací dnešního systému, jehož výplodem a nástrojem tato města jsou [...] Moderní urbanismus nemůže si klásti za úkol jen přebudování starých měst či plánovitě vybudování měst nových, nýbrž musí posléze rozbít starý stroj a systém města a vybudovati taková sídliště, která vlastně s dnešními městy by měla*

⁸⁹⁴ První český překlad práce Friedricha Engelse *Bytová otázka* byl vydán roku 1932 z iniciativy kulturní organizace Levá fronta. Teige SSSR osobně navštívil již v roce 1925 a navázal zde kontakty s některými představiteli sovětské avantgardy. K. Teige. *Architektura a třídní boj. ReD 3, 1929–1931, č. 10, s. 297–310; Týž, Nejmenší byt. Praha 1932.*

⁸⁹⁵ K. Teige, *Nejmenší byt*, s. 121.

⁸⁹⁶ Tamtéž, s. 148.

⁸⁹⁷ K. Teige. *Rekonstrukce Prahy? Světozor 37, 1937, s. 142 (tato a násl. citace).*

⁸⁹⁸ K. Teige. *K sociologii architektury. ReD 3, 1930, č. 6–7, s. 187 (tato a násl. citace).*

*společný nanejvýše jen název. Nové město, socialistické město, je také [...] úplná reorganisace města jako materiální formy společenských vztahů“.*⁸⁹⁹

Úloha avantgardních architektů měla napříště spočívat v důsledné a soustavné kritice stávajících poměrů a odborné práci na konkrétních návrzích nových druhů budov pro budoucí socialistický řád.⁹⁰⁰ Stavební typy obydlí obvyklé pro stávající města (rodinný byt v nájemním domě, rodinný dům-vila) pokládal Teige za příliš spjaté s podstatou kapitalistické společnosti, a proto v principu nereformovatelné. Jako základní jednotku socialistického města neuvažoval dům, nýbrž (i pod vlivem dobových vizí sovětské avantgardy) minimální bytovou jednotku sestavitelnou do větších objektů s kolektivizovaným systémem služeb. Takto výrazná změna ovšem nevyhnutelně předpokládala razantní zásahy do dochované struktury měst.

Teigem vymezený radikální protiklad kapitalistického (současného) a socialistického (budoucího) města, stejně jako jeho snaha o definici socialistické architektury jako sociálně angažované vědy získaly počátkem třicátých let v okruhu avantgardy širší ohlas. Nástup hospodářské krize vyhrotil dlouhodobě pozorovaný neutěšený stav především dělnického bydlení a posílil otevřenost řady architektů vůči radikálně levicovým myšlenkám. Realita nouzových kolonií na okrajích měst i přelidněných nájemních domů v jejich centrech a předměstích, stejně jako nedostatečnost státem přijímaných řešení představovaly východisko pro ostrou a ve většině případů opodstatněnou kritiku.⁹⁰¹ Architekt Jaromír Krejcar ve svém vystoupení na pražském Sjezdu levých architektů na podzim 1932 položil tuto situaci do kontrastu s reprezentativními novostavbami státních budov: „*Máme celý archiv fotografií dělnických obydlí z Prahy a celé republiky, které musí otrástit každým člověkem, který si uvědomuje, že v těchto podzemních dírách, sklepech, jeskyních, vyrůstají malé děti – v době, kdy staví se na nábřeží zbytečný a drahý palác ministerstva obchodu, polepený nejnesmyslnějším balastem kamenných ozdob a sošek.*“⁹⁰²

Během první poloviny třicátých let tak Teige i další stoupenci architektonické levice, sdružení v rámci Levé fronty (1930), popř. Svazu socialistických architektů (1933), dospěli k rozsáhlé, marxisticky založené kritice soudobého města, jejíž hlavní prvky zůstaly relevantní a v různé míře opakované i během poválečných desetiletí. Negativní obraz kapitalistického města byl spojen

⁸⁹⁹ K. Teige, *Nejmenší byt*, s. 144, s. 356–357; Týž, *K sociologii architektury*, s. 192–194.

⁹⁰⁰ K. Teige, *Architektura a třídní boj*, s. 309–310. Srov. Týž, *K teorii konstruktivismu*, *Stavba* 7, 1928–1929, č. 1, s. 7–12 a č. 2, s. 21–24.

⁹⁰¹ K bydlení pražských dělníků detailně Stanislav Holubec. *Lidé periferie: Sociální postavení a každodennost pražského dělnictva v meziválečné době*. Plzeň 2009, s. 95–144.

⁹⁰² Jaromír Krejcar. *Soudobá architektura a společnost*. In: Karel Teige (ed.), *Za socialistickou architekturu*. Praha 1933, s. 20–21.

s absencí centrálně řízeného plánování, neregulovaným prosazováním zájmů soukromých subjektů, špatnými hygienickými podmínkami i s tradiční, historizující a dekorativní architekturou.⁹⁰³ Skutečně moderní a pokroková architektura byla ztotožněna výhradně se socioekonomickými podmínkami socialismu. Platnost vzývaných marxistických, resp. marx-leninských „vědeckých“ postulátů se přitom zdála být rozhodující měrou potvrzována praxí Sovětského svazu, sledovanou a interpretovanou skrze časopisy, publikace a v malé míře i osobní návštěvy. Právě odkazy na reálné i údajné výdobytky SSSR začaly zejména po zahájení první pětiletky (1929) vytvářet stále častější pozitivní protipól pro hodnocení domácí (evropské i české) reality.

Takto vedená kritika zároveň důsledně odvozovala modernost jakékoli architektury nejen od typu použitého technického řešení, ale také od účelu, který sleduje. Levicová avantgarda se tímto způsobem snažila vymezit a obhájit svou dlouhodobě budovanou pozici výhradních reprezentantů modernity a pokroku, a to nejen vůči tradicionalisticky založeným architektům, ale především vůči umírněným stoupencům moderních architektonických principů, kteří v souvislosti s řešením soudobých sociálních problémů neusilovali o radikální změnu společenského řádu. Meziválečná praxe totiž záhy prokázala, že funkcionalistické tvarosloví i principy zprůmyslněné výstavby se mohou bez problémů uplatnit i v podmínkách kapitalismu. Již v průběhu dvacátých let se staly součástí sebe prezentace soukromých stavebníků a institucí (vily, obchodní a bankovní domy), paternalistické politiky velkých podnikatelů (stavební činnost firmy Baťa) i sociálních programů městských správ (Brno). Zvláště v Československu a Praze dosáhl funkcionalismus ve srovnání s dalšími evropskými státy mimořádné popularity mezi širokou škálou společenských skupin a investorů.

Radikálně levicoví architekti, teoretici a publicisté tento stav nespokojeně reflektovali jako důkaz odchýlení moderní architektury od „původního“ společenského poslání, za něž označili kritiku kapitalismu a aktivní odbornou práci ve prospěch přestavby společnosti.⁹⁰⁴ Z okruhu relevantních řešení přitom zároveň důsledně vylučovali i všechny soudobé, tj. podmínky

⁹⁰³ Jan E. Koula, *Obytný dům dneška*, s. 331.

⁹⁰⁴ Klaus Spechtenhauser. „Varujeme před nebezpečím konjunkturálního kýče“: O ideové příbuznosti mezi ABC, CIAM a Československem. In: Rostislav Švácha a kol., *Forma sleduje vědu: Teige, Gillar a evropský vědecký funkcionalismus 1922–1948*. Praha 2000, s. 99. Srov. J. Krejcar, *Soudobá architektura a společnost*, s. 16–17. Karel Honzík ve vzpomínkách zmiňuje nekompromisní kritiku a obviňování ze „služby reakci“, s nimiž se i levicově zaměření modernističtí architekti mohli setkávat u svých radikálnějších kolegů, pokud přijali či získali jakoukoli zakázku od „kapitalistického“ stavebníka. K. Honzík, *Ze života avantgardy*, s. 205–206.

kapitalismu respektující stavební programy států a městských samospráv.⁹⁰⁵ Mezi ně patřily zejména program dostupného veřejného bydlení *Neues Frankfurt* ve Frankfurtu nad Mohanem (1925–1929) a ambiciózní výstavba rozsáhlých komplexů sociálního bydlení v sociálně demokratickou vládou řízené Vídni (éra tzv. *Rudé Vídně*, 1919–1934), jež byla navíc realizována v tradičních urbanistických a architektonických formách navazujících na stávající městskou strukturu (tzv. *Hof*).⁹⁰⁶ Ostré výpady vůči těmto projektům ideologicky odpovídaly konceptu tzv. „*sociálfašismu*“ přijatému na VI. kongresu Komunistické internacionály (1928), který za úhlavního nepřítel komunistického hnutí označil sociální demokraty coby spojence vládnoucích buržoazních stran.⁹⁰⁷

Řadu avantgardních výtek směřovaných na adresu starší či soudobé městské výstavby lze označit za výrazně jednostrannou. Hodnocení vývoje měst v průběhu 19. století jako živelného a bezplánovitého chaosu pomíjelo řadu konkrétních, byť v praxi nezřídka nenaplněných nebo jen částečně uskutečněných záměrů, stejně jako hlubokou tradici urbanistického plánování.⁹⁰⁸ Paušální odsudky starších konceptů nebo jejich úplná ignorace však především usnadňovaly prezentaci vlastních vizí jako těch nejlepších možných a zajišťovaly jim žádoucí primát progresivnosti a kvality.⁹⁰⁹ Nehledě na rétoricky vypjatou formu totiž levicová avantgarda nezůstávala se svou kritikou v dobovém veřejném prostoru osamocena. Vymezování vůči architektuře a urbanismu éry 19. století sdílela po roce 1900 v různé míře výrazná část nastupujících generací architektů, teoretiků i historiků umění.⁹¹⁰ Rovněž vůči nedostatečné regulaci růstu města a důsledkům „*soukromé stavební spekulace*“ se kriticky, byť v mírnějším tónu a bez explicitně antikapitalistických výpadů vyjadřovali mnozí zastánci moderní architektury, ale také architekti a historici umění angažovaní v problematice ochrany památek.⁹¹¹ Posílení pravomocí veřejného

⁹⁰⁵ K. Teige, *Nejmenší byt*, s. 362; Týž, *Architektura a třídní boj*, s. 302–303.

⁹⁰⁶ Srov. Eve Blau. *Grossstadt a proletariát v „Rudé Vídni“*. In: *Zrození metropole: Moderní architektura a město ve střední Evropě 1890–1937*. Praha 1999, s. 83–87.

⁹⁰⁷ Koncept „*sociálfašismu*“ byl Kominternou uplatňován až do poloviny třicátých let, kdy jej vystřídala strategie vytváření antifašistických lidových front napříč politickým spektrem.

⁹⁰⁸ Pro Prahu srov. např. K. Brůhová, *Praha nepostavená*.

⁹⁰⁹ Srov. S. Ferenčuhová, *Meno – mesto – vec*, s. 231 an.

⁹¹⁰ Jindřich Vybíral, *Česká architektura na prahu moderní doby*, s. 11an. Srov. např. kritiku historika umění Karla Heraina: „*Žijeme dosud v domech a bytech, které ve městech i na venkově charakterisují 19. století, se všemi jeho nedostatky a zásadami. – Dusíme se v uzavřených blocích a úzkých ulicích, se dvorky zastavěnými a špinavými, bráníme se ve městech zelení a volné prostoře, nemáme přímého a volného styku s přírodou, naše byty jsou nehygienické, většinou přeplněné a odporné. Jediná změna a odchylka od tohoto systému, vila, stala se výsadou bohatších nebo předmětem spekulace.*“ Karel Herain. Poznámky ze stavební výstavy v Berlíně. *Žijeme* 1, 1931, č. 4–5, s. 132.

⁹¹¹ Srov. např. jednání o návrhu památkového zákona a dalších legislativních opatřeních, v nichž se během dvacátých let angažoval zejména historik umění Zdeněk Wirth. K. Uhlíková, *Zdeněk Wirth, první dvě životní etapy*, s. 79–86.

sektoru, ať už v zájmu efektivnějšího plánování města nebo důslednější ochrany historicky cenných objektů, představovalo zásadní, i když spíše nesoustavně tematizovanou otázku.

Právě kritický náhled na dosavadní (kapitalistický) vývoj města a jeho negativně pocíťované „dědictví“ tak po roce 1945 a 1948 vytvářel sice obecné, ale do značné míry sdílené východisko, z něhož své představy nové, socialistické Prahy mohli odvíjet komunističtí politici, ale také architekti usilující o prosazení odborně řízeného systému plánování, a rovněž ochránci památek se snahou o nastavení plošné ochrany historického města a uvážlivější přístup opřený o silnější pravomoci státu či města. Potenciál socialismu pro „nápravu“ a pozitivní proměnu města tak všeobecně nebyl zpochybňován a každá z aktérských skupin si do něj projektovala vlastní dlouhodobější očekávání (srov. podkapitolu *Odborníci II: Ochránci památek*).

Na základě provedené genealogické sondy lze v myšlenkových zdrojích socialistického města padesátých let identifikovat první pomyslné vrstvy. Na nejobecnější úrovni jej jistě můžeme vsadit do širokého pole tradičního, od antiky rozvíjeného uvažování o ideálním městě koncipovaném jako dokonalejší alternativa uspořádání stávajících sídel i společnosti v nich. Bezprostřednější myšlenkové podloží pak představuje éra průmyslové modernity 19. století spojená s prudkým zvýšením tempa a reálných možností technického pokroku a zformováním moderních politických ideologií včetně socialismu, resp. marxismu. V tomto období dochází rovněž k důslednějšímu propojení jednotlivých sociálně reformních konceptů s plánováním měst a ke všeobecnému zakotvení deterministického předpokladu o reformovatelnosti myšlení a chování lidí skrze zvolené urbanistické a architektonické formy.⁹¹²

Úvahy o socialistickém městě, které začaly být v českém prostředí poprvé explicitně rozvíjeny během meziválečného období v úzkém okruhu levicové avantgardy, představovaly jednu z četných reakcí na fenomén moderního industrializovaného (velko)města 19. století, jeho prakticky pocíťované nedostatky a problémy. Marx a Engels formulovali ve svých textech obsáhlou kritiku soudobých velkých měst, jejichž stav klasifikovali jako průvodní znak nevyhovujícího, avšak revoluční cestou odstranitelného systému kapitalismu. Jeho pozitivní protipól spatřovali v ideálním, historickou nutností odůvodněném modelu beztrždní společnosti. Po skončení první světové války začaly na této všeobecné bázi vznikat v úzkém, ale intelektuálně plodném okruhu levicových avantgard konkrétnější úvahy a návrhy. Jejich klíčovým referenčním bodem se od počátku dvacátých let stala politická a socioekonomická realita Sovětského svazu. Až do nástupu

⁹¹² M. Marek, *Idealstadt im Realsozialismus*, s. 435–436.

stalinismu se přitom tyto úvahy a diskuze odehrávaly převážně na mezinárodně sdílené platformě moderní architektury a urbanismu, jejíž formy a principy se nicméně ukázaly – k nelibosti radikální architektonické levice – jako adaptovatelné i pro stávající politické režimy.

Na počátku třicátých let, paradoxně ve stejné době, kdy československá levicová avantgarda ve svých veřejných prohlášeních upevnila vzájemné významové spojení moderní architektury s myšlenkou boje za socialismus, však došlo v Sovětském svazu k zásadnímu obratu, který tuto symbiózu razantně ukončil. Z nejvyšších politických míst iniciovaný příklon k metodě socialistického realismu znamenal změnu ve formě, kterou měla architektura socialistických měst napříště nabývat. Dosud neproblematizovaná, mezinárodně sdílená funkcionalistická estetika začala být v sovětském prostředí interpretována jako projev nežádoucího formalismu a kosmopolitismu. Vize socialistického města tím v podmínkách stalinistického režimu začala nabývat specifickou podobu, v níž byla posléze, po skončení druhé světové války přenesena do československého kontextu.

6.2 Pozitivní definice: recepce sovětských vzorů a metoda socialistického realismu

„Nemáme zájem rozšiřovat město daleko za okruh Prahy a měnit je ve velkou vesnici, zvyšovat do nekonečna počet obyvatelstva Prahy. Chceme stavět velké, nové, prostorné domy a široké ulice. Tento úkol předkládáme našim architektům, aby se učili od sovětských architektů a aby nám vytvořili nový styl socialistického života v hlavním městě. [...] takový plán, který uskutečnili bolševici v Moskvě, uskutečníme v souvislosti s výstavbou socialismu i my.“⁹¹³

Vize Prahy jako socialistického města byla v období stalinismu konstruována jako důsledná antiteze kapitalistického města ztotožněného s negativními průvodními jevy modernizace. Pozitivní předobrazy byly naproti tomu jednoznačně umístěny do země, která dobovou oficiální optikou jako první socialismu dosáhla. Symbolickou záštitu i zdroj praktických zkušeností měla Praha nacházet ve městech Sovětského svazu v čele s Moskvou. V dobových úvahách o její probíhající i připravované proměně lze proto nalézt nespočet dílčích paralel i odkazů na sovětské, resp. zejména moskevské reálie. Prohlášení Ústředního národního výboru k zahájení úprav letenské pláně například zakončovala výzva, „*abychom po vzoru sovětských lidí budovali Prahu tak, jak byla budována Moskva!*“⁹¹⁴ Nově vytvářenou pounorovou tradici Národního památníku na

⁹¹³ G. Bareš, V. Krutina, *Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu*, s. 21 a 23.

⁹¹⁴ Prohlášení ÚNV hl. města Prahy k úpravě Letenské pláně. *Nová Praha* 54, 1951, č. 4, s. 69.

Vítkově jako „*pantheonu revoluce*“ od počátku rámovaly odkazy na sovětský národní hřbitov u kremelské zdi v Moskvě.⁹¹⁵ Následné nabalzamování a veřejné vystavení těla Klementa Gottwalda v interiéru památníku představovalo krok, jímž stranické vedení vědomě následovalo sovětský příklad Leninova (a dočasně též Stalinova) mauzolea na Rudém náměstí. „*Možnost stavět města po vzoru bratrské Moskvy*“ symbolizoval redaktorům *Mladé fronty* rovněž Stalinův pomník na Letné.⁹¹⁶

Inspiraci praxí SSSR lze sledovat také v zakládání parků kultury a oddechu coby typu specializovaných areálů, které měly podle usnesení vlády z roku 1952 spojovat volnočasovou a osvětově-výchovnou funkci (z trojice plánovaných parků v areálu bubenečského Výstaviště, v Krčském lese a v oboře Hvězda byl nakonec v roce 1953 dokončen pouze první uvedený).⁹¹⁷ Samotný pojem začal být zároveň v pounorovém mediálním diskurzu používán také obecněji k označení řady rekonstruovaných veřejných zelených ploch, které získávaly novou společenskou náplň – např. pro bývalou zahradu letohrádku Portheimka na Smíchově, která byla v roce 1949 rekonstruována brigádnickou prací místních občanů.⁹¹⁸ Podle sovětského modelu byl koncipován rovněž Dům potravin dokončený v roce 1957 v horní části Václavského náměstí coby domácí obdoba tzv. gastronomů.⁹¹⁹

Odkazy na sovětské předobrazy byly užívány velmi všestranně a velmi často i ryze formálně, se zřetelnou snahou skrze akceptování oficiálního diskurzu dodat patriční váhu vlastním argumentům či požadavkům. Například představitelé Československé astronomické společnosti, kteří v memorandu plánovacímu referátu ÚNV z 20. března 1951 žádali o souhlas s využitím Růžového sadu na Petříně pro výstavbu nové hvězdárny a planetária „*podle vzoru planetaria v Moskvě*“, tak neopomněli k podpoření své žádosti zdůraznit, že uskutečnění návrhu by znamenalo „*zvýšení slávy naší krásné Prahy, učinili bychom z ní podle sovětského vzoru slavnou dcerou mátušky Moskvy*“.⁹²⁰

⁹¹⁵ *Národní památník na hoře Vítkově*. Praha 1951, s. 8 a 15. Ředitel Ústavu dějin KSČ Jindřich Veselý nicméně vedle moskevského předobrazu příznačně využil i přirovnání „*revoluční Slavín*“ s odkazem na domácí tradici místa uložení ostatků nejzasloužilejších kulturních osobností na pražském Vyšehradě.

⁹¹⁶ Libušino proroctví přeměňujeme ve skutečnost. *Mladá fronta* 7, 1951, č. 225, s. 9.

⁹¹⁷ President republiky Antonín Zápotocký na slavnostním otevření Parku kultury a oddechu Julia Fučíka, *Nová Praha* 56, 1953, č. 18, s. 277. Srov. v téže době přeloženou a vydanou sovětskou publikaci *Parky kultury a oddechu: několik pojednání o ideovém, provozním a architektonickém uspořádání parků kultury a oddechu v SSSR s předpisy o jejich správě*. Praha 1952.

⁹¹⁸ Nový park kultury a oddechu na Smíchově. *Praha* 52, 1949, č. 23, s. 4.

⁹¹⁹ Nové budovy na Václavském náměstí. *Nová Praha* 57, 1954, č. 12, s. 198–199.

⁹²⁰ AHMP, MHMP II, Stavební odbor NVP (ÚNV), k. 53, inv. č. 414, *Memorandum komise Čsl. astronomické společnosti pro navržení místa pro stavbu lidové hvězdárny a planetária v Praze, 20. 3. 1951*.

Následování příkladu SSSR ve všech sférách života společnosti a fungování státu představovalo nedílnou součást poúnorové politiky. Klement Gottwald při otevření Leninova muzea 21. ledna 1953 označil „*stále širší a hlubší využívání sovětských zkušeností, a tedy stále větší přibližování se sovětskému příkladu*“ za „*jeden z hlavních zákonů rozvoje lidově demokratických zemí*“ směrem k socialismu a vyjádřil přesvědčení, že nová instituce se stane jedním z míst, která tento žádoucí proces usnadní.⁹²¹ „*Sovětské zkušenosti*“ coby „*pevnou oporu pro naši práci*“ a nutnost jejich zohledňování opakovaně podtrhli autoři návrhu směrného plánu Prahy z roku 1953; při rozmanitých příležitostech o jejich významu hovořili mnozí politici, projektanti i novináři.⁹²² Cílem následujících podkapitol bude s pomocí další genealogické sondy zodpovědět otázku, jaký konkrétní obsah ony tolikrát zdůrazňované sovětské vzory a zkušenosti nabývaly v expertní sféře výstavby měst, architektury a urbanismu. V čem spočívaly a z jakých myšlenkových základů vycházely? A jakým způsobem následně probíhala jejich recepce v místně specifickém československém kontextu?

6.2.1 Sovětské vzory – vývoj uvažování o socialistickém městě v SSSR

Otázka nejvhodnějších zásad pro výstavbu a přestavbu měst představovala v Sovětském svazu relevantní téma již od vzniku nového státu. Předpoklady pro její detailní promyšlení vytvářel převod veškerých pozemků na stát (*Dekret o půdě* z 26. října 1917), zrušení soukromého vlastnictví domů a bytů, jejich rozsáhlé rekvizice a přerozdělování a také potřeba jednoznačné manifestace etablujícího se režimu ve veřejném prostoru. Podobně jako v dalších oblastech života sovětské společnosti, nepanovala však ani v urbanismu a architektuře bezprostředně po bolševické revoluci jasná představa o tom, jakým způsobem obecnou vizi socialismu orientovanou k ideálu nového člověka a beztrždní společnosti naplnit. Politická situace tak během dvacátých let otevřela mimořádně široký prostor k promyšlení nových koncepcí, ideálních plánů a experimentálních návrhů, do nichž se zapojili především stoupenci četných, často i vzájemně konkurenčních avantgardních uměleckých proudů.

⁹²¹ Leninovou cestou za Stalinem: Projev presidenta republiky soudruha Klementa Gottwalda. *Rudé právo* 33, 1953, č. 22, s. 1.

⁹²² E. Šlechta. Význam sovětských zkušeností pro naši výstavbu. *Svět sovětů*, 7. 10. 1953. In: Týž, *Za socialistickou vědu a techniku*. Praha 1954, s. 124–128; Dopis s. ministra V. Noska plenární schůzi oddělení architektury ČSI. *Sovětská architektura* 3, 1953, č. 5, s. 465–469; V. Chamrád. Plánování měst a plán hlavního města Prahy. *Za socialistický stát* 1, 1951, č. 1, s. 51; Socialistické město. *Práce* 7, 1951, č. 81, s. 3.

Avantgardní architekti spolu s výtvarníky a literáty aktivně zaujali zásadní místo v procesu naplňování cílů revoluce.⁹²³ O vyjádření progresivnosti a revoluční povahy nového režimu usilovali za pomoci univerzálních, i v dalších evropských státech rozvíjených forem modernistické architektury, které odvozovali z abstraktních geometrických tvarů a z vlastností nejnovějších konstrukcí a materiálů. V novém slohu, pro který se v sovětském kontextu ustálilo označení konstruktivismus, navrhovali také budovy s novými funkcemi, které měly prověřit a podpořit žádoucí přechod ke kolektivizovanému způsobu života. Jednalo se o paláce kultury, dělnické kluby, agitační střediska, jesle, ale zejména obytné kolektivní domy (domy-komuny) počítající s odstraněním tradičního modelu rodiny ve prospěch emancipace žen a společného života v komunitě usnadňovaného využitím moderních technologií.⁹²⁴ Specifické podmínky, v nichž budování socialismu v sovětském Rusku probíhalo, ovšem ambiciózním avantgardním tvůrcům od počátku přinášely vedle přitažlivých výzev také zásadní překážky a limity, zejména na úrovni dostupné techniky a stavebních materiálů.

Sama skutečnost, že právě Rusko se v důsledku politického vývoje stalo první zemí, v níž měl být naplněn ideál socialistické, resp. komunistické společnosti, o němž Marx a Engels automaticky uvažovali v kontextu průmyslově rozvinutých států a měst západní Evropy, nepostrádala nádech paradoxu. Zatímco Marx podmiňoval uskutečnění socialistické revoluce teprve vývojovým vyčerpáním rozvinutého kapitalismu, agrární Rusko přelomu 19. a 20. století se z hlediska jeho teorie nacházelo ve stadiu feudalismu, postrádalo podmínky pro organizované a masové dělnické hnutí a socialismus zde tedy představoval otázku vzdálené budoucnosti. Lenin ovšem Marxův výklad pragmaticky nahradil vlastní ideou o „*přerůstání buržoazně demokratické revoluce v revoluci socialistickou*“, v níž vedoucí roli namísto ruské „*liberální buržoazie*“ přisoudil socialistické (bolševické) straně.⁹²⁵

Také pojem města nabýval v ruském, potažmo sovětském prostředí historicky specifického obsahu, neboť zdejší sídla se svou půdorysnou formou, typem zástavby, úrovní infrastruktury i sociální strukturou výrazně odlišovala od tradičního evropského modelu.⁹²⁶ V převážně

⁹²³ Téma socialistického města, spojovaného především s možnostmi moderní techniky, se prolínalo řadou děl dobové poezie (Vladimir Majakovskij, Velemir Chlebnikov) i prózy (Alexej Tolstoj, Valentin Katajev, Ilja Erenburg).

⁹²⁴ První soutěž na kolektivní dům byla vypsána v roce 1921; k prvním realizacím došlo teprve ke konci dekády (dům *Narkomfin* v Čajkovského ulici v Moskvě, 1928–1930, Mojsej Ginzburg, Ignatij Milin). Srov. J. Hruža, *Teorie města*, s. 176–177.

⁹²⁵ Michal Reiman a kol. *Zrod velmoci. Dějiny Sovětského svazu 1917–1945*. Praha 2013, s. 159–160.

⁹²⁶ Většina měst na rozlehlém ruském území zůstávala tradičně soustředěna v oblasti na západ od Volhy. Nejstarší ruská města (Nižnij Novgorod, Smolensk, Rostov) vznikala v návaznosti na panská sídla (*gorody*). Během vlády Kateřiny Veliké došlo k založení více než dvou set nových měst, v jižních oblastech Ruska zčásti novou výstavbou,

zemědělské struktury osídlení, kde pohyb obyvatelstva až do roku 1861 vázalo nevolnictví, sehrávala města dlouhodobě velmi omezenou úlohu. Ještě v 18. a 19. století nešlo o hospodářsky samostatné ani politicky samosprávné jednotky, nýbrž o instituce zřizované státem, které se od ostatních vesnických sídel spíše než počtem obyvatel či koncentrací průmyslu odlišovaly svou administrativní a vojenskou funkcí.⁹²⁷ Ani největší z ruských měst včetně Moskvy se do první poloviny 20. století nezbavila zčásti venkovského charakteru, který se odrážel v jejich prostorovém řešení, struktuře společnosti i (zčásti dřevěné) zástavby. V ojedinělé pozici nejbližší evropským velkoměstům zůstával – přinejmenším po stránce vnější formy – od roku 1703 Petrohrad, první plánovitě založené ruské sídlo, jehož urbanistická osnova a architektura čerpaly ze soudobých francouzských a italských vzorů.

Prudce rostoucí města průmyslové epochy tak, jak je v evropských poměrech analyzovali a kritizovali mnozí experti, literáti i veřejně činní intelektuálové včetně prvních marxistů, nebyla v ruském předrevolučním kontextu zdaleka tak intenzivně pocíťovanou zkušeností. Namísto termínu „velkoměsto“ byly v dobové ruštině užívány ekvivalenty „velké město“ (*krupnyj gorod*), v případě nejlidnatějších Moskvy a Petrohradu (od roku 1924 Leningradu) také „hlavní město“ (*stolica*, ve smyslu rezidenční město).⁹²⁸ Na konci občanské války v roce 1920 žilo v ruských městech 16 milionů obyvatel, kteří představovali pouze necelých 15 procent celkové populace.⁹²⁹

Politika nového sovětského státu začala tuto výchozí situaci razantně proměňovat. Elektrifikace (plán GOELRO zahájený roku 1920), budování nové dopravní infrastruktury a od roku 1929 zejména masivní industrializace v rámci prvního pětiletého plánu prudce zvýšily tempo soustřeďování obyvatelstva do měst. Zcela zásadní podíl na urbanizaci měla oproti jiným státům výstavba nových sídel, kterých bylo na území SSSR mezi lety 1917–1937 založeno 230, především v návaznosti na vznikající továrny.⁹³⁰ „*Jedná se o takřka sériovou výrobu několika set socialistických sídlišť, vázaných na průmyslovou výstavbu státu. Úloha, kterou co do rozsahu lze*

jinde však rovněž administrativní změnou statusu starších vesnic s kostelem (*selo*), aniž by se nová situace výrazněji promítla do způsobu života místních obyvatel. Srov. Jiří Musil. *Urbanizace v socialistických zemích*. Praha 1977, s. 265.

⁹²⁷ Obyvatelé měst nebyli plnoprávními měšťany s právní či ekonomickou autonomií a k pobytu ve městě byli vázáni obdobně jako nevolníci k půdě své vrchnosti. „*Stadtluft machte in Russland nicht frei*,“ parafrázuje v narážce na tuto situaci známé německé rčení Janina Urussowa. *Das Neue Moskau: Die Stadt der Sowjets im Film 1917–1941*. Köln 2004, s. 16.

⁹²⁸ J. Urussowa, *Das neue Moskau*, s. 18. Urussowa připomíná, že představy o architektuře ideálního (velko)města měly z tohoto důvodu i v ruském bezprostředně porevolučním prostředí avantgardy nezřídka spíše křesťansko-náboženské konotace (Nebeský Jeruzalém). Tamtéž, s. 46.

⁹²⁹ J. Hrůza, *Budoucnost měst*, s. 87.

⁹³⁰ J. Svoboda, *Usnesení VKS(b), Lenin, Stalin o stavbě měst*, s. 155.

přirovnati ke známé středověké kolonizaci nebo k urbanizaci Ameriky,“ charakterizoval probíhající proces v roce 1931 urbanista Alois Mikuškovice.⁹³¹ Výrazný růst související s posilováním průmyslové výroby i správní funkce zaznamenávala současně i většina stávajících měst v evropské části Ruska. Zatímco v roce 1926 žilo ve městech Sovětského svazu 26 milionů obyvatel, v roce 1939 šlo již o 60 milionů.⁹³² Průběh tohoto procesu a jeho výsledky činily na řadu domácích a zejména zahraničních pozorovatelů impozantní dojem. Zprávy a cestopisy z meziválečného SSSR pomáhaly ustálit dobově charakteristický topos revolučního tempa proměny sovětské reality, které předbílá veškeré pokusy o její reflexi, a kde „zítra již znamená včera“.⁹³³

Základním a v podstatě jediným ideologickým postulátem, z něhož sovětští urbanisté a architekti až do počátku třicátých let ve svých úvahách o socialistické budoucnosti měst vycházeli, byla již zmíněná teze Marxe a Engelse o nezbytnosti odstranění protikladu mezi městem a vesnicí a dosažení rovnoměrné struktury osídlení i průmyslové výroby napříč regiony.⁹³⁴ Odborné debaty se proto v rozhodující míře soustředily kolem otázky optimální míry decentralizace stávajícího osídlení, tj. zmenšení či naprostého zrušení stávajících měst. Počátkem dvacátých let bylo řešení spatřováno zejména v aplikaci zjednodušeného konceptu zahradních měst, který našel široký ohlas již v předrevolučním carském Rusku. Jeho autor, britský urbanista Ebenezer Howard o něm od roku 1898 uvažoval jako o systému družstevně organizovaných, hospodářsky téměř soběstačných obcí tvořených rodinnými domky a obklopených nezastavitelným pásem zemědělských pozemků.⁹³⁵ Jasně ohraničená a přehledná koncentrická struktura i jednotné architektonické řešení měly zaručovat hygienické bydlení, efektivní provoz i nehierarchickou strukturu obyvatelstva. Síť těchto obcí měla podle Howarda v budoucnu zcela nahradit tradiční strukturu měst a vesnic s jejich vzájemnými rozdíly a případnými sociálními konflikty.

⁹³¹ Alois Mikuškovice. *Urbanizace a desurbanizace. Stavba* 10, 1931, č. 4, s. 65.

⁹³² J. Musil, *Urbanizace v socialistických zemích*, s. 261. Počet měst s více než 100 tisíci obyvateli ve stejném období (1926–1939) vzrostl z 31 na 82.

⁹³³ J. Fučík, *V zemi, kde zítra již znamená včera*. Praha 1950 (7. vyd.). Srov. Kateřina Šimová, Danica Kolenovská, Milan Drápala (eds.). *Cesty do utopie: Sovětské Rusko ve svědectvích meziválečných československých intelektuálů*. Praha 2017.

⁹³⁴ Osmý sjezd Komunistické strany Ruska v březnu 1919 vytyčil odstranění tohoto protikladu jako „jeden ze základních úkolů komunistické výstavby“. František Havlíček (ed.) a kol. *KSSS v rezolucích a usneseních sjezdů, konferencí a plenárních zasedání ÚV: 1898–1924*. Praha 1984, s. 326.

⁹³⁵ Koncept Howard poprvé zformuloval roku 1898 v knize *Zítřek: pokojná cesta ke skutečné reformě (To-Morrow: a Peaceful Path to Real Reform)*; v dalších vydáních pod názvem *Zahradní města budoucnosti*). Ruský překlad knihy byl opakovaně vydán v letech 1911 a 1922; roku 1911 v Rusku vznikla Společnost zahradních měst. Autorizovaný český překlad knihy byl získán roku 1919 a vydán o pět let později. Ebenezer Howard. *Zahradní města budoucnosti*. Praha 1924.

V sovětských podmínkách první poloviny dvacátých let byly na principu zahradních čtvrtí s řadovými rodinnými domky vypracovány jak návrhy nových samostatných sídlišť, tak i rozšíření stávajících měst, zejména Moskvy a Petrohradu.⁹³⁶ První organizovaná diskuze o nových urbanistických konceptech, která proběhla v letech 1922–1923 v kontextu tzv. Nové ekonomické politiky (NEP), dodala tomuto konceptu i oficiální politickou podporu. V této souvislosti na sebe poprvé narazily radikálně avantgardní vize a zřetelně pragmatictější přístup politického vedení, které za daných okolností upřednostnilo tradičnější způsob výstavby směřující k uspokojení bezprostřední bytové potřeby.⁹³⁷

Druhá, svým významem zásadnější diskuze o budoucnosti sovětských měst proběhla v letech 1929–1930 v návaznosti na vyhlášení prvního pětiletého plánu. Součástí přijatého programu masivní industrializace a nucené kolektivizace bylo vybudování desítek nových průmyslových a zemědělských závodů, kterou měla doprovázet neméně rozsáhlá bytová výstavba včetně několika nových měst v hlavních průmyslových oblastech. Mimořádně ambiciózní plán učinil z nalezení vhodných zásad pro plánování a výstavbu socialistického města bezprostřední nutnost. Intenzivní celostátní debata, do níž se na stránkách řady periodik zapojili architekti, ekonomové, lékaři i politici, při hledání odpovědi naplno otevřela spektrum avantgardních i tradičních přístupů. Jejich autoři se často vědomě inspirovali evropskými a americkými modely (Le Corbusierem, Walterem Gropiem, ale také americkými mrakodrapy); někteří reflektovali rovněž starší historické příklady ideálních měst.⁹³⁸

Mezi desítkami publikovaných názorů se nejsilněji vyprofilovaly dva alternativní proudy, jejichž stoupenci byli označováni jako urbanisté a desurbanisté. Oba vycházely z myšlenky decentralizace osídlení, zrušení stávající formy velkých měst a usilovaly o důslednou kolektivizaci společenského života; k naplnění tohoto cíle však volily odlišná urbanistická řešení. Urbanisté, jejichž vůdčí postavou byl ekonom a státní úředník Leonid Sabsovič, počítali se zachováním měst jako základní formy osídlení, ale za předpokladu výrazného zmenšení jejich velikosti (na cca 40–60 tisíc obyvatel) a důsledného rozptýlení jejich sítě. „*Místo plánů nekonečného rozšiřování*

⁹³⁶ J. Hruža, Jiří Kroha, *Sovětská architektonická avantgarda*. Praha 1973, s. 114–115.

⁹³⁷ M. Marek, *Die Idealstadt im Realisozialismus*, s. 454–456. Srov. Selim O. Chan-Magomedov. *Gartenstädte und Probleme des Arbeiterwohnungsbaus*. In: *Avantgarde 1900–1923: Russisch-Sowjetische Architektur*. Stuttgart 1991, s. 96–107.

⁹³⁸ Nikolaj Alexandrovič Miljutin. *Socgorod: Otázky stavby socialistických měst: základy racionelního plánování nových sídlišť v SSSR*. Praha 1931, s. 8. V jednom z článků moskevské *Pravdy* bylo doporučeno „využít při výstavbě socialistických měst vzory, vytvořené významnými utopickými socialisty, jejichž díla je také třeba důkladně prostudovat“. Ispolzovat projekty utopistov. *Pravda*, 2. 12. 1929, cit. dle: J. Hruža. *Města utopistů*. Praha 1967, s. 145.

existujících měst, místo plánů ‚Velké Moskvy‘, ‚Velkého Novgorodu‘ atd., musíme vytvořit plány postupné decentralizace a socialistické rekonstrukce existujících měst [...] namísto jednoho velkého města je možno vytvořit několik menších měst, rozmístěných kolem průmyslového uzlu,“ charakterizoval tuto vizi Sabsovič.⁹³⁹

„*Radikální socialistická přestavba*“ společenského života ve městech měla spočívat především v opuštění tradičního „měšťáckého“ modelu rodiny. Vedle veřejných správních a kulturních budov, umístěvaných do centra, měly základ městské struktury tvořit kolektivní domy s velkoryse dimenzovanými objekty společných služeb, sportovních a kulturních zařízení. Soukromý prostor jednotlivce byl oproti tomu redukován na minimální spací buňky se standardizovaným vybavením (2,3 x 3,5 m), přičemž bydlení dětí mělo být od nejtělejšího věku odděleno od rodičů.⁹⁴⁰ Život obyvatel měl být tímto způsobem za pomoci nejmodernější techniky důsledně racionalizován, a to primárně ve prospěch vyšší pracovní produktivity ve prospěch rozvoje státu.⁹⁴¹ Ve stávajících velkých městech, do jejichž dalšího růstu Sabsovič nedoporučoval investovat, předpokládal tento model postupnou kompletní přestavbu.

Desurbanisté, nejvýrazněji reprezentovaní teoretikem Michailem Ochitovičem a architektem Mojsejem Ginzburgem, vyvozovali z marxistické teze o smazání rozdílu mezi městem a venkovem ještě radikálnější požadavek. Města měla být zcela zrušena a nahrazena novým typem osídlení v podobě obytných pásů soustředěných podél magistrál, jež by spojovaly hlavní lokality průmyslové a zemědělské výroby. Oproti konceptům urbanistů počítali se zástavbou ve formě řadových, v zeleni usazených bytových jednotek respektujících individuální potřeby jednotlivců; také v tomto případě nicméně předpokládali zánik rodiny a oddělené bydlení dospělých a dětí. Zánik měst vnímal Ochitovič jako objektivní, v podmínkách socialismu nevyhnutelný proces,

⁹³⁹ Leonid Sabsovič. Počemu my dolžny i možem strojit socialističeskije goroda. *Revoljucija i kultura*, č. 1, s. 23, cit. dle: J. Hruža, J. Kroha, *Sovětská architektonická avantgarda*, s. 120.

⁹⁴⁰ „*Die Wohnhäuser in der sozialistischen Stadt sollen so gebaut werden, dass sie den grösstmöglichen Komfort für das kollektive Leben, die kollektive Arbeit und die kollektive Erholung der Werktätigen bieten. [...] Sie sollen auch keine Räumlichkeiten für ein isoliertes Leben jeder einzelnen Familie enthalten, den die Familie in dem Sinne, wie sie heute existiert, wird restlos verschwinden.*“ L. Sabsovič. *Socialistická města*. 1930, cit. dle: Helmut Altrichter, Heiko Haumann (eds.). *Die Sowjetunion: Von der Oktoberrevolution bis zu Stalins Tod: Band 2: Wirtschaft und Gesellschaft*. München 1987, s. 279.

⁹⁴¹ „[...] ist die rationale und vollständige Ausnutzung aller Arbeitskraftreserven der Bevölkerung eine der wichtigsten Aufgaben der sozialistischen Organisation des Lebens“. L. Sabsovič, *Socialistická města*, 1930, cit. dle: Thomas Möbius, *Russische Sozialutopien von Peter I. bis Stalin*, s. 405.

neboť „město bylo potřebné pro zbožní výrobu kapitalistické společnosti. Jestliže zmizí tato potřeba, zmizí i samo město, které je jejím produktem“.⁹⁴²

Podobným způsobem obhajoval nutnost razantní redefinice pojmu město na jaře 1930 Mojsej Ginzburg v polemice s Le Corbusierem, jemuž vyčítal, že ve svých konceptech „*děláte vše proto, že chcete léčit město a snažíte se ho zachovat v podstatě takové, jak bylo vytvořeno kapitalismem... My určíme diagnózu současného města. Říkáme: ano, je nemocné, smrtelně nemocné. Léčit je však nechceme. Dáváme přednost jeho zničení a chceme začít vytvářet nový typ lidského osídlení, které by bylo zbaveno vnitřních protikladů a bylo by je možno nazvat socialistickým... Víme, že jsme ještě tento těžký úkol nevyřešili. Nemůžeme si jej však neklást a nemůžeme se nepokoušet o jeho řešení. Je to naše povinnost, povinnost architektů, kteří by chtěli být socialistickými architekty.*“⁹⁴³

Nejkomplexnějším modelem socialistického města, který propojoval všechny klíčové principy, od nichž sovětský politický i odborný diskurz dvacátých let odvozoval charakter socialistické společnosti, se stala vize tzv. pásmového města (Obr. 53). Roku 1929 ji zformuloval a v knize *Socgorod* představil Nikolaj Alexandrovič Miljutin, architekt, ekonom a vlivný politický funkcionář, mj. předseda vládní Komise pro plánování nových měst. Také on odvodil z obecných tezí klasiků marxismu-leninismu potřebu kompletní revize pojmů město a vesnice – v textu své knihy příznačně hovořil o „*obydlených bodech*“ a „*socialistických sídlištích*“.⁹⁴⁴ Navržené pásmové město pojímal jako novou formu osídlení složenou ze šesti souběžných, v závazném pořadí seřazených funkčně specifických pásem (doprava, průmysl, zeleň, bydlení, kultura, zemědělství), která v sobě spojovala městský a venkovský typ sídla. Jeho strukturu určovala snaha o co nejracionalnější organizaci výrobního procesu. Pásmo průmyslové výroby navazovalo z jedné strany na dopravní tahy (zejména železnici), z druhé bylo parkovým pásmem odděleno od obytné zóny, takže bydliště zůstávalo v nejkratší dostupné vzdálenosti od pracoviště, a přitom chráněno od škodlivých vlivů průmyslu.⁹⁴⁵

Racionalizace provozu města a s ním i života jeho obyvatel představovala zároveň nástroj radikální sociální reformy v duchu komunistického ideálu. Z tradičního rámce rodinné domácnosti

⁹⁴² Michail Ochitovič. K probleme goroda. *Sovremennaja architektura* č. 4, 1929, cit. dle: J. Hrůza, *Teorie města*, s. 183.

⁹⁴³ Cit. dle: J. Hrůza, *Teorie města*, s. 186–187.

⁹⁴⁴ N. A. Miljutin, *Socgorod*, s. 20.

⁹⁴⁵ Tamtéž, s. 30an. Strukturu doplňovalo parkové pásmo s ústředními kulturními podniky a pásmo zemědělské. Mimo tuto šesticí operoval Miljutin s víkendovou rekreační kolonií („zelené město“) a nemocničním okrskem.

měl být v nových městech vyňat jak systém stravování a základních služeb (praní, žehlení), tak i výchova dětí.⁹⁴⁶ Soukromý život byl naproti tomu redukován do individuálních, moderně vybavených obytných buněk-cel ve společných bytových domech. Soudobá technika a urbanismus měly stimulovat komplexní proměnu lidského chování a uvažování.

Podobně jako řada dalších projektů meziválečné ruské avantgardy, čerpal také Miljutinův koncept ze starších motivů evropského urbanismu, které propojoval a dále rozvíjel. Jednalo se zejména o myšlenku lineárního města (*Ciudad lineal*) v podobě neomezeně prodloužitelné ulice, kterou počátkem osmdesátých let 19. století rozpracoval pro Madrid inženýr Arturo Soria y Mata.⁹⁴⁷ Miljutinem navržené důsledné oddělení jednotlivých městských funkcí (výroba, bydlení, rekreace, kultura) do samostatných obvodů, k němuž se v různých, vesměs méně radikálních formách přiklápěla většina moderních urbanistů meziválečné Evropy, poprvé rozpracoval v roce 1904 francouzský architekt Tony Garnier v plánu *Průmyslového města (Une Cité Industrielle)*. Motivy rozvolnění tradičních sociálních vazeb, emancipace ženy, kolektivní výchovy dětí i obytných cel se zase přibližovaly vizi tzv. falanstér, obřích ekonomicky soběstačných budov organizovaných na kolektivní bázi, kterou v roce 1808 formuloval filozof Charles Fourier.⁹⁴⁸

Dochovaná města Miljutin ze svých úvah zcela nevyloučil, byť jejich historicky utvořenou síť nepokládal za funkční, neboť „vznikala na basi obchodního kapitálu a rozkládala se při obchodních cestách, jež dnes většinou ztratily svůj význam“.⁹⁴⁹ Jejich budoucí roli nicméně podmiňoval komplexní přestavbou: „V každém případě musí se rozšíření existujících obydlí bodů, bude-li to absolutně nezbytné, dít buď vytvořením kolonií, anebo přeplánováním těchto měst [...], usilující o maximální rozsídlení lidstva, vytváříme předpoklady pro organizaci nového života a zároveň ozdravujeme tato města uvolněním značných ploch pro zelená prostranství atd. Jest naprosto nutno předejít tomu, aby nám mrtvá minulost bránila na každém kroku. Proto není přípustno investovat značný kapitál v stará města bez předchozího sestavení generálního schématu přestavby těchto měst a zalidněných bodů.“⁹⁵⁰

Ohledně vnější architektonické formy města Miljutin soudil, že by měla vyplynout z konstrukcí, materiálů a funkcí nových budov, které charakterizoval jako „*poctivé a prosté,*

⁹⁴⁶ N. A. Miljutin, *Socgorod*, s. 52an.

⁹⁴⁷ O. Mongin. *Urbánní situace*, s. 99.

⁹⁴⁸ M. Marek, *Idealstadt im Realsozialismus*, s. 462.

⁹⁴⁹ N. A. Miljutin, *Socgorod*, s. 25.

⁹⁵⁰ Tamtéž, s. 27.

radostné, pohodlné, světlé a hygienické“; rozhodně odmítal jakoukoli „falešnou monumentalitu“ a „nesmyslný historismus“, který vytýkal některým domácím tvůrcům.⁹⁵¹ „Úkolem architekta je jenom nalézt nejrationálnější řešení podstaty, obsahu budovy, a její forma je logickým důsledkem tohoto řešení. [...] Naše architektura musí být především poctivá a poctivé řešení úkolu správně postaveného i řešeného, nemůže být jiné než krásné. Rozumně řešená konstrukce nepotřebuje maskování výzdobou. Zdravá tvář nepotřebuje pudru.“⁹⁵²

Protipólem uvedených avantgardních a výrazně dezurbanizačních vizí se staly zejména názory vyslovené bývalým lidovým komisařem osvěty Anatolijem Lunačarským. Dlouholetý vedoucí funkcionář sovětské kulturní politiky ve své představě socialistického města obhajoval hodnotu klasické urbanistické struktury s jasně vymezenou sítí ulic, náměstí a reprezentativních dominant. *„V centru města na hlavním náměstí [...] budou soustředěny všechny budovy, v nichž bije živé srdce celého města. Zde bude největší monumentalita a největší bohatost forem. Zde je architektonické těžiště města. Odtud v soustředných kruzích táhnou se široké ulice, místy přerušované sady, prostranstvími s fontánami atd., rozkládají se obytné domy-komuny, monumentálního slohu“.*⁹⁵³ Jeho estetický vkus se stal bezprostředním terčem kritiky modernistů (Nikolaj Miljutin psal o myšlení *„v zajetí ruského dvorního empiru“*), na širší kulturně politické scéně ovšem zdaleka nezůstával ojedinelý.⁹⁵⁴

Vysoký počet vzájemně protikladných a bouřlivě diskutovaných návrhů dokládá, že ještě počátkem třicátých let neexistoval v Sovětském svazu pro výstavbu a přestavbu měst univerzálně platný model. Přestože některé ze zmíněných konceptů zaznamenaly širší ohlas (skrže překlady zčásti i v zahraničí), reálná výstavba dvacátých let zůstávala svým rozsahem omezená, značně nejednotná a z větší části velmi vzdálená ideálním představám progresivních architektů. Rozsáhlá diskuze v letech 1929–1930 zároveň stále probíhala primárně na odborné bázi a bez důraznějšího usměrňování ze strany politických elit.

Zásadní zvýšení politického zájmu o otázky urbanismu a architektury přinesla teprve postupná konsolidace Stalinovy moci, posun jeho ideologických priorit a vyhlášení prvního pětiletého plánu na konci dvacátých let. Rozsáhlý stavební program, který měl být v průběhu pětiletky uskutečněn, vyžadoval principy a případná specifika další výstavby v podmínkách budování socialismu jasněji

⁹⁵¹ N. A. Miljutin, *Socgorod*, s. 99–100.

⁹⁵² Tamtéž s. 99.

⁹⁵³ Anatolij Lunačarskij. Architekturnoje oformlenije socialističeskich gorodov. *Revolucija i kultura* č. 1, 1930, cit. dle: N. A. Miljutin, *Socgorod*, s. 14–15.

⁹⁵⁴ Tamtéž, s. 15.

definovat. Během první poloviny třicátých let tak dosud různorodé představy o socialistickém městě v důsledku přímých intervencí Stalinem ovládaného stranického vedení nahradila soustava jednotnějších a o poznání tradičnějších principů.

6.2.1.1 *Socialistický realismus – metoda utváření socialistických měst*

V roce 1931 pronesl vedoucí moskevské stranické organizace a blízký Stalinův spolupracovník Lazar Kaganovič projev *O moskevském městském hospodářství a o rozvoji městského hospodářství SSSR*, na jehož základě byla 15. června přijata stejnojmenná rezoluce ÚV VKS(b). Oba dokumenty představovaly zásadní krok, jímž sovětské stranické vedení poprvé důrazně zasáhlo do problematiky výstavby měst a učinilo z ní pro následující roky soustavně sledované téma. K dosud otevřeným a průběžně diskutovaným otázkám o formě socialistických měst se Kaganovič již nevyjadřoval jako řadový účastník debaty, nýbrž z autoritativní pozice zástupce oficiálního stranického vedení. Formulované závěry tím nabývaly podoby závazných pokynů, jímž se odborná praxe měla začít přizpůsobovat.

Usnesení především důsledně odmítlo dosavadní koncepce avantgardních architektů a urbanistů, které směřovaly k likvidaci velkých měst a k důslednému uplatňování principu kolektivního bydlení. Klíčový pojem socialistické město vztáhl Kaganovič stejnou měrou na nová i stávající sídla. „Mnozí dnes upravují si různým způsobem frázi: ‚Musíme zbudovati socialistické město‘. Zapomínají ‚maličkost‘, že města SSSR jsou dnes vlastně již městy socialistickými. Naše město stalo se socialistickým již v okamžiku Říjnové revoluce, když jsme vyvlastnili buržoasii a zveřejnili výrobní prostředky. [...] Naše město je městem proletářským, socialistickým, svým sociálně politickým charakterem i směrem a panujícími v něm výrobními vztahy.“⁹⁵⁵ Rezolutně odmítl jakékoli záměry operující s možností zániku tradičních měst: „Není třeba dokazovati, že plácání o odumírání, rozdrobení a samolikvidaci měst – jest ošklivost. Kromě toho je toto řečnění politicky škodlivé. [...] K likvidaci rozdílů mezi městem a vesnicí přistupujeme ne na základě likvidace měst, ale na základě změny jejich tvárnosti a socialistického přetvoření vesnice a jejího vyzdvižení na úroveň nejlepší městské kultury.“⁹⁵⁶ Mezi rozhodující hospodářské úkoly proto zařadil nejen plánovitou „výstavbu nových socialistických měst“, ale také důslednou „socialistickou rekonstrukci starých měst“.⁹⁵⁷

⁹⁵⁵ Lazar Mojsejevič Kaganovič. *O moskevském městském hospodářství a o rozvoji městského hospodářství SSSR*. Praha 1931, s. 30 a 31.

⁹⁵⁶ Tamtéž, s. 36.

⁹⁵⁷ Tamtéž, s. 8.

Podobným způsobem Kaganovič odmítl rovněž radikální avantgardní návrhy na plošnou aplikaci kolektivizovaných forem bydlení. V tomto směru potvrdil závěry ÚV VKS(b), jehož členové již 16. května 1930 v usnesení *O práci na přeměně životních forem* zamítli veškeré urbanistické projekty počítající „s okamžitým a úplným zespolečenštěním všech stránek života pracujících: stravování, bydlení, výchovy dětí a jejich oddělení od rodičů, odstranění společného života členů rodiny a administrativní zákaz individuálního vaření apod.“⁹⁵⁸ Rozhodnutí bylo zdůvodněno nepřipraveností obyvatelstva na podobně zásadní změny životních návyků a nezbytností věnovat dostupné prostředky přednostně do pokračující industrializace země: „Uskutečnění těchto škodlivých a utopických záměrů, neuvažujících materiální zdroje země a stupeň připravenosti, by vedlo k ohromným finančním ztrátám a úplné diskreditaci samotné myšlenky socialistické přeměny životních forem.“⁹⁵⁹ K proměně a výchově nového socialistického člověka měla ve městech prozatím dostačovat důsledně rozvíjená síť jeslí, reorganizovaných škol, klubů a dalších společných veřejných služeb, které by svou kvalitou a vysokou výkonností vytvořily dlouhodobou alternativu k základním funkcím tradiční domácnosti.⁹⁶⁰

Deklarovaná „socialistická rekonstrukce“ sovětských měst měla spočívat především v důsledném plánování, intenzivnějším tempu bytové výstavby a zlepšování jejich stávající infrastruktury. Lazar Kaganovič zdůraznil (v protikladu k údajnému chaosu a přelidnění kapitalistických sídel) nutnost rovnoměrné výstavby, přičemž „při zastavování městských ploch nezbytně nutno počítati s rozšířením a vyrovnáním ulic, se zřízením nových hlavních tříd a s vnější úpravou vůbec“, zejména v centru.⁹⁶¹ Mezi politické priority byla na základě zmíněného červnového usnesení ÚV VKS(b) zařazena příprava generálního plánu přestavby Moskvy s klíčovými projekty metra, Paláce sovětů a průplavu Moskva-Volha.⁹⁶² Právě vize budoucí podoby hlavního města v první polovině třicátých let příznačně vyjádřila posun ideových východisek, z nichž sovětská architektura a urbanismus dosud vycházely.

Mezinárodní soutěž na územní plán Moskvy byla vypsaná již v roce 1929 a vzhledem k účasti předních domácích i zahraničních architektů (Le Corbusier, Ernst May, Hannes Meyer, Nikolaj Ladovskij ad.) se stala v mnoha ohledech celoevropským vyvrcholením avantgardních

⁹⁵⁸ Cit. dle: J. Hrůza, *Teorie města*, s. 182.

⁹⁵⁹ Tamtéž, s. 182–183.

⁹⁶⁰ Srov. Petr Denk. Struktura a charakter měst za socialismu. *Naše cesta: Časopis kulturní aktivity* 11, 1931, č. 1, s. 19–20.

⁹⁶¹ L. Kaganovič, *O moskevském městském hospodářství*, s. 33.

⁹⁶² O moskevském městském hospodářství a o rozvoji městského hospodářství SSSR. In: J. Svoboda (ed.), *Usnesení VKS(b) Lenin Stalin o stavbě měst*, s. 71–85.

urbanistických koncepcí meziválečné éry. Přinesla širokou škálu variant rozvoje města sahajících od aplikace schématu pásmového města, přes rozdělení na několik menších měst, rozvoj zahradních předměstí či satelitů až po tradiční soustředné uspořádání.⁹⁶³ Radikalitu většiny předložených návrhů vyjádřil Le Corbusier, jenž svůj koncept předložil mimo soutěž v roce 1930: „*Pro mne je závěr jasný: nelze snít o souladu starého města se současným nebo budoucím. V Moskvě je potřeba vše předělat a předtím je nezbytné vše zbourat.*“⁹⁶⁴

Usnesení ústředního výboru strany z června 1931 však podobný přístup zásadně zpochybnilo. Výsledné návrhy nebyly využity a roku 1931 byla vypsána nová, tentokrát již pouze vyzvaná soutěž. V březnu 1932, ještě před jejím vyhodnocením nakonec komise pod vedením Lazara Kaganoviče vyhlásila oficiální závazné směrnice pro přestavbu metropole, které svým zněním vyloučily jakékoli alternativy mimo klasický model kompaktního města. Na základě takto formulované politické linie následně *Generální plán přestavby Moskvy* zpracovaly urbanistické ateliéry pod vedením architektů Vladimira Semenova a Sergeje Černyševa a 10. července 1935 jej schválila Rada lidových komisařů a ÚV VKS(b) jako poklad pro výstavbu v období následujících deseti let (Obr. 20, 54, 55). Stanovené zásady pro přestavbu sovětské metropole se následně staly až do konce Stalinovy vlády modelovými principy sovětského urbanismu, od konce čtyřicátých let přenášeny také do zemí východního bloku. Jejich autorství bylo v dobovém mediálním diskurzu od počátku spojováno se Stalinovým jménem.⁹⁶⁵

Jestliže návrhy části sovětské avantgardy na zrušení měst (a tím i definitivní naplnění Marxem předpokládaného odstranění rozdílů mezi městem a vesnicí) můžeme vnímat jako vyvrcholení výše popsané myšlenkové tradice kritiky moderních velkoměst (viz kapitolu *Negativní definice*), stalinismus podobně vyhrocená řešení odmítl. „*Dějiny nás učí, že nejehospodárnějším typem osídlení v průmyslových oblastech je město, protože je v něm nejvíce využito kanalisace, vodovodu, osvětlení, otopu atd. Proto ti, kteří navrhují roztáhnout město na 70-100 km, t. j. změnit je ve vesnici a zbavit je všech výhod, plynoucích z komunálních služeb a kulturního městského života, jsou v nepravu,*“ konstatoval kategoricky Stalin.⁹⁶⁶ Autoři generálního plánu proto explicitně zavrhlí jak

⁹⁶³ G. Kozelkov. Regulace Moskvy. *Stavba* 12, 1934, č. 3, s. 40–43.

⁹⁶⁴ Cit. dle J. Hruža, *Budoucnost měst*, s. 91.

⁹⁶⁵ T. A. Selivanov. Veliký Stalin, tvůrce a organisátor přestavby Moskvy. In: J. Hruža (ed.), *Výstavba socialistické Moskvy*, s. 9 an.

⁹⁶⁶ Cit. dle: J. Hruža, *Výstavba socialistické Moskvy*, s. 10–11. Ještě v roce 1952 Stalin sice nepochyboval, že „*živná půda pro protiklad mezi městem a vesnicí, mezi průmyslem a zemědělstvím byla už likvidována naším nynějším socialistickým zřízením*“, ale důrazně dodával: „*To ovšem neznamená, že odstranění protikladu mezi městem a vesnicí musí vést k ‚zániku velkých měst‘ (viz Engelsův ‚Anti-Düring‘). Velká města nejen nezaniknou, nýbrž vzniknou ještě nová velká města jako střediska největšího růstu kultury, jako střediska nejen velkopřemyslu, nýbrž i zpracování*

návrhy na kompletní nahrazení staré Moskvy zcela novým městem, tak i možnost „zachovat stávající město v podobě museálního památkového města a vytvořit nové město mimo jeho obvod“.⁹⁶⁷ Přeměna Moskvy v socialistické město se měla uskutečnit skrze jednotně koncipovanou přestavbu do kompaktního celku s jasně stanovenou maximální hranicí počtu obyvatel (5 milionů): „při stanovení plánu Moskvy je bezpodmínečně nutno vycházet ze zachování osnov historicky se vytvořivšího města, avšak jeho plán od základů přepracovat, a to důkladným uspořádáním sítě městských ulic a náměstí“.⁹⁶⁸

Socialistický, resp. stalinský modernizační projekt byl v zásadách generálního plánu Moskvy poprvé explicitně a závazně spojen s vizuálním kódem tradiční architektury a urbanistických kompozic odkazujících (přiznaně) k předobrazům carského Petrohradu i (nepřiznaně) Hausmannovy Paříže. Oproti avantgardním záměrům, které socialistickým městům dávaly vesměs pravidelnou nehierarchickou strukturu pásem a roštů, rozvinula vize socialistické Moskvy opačný princip koncentrického města se soustavou radiálně okružních komunikací a centrálních dominant.⁹⁶⁹ Všestranný důraz spočíval na estetických, reprezentativních a symbolických aspektech městského prostoru: „při veškeré práci na přeplánování města musí být dosaženo jednotného architektonického obrazu náměstí, tříd, nábřeží a sadů využitím nejlepších vzorů klasické i nové architektury a všech vymožeností architektury a stavební techniky“.⁹⁷⁰ Stávající systém ulic a náměstí měl novou výstavbou získat kompletně nové měřítko i vzhled; architektonicky zvládnutě mělo být především centrum města. K členění prostoru byl využíván zejména výtvarný prvek os a průhledů.

Navzdory rozčarování, které jeho přijetí vyvolalo mezi avantgardními architekty, nepředstavoval stalinský plán přestavby Moskvy pouhou negací či regresivní ústup z principů moderního městského plánování. Deklarované zachování základní historické osnovy města v praxi rozhodně neznamenalo konzervaci dochovaného stavu ani rezignaci na modernizační étos plánovitosti, řádu a hygieny. Hlavní zásadu představovalo „správné rozmístění“ jednotlivých

zemědělských výrobků a mohutného rozvoje všech odvětví potravinářského průmyslu. Tato okolnost usnadní kulturní rozkvět země a povede k vyrovnávání podmínek způsobu života ve městech a na vesnici.“ J. V. Stalin, *Ekonomické problémy socialismu v SSSR*, s. 27–28.

⁹⁶⁷ J. Hrůza (ed.), *Výstavba socialistické Moskvy*, s. 43.

⁹⁶⁸ Tamtéž, s. 44.

⁹⁶⁹ Jak připomíná Michaela Marek, tyto dvě základní, vzájemně protikladné formy se v rámci evropského urbanismu vyprofilovaly již v období renesance. M. Marek, *Idealstadt im Realsozialismus*, s. 434.

⁹⁷⁰ Usnesení Rady lidových komisařů SSSR a ÚV VKS(b) ze dne 10. července 1935, cit. dle: J. Hrůza, *Výstavba socialistické Moskvy*, s. 45.

funkcí (obytné, průmyslové, dopravní) a jejich uspořádání do architektonicky jednotného celku.⁹⁷¹ Tradicionální tvarosloví a vypjatý důraz na uměleckou stránku architektury byly kombinovány s obecnějšími principy, jež byly relevantní i v okruhu stoupenců modernismu (kapacitně velkorysé řešení dopravní infrastruktury včetně metra, snižování hustoty zastavění, přemísťování průmyslové výroby dále od obytných okrsků, důraz na městskou zeleň). Výsledný plán tak představoval svébytný koncept modernizace, který oproti radikálním avantgardním vizím neodmítal celek historického (velko)města, akceptoval jeho dochovanou půdorysnou osnovu, pro potřeby socialistického řádu ji nicméně důsledně monumentalizoval a razantně přizpůsoboval soudobým hygienickým a dopravním požadavkům.⁹⁷² Jeho zacházení s prostorem města tak v řadě ohledů sledovalo principy velmi blízké těm, které ve stejné době formulovali signatáři funkcionalistické Athénské charty (1933).

Hlavní město Sovětského svazu se mělo stát symbolickým ztvárněním a legitimizací soudobého společenského uspořádání a politické hierarchie – jeho grandiózní přestavba v dobové mediální reflexi, ale zčásti také v reálných ekonomických prioritách zatlačila do pozadí i do té doby hojně reflektovanou výstavbu nových průmyslových měst v čele s Magnitogorskem.⁹⁷³ Principy uplatněné v Moskvě začaly být v následujících letech aplikovány také v plánech přestavby dalších historických měst (Novosibirsk, Čeljabinsk, Jekatěrinburg, Nižnij Novgorod, Perm ad.).

Začátek práce na návrhu generálního plánu Moskvy se stal výchozím bodem rozsáhlého obratu v sovětské architektuře, který spočíval v postupné diskreditaci a odmítnutí dosud vlivného a ideologicky neproblematizovaného avantgardního konstruktivismu, namísto něhož vyslovilo Stalinovo vedení podporu tradičnějším historizujícím formám architektury. Ještě roku 1931 se orgán moskevského sovětu, časopis *Strojitelstvo Moskvy* ostře vymezil proti tomu, že „*Moskva jest zastavována veřejnými budovami stavěnými podle projektů architektonických reakcionářů, akademiků zamilovaných do staré klasiky [...]; je však třeba konečně uvolnit cestu sovětské architektonické mládeži.*“⁹⁷⁴ V tomtéž roce vypsaná prestižní soutěž na monumentální Palác

⁹⁷¹ J. Hrůza, *Výstavba socialistické Moskvy*, s. 44–45. Srov. Athénská charta CIAM (1933), in: J. Hrůza, *Charty moderního urbanismu*, s. 41–48.

⁹⁷² Harald Bodenschatz, Christiane Post, Uwe Altrock. Schmelztiegel internationaler Leitbilder des Städtebaus oder „stalinistische Reaktion“? Die Sowjetunion auf der Suche nach der sozialistischen Stadt zwischen 1929 und 1935. In: Christoph Bernhardt, Thomas Wolfes (eds.). *Schönheit und Typenprojektierung: Der DDR-Städtebau im internationalen Kontext*. Erkner 2005, s. 38.

⁹⁷³ Städtebau im Schatten Stalins, s. 125 an. Katerina Clark hovoří o „kultu Moskvy“ podporovaném od počátku třicátých let napříč médii, který z přestavby hlavního města učinil vzorový symbol transformace celé společnosti a státu. K. Clark, *Moskva, čtvrtý Řím*, s. 135 an.

⁹⁷⁴ Cit. dle: J. Hrůza, J. Kroha, *Sovětská architektonická avantgarda*, s. 41–42.

sovětů, situovaný do centra Moskvy na místo demolované katedrály Krista Spasitele, však již jasně naznačila obrat v přístupu nejvyšších politických funkcionářů.

Samo zadání soutěže, vyhlášené 18. července 1931 a obeslané celkem 160ti návrhy ze Sovětského svazu, Evropy i USA, neobsahovalo konkrétní estetické požadavky – budova měla pouze vyjadřovat „*Charakter der Epoche, die den Willen der Werktätigen zum Aufbau des Sozialismus verkörpert*“.⁹⁷⁵ Nejvyšší cenou nicméně porota odměnila římskou antikou inspirovaný projekt Ivana Žoltovského, zatímco návrhy čelných představitelů mezinárodní moderny Le Corbusiera, Waltera Gropia či Ericha Mendelsohna zůstaly bez ocenění.⁹⁷⁶ Porota pod vedením předsedy Rady lidových komisařů Vjačeslava Molotova a nepřímým, nicméně klíčovým vlivem Stalina zároveň v usnesení z 28. února 1932 konstatovala, že „*monumentálnost, prostota, ucelenost a krása architektonických forem Paláce Sovětů, které by měly vyjadřovat velikost naší socialistické výstavby, nenalezly ani v jediném ze soutěžních návrhů konečné řešení*“, a rozhodla o uspořádání druhého užšího kola soutěže, vyhrazeného však již pouze domácím architektům.⁹⁷⁷ V doporučení pro další práci pak uvedla: „*Nechtíc předem určovati sloh předpokládá Stavební rada, že snaha se musí nésti k využití jak nových, tak i nejlepších klasických způsobů architektonického tvoření, opírajíc se současně o úspěchy moderní stavitelské techniky*“.⁹⁷⁸ Mezi požadavky byla zmíněna „*odvážná výšková komposice a dekorativní ukončení budovy*“.⁹⁷⁹ Citáty a parafráze těchto vět, jakkoli poměrně vágních, se pro následující léta staly součástí programových hesel sovětské architektury.

Po realizaci dalších několika soutěžních kol (1932–1934), jejichž průběh skrze písemná vyjádření i nadále usměrňoval Stalin, bylo zpracování definitivního projektu svěřeno kolektivu

⁹⁷⁵ *Pravda*, 19. 7. 1931, cit. dle: Elke Pistorius. Der Wettbewerb um den Sowjetpalast. In: Gabriele Gorzka (ed.), *Kultur im Stalinismus. Sowjetische Kultur und Kunst der 1930er bis 50er Jahre*. Bremen 1994, s. 157. Srov. Marina Dmitrieva. Christus-Erlöser-Kathedrale versus Palast der Sowjets. Zur Semantik zeitgenössischer Architektur in Moskau. In: *Kultur und Krise. Rußland 1987–1997*, 1997, s. 121–135.

⁹⁷⁶ Ze 160 hodnocených návrhů bylo 24 zahraničních (11 z USA, 5 z Německa, 3 z Francie, 2 z Nizozemska, 1 ze Švýcarska, Itálie a Estonska). Helen Adkins. Die internationale Beteiligung am Wettbewerb zum Palast der Sowjets. In: Jörn Merkert, Helen Adkins (eds.). *Naum Gabo und der Wettbewerb zum Palast der Sowjets Moskau 1931–1933*. Berlin 1992, s. 197–198.

⁹⁷⁷ Ob organizacii rabot po okončatelnomu sostavleniju projekta Dvorca sovetov SSSR v gor. Moskve. Postanovlenije Soveta strojitelstva Dvorca sovetov při Prezidiume CIK SSSR. *Strojitelstvo Moskvy* 1932, č. 3, s. 16, cit. dle: O. Starý, Sovětská architektura. *Architektura ČSR* 9, 1951, č. 1, s. 14. Srov. mladší překlad citátu in: J. Hružka, J. Kroha, *Sovětská architektonická avantgarda*, s. 99.

⁹⁷⁸ Tamtéž.

⁹⁷⁹ Cit. dle: K. Teige. Dvorec sovětov v Moskvě. *Žijeme* 2, 1932–1933, č. 1, s. 22.

architektů Borise Iofana, Vladimira Ščuka a Vladimira Gelfreicha (Obr. 56).⁹⁸⁰ Výsledný návrh svou podobou 415 metrů vysoké stupňovité neoklasicistní věže završené obří Leninovou sochou jasně signalizoval preference politického vedení vyjádřené vypjatě monumentálními formám čerpajícím z historického tvarosloví.⁹⁸¹ Výsledek soutěže vyvolal zásadní rozčarování mezi zahraničními stoupenci moderní architektury a zejména v okruhu levicových avantgard. Skupina předních architektů (Walter Gropius, Victor Bourgeois, Le Corbusier, Sigfried Giedion, Cornelis van Eesteren ad.) dokonce adresovala Stalinovi žádost, aby projekt nebyl realizován.⁹⁸²

Palác sovětů nakonec skutečně postaven nebyl, nikoli však kvůli odporu zahraničních modernistů. Budování základů a ocelové kostry započaté roku 1937 bylo přerušeno v prosinci 1941 vzhledem k válečným událostem. Neexistující stavba si přesto uchovala zásadní symbolický význam pro další výstavbu Moskvy i vývoj celé sovětské architektury. Ačkoli po skončení války Stalin patrně ztratil na pokračování projektu zájem, takže o jeho dokončení se již reálně neuvažovalo, jeho budoucí umístění respektovalo ve svém rozmístění i sedm nových výškových budov, které byly v Moskvě postaveny během let 1948–1955. Své místo našla vize Paláce sovětů také v rámci poválečného mediálního zprostředkovávání sovětských vzorů do českého prostředí, kde bez ohledu na realitu příležitostně sloužila k dokreslení takřka neomezených možností, které výstavba socialistické Moskvy postupně naplňuje.⁹⁸³

Průběh soutěže na Palác sovětů doprovázela ostrá kampaň v tisku, která začala postupně diskreditovat představitele domácí avantgardy a důrazně vyžadovat jejich tvůrčí přeorientování směrem ke vzorům klasické historické architektury. Změna ideových východisek byla současně zakotvena i na institucionální úrovni. Na základě Stalinem iniciovaného usnesení ÚV VKS(b) z 23. dubna 1932 *O rekonstrukci literárních a uměleckých organizací* došlo k rozpuštění dosavadních uměleckých a literárních skupin. Do července 1932 tak byly postupně zrušeny dosud samostatné architektonické skupiny a spolky a oficiální život v oboru centralizován do nového

⁹⁸⁰ Srov. Boris Iofan. Stalin a Palác sovětů. In: Jiří Šetlík (ed.) a kol. *Sovětské výtvarné umění: Soubor theoretických studií*. Praha 1951, s. 142–148. Podrobnou chronologii projektu zrekonstruovala Sona Stephan Hoisington. „Ever Higher“: The Evolution of the Project for the Palace of Soviets. *Slavic Review* 62, Nr. 1, 2003, s. 41–68.

⁹⁸¹ Stejnou tendenci naznačily výsledky soutěže na budovu Frunzeho vojenské akademie v Moskvě (1932), kde byl před modernistickými alternativami upřednostněn neoklasicistní návrh Lva Rudněva. K teorii a praxi přestavby Moskvy podrobně Monica Rütters. *Moskau bauen von Lenin bis Chruščev. Öffentliche Räume zwischen Utopie, Terror und Alltag*. Wien 2007.

⁹⁸² Vladimír Papernyj. *Kultura 2 – architektura stalinské epochy*. Řevnice 2014, s. 27–30.

⁹⁸³ V SSSR rostou mrakodrapy. *Haló: nedělní noviny* 5, 1949, č. 43; *Mladý technik* 1953, č. 4, s. 114. V letech 1958–1960 byl na místě vyhloubených základů zbudován obří veřejný plavecký bazén; v letech 1994–2000 došlo k opětovné výstavbě někdejší katedrály Krista Spasitele.

Svazu sovětských architektů, vybaveného ústředním periodikem *Sovětská architektura*. V roce 1933 proběhla reorganizace dosud výrazně modernisticky orientované Vysoké školy architektury a rok nato byla v Moskvě založena samostatná Akademie architektury SSSR jako vědecké instituce ke studiu teoretických otázek i výchově potřebných kádrů. Snaha státu o bezprostřední kontrolu dění v oblasti architektury vyvrcholila během druhé světové války založením Výboru pro záležitosti architektury při Radě ministrů SSSR.⁹⁸⁴

Ústředním pojmem, který celý probíhající kulturněpolitický obrat definoval, se od roku 1932 stal socialistický realismus. Dobově mimořádně frekventovaný termín se v SSSR a posléze i zemích východního bloku stal označením společné metody, kterou se měla řídit veškerá socialistická umělecká tvorba včetně architektury a výstavby měst. Navzdory proklamovanému univerzálnímu charakteru byly ovšem jeho zásady primárně zformulovány pro oblast literatury a na další sféry aplikovány teprve následně a bez výraznějších úprav.

Již v průběhu dvacátých let krystalizovala v sovětském literárním prostředí směs různorodě definovaných pojmů, jimiž se jednotliví autoři i umělecké skupiny snažily souhrnně označit typ literatury odpovídající novým společenským poměrům v zemi.⁹⁸⁵ Termín socialistický realismus nicméně poprvé explicitně použil teprve 20. května 1932 redaktor deníku *Izvestija* Ivan Michailovič Gronskij, a to z pozice předsedy organizačního výboru nově založeného Svazu sovětských spisovatelů v souvislosti s proklamovanou nutností reorganizovat domácí literaturu pro nové politické úkoly.⁹⁸⁶ Vznik pojmu byl záhy oficiálně spojen se Stalinovou osobou a položen do kontextu společných schůzek v moskevském bytě spisovatele Maxima Gorkého. Na jedné z nich měl Stalin 26. října 1932 literátům adresovat výzvu, jejíž technicistní metafora byla záhy kanonizována: „*Potřebujeme inženýry, kteří konstruují vysoké pece, a potřebujeme inženýry, kteří sestavují automobily, traktory. Avšak ne méně potřebujeme také inženýry, kteří dovedou konstruovat lidské duše; vy, spisovatelé, vy jste inženýry, kteří konstruují lidské duše.*“⁹⁸⁷

⁹⁸⁴ Václav Šantrůček. Diskuse o sovětské architektuře. *Svět Sovětů* 11, 1948, č. 40, s. 7.

⁹⁸⁵ Mezi vzájemně zčásti konkurenčními pojmy figurovaly mj. „*proletářský realismus*“ (Anatolij Lunačarskij), „*monumentální realismus*“ (Alexander Tolstoj), „*tendenční realismus*“ (Vladimir Majakovskij) nebo „*revoluční romantismus*“ zdůrazňující heroizaci popisované reality, jehož vlivným zastáncem se stal Maxim Gorkij. Srov. K. Clarková, *Sovětský román*, s. 58–59. Pro podrobnější zachycení vývoje v dobových dokumentech srov. K. Clark, J. Dobrenko (eds.). *Soviet Culture and Power: A History in Documents, 1917–1953*. New Haven – London 2007.

⁹⁸⁶ Shrnutí projevu se následně objevilo 23. 5. 1932 v časopise *Literaturnaja gazeta*. Srov. např. Piotr Fast. *Realizm socjalistyczny w literaturze rosyjskiej*. Kraków 2003, s. 160–178; Jane Turner. *Dictionary of Art*. New York 1996, s. 917–919.

⁹⁸⁷ Stalin o literatuře. *Doba: Časopis pro kulturní, sociální i politický život* 1, 1934–1935, č. 11–12, s. 180. Srov. J. V. Stalin. *Spisy: Sv. 13, Červenec 1930 – leden 1934*. Praha 1953, s. 391.

K oficiálnímu ukotvení socialistického realismu v sovětské kulturní politice došlo na Prvním všesvazovém sjezdu sovětských spisovatelů v srpnu 1934. Spisovatel Maxim Gorkij, Nikolaj Bucharin a propagandisticky nejuděrněji stranický ideolog Andrej Alexandrovič Ždanov jej zde vytyčili coby „základní metodu sovětské krásné literatury a literární kritiky“. Zvláště Ždanovův referát *O nejpokrokovější literatuře světa* shrnul téměř všechny jeho napříště vyžadované znaky, které byly následně deklarovány i ve stanovách Svazu sovětských spisovatelů. S odkazem na Stalinův výrok o „inženýrech lidských duší“ měla literární, potažmo umělecká tvorba sloužit jako nástroj výchovného působení na nejširší masy obyvatelstva v duchu ideálů socialismu. K naplňování tohoto úkolu měl socialistický realismus přispívat úsilím „zobrazit skutečnost v jejím revolučním vývoji“.⁹⁸⁸ Literáti a umělci neměli realitu pouze nezaujatě popisovat, nýbrž z ní vyzdvihoval všechny „typické“ prvky, a de facto ji tak stylizovat ve shodě s principy a cíli stranické politiky.⁹⁸⁹ Vytvářená díla měla vykazovat nejen „vysoké mistrovství“, ale také přiznanou „tendenčnost“, tedy aktivně podporovat proces budování socialismu.⁹⁹⁰

Klíčovým rysem socialistického realismu pak bylo vyjádření kladného vztahu ke kulturnímu dědictví minulosti. Z něj vyplývala možnost využít při tvorbě soudobého umění rozmanité historické žánry a formy, které byly vyhodnoceny jako pokrokové. Ždanov zdůraznil, že „proletariát je – stejně jako v jiných oblastech hmotné a duchovní kultury – jediným dědicem všeho nejlepšího, co v sobě chová pokladnice světové literatury. Buržoasie rozházela kulturní dědictví, našim úkolem je pečlivě je sebrat, prozkoumat, a až si je osvojíme, jít dále kupředu.“⁹⁹¹ Právě pojetí socialistického umění nikoli jako radikálního novotvaru, nýbrž syntézy dosavadního uměleckého vývoje, založené na rozvíjení a přetváření vybraných prvků minulosti, se ve sféře architektury stalo nejpoužitelnějším vodítkem pro konkrétní tvorbu. Samotný pojem realismu byl v architektuře jen obtížně aplikovatelný, neboť na rozdíl od literatury a výtvarného umění nejde o médium zaměřené na zobrazování skutečnosti. „Realistická“ architektura byla proto v dobových statích nejčastěji ztotožňována s obecnou srozumitelností používaných forem, tedy konvenčnějším historizujícím tvaroslovím, opět v hodnotovém protikladu k modernismu avantgardy.

⁹⁸⁸ A. A. Ždanov. O nejpokrokovější literatuře světa: Řeč na I. všesvazovém sjezdu spisovatelů r. 1934. In: Týž, *O umění*. Praha 1949, s. 15.

⁹⁸⁹ Na zmíněné schůzce v Gorkého bytě měl Stalin rovněž prohlásit: „*The artist ought to show life truthfully. And if he shows our life truthfully, he cannot fail to show it moving to socialism. This is and will be socialist realism.*“ Cit. dle: Jeffrey Brooks. *Thank you, Comrade Stalin! Soviet public culture from revolution to Cold War*. Princeton 2000, s. 108. Srov. B. Groys, *Gesamtkunstwerk Stalin*, s. 72–73.

⁹⁹⁰ A. A. Ždanov, O nejpokrokovější literatuře světa, s. 15–17.

⁹⁹¹ Tamtéž, s. 17.

Základním argumentem ospravedlňujícím pozitivní ocenění a využití historického dědictví v kontextu socialistického řádu se stal Leninem formulovaný dialektický princip dvou kultur. Podle něj bylo možné v rámci každé národní kultury minulosti rozlišit dva paralelně existující proudy: reakční kulturu vládnoucích vykořisťovatelských tříd a pokrokovou kulturu vývojově progresivních vrstev, jejíž ideály dokázali ve svých dílech reflektovat nejlepší umělci dané doby.⁹⁹² Aniž by popírala třídní podmíněnost kultury a umění, otevírala tato ideologická konstrukce možnost přivlastnit pro potřeby komunistické politiky takřka libovolné dílo, osobnost či období dosavadního historického vývoje. „*My, bolševici, nezříkáme se kulturního odkazu,*“ deklaroval Ždanov ještě v roce 1948. „*Naopak, osvojujeme si kriticky kulturní dědictví všech národů, všech dob, proto, abychom z něho převzali vše, co může nadchnout pracující sovětskou společnost k velikým dílům v práci, vědě a kultuře.*“⁹⁹³

Požadavek navazování soudobé architektury na „*klasiku*“ byl ve třicátých letech postupně ztotožněn zejména s řeckou antikou a italskou renesancí, tedy obdobími světových dějin, která bylo s oporou v dílech zakladatelů marxismu možné interpretovat jako dostatečně pokroková.⁹⁹⁴ V průběhu celé dekády pak pod záštitou Akademie architektury SSSR probíhalo vydávání komentovaných překladů klasických děl antických a renesančních teoretiků (mj. Vitruvia, Albertiho, Palladia nebo Vignoly) coby žádoucích inspiračních zdrojů.⁹⁹⁵ Ve čtyřicátých letech se pak pozornost přenesla ke vzorům z oblasti domácí architektury.

Pro další vývoj principů sovětské architektury a zejména pro jejich poválečný transfer do zemí východního bloku je mimořádně podstatné, že socialistický realismus nikdy nebyl definován skrze ucelený „zakládající“ text. V sovětském prostředí třicátých let jej vymezily především jednotlivé výše zmíněné výroky a komentáře politiků vztahující se ke Generálnímu plánu Moskvy a soutěži na Palác sovětů. Z nich vyplývala nutnost využívat v soudobé architektuře nejlepší „*nové*“ i „*klasické*“ vzory, možnosti dalších oborů výtvarného umění, ale současně také veškeré výtvarné

⁹⁹² V. I. Lenin. *Kritické poznámky k národnostní otázce*, 1913. In: Týž, *O právu národů na sebeurčení*. Praha 1954, s. 11.

⁹⁹³ A. A. Ždanov. O problémech sovětské hudby: Zahajovací proslov na poradách představitelů sovětské hudby v ÚV VKS(b) roku 1948. In: Týž, *O umění*. Praha 1949, s. 103.

⁹⁹⁴ Pozitivní význam renesance zásadně podtrhl již B. Engels. *Dialektika přírody*. Praha 1950, s. 24. Antiku jako inspirativní zdroj proletářské kultury vymezil s odkazem na Marxovy texty v roce 1934 Anatolij Lunačarskij; srov. Vendula Hnídková. *Moskva 1937: Architektura a propaganda v západní perspektivě*. Praha 2018, s. 17. Kaganovič v roce 1933 doporučil architektům pracujícím na přestavbě Moskvy, aby usilovali o přiblížení příkladu antických Řeků a Římanů. J. Kroha. Dnešní problémy sovětské architektury. *Praha-Moskva* 1, 1936, č. 4, s. 127.

⁹⁹⁵ Branko Mitrović. Studying Renaissance Architectural Theory in the Age of Stalinism. *I Tatti: Studies in the Italian Renaissance* 12, 2009, s. 233–263. Srov. K. Clark, *Moskva, čtvrtý Řím*, s. 139–141.

moderní techniky.⁹⁹⁶ Svaz sovětských architektů definoval socialistický realismus ve svých stanovách jako základní metodu tvorby spočívající ve „*spojení ideovosti a pravdivosti umělecké představy s nejúplnějším vyhověním technickým, kulturním i životním požadavkům, kladeným na stavbu, s nejvyšší hospodárností a technickou dokonalostí stavby*“.⁹⁹⁷ Bez ohledu na stručnost či obšírnost zůstávaly tyto oficiální definice značně vágní; jejich společným znakem byl pouze důraz na jednotu a soulad mezi funkčními a výtvarnými aspekty architektury. „*Proletariát chce mít nejen domy, v nichž lze pohodlně bydlet, ale chce mít i krásné domy a dosáhne toho, aby jeho města jeho domy a jeho architektura byly krásnější než v jiných městech Evropy a Ameriky*“, proklamoval roku 1933 Lazar Kaganovič.⁹⁹⁸ „*Architektura, přirozeně, musí býti v lepším slova smyslu funkcionální. Ale tato funkcionálnost musí býti oděna uměleckou formou*“, vyjádřil se Stalin v roce 1936.⁹⁹⁹

Samotný pojem socialistického realismu tak teoreticky ponechával prostor pro konzervativní i umírněně modernistické interpretace. Rozhodující pro upřesnění široce vymezených zásad se nakonec stávaly teprve samotné projekty a realizace jednotlivých architektů a jejich následné veřejné ocenění či naopak kritika. Ještě v roce 1937 na I. všesvazovém sjezdu sovětských architektů tak nejnázornější představu o žádoucí podobě socialistické architektury neposkytovaly referáty přednášejících, ale spíše výčet „vzorových“ projektů, mezi nimiž figurovaly metro a Palác sovětů v Moskvě, kanál Moskva-Volha nebo sovětský pavilon pro Světovou výstavu v Paříži.¹⁰⁰⁰ „*Hledání sovětských architektů směřuje k socialistickému realismu, ale jednotliví sověští architekti vkládají do tohoto termínu různý obsah. Zdá se, že pojem [...] má býti ještě více prohlouben a přezkoumán*“, interpretoval tuto situaci jeden ze zahraničních hostů kongresu, francouzský architekt Francis Jourdain. Podstata socialistického realismu jako metody tvorby socialistických měst zůstala v sovětské, ale následně také československé poválečné praxi předmětem neustálých re/interpretací, na nichž se podíleli nejen političtí funkcionáři, ale také sami architekti, teoretici a publicisté.¹⁰⁰¹ Výsledkem bylo široké výkladové pole, na němž bylo možné s pomocí obecných, rozdílně interpretovatelných pojmů (krása, lidovost, tradice, pravdivost,

⁹⁹⁶ Boris Borisovič Veselovskij. *Kurs ekonomiky a organisace městského hospodářství*. Praha 1953, s. 161–162. I dekorativní architektura Paláce sovětů sloužila de facto jako podstavec pro obří sochařské dílo – sochu Lenina.

⁹⁹⁷ Cit. dle: B. B. Veselovskij. *Kurs ekonomiky a organisace*. s. 162.

⁹⁹⁸ Cit. dle: Tamtéž, s. 161.

⁹⁹⁹ J. V. Stalin. Veliké tvůrčí úkoly, cit. dle: G. s., *Architektura S.S.S.R. Volné směry* 32, 1936, s. 5.

¹⁰⁰⁰ J. Kan. I. Všesvazový kongres sovětských architektů v Moskvě. *Stavba* 14, 1937–1938, č. 7, s. 116 (tato a násl. citace).

¹⁰⁰¹ Katerina Clark v souvislosti s diskuzemi sovětských architektů o podstatě socialistického realismu ve třicátých letech příznačně hovoří o „*bitvě o styly*“ probíhající mezi většinou předních architektů usilujících o skloubení vlastních tvůrčích preferencí s nově proklamovanou metodou. K. Clark, *Moskva, čtvrtý Řím*, s. 138–139.

pokrokovost) účelově adaptovat, obhajovat či naopak vylučovat řadu principů a myšlenkových východisek. Pohyb v tomto poli byl přitom pro jednotlivé aktéry značně rizikový, neboť případný neúspěch je mohl ohrozit politicky, profesně i lidsky. Nejvyšší rozhodčí autoritu v případných sporech přitom představovala vyjádření představitelů strany, potažmo Stalina samotného.

Na pozadí zásadního obratu sovětské architektury k socialistickému realismu, k němuž během Stalinovy vlády a v zásadní míře z jeho iniciativy došlo, lze nalézt několik obecnějších příčin. Nezanedbatelnou, i když v konečném důsledku nikoli rozhodující roli sehrával Stalinův konzervativní osobní vkus, jímž se v otázkách umění a architektury vyznačovali také další sovětsí politici (Trockij, Lunačarskij).¹⁰⁰² Především Lenin se nijak netajil skepsí vůči avantgardním směrům a soustavně apeloval na hodnoty tradičního realistického umění. „*Proč bychom museli odmítat opravdovou krásu, zříkat se jí jakožto východiska pro další vývoj jenom z toho důvodu, že je ‚stará‘? Proč je třeba klanět se jako bohu všemu novému, jemuž je třeba se pokorit jenom proto, že je to ‚nové‘? Nesmysl, naprostý nesmysl. V tom je mnoho pokrytectví a zajisté bezděčné úcty k umělecké módě, která panuje na Západě. Jsme dobří revolucionáři, avšak cítíme bůhví proč povinnost dokázat, že stojíme též ‚na výši soudobé kultury‘. Já však mám odvahu prohlásit se za ‚barbara‘. Nejsem s to považovat díla expresionismu, futurismu, kubismu a ostatních ‚ismů‘ za vyšší projev uměleckého genia. Nerozumím jim. Nepociťuji z nich žádnou radost,*“ konstatoval v rozhovoru s německou socialistickou političkou Clarou Zetkinovou.¹⁰⁰³

Již v roce 1901 Lenin poukazoval, že proces vyrovnávání rozdílů mezi městem a venkovem by neměl znamenat naprostou negaci měst jako tradičních center kultury a umění, ale spíše všestranné zkulturnění venkova.¹⁰⁰⁴ Když na jaře 1918 začal tým architektů nově založených Státních architektonických ateliérů pracovat na prvním návrhu rekonstrukce hlavního města, podrobně tyto aktivity sledoval. Výsledný koncept, zveřejněný pod názvem *Nová Moskva*, zachovával strukturu historického centra města a dotvářel ji s důrazem na uplatnění klasických kompozičních principů. Přestože avantgardní architekti zahrnuli tento návrh po jeho zveřejnění v roce 1923 ostrou kritikou s poukazy na „*město-muzeum*“, které nijak neodráží revolučnost nové doby, Lenin vůči jeho principům zřejmě neměl větší výhrady.¹⁰⁰⁵ Podle vzpomínek jednoho z vedoucích architektů Ivana

¹⁰⁰² Výroky řady z nich se ostatně v éře stalinismu staly při obhajobě socialistického realismu citovanými oporami. Srov. výše zmíněné názory Anatolije Lunačarského.

¹⁰⁰³ Klára Zetkinová. O Leninovi. In: Vladimír Iljič Lenin, *O literatuře*. Praha 1950, s. 192.

¹⁰⁰⁴ V. I. Lenin. Agrární otázka a „kritické Marxé“. In: Týž, *Spisy*, sv. 5, květen 1901 – únor 1902. Praha 1953, s. 156–158.

¹⁰⁰⁵ Přední avantgardní výtvarník a architekt El Lisickij v článku příznačně nazvaném *Katastrofa architektury*, komentoval plán slovy: „*Diese Utopisten haben den Kadaver Moskaus aus dem 18. Jahrhundert wiederbelebt und das*

Žoltovského v sérii osobních rozhovorů sám doporučoval využít při výstavbě „*zkušeností takových evropských měst, jako je Londýn s jeho zeleným masivem Hyde Parku, Paříž s jejími Champs Elysées a Vídeň s její malebnou Ringstrasse*“, tedy měst, jejichž prostředí znal ze svých pobytů v exilu. Současně kladl soustavný důraz na nutnost uchování historických památek, které nahlížel jako „*hodnoty vytvořené tvůrčím géniem ruského lidu*“, stejně jako na estetické parametry nové výstavby: „*Krása se musí stát východiskem, vzorem pro formování umělecké kultury socialistické společnosti.*“¹⁰⁰⁶ Všechny tyto principy předložený návrh přestavby Moskvy naplňoval, a přestože nakonec nebyl realizován, řadu jeho prvků posléze převzali autoři *Generálního plánu* z roku 1935.

Hlavní motivaci obratu k socialistickému realismu lze hledat v politické a propagandistické rovině. Oficiálně užívaný dobový argument „*nesrozumitelnosti*“ konstruktivistické architektury pro široké vrstvy obyvatelstva nebyl jen ryze účelovou frází. Obecnější kritika nedostatků modernistické architektury a snahy o znovunalezení modernou zpochybněného řádu ostatně v místně specifickém kontextu probíhaly také v dalších státech meziválečné Evropy.¹⁰⁰⁷ Nejen pro běžné uživatele, obvykle přicházející do měst z výrazně odlišného kulturního kontextu ruského venkova, ale také pro řadu členů nejvyššího politického vedení představoval konstruktivismus svou radikalitou ve srovnání s vžitou podobou stávajících měst nezvyklý, cizí a obtížně „*čitelný*“ fenomén. Z hlediska politických potřeb stalinského režimu pak sehrávala klíčovou úlohu omezená schopnost lapidární konstruktivistické architektury dodávat novým stavbám potřebnou monumentalitu a jednoznačněji reprezentovat hodnoty stávajícího politického režimu. Okruh historických stavebních slohů skýtal v tomto směru nesporně širší rejstřík „*osvědčených*“ možností, jak na společnost působit. Jak výstižně podotýká Boris Groys: „*Ve střetu mezi avantgardou a stranou nešlo o otázku totální utilizace umění – té přitakávaly obě strany – ale o rozsah uměleckých prostředků a okruh možností, které pro takovou utilizaci přicházejí v úvahu.*“¹⁰⁰⁸

alte Ringkonzept wieder aufgegriffen. Solche lächerlichen Hirngespinnste sind in den Archiven geboren worden und werden dort auch sterben.“. Cit. dle: J. Urussowa, *Das neue Moskau*, s. 42.

¹⁰⁰⁶ Ivan Vladislavovič Žoltovskij. Plán budoucí Moskvy. In: Jarmila Fromková (ed.). *Jaký byl: Vzpomínky na Vladimíra Iljiče Lenina*. Praha 1978, s. 101.

¹⁰⁰⁷ Srov. Peter Haiko. Zurück zur Ordnung: Der revolutionäre Schock der Moderne und die reaktionäre Antwort. In: Jan Tabor (ed.). *Kunst und Diktatur: Architektur, Bildhauerei und Malerei in Österreich, Deutschland und der Sowjetunion 1922–1956*. Baden 1994, s. 24–29.

¹⁰⁰⁸ B. Groys, *Gesamtkunstwerk Stalin*, s. 60. Tradičnější architektonické formy upřednostňovala pro účely vlastní reprezentace řada zdaleka nejen nedemokraticky založených režimů a stavebníků. Srov. A. Bartetzky, Marina Dmitrieva, Stefan Troebst (eds.). *Neue Staaten – neue Bilder? Visuelle Kultur im Dienst staatlicher Selbstdarstellung in Zentral- und Osteuropa seit 1918*. Köln 2005; M. Marek. *Universität als „Monument“ und Politikum: Die*

Nespokojenost sovětského vedení s moderní architekturou a jejími výsledky posilovaly i ryze praktické aspekty, zejména nedostupnost stavebních technologií a nedostatek materiálů, s nimiž avantgarda ve svých záměrech operovala, a které byly přednostně vyhrazeny pro výstavbu průmyslových závodů (železo, beton, sklo). Řada dokončených modernistických staveb tak i vzhledem k chybějícím praktickým zkušenostem projektantů trpěla nekvalitním provedením, stejně jako drsnějšími klimatickými podmínkami, v nichž se mnohé programově užívané prvky (velké prosklené plochy oken, ploché střechy) ukazovaly jako nevyhovující. Nejen z ideologického, ale i ryze pragmatického hlediska politických funkcionářů tak stoupenci moderní architektury nabízeli působivé, ale ve stávající ekonomické a technické realitě státu jen obtížně naplnitelné programy.

Sovětská avantgarda navzdory svým ambicím, průbojnosti, intelektuální produktivitě a mezinárodnímu ohlasu zaujímal v organizačně nejednotném celku sovětské architektonické tvorby od počátku výrazně menšinovou pozici.¹⁰⁰⁹ Rozhodující vliv skrze vedoucí posty na vysokých školách a v projektových ústavech si i po roce 1917 udrželi architekti s klasickým, předrevolučním školením a bohatými praktickými zkušenostmi. Právě oni zůstávali zásadní autoritou pro odbornou výchovu nové generace a po celou první polovinu dvacátých let získávali rovněž (zejména v Moskvě) většinu velkých zakázek.¹⁰¹⁰ V diskuzích o přestavbě a výstavbě měst pak tito tvůrci starší generace soustavně obhajovali realističtější vyznívající ideu tradičně koncipovaného města i užívání renesančních a klasicistních vzorů historické architektury. Tradicionalistický proud tak ze sovětské architektury navzdory zásadním politickým změnám napříč první polovinou 20. století fakticky nikdy nezmizel, byť se ve druhé polovině dvacátých let ocitl v defenzivě vůči mladší generaci avantgardy.¹⁰¹¹ Na počátku třicátých let získali nicméně jeho stoupenci důraznou politickou podporu – v červenci 1931 označil Stalin za jednu z podmínek dalšího rozvoje sovětského průmyslu „věnovat více pozornosti a péče [...] specialistům a inženýrům staré školy“ a důsledněji využívat jejich zkušenosti v praxi.¹⁰¹²

Repräsentationsbauten der Prager Universitäten 1900–1935 und der politische Konflikt zwischen „konservativer“ und „moderner“ Architektur. München 2001.

¹⁰⁰⁹ V roce 1925 se sovětské architekti účastnili Mezinárodní výstavy užitého umění v Paříži a získali zde několik cen. Řada avantgardních projektů byla publikována v zahraničních časopisech.

¹⁰¹⁰ Např. budova sovětské Státní banky v Moskvě (Ivan Žoltovskij, 1929), Leninovo mauzoleum na Rudém náměstí (Alexej Ščusev, 1930) ad.

¹⁰¹¹ J. Hrůza, *Teorie města*, s. 179–180.

¹⁰¹² J. V. Stalin. Nové poměry – nové úkoly hospodářské výstavby: Projev na poradě hospodářských pracovníků 23. června 1931. In: *Týž, Spisy: Sv. 13, Červenec 1930 – leden 1934.* Praha 1953, s. 81.

Prosazení socialistického realismu jako jediné přípustné metody umělecké tvorby dále úzce souviselo také s celkovým obratem státní politiky a propagandy k oceňování do té doby ideologicky opomíjených hodnot národní minulosti. Bolševický režim se od počátku své existence profiloval na bázi proletářského internacionalismu, který za rozhodující sociální kategorii nepokládal národ, nýbrž třídu. V kontextu napjaté mezinárodněpolitické situace, v níž se Sovětský svaz ocitl na přelomu dvacátých a třicátých let, se však tato idea začala ukazovat jako málo efektivní z hlediska mobilizace obyvatelstva k eventuální obraně státu. Možnost identifikace širokých mas s komplexním stranickým programem a ideály, stejně jako s okruhem nově vyzdvihovaných, ale do roku 1917 v širším povědomí neznámých osobností mezinárodního dělnického hnutí (Marxe, Engelse, Liebknechta či Marata) se ukázala jako zásadně limitovaná.¹⁰¹³ Stranické elity v čele se Stalinem proto začaly k potřebnému sjednocení společnosti hledat funkčnější strategii. Během první poloviny třicátých let začal být do veřejného prostoru pozvolna uváděn nový pojem „*sovětský patriotismus*“ a spolu s ním i dosud odmítané hodnoty jako vlast a národ.

V proslovu na Všesvazové konferenci pracovníků socialistického průmyslu v únoru 1931 Stalin prohlásil, že klasický výrok autorů *Komunistického manifestu* o dělnících, kteří nemají vlast, již po svržení kapitalismu v SSSR neplatí.¹⁰¹⁴ Jako hlavní motivaci k usilovné práci na výstavbě socialismu publiku nabídl právě uchování nezávislosti a bezpečnosti této „*socialistické vlasti*“.¹⁰¹⁵ Rehabilitace tradičních historických témat ve veřejném prostoru se během třicátých let rozběhla na řadě úrovní. Dosavadní zaměření sovětské marxistické historiografie na studium vývoje obecných socioekonomických tendencí a kolektivních společenských sil bylo obráceno ke konvenčnějším narativům zdůrazňujícím úlohu vybraných ikonických osobností. Shodný trend zaznamenala školní dějepisná výuka i populární kultura – hrdinové románů a filmů v duchu socialistického realismu měli masovému publiku umožnit snazší identifikaci.¹⁰¹⁶ Pod heslem sovětského patriotismu začala být připomínána a oslavována výročí vybraných událostí a osobností

¹⁰¹³ National Bolshevism, s. 23–24.

¹⁰¹⁴ „*Komunistům se dále vytýká, že prý chtějí odstranit vlast a národnost. Dělníci nemají vlast. Nelze jim vzít to, co nemají.*“ K. Marx, B. Engels, *Manifest komunistické strany*. Praha 1954, s. 37.

¹⁰¹⁵ „*Chcete snad, aby naše socialistická vlast byla poražena a ztratila svou nezávislost? Jestliže si to však nepřejete, musíte co nejrychleji skoncovat s její zaostalostí a nasadit skutečné bolševické tempo při budování jejího socialistického hospodářství. Jiné cesty není.*“ J. V. Stalin. O úkolech hospodářských pracovníků, 4. 2. 1931. In: *Týž, Spisy: Sv. 13, Červenec 1930 – leden 1934*, s. 51.

¹⁰¹⁶ Detailněji David Brandenberger. *Propaganda State in Crisis: Soviet Ideology, Indoctrination and Terror under Stalin, 1927–1941*. New Haven 2011, s. 68an., s. 98–99.

z národních dějin včetně přivlastněné tradice carského impéria (Alexandr Něvský, Ivan Hrozný, Petr Veliký, Alexandr Sergejevič Puškin, Lev Nikolajevič Tolstoj).

6.2.1.2 *Socialistické město jako re-konstrukce města historického*

Obrat Stalinem řízené sovětské politiky k instrumentalizaci minulosti i koncept socialistického realismu dodaly dalším úvahám o podobě socialistického města oproti dosavadnímu vývoji výrazně odlišný rámec. Generální plán Moskvy posunul do popředí problematiku přestavby, resp. „*socialistické rekonstrukce*“ stávajících historických sídel, kterým sovětská avantgardní architekti (ani jejich evropské kolegy) během dvacátých let nevěnovali buď žádnou pozornost, anebo předpokládali jejich plošnou demolici a zpravidla i změnou urbanistické osnovy.¹⁰¹⁷ Předpoklad kolektivního bydlení coby adekvátní životní formy socialistického člověka, který politické špičky odmítly teprve na počátku třicátých let, vedl avantgardu k zavržení všech starších forem bydlení a s nimi spojených stavebních typů. Dochovaná zástavba měst byla touto optikou nahlížena jako všestranně nevyhovující a neadaptovatelná. „*Stará města buď se přestavějí, nebo se časem rozpadnou a zmizí, tak jako zmizela a ztratila všechn svůj význam mnohá města ve starověku, přesto že byla dříve středisky obchodu nebo kultury,*“ konstatoval v roce 1930 architekt Alexander Zelenko.¹⁰¹⁸

Všestranný důraz na vnější formu, estetické a reprezentační vlastnosti architektury a deklarovaná úcta k historickým tradicím, s nimiž socialistický realismus i stalinská kulturní politika začaly operovat, naopak umožňovaly řadu historických budov v rámci stávajících měst využít, ať už jako inspirační vzory pro novou výstavbu, reprezentativní sídla nových institucí nebo doklady vyspělé a slavné minulosti země podporující sdílenou kolektivní identitu obyvatel státu.¹⁰¹⁹ Do kontextu úvah o socialistickém městě bylo v této souvislosti poprvé výrazněji vtaženo (pro avantgardu zcela marginální) téma ochrany památek, provázané se státní a stranickou politikou dějin.¹⁰²⁰ Právě tyto aspekty se následně ukázaly zásadní měrou funkční i v odlišném prostředí historických sídel států východního bloku, kam byly principy socialistického realismu přenášeny po druhé světové válce (viz podkapitolu *Sovětské vzory a národní tradice*).

¹⁰¹⁷ Srov. proslulý Le Corbusierův *Plan Voisin* z roku 1925 určený pro Paříž a zachovávající pouze hlavní stavební památky (kostely, Louvre), zatímco struktura obytných bloků byla určena k vybourání a nahrazení pravidelným rastrem výškových budov.

¹⁰¹⁸ Alexander Ustinovič Zelenko. *Socialistické město. Tvorba* 5, 1930, č. 24, s. 376.

¹⁰¹⁹ Srov. Anatolij Lunačarskij. *Stati o umění: Divadlo, film, hudba, výtvarné umění*. Praha 1979, s. 471–482.

¹⁰²⁰ Steven Maddox. *Saving Stalin's Imperial City: Historic Preservation in Leningrad, 1930–1950*. Bloomington 2015, s. 40–42.

Soustavná oficiální podpora patriotismu jako nové formy loajality ke státu a stalinskému režimu pokračovala v nacionalisticky vyhocené formě i po vypuknutí druhé světové (v sovětském kontextu příznačně Velké vlastenecké) války. Intenzivní mobilizační kampaň zásadním způsobem posílila symbolickou roli řady sovětských historických měst, z nichž se v kontextu užívané propagandy stávaly emblémy svébytné, vyspělé a historicky hluboce ukotvené domácí kultury. „*V našich městech je jasně a svérázně vyjádřena staletá kultura lidu. Milujeme šedavé zdi Novgorodu a Vladimiru, milujeme starobylý Kyjev – matku ruských měst, milujeme Tulu – rodné město ruských nadaných mistrů a milujeme Leningrad – kolébku proletářské revoluce. Pouhé jméno Moskvy – hlavního města naší vlasti – již rozechvěje naše srdce.*“¹⁰²¹ Zejména Leningrad, uhájený navzdory mnohaměsíčnímu obléhání, a Stalingrad, téměř zcela zničený během rozhodující bitvy, se na konci války staly mediálně frekventovanými „*symboly nepoddajnosti a odvahy sovětského lidu v boji s nepřítelem*“.

Během čtyřicátých let došlo v rámci celkové nacionalizace sovětské kultury také k poslednímu výraznému doplnění obecné definice socialistického realismu, pro který se v architektuře začala důsledněji používat starší Stalinova teze o povaze kultury v podmínkách socialistické společnosti, která má být „*socialistická svým obsahem [...] a národní svou formou*“.¹⁰²² Okruh historických vzorů využitelných pro soudobou tvorbu byl tímto způsobem zúžen na tradici domácího, zejména ruského stavitelství.¹⁰²³ Dosud preferované evropské formy antiky, renesance či klasicismu začaly v projektech a realizacích doplňovat různorodé kombinace prvků ze staroruské sakrální architektury, gotiky nebo baroka.¹⁰²⁴ Právě tato lapidární, avšak v praxi nejsnáze uchopitelná definice socialistického realismu, opakovaná předními sovětskými architekty, se následně stala jádrem tezí, které byly v rámci poválečné sovětizace rozvíjeny v místním kontextu států

¹⁰²¹ Láska k rodnému městu. *Pravda* 29. 3. 1944. In: J. Svoboda (ed.), *Usnesení VKS(b), Lenin, Stalin o stavbě měst*, s. 121–122 (tato a násl. citace v odstavci).

¹⁰²² Stalin tuto tezi pronesl již v roce 1925 a zopakoval o pět let později na XVI. sjezdu VKS(b). „*Jak spojovat budování národní kultury [...] s výstavbou socialismu, s budováním proletářské kultury? Není v tom nepřekonatelný rozpor? Ovšemže ne! Budujeme proletářskou kulturu, to je úplně správné. Ale správné je také, že proletářská kultura, socialistická svým obsahem, nabývá u různých národů, začleněných do socialistické výstavby, různých forem a způsobů výrazu v souvislosti s rozdílností jazyka, s rozdílným způsobem života atd. Proletářská svým obsahem, národní svou formou – taková je všelidská kultura, k níž směřuje socialismus. Proletářská kultura neruší národní kulturu, nýbrž dává jí obsah. A naopak, národní kultura neruší proletářskou kulturu, nýbrž dává jí formu.*“ J. V. Stalin. *Spisy: Svazek 7. 1925*. Praha 1952, s. 140; J. V. Stalin. *Politická zpráva ÚV XVI. sjezdu VKS(b)*, 27. 6. 1930. In: Týž, *Spisy: Svazek 12. Duben 1929 – červen 1930*. Praha 1953, s. 346–347.

¹⁰²³ V. N. Semenov. *Základy plánování obnovovaných měst*. 1947. In: Jiří Hrůza (ed.), *Sovětská stavba měst: soubor theoretických studií*. Praha 1951, s. 20.

¹⁰²⁴ Alexej Tarchanow, Sergej Kawtaradse. *Stalinistické Architektur*. München 1992, s. 110an. Příkladem jsou některé ze sedmi výškových budov stavených od roku 1947 do druhé poloviny padesátých let v centru Moskvy.

středovýchodní Evropy včetně Československa (viz podkapitolu *Sovětské vzory a národní tradice*).¹⁰²⁵

Po skončení války, během níž bylo na sovětském území zčásti nebo zcela zničeno celkem 1710 sídel včetně řady nejstarších historických měst, zůstaly dosavadní principy jejich výstavby a přestavby nezměněny.¹⁰²⁶ Mezi lety 1945 a 1948 probíhaly práce na plánech celkem 200 nových a stávajících měst, z nichž Rada ministrů schválila generální plány třiceti průmyslových a obnovovaných sídel.¹⁰²⁷ Jejich stabilním předobrazem, „*tvůrčí kovárnou, v níž se vykovává metoda a sloh socialistické architektury*“, zůstala i nadále Moskva, jejíž generální plán byl od roku 1949 aktualizován při zachování důrazu na „*celistvé zastavění magistrál a náměstí, vytváření velkých architektonických ensemblů*“ a zároveň i podpoře výzkumu v oblasti industrializace stavebnictví a typizace stavebních prvků, které měly zajistit rychlejší tempo výstavby.¹⁰²⁸ Po vzoru metropole měla plánovitou a organizovanou procházet i další města. Na základě moskevské praxe vymezil v roce 1945 hlavní podmínky socialistické výstavby měst viceprezident Akademie architektury SSSR Arkadij Mordvinov. Zařadil mezi ně dostatek zelených ploch, urbanistickou kompozici opřenou o ústřední shromažďovací prostor, hlavní třídu a soustavu reprezentativních dominant, soustředění obytné zástavby do jednotných celků (tzv. ensemblů), racionální plánování technické infrastruktury a využití tradičních vzorů domácí historické architektury.¹⁰²⁹

Samotný pojem socialistického města ztratil v poválečném Sovětském svazu na významu, neboť země nastoupila dle oficiální politické linie cestu ke komunismu; v téže interpretační logice nicméně zůstal vyhrazen pro země lidových demokracií, které měly v nových geopolitických podmínkách sovětský příklad následovat. Model města, který začal být na sklonku čtyřicátých let přenášen do československého prostředí, tak představoval výsledek výše popsaného vývoje a opíral se o dva základní charakteristické znaky. První představovalo deklarované zaměření rozvoje města

¹⁰²⁵ Např. Lev Rudněv. Zákon socialistické architektury, 1949. In: J. Svoboda (ed.), *Usnesení VKS(b)*, s. 41; M. Capenko. Socialistický realismus – metoda sovětského stavitelského umění. *Architektura ČSR* 10, 1950, č. 1–2, s. 10; Arkadij Grigorjevič Mordvinov. Umělecké problémy sovětské architektury. In: *Sovětská architektura: Soubor theoretických studií*. Praha 1951, s. 24.

¹⁰²⁶ Peter Noever (ed.). *Tyrannie des Schönen: Architektur der Stalin-Zeit*. München 1994, s. 209.

¹⁰²⁷ Tamtéž, s. 210. Rada z těchto plánů zůstala nicméně v prvním poválečném desetiletí z ekonomických důvodů nerealizována.

¹⁰²⁸ Strana vyzývá k novým tvůrčím úspěchům. *Architektura i strojitelstvo* 1949. In: J. Svoboda (ed.), *Usnesení VKS(b)*, s. 127–128, 132–133, 154–155. Již roku 1936 vydal ÚV VKS(b) usnesení týkající se zlepšování úrovně stavebního průmyslu a zlevňování nových staveb; tytéž cíle zdůraznil o rok později členům delegace I. všesvazového sjezdu architektů předseda Rady lidových komisařů Vjačeslav Molotov.

¹⁰²⁹ A. G. Mordvinov. *Važnějšíe zadači v rabote glavnogo architekatora*, 1945, cit. dle: Thomas M. Bohn. *Heldenstadt Minsk: Urbanisierung a la Belarus seit 1945*. Göttingen 2022, s. 48.

na uspokojování potřeb nejširších vrstev jeho obyvatel, a to „na základě moderní techniky, hygieny a pohodlí“, často shrnované do propagandistického hesla „*stalinská péče o člověka*“.¹⁰³⁰ Jejím jádrem mělo být vyrovnávání kvalitativních rozdílů mezi centrem města a jeho okraji a zlepšování bytových podmínek pro rodiny (s avantgardní ideou kolektivního bydlení již nebylo operováno). Druhým znakem zůstával socialistický realismus jako tvůrčí metoda umění, architektury a urbanismu založená na využívání historických vzorů, jejichž škála byla definována pouze obecným poukazem na „národní tradice“ každého státu.

V atmosféře začínající mocenské rivality mezi východním a západním blokem byl model socialistického města ve druhé polovině čtyřicátých let postaven do ostrého protipólu nejen k městům kapitalistickým, ale explicitně také vůči principům avantgardní architektury funkcionalismu a konstruktivismu. Umění avantgardy a na ni navazující soudobá (nejen) architektura Západu byly v rámci řízené propagandistické kampaně ztotožněny s negativními nálepkami kosmopolitismu a formalismu. Stalinská vize socialistického města byla tímto způsobem prezentována jako svébytná a specifická svou formou (historismus) i obsahem (plánovitý rozvoj), jako pokroková a zároveň respektující (vybrané) tradiční hodnoty. Pro její transfer do československého kontextu tím však vznikala zásadní štěpný moment, neboť domácí diskurz o budoucnosti měst a architektury v podmínkách socialismu formovali již od roku 1945 právě architekti meziválečné levicové avantgardy.

6.2.2 Československá recepce sovětské reality: meziválečná zkušenost

Principy sovětské výstavby měst a architektonické tvorby, které začaly být od konce čtyřicátých let prosazovány v československé praxi jako závazná norma, nebyly přinejmenším některým domácím architektům zejména starších generací zcela neznámé. Meziválečné Československo nezůstávalo od dění v SSSR izolováno a domácí intelektuálové měli možnost jej zprostředkovaně poznávat již od dvacátých let.¹⁰³¹ Soustavnější odborný zájem o sovětskou architekturu, stejně jako o celou problematiku socialistických měst se nicméně v meziválečné éře koncentroval především do relativně úzkého okruhu levicové avantgardy, u níž automaticky vyplýval z osobního přesvědčení a světonázoru, který modernost (nejen uměleckou) jednoznačně spojoval

¹⁰³⁰ J. V. Stalin. Zdravice k 800. výročí založení Moskvy, 7. 9. 1947. In: J. Svoboda (ed.), *Usnesení VKS(b)*, s. 11–12.

¹⁰³¹ První bezprostřední příležitost k seznámení s aktuální sovětskou tvorbou měli čeští architekti v roce 1925 na Mezinárodní výstavě užitého umění v Paříži. Komplexní pohled na problematiku sovětské veřejné diplomacie a cesty jednotlivých československých intelektuálů do meziválečného SSSR poskytuje K. Šimová, D. Kolenovská, M. Drápala (eds.), *Cesty do utopie*.

s marxismem a socialismem.¹⁰³² Většina oborové komunity oproti tomu sledovala sovětský vývoj okrajově a vyjadřovala se k němu spíše zřídka.

Vlivnou pozici znalce sovětské architektury sehrával po celé meziválečné období teoretik Karel Teige, který Sovětský svaz navštívil v rámci vůbec první meziválečné výpravy českých levicových intelektuálů na podzim 1925. Během několikátýdenního pobytu v Moskvě a Leningradu navázal kontakty s představiteli konstruktivistické avantgardy a získal řadu textových i obrazových materiálů, které po návratu zužitkoval v sérii článků.¹⁰³³ Jejich význam pro zprostředkování soudobé sovětské architektury zůstal dlouhodobě klíčový, neboť osobní zkušenost se SSSR učinilo kromě něj jen nemnoho dalších architektů a ani mezi levicově orientovanými tvůrci nebyla samozřejmostí ucelenější znalost ruštiny.¹⁰³⁴ Optimistická představa, kterou česká avantgarda o sovětské architektuře získala, byla proto rozhodující měrou utvářena právě Teigovými texty, které na základě odebíraných sovětských časopisů a pokračujícího korespondenčního styku v průběhu let soustavně doplňoval.¹⁰³⁵ Sdíleným přesvědčením obou avantgard se stal zejména důraz na sociální aspekty architektury a nutnost její orientace na uspokojování potřeb co nejširších, tj. neelitních vrstev společnosti. Tento cíl měl být realizován za pomoci racionálních metod založených na „vědecké“ bázi marxismu.¹⁰³⁶ Soudobou architekturu měly utvářet primárně nové možnosti průmyslové techniky, zásady ekonomie, účelnosti a konstrukce.¹⁰³⁷

Stoupenci architektonické levice svůj zájem o SSSR zintenzivnili zejména v souvislosti s nástupem hospodářské krize na přelomu dvacátých a třicátých let. První sovětská pětiletka, vyhlášená v roce 1929 shodou okolností jen několik měsíců před krachem na newyorské burze, začala v kontextu celoevropsky se zhoršující socioekonomické situace fungovat jako silný politický i odborný argument. Průvodní jevy krize řadu architektů bezprostředně zasáhly a zvýšily jejich kritičnost vůči soudobému hospodářskému a politickému zřízení. Zejména příslušníci

¹⁰³² „Nová, nová je hvězda komunismu. Jeho pospolitá práce buduje nový sloh a mimo ni není modernosti.“ Vladislav Vančura, předmluva ke sbírce J. Seiferta *Město v slzách*, 1920, cit. dle: Jaroslav Seifert. *Město v slzách; Samá láska*. Praha 2001, s. 12.

¹⁰³³ Monograficky zejm. K. Teige. *Sovětská kultura*. [Praha] 1927.

¹⁰³⁴ Meziválečné cesty českých architektů do SSSR stručně sumarizuje Martina Koukalová, „Mám vám povědět své dojmy z Moskvy a Leningradu.“: Z cesty architekta Ladislava Machoně do SSSR. *Umění* 65, 2017, č. 3, s. 283–284.

¹⁰³⁵ Rostislav Švácha. Sovětský konstruktivismus a česká kultura. *Umění* 36, 1988, č. 1, s. 54–67. Teige současně do sovětského prostředí zprostředkoval ukázky některých prací domácí avantgardy, které příležitostně publikoval zejm. časopis *Sovremennaja architektura* vydávaný spolkem Obec soudobých architektů. Srov. K. Teige. Nová díla sovětské architektury. *ReD* 2, 1928–1929, č. 9, s. 275–278.

¹⁰³⁶ R. Švácha. Forma sleduje vědu: Karel Teige a český vědecký funkcionalismus, 1922–1948. In: R. Švácha a kol., *Forma sleduje vědu: Teige, Gillar a evropský vědecký funkcionalismus 1922–1948*. Praha 2000, s. 15–97.

¹⁰³⁷ K. Teige. Industrialisovaná architektura. *ReD: revue Svazu moderní kultury Devětsil* 2, 1928–1929, č. 7, s. 216–217.

nejmladší generace včetně studentů, jimž krize razantně oslabilu perspektivy pracovního uplatnění, tím snáze akceptovali předpoklady neodstranitelnosti stávajících problémů bez radikální systémové změny a nevyhnutelnosti přechodu k socialismu, které se zprostředkovávané obrazy soudobé sovětské reality zdály potvrzovat.¹⁰³⁸

Architektonická sekce Levé fronty (1930) a posléze Svaz socialistických architektů (1933) se skrze četné články i přednášky pořádané pro své členy soustavně věnovaly recepci sovětského konstruktivismu i diskuzím o alternativních konceptech výstavby měst a kolektivního bydlení. Činností Levé fronty a pražského nakladatelství Pavla Prokopa byla vydána řada překladových i původních textů, které věnovaly pozornost problematice sovětského hospodářství, plánování, výstavby a kultury.¹⁰³⁹ Výrazný ohlas zaznamenal mezi avantgardou zejména překlad knihy Nikolaje Miljutina *Socgorod* pořízený roku 1931.¹⁰⁴⁰ Jeho koncept pásmového města zapojil do vlastních konceptuálních úvah o podobě socialistických měst Karel Teige a v konkrétních nerealizova(tel)ných návrzích pro středočeský region také členové Pracovní architektonické skupiny (PAS) Karel Janů, Jiří Voženílek a Jiří Štursa, kteří v něm spatřovali vhodnou cestu k odstranění nepřehlednosti urbanistické struktury stávajících měst.¹⁰⁴¹

Reflexe sovětského dění ze strany československých architektů zůstávala až do počátku třicátých let převážně vstřícná. Dramatické tempo a kvantita nové výstavby navázané na industrializační politiku první pětiletky vzbuzovalo všeobecný respekt; výhrady kritičtější naladěných jednotlivců se nicméně koncentrovaly kolem její kvality. Architekt Bedřich Feuerstein při přednášce po svém návratu ze Sovětského svazu v roce 1931 opatrně konstatoval zásadní rozdíly mezi domácí projektovou praxí a sovětskou realitou s řadou limitů a praktických problémů. „*Nejde zde prozatím o to, jak se staví. Hlavně se staví a staví se nesmírně mnoho.*“ „*Architektura*

¹⁰³⁸ Architekt Karel Honzík ve svých vzpomínkách popisuje okruh „*rozhněvaných a bojovných mladých lidí*“, kteří „*ve své praxi přímo hmatali rozpor mezi obrovskými možnostmi moderního urbanismu a moderní stavební techniky a naprostou nemožností, aby si pracující masy národa jejich služby zaplatily*“. K. Honzík, *Ze života avantgardy: zážitky architekta*. Praha 1963, s. 193. Srov. např. text *Provolání k technické veřejnosti* z roku 1932, in: Josef Pechar, Petr Urlich, *Programy české architektury*. Praha 1981, s. 217.

¹⁰³⁹ Mj. K. Teige (ed.), *Za socialistickou architekturu*. Praha 1933; L. V. Dobešský, *Plánovitě hospodářství*. Praha 1934; Jiří Kroha, *Bytová otázka v SSSR*. Praha 1935; Ladislav Kopřiva a kol., *Sovětský svaz – hospodářství: Plánování – Obchod – Družstevnictví – Průmysl – Elektrifikace – Výzkumnictví – Doprava – Zemědělství*. Praha 1935; Jindřich Honzl a kol., *Sovětský svaz – umění: literatura, divadlo, výtvarnictví, film, vývoj sovětské architektury, hudba*. Praha 1936.

¹⁰⁴⁰ Nikolaj Aleksandrovič Miljutin, *Socgorod: otázky stavby socialistických měst: základy racionálního plánování nových sídlišť v SSSR*. Překlad Petr Denk. Praha 1931.

¹⁰⁴¹ Karel Janů, Jiří Štursa, Jiří Voženílek, K otázce bydlení a bytového stavebnictví, *Stavba* 12, 1934–1935, s. 161–170. Jiří Musil zmiňuje Miljutinovu koncepci jako inspiraci pro výstavbu Baťova, dnešních Otrokovic; Jiří Musil a kol., *Lidé a sídliště*. Praha 1985, s. 35.

v našem slova smyslu tam neexistuje, nebo pouze nedopatřením. Architektura jest pouhá epizoda ve velkém díle sociálním.“¹⁰⁴²

Podobné námitky zaznívaly v souvislosti s první meziválečnou výstavou sovětské architektury, která proběhla na konci roku 1932 v Praze a následně se přesunula do Brna. Akce uspořádaná ve spolupráci výtvarného spolku Mánes a Všesvazové společnosti pro kulturní styky se zahraničím nabídla návštěvníkům řadu fotografií, plánů i modelů. Někteří redaktoři dobového tisku však upozorňovali na tematickou nesourodost obsáhlé instalace, v níž „jen menší část exponátů týká se toho, co jsme zvyklí nazývatí architekturou, a ostatní představuje materiál toho druhu, jaký u nás řadíme s jistým a velmi oprávněným despektem mezi anonymní činnost stavitelů“.¹⁰⁴³ Architekt Josef Karel Říha pak zpochybnil i jakoukoli specifičnost sovětské architektury poukazem, že „na stavbě a plánování měst pracuje dnes v Rusku mnoho cizích odborníků a veškerá hesla téměř bez výjimky, která dnes vycházejí z Ruska – třebaže přizpůsobena sovětské terminologii – nejsou než zásadami, známými z teorie o stavbě měst v Anglii, Americe a Německu“.¹⁰⁴⁴

Levicové protiargumenty zpravidla poukazovaly na naprostou specifičnost sovětských poměrů, kterou nelze posuzovat západními měřítky, a na nezbytný čas, který architektura v návaznosti na stávající ekonomické podmínky země ke svému vývoji potřebuje. „Je nutno zdůraznit její širokou základnu ve formě konsumu velké většiny obyvatelstva SSSR a její neoddělitelnost od celkového výrobního plánu. To jsou dva základní předpoklady (podmínky) sovětské architektury, které vysvětlují její vyhraněný sociální charakter a kvantitu na úkor kvality. Bylo třeba dáti byty statisícům dělníků, postavit továrny, kluby, divadla, budovy veřejné, založit nová města, parky kultury – co nejdříve, nejlépe a nejlaciněji,“ obhajoval výsledky dosavadní výstavby SSSR architekt Oldřich Stibor.¹⁰⁴⁵ Také Karel Teige s pochopením konstatoval, že „tam, kde šestina zeměkoule se stala jediným stavenišťem, není času na estetiku a dokonalost, [...] není třeba architektury, ale staveb“; nepochyboval však, že v dlouhodobějším výhledu se v SSSR „rodí nová socialistická architektura mezinárodní“.¹⁰⁴⁶ Pro Karla Janů byla výstava názorným a nadějným obrazem dalekosáhlé proměny architektonické tvorby od „pochybné krásy individualistních projevů“ k racionalizované a masově typizované produkci, tedy od umění směrem k vědě.¹⁰⁴⁷

¹⁰⁴² František Muzika (ed.). *Bedřich Feuerstein*. Praha 1936, s. 97 a 99.

¹⁰⁴³ Karel Janů, K výstavě sovětské architektury v Praze, *Stavba* 11, 1933, č. 3, s. 33 (citace z dobového tisku).

¹⁰⁴⁴ J. K. Říha, Stavba měst v SSSR, *Lidové noviny* 40, 1932, č. 635, s. 9.

¹⁰⁴⁵ Oldřich Stibor, Výstava sovětské architektury, *Volné směry* 29, 1932, s. 258.

¹⁰⁴⁶ K. Teige, Výstava sovětské architektury, *Země sovětů* 2, 1932–1933, s. 73 a 74.

¹⁰⁴⁷ K. Janů, K výstavě sovětské architektury v Praze, s. 34–35.

Nevyhraněnost sovětského režimu v kulturních otázkách podporovala během dvacátých let přesvědčení československé, ale také německé a dalších evropských avantgard, že Sovětský svaz představuje velkorysou laboratoř progresivních návrhů a řešení, kde nacházejí uplatnění a politickou podporu dobově nejmodernější tvůrčí zásady. Mezinárodně sdílené principy moderní architektury a urbanismu se ve specifických podmínkách sovětské politiky a ekonomiky zdály mimořádně vhodné ke zformování svébytné socialistické architektury. Sovětská tvorba proto pro většinu levicových architektů představovala logický inspirační zdroj a referenční rámec uvažování o budoucnosti architektury a urbanismu.¹⁰⁴⁸ Teprve na počátku třicátých let začaly první zprávy o změnách dosavadní sovětské politiky dosavadní ideový soulad zásadně komplikovat.

Odmítnutí radikálních desurbanizačních konceptů, k němuž došlo na základě usnesení ÚV VKS(b) v červnu 1931, představitelé československé avantgardy ještě bez větších problémů akceptovali. Karel Teige v referátu na Sjezdu levých architektů uznával, že „*socialistické město není jen nově vybudovaným městem na čistém terénu, nýbrž je výsledkem změny sociálního obsahu a rekonstrukce urbánní formy starých, po kapitalismu a carismu zděděných měst*“, tj. „*socialistická města nevznikají jen zakladatelsky, nýbrž a hlavně jsou strukturální přeměnou starých měst*“.¹⁰⁴⁹ Tuto přeměnu nicméně i nadále chápal ve smyslu postupné přestavby na principech modernistického urbanismu, která měla z dochované struktury zachovat bez bližší specifikace „*vše pozitivní*“ a automaticky pro ni předpokládal uplatnění funkcionalistické architektury. Rozhodně se neztotožňoval s tradiční představou budoucí podoby socialistických měst, jak ji nastínil bývalý komisař lidové osvěty Anatolij Lunačarský. „*S rukou, zaclánějící oči před majestátním jasem budoucnosti, podoben Libuši na vyšehradské skále, věští Lunačarskij velikost a slávu socialistických měst, jež hvězd se dotýká*“, ironizoval tuto vizi Teige, aniž by tušil, že podobná slova použije o necelé dvě dekády později pro popis socialistické budoucnosti Prahy, tentokrát v již zcela vážně míněném tónu vedoucí Kulturně propagačního oddělení ÚV KSČ Gustav Bareš.¹⁰⁵⁰

Výraznější rozčarování přinesly avantgardním architektům teprve výsledky soutěže na Palác sovětů. Využití dosud vysmívaných historizujících forem k vrcholné reprezentaci socialistického státu pro ně představovalo z hlediska dosavadního vývoje zcela nepochopitelnou situaci.¹⁰⁵¹

¹⁰⁴⁸ Někteří z nich se pod tlakem domácí hospodářské krize rozhodli hledat v SSSR pracovní uplatnění – např. v roce 1933 do SSSR za prací odjeli Josef Špalek a Jaromír Krejcar.

¹⁰⁴⁹ K. Teige. Socialistická rekonstrukce měst. *Stavba* 11, 1932–1933, č. 3, s. 43–44.

¹⁰⁵⁰ K. Teige. Otázky sovětského urbanismu. *Stavba* 10, 1931, č. 4, s. 63.

¹⁰⁵¹ Karel Teige ještě v roce 1930 předpokládal, že „*postup socialismu vytlačí úplně dnes už ustupující formalistickou architekturu buržoasního ducha*“. K. Teige, *K sociologii architektury*, s. 214.

Rozhodnutí stalinské politické elity razantně nabourávalo dosud sdílené přesvědčení o „přirozené“ kompatibilitě socialismu s funkcionalistickým tvaroslovím. Architekt Ladislav Žák se příčinu změny pokoušel hledat ve specifikách sovětského civilizačního vývoje, který musí opožděně, byť ve zrychleném tempu, projít i fázemi, které svého času absolvovala architektura Západu. „*V současném Rusku, zemi politicky a společensky nejpokročilejší na celém globu, je nutno usilovně a s umělým urychlením vyplňovati mezery v civilisaci a kultuře těchto zemí. Bernard Shaw v obdivu nad společenským a výrobním pokrokem nového Ruska neváhal ve své drsné upřímnosti prohlásiti vedoucím sovětským osobnostem, že by jejich země potřebovaly ještě dvě nebo tři pětiletky na kulturu a vkus. Stavba paláce Sovětů ve tvaru stupňovité pyramidy vysoké přes 400 metrů, se sochou Lenina na vrcholu, ukazuje, že Shaw měl bohužel pravdu,*“ poznamenával s hořkou ironií.¹⁰⁵² Karel Teige, který detailně sledoval dění kolem soutěže v sovětském tisku, rozhořčeně burcoval k odporu proti realizaci oceněných návrhů, které označil za „*architektonickou vetěš*“.¹⁰⁵³

Spojení vize socialistické architektury s historizujícím tvaroslovím představovalo pro příslušníky levicové avantgardy zásadní profesní i osobní zklamání a jeho příčiny si nebyli schopni vysvětlit. Karel Honzík o sovětském a ve stejné době probíhajícím německém obratu k tradičním formám architektury spekuloval jako o snaze tamních elit „*vyrovnati se kultuře dřívějších vládnoucích tříd nebo oficiální kultuře kapitalistických zemí*“.¹⁰⁵⁴ Většina publicistů a výtvarníků, kteří se k otázce veřejně vyjadřovali, spatřovala příčiny změny v nízké úrovni vzdělání a vkusu odpovědných sovětských úředníků, nižších politických funkcionářů a rovněž v tlaku zájmové skupiny konzervativních architektů. Ani nejkritičtější z nich nicméně bezprostřední impulzy kulturněpolitického obratu nespojovali s osobou Stalina, o němž předpokládali, že „*skoupě zasahuje do problémů mimopolitických, neuplatňuje osobní literární a umělecký vkus mimo své prostředí*“.¹⁰⁵⁵

Nejobširněji se analýzou nové situace zabýval Karel Teige, který se jí v několika statích snažil vysvětlit jako přechodný „*průvodní zjev stoupajícího blahobytu a vzestupu kulturní úrovně*“.

¹⁰⁵² Ladislav Žák. Kultura a společenský řád. *Magazín DP* 1, 1933–1934, č. 10, s. 290.

¹⁰⁵³ K. Teige. Dvorec sovětov v Moskvě. *Žijeme* 2, 1932–1933, č. 1, s. 21. Oceněné návrhy si na přelomu dubna a května 1932 prohlédl přímo v Moskvě během turistického zájezdu architekt Ladislav Machoň; v rámci veřejné přednášky po návratu je ostře zhodnotil jako „*kýče, které by neobstály před naší nejkonzervativnější porotou*“. M. Koukalová, „*Mám vám pověděti své dojmy z Moskvy a Leningradu.*“, s. 289.

¹⁰⁵⁴ Karel Honzík, Fysioplastika: úvaha o formě a funkci v architektuře stavby a nástroje, přednáška přednesená v Klubu architektů 10. června 1937, *Stavba: měsíčník pro stavební umění* 14, 1938, č. 5, s. 82.

¹⁰⁵⁵ Adolf Hoffmeister. Cesta za scestím. *Volné směry* 32, 1935–1936, č. 2, s. 55.

lidových vrstev“. „Není divu, jestliže na cestě, vedoucí od askese k materiálnímu blahobytu, zabočí se dočasně do okliky jakéhosi maloměšťáckého vkusu, který určuje ráz zařízení a ‚výzdoby‘ dnešních moskevských úřednických příbytků. V lidu se probudila touha po kráse a po nádheře. Bez obsáhlé kulturní přípravy nemůže si sovětský lid představit krásnou a nádhernou budovu jinak, než tak, jak architektonickou nádheru zná: podle vzoru starých paláců a chrámů. Pokrok socialistické výstavby uvedl lidové vrstvy ve styk s kulturou; ale přece není ani dnes ještě možno, aby tyto lidové vrstvy rázem, s nadšením a s pochopením přivítaly nejpokročilejší výsledky moderní tvorby, která ovšem nemůže se přizpůsobovati nevyspělosti mas a nevkusů byrokratů.“¹⁰⁵⁶

Teige ve svých polemikách zopakoval důraz na úlohu avantgardy jako výlučného reprezentanta modernity, kterou si pro sebe tito tvůrci rezervovali po celé meziválečné období. Trval na významu konstruktivismu jako vývojově nejvyspělejší architektonické formy, která jediná je schopna ‚positivního vývoje‘ a může se stát základem ‚architektury v pravdě socialistické‘.¹⁰⁵⁷ Avantgardní architekt zůstával v jeho očích expertem s výhradním oprávněním a posláním reformovat zažitý obecný vkus širokých mas tak, aby akceptovaly moderní ideály a nadále nepodléhaly ‚klasicistickým manýrám‘. Obrat k tradicionalismu provedený sovětským vedením proto vnímal jako výraz zcela nepřijatelné (a jak doufal, pouze dočasné) rezignace na tuto nezbytnou výchovu společnosti a přizpůsobení se jejímu ‚primitivismu‘.¹⁰⁵⁸

Také u dalších klíčových představitelů československé avantgardy narazila možnost rozvíjet socialistickou architekturu na bázi starších historických forem na jednoznačný, více či méně razantně vyjádřený odpor. ‚Jsou to architektury vyjadřující moc, monumentalisující a reprezentativní, slovem imperialistické,‘ konstatovali kategoricky Josef Havlíček s Karlem Honzíkem.¹⁰⁵⁹ Václav Šantrůček, který Sovětský svaz v roce 1936 osobně navštívil, při pohledu na tamní architekturu docházel ‚k paradoxnímu, ba přímo grotesknímu závěru, že my, architekti ‚buržoasního‘ evropského západu [...] děláme opravdovou, nefalšovanou socialistickou architekturu, zatím co sovětské architekti, výkvět sovětské umělecko-technické inteligence, nositelé marx-leninského světového názoru, křtěni ohněm revoluce, dělají ne buržoasní, ale feudalistickou, imperialistickou, otrokářskou architekturu kultur starých a nejstarších‘.¹⁰⁶⁰ Jiří Kroha pokládal

¹⁰⁵⁶ K. Teige. Socialistický realismus a surrealismus. In: Nikolaj Ivanovič Bucharin, Kurt Konrad, Karel Teige. *Socialistický realismus: Sborník*. Praha 1935, s. 179–180.

¹⁰⁵⁷ Tamtéž, s. 181.

¹⁰⁵⁸ Ke shodnému závěru dospěl i J. Kroha. Dnešní problémy sovětské architektury. *Praha-Moskva* 1, 1936, č. 4, s. 133.

¹⁰⁵⁹ Josef Havlíček, Karel Honzík. *Ekonomie a architektura. Kvart* 2, 1935, č. 3 s. 7.

¹⁰⁶⁰ V. Šantrůček. *Architektura v SSSR. Stavba* 13, 1936–1937, č. 2, s. 52

vývoj sovětské kultury za likvidaci všech dosažených pokrokových výdobytků, které nahrazují „nejhrůznější tvary dávno odbytého formalismu historického“.¹⁰⁶¹

Oficiální příklon sovětské architektury k tradicionalismu neměl podobu jednorázového zvratu, ale spíše pozvolného procesu, který pozorovatelé v českém prostředí mohli sledovat především skrze měnící se obsah a tón dostupných sovětských architektonických časopisů. Ještě ve druhé polovině třicátých let byly v SSSR dokončovány některé konstruktivistické projekty; vedle nich však zároveň na stránkách tisku zřetelně přibývaly stati věnované významu historické architektury i reprodukce nových, od konstruktivismu na první pohled odlišných realizací.¹⁰⁶² Řadu českých avantgardistů přesto pozvolné tempo změn utvrzovalo v naději, že jde pouze o dílčí, resp. dočasný obrat.¹⁰⁶³ Detailnější interpretaci nové situace z pohledu sovětských autorit zprostředkovala do českého prostředí teprve v roce 1937 redakce předního funkcionalisticky orientovaného časopisu *Stavba*. „*O důvodech zde nepochopitelné přeměny*“ publikovala překlad článku profesora Davida Jefimoviče Arkina, který příklon k tradičním formám prezentoval jako výsledek údajně všeobecné shody sovětských architektů, k níž dospěli na základě „*živých důkazů a diskusí*“ o nedostatecích konstruktivismu.¹⁰⁶⁴

Upozadování a posléze otevřená tvrdá kritika, které příslušníci avantgardy v Sovětském svazu (ale také nacistickém Německu) začali během třicátých let čelit, nevedla nicméně jejich československé kolegy pouze k ostrému odmítnutí historismu. Podnítila rovněž některé dílčí, zčásti již dříve rozvíjené reflexe možných nedostatků dosud neproblematizovaných principů funkcionalismu.¹⁰⁶⁵ Karel Honzík návrat dekorativismu obecně interpretoval jako reakci na snížené schopnosti funkcionalismu příznivě působit na psychiku diváka či uživatele a zohledňovat jeho různorodé potřeby včetně těch emocionálních.¹⁰⁶⁶ Podstatu sovětského socialistického realismu s důrazem na reprezentační úlohu architektury nicméně důrazně odmítl: „*Dům má sloužiti bydlení, práci a odpočinku, má být rozvinut jako nejkrásnější nástroj ve službě těchto potřeb. Nemá být*

¹⁰⁶¹ J. Kroha. Diskuse. *U-Blok* 3, 1938, č. 1, s. 83.

¹⁰⁶² G. s., *Architektura S.S.S.R., Volné směry* 32, 1936, s. 4–6, s. 90, s. 178–180 (průběžné kritické reflexe obsahu jednotlivých čísel oficiálního časopisu Svazu sovětských architektů). Také na I. všesvazovém sjezdu sovětských architektů v roce 1937, který ve svých závěrečných prohlášeních jednoznačně proklamoval socialistický realismus jako jedinou tvůrčí metodu sovětské architektury, zůstávaly mezi prezentovanými příklady realizací díla tradicionalistů i některých konstruktivistů.

¹⁰⁶³ Srov. vzpomínky Otakara Nového, *Česká architektonická avantgarda*. Praha 1998, s. 284.

¹⁰⁶⁴ David Jefimovič Arkin, *Architektura v SSSR, Stavba* 14, 1937–1938, č. 7, s. 114. (Nový: Čes. arch. avantgarda, s. 398–399.)

¹⁰⁶⁵ Vladimír Czumalo, *Česká teorie architektury v letech okupace*. Praha 1991, s. 17–23.

¹⁰⁶⁶ Karel Honzík, *Fysioplastika: úvaha o formě a funkci v architektuře stavby a nástroje*, přednáška přednesená v Klubu architektů 10. června 1937, *Stavba: měsíčník pro stavební umění* 14, 1938, č. 5, s. 77, 80, 82.

v těchto funkcích omezen a oklešťován pro potřeby optické demonstrace. Dům je domem, nikoliv agitační plastikou.“¹⁰⁶⁷ Také Karel Teige při práci na monografii o dějinách sovětské porevoluční architektury reflektoval v podobném duchu některé slabiny vlastního pojetí architektonické tvorby jako racionalizované vědy a zmírnil rovněž své původně radikální teze o kompletní kolektivizaci bydlení.¹⁰⁶⁸ Architekturu však i nadále vnímal primárně jako instrument k uspokojování nejširších společenských potřeb, nikoli jako monument vyjadřující za pomoci symbolů hodnoty vládnoucí vrstvy. „Nechápou takoví [sovětští] architekti, že [...] monumentálnost vůbec je asociální, že je výrazem vykořisťování, a že je tedy nezbytno zlomiti nadobro s touto tradicí?“¹⁰⁶⁹

Snaha nalézt uspokojivé vysvětlení, které by umožnilo změněnou sovětskou realitu pochopit a omluvit, se pro mnohé představitele avantgardy stávala i otázkou uchování osobní integrity. Situace v SSSR je postavila do krajně problematické nutnosti volby mezi vlastním tvůrčím přesvědčením a často celoživotními sympatiemi k politice sovětského státu, s nímž navíc Československo v roce 1935 uzavřelo oficiální spojeneckou smlouvu. Toto dilema zásadním způsobem vyhrotily zprávy o zostrující se vnitropolitické situaci v SSSR během druhé poloviny třicátých let, kterou provázela série vykonstruovaných politických procesů i kampaní proti tzv. formalismu v umění (1936–1938), v níž byly dosavadní avantgardní proudy z nejvyšších politických míst jednoznačně odsouzeny jako neslučitelné s podstatou socialismu.¹⁰⁷⁰ V prostředí české intelektuální levice vyvolaly tyto změny bouřlivé názorové střety mezi zastánci a odpůrci stalinistické linie kulturní politiky. Klíčovou otázkou se v probíhajících polemikách stávalo samo právo na jakoukoli veřejně formulovanou kritiku Sovětského svazu, která byla s poukazem na rostoucí mezinárodněpolitické napětí interpretována jako narušování strategie jednotné antifašistické fronty a diskreditace samotné myšlenky socialismu.¹⁰⁷¹

Mezi avantgardními architekty ke zformování jednoznačně stalinistického názorového křídla, jaké v literatuře a publicistice reprezentovali např. Stanislav Kostka Neumann, Julius Fučík nebo Ladislav Štoll, nedošlo. Žádný z předních levicových projektantů nevyjádřil novému směřování sovětské architektury veřejnou podporu; během třicátých let začal naopak výrazně klesat jejich

¹⁰⁶⁷ K. Honzík, *Fysioplastika*, s. 82.

¹⁰⁶⁸ K. Teige, *Vývoj sovětské architektury*. Praha 1936, s. 37, 41.

¹⁰⁶⁹ K. Teige, *Nejmenší byt*, s. 33.

¹⁰⁷⁰ Ladislav Cabada, *Intelektuálové a idea komunismu v českých zemích 1900–1939*. Praha 2000, s. 165–176; Jaroslav Bouček, *27. 6. 1950 – poprava Závaše Kalandry: česká kulturní avantgarda a KSČ*. Praha 2006, s. 52–69.

¹⁰⁷¹ Tuto argumentační taktiku razantně odmítl Karel Teige, který své výhrady vůči vývoji sovětské kulturní politiky shrnul ještě začátkem září 1938 v textu *Surrealismus proti proudu*. Praha [1993], s. 67.

dosavadní zájem o poznávání teoretických východisek sovětské tvorby.¹⁰⁷² Pojem socialistického realismu, o jehož ne/slučitelnosti s dosavadními metodami domácího avantgardního umění (zejména surrealismem) již od veřejné proklamace roku 1934 intenzivně diskutovali mnozí literáti i výtvarníci, nezaznamenal mezi architekty téměř žádný ohlas.¹⁰⁷³ Karel Teige jej s odkazem na významově otevřenou definici, formulovanou na sjezdu sovětských spisovatelů, odmítl ztotožnit výhradně s historizující architekturou.¹⁰⁷⁴ Jiří Kroha byl ochoten socialistický realismus i přes kritické výhrady uznat za fenomén odpovídající specifickému sovětskému prostředí; jeho přenesení do domácího kontextu však nepokládal za opodstatněné.¹⁰⁷⁵

Jen minimum levicových architektů se se stalinským režimem na konci třicátých let názorově zcela rozešlo (zejména Karel Teige a Jaromír Krejcar).¹⁰⁷⁶ Většina z nich setrvala u kritického vymezení se vůči „*akademismu*“ a „*klasicismu*“ sovětské architektury, který akceptovala jako dočasný, a především místně specifický trend ve vývoji SSSR a ani teoreticky neuvažovala o možnosti jeho aplikace v domácích podmínkách. Ponechali si však zároveň důvěru v ryze technické a hospodářské možnosti Sovětského svazu, jež pro ně i nadále zůstávaly z hlediska dalšího vývoje architektury a stavebnictví relevantní a inspirativní. Toto přesvědčení vyjádřil roku 1936 výstižným způsobem Jiří Kroha: „*I nejpřísnější kritika a nejzásadnější polemika proti klasicismu soudobé sovětské architektury nemůže upřít, že sovětské stavebnictví řeší dnes grandiosní úkoly, pro jaké v kapitalistických podmínkách nejsou vůbec předpoklady [...], že i pod klasicisticko-akademickou maskou, kterou neradi vidíme, je tvář plná optimismu a důvěry v budoucnost.*“¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷² R. Švácha. Sovětský konstruktivismus a česká architektura. *Umění* 36, 1988, č. 1, s. 56. Podíl na tomto trendu měl postoj dosud klíčového teoretika Karla Teigeho, který svůj zájem začal i pod dojmem osobního zklamání ze sovětského vývoje přenášet do sféry výtvarného umění. Rea Michalová. *Karel Teige: Kapitán avantgardy*. Praha 2016, s. 25.

¹⁰⁷³ Moskevského sjezdu spisovatelů v roce 1934 se z ČSR zúčastnili Vítězslav Nezval, Adolf Hoffmeister, Laco Novomeský, Vladimír Borin a Franz Carl Weiskopf; na jeho závěry pak reagoval (vedle novinových článků a několika diskuzních večerů) v Praze vydaný sborník *Socialistický realismus* s příspěvky Kurta Konrada a Karla Teigeho, který se stal jednou z prvních mimosovětských publikací k problematice proklamované umělecké doktríny. Nikolaj Ivanovič Bucharin, Kurt Konrad, Karel Teige, *Socialistický realismus*.

¹⁰⁷⁴ K. Teige, *Sovětská architektura*. Praha 1936, s. 55–60.

¹⁰⁷⁵ J. Kroha, Diskuse, *U-Blok* 3, 1938, č. 1, s. 83.

¹⁰⁷⁶ Teige i Krejcar podepsali v roce 1937 protest proti moskevským politickým procesům zveřejněný v časopise *Proletář*. L. Cabada, *Intelektuálové a idea komunismu v českých zemích*, s. 174–175.

¹⁰⁷⁷ J. Kroha. Dnešní problémy sovětské architektury. *Praha – Moskva: revue pro kulturní a hospodářskou spolupráci ČSR a SSSR* 1, 1936, č. 5, s. 166.

6.2.3 Československá recepce sovětské reality: pounorová adaptace

Diferencovaný postoj vůči soudobé sovětské praxi si avantgardní architekti vesměs přenesli i do bezprostředně poválečného období, v němž se z menšinového názorového proudu postupně stali silou s rozhodujícím podílem na směřování celé profesní komunity. Sovětský svaz, jehož celospolečenskou prestiž přirozeně posílil průběh a výsledky druhé světové války, pro ně nadále zůstával vlivným referenčním rámcem k promýšlení ambiciózních záměrů na hospodářskou reorganizaci státu včetně plánování, výstavby a rekonstrukce měst.

Již v létě 1946 vyslalo ministerstvo techniky do SSSR delegaci architektů a inženýrů, kteří se měli v Moskvě a Leningradu seznámit s problematikou sovětského stavebnictví a obnovy měst a získat poznatky aplikovatelné v domácí praxi. Účastníci po návratu vyzdvihli zejména metody sovětského plánování, výzkumnou přípravu jednotlivých staveb a ocenili rozvíjející se typizaci stavebních detailů. Architekt Jiří Štursa sice po návratu konstatoval přetrvávající tradicionalistické zaměření sovětské architektury, označil je však za výraz „*názoru a myšlení vládnoucí třídy*“, tedy „*lidu*“ a také za důsledek praktických limitů – úrovně dostupných stavebních konstrukcí, materiálů, organizace stavebních prací i klimatických podmínek.¹⁰⁷⁸ „*Troufám si říci, že vliv všech složek působí z velké míry tak, že i západní architekt-konstruktivista byl by v nitru přiveden do velkých rozpaků, kdyby chtěl prosazovati zde své formální pojetí.*“¹⁰⁷⁹ Zároveň nepochyboval, že v průběhu dalších let dojde v sovětském vývoji na základě kontaktů se zahraničím k postupné změně a dokonce doufal, že by v tomto procesu mohli přední roli sehrát právě českoslovenští projektanti.¹⁰⁸⁰

Podobný postoj jako Štursa zaujímala k soudobé architektuře SSSR ve druhé polovině čtyřicátých let i řada jeho profesních kolegů. Její historizující „*národní formu*“ s upřímným či nuceným pochopením komentovali jako sovětské specifikum nebo přecházeli taktním mlčením; jako rozhodující a následováníhodný naopak oceňovali „*socialistický obsah*“, tedy zaměření na potřeby nejširších vrstev obyvatelstva. Jejich úvahy o domácí podobě socialistické architektury však zůstávaly až do konce čtyřicátých let nadále pevně opřeny o meziválečné funkcionalistické principy s důrazem na racionalizaci a zprůmyslnění, v nichž otázka vnější formy sehrávala jen okrajovou roli. „*Při hledání nové formy v architektuře, která by odpovídala socialistické společnosti, chceme se vyvarovati chyb a omylů předcházejících generací. Nechceme*

¹⁰⁷⁸ Dnešní stavebnictví v SSSR, *Architekt* 45, 1947, č. 4–5, s. 87.

¹⁰⁷⁹ Jiří Štursa, Současná architektura v SSSR, *Architektura ČSR* 6, 1947, č. 6, s. 174.

¹⁰⁸⁰ Tamtéž, s. 176.

napodobovati staré historické slohy, abychom touto snadnou a pohodlnou cestou dosáhli monumentálního účinku,“ deklaroval v roce 1947 rozhodně Václav Hilský.¹⁰⁸¹

I poté, co byl v dubnu 1948 na Sjezdu národní kultury poprvé oficiálně vyzdvižen socialistický realismus, setrvali přední architekti v přesvědčení o vzájemné kompatibilitě této politicky podpořené metody literární a výtvarné tvorby se svými dosavadními postuláty. „*Tvořit v duchu socialistického realismu znamená přiblížit dílo dnešní skutečnosti. Dát mu výraz, který nemůže a nesmí být plagiátem, nápodobou minulosti,*“ konstatoval v reakci na průběh sjezdu šéfredaktor časopisu *Architektura ČSR* Oldřich Starý.¹⁰⁸² Přímo na sjezdovém jednání, během něhož řada referujících včetně ministrů Václava Kopeckého a Zdeňka Nejedlého podpořila socialistický realismus jako nejlepší možný směr domácího umění, vystoupil předseda Akčního výboru architektů Jaroslav Pokorný. Obsah jeho proslovu jasně naznačil odlišné priority, které vedoucí představitelé architektonické obce ve srovnání s většinou ostatních oblastí kulturní sféry sledovali. Jako bezprostřední úkol na cestě k socialistické architektuře a „*tvorbě nového, krásnějšího životního prostředí*“ vymezil připravované znárodnění stavebnictví a sjednocení dosud soukromých projekčních praxí do kolektivních „*národních ateliérů*“, které následně proběhlo ve formě jednotné projektové organizace Stavoprojekt (srov. podkapitulu *Odborníci I: Architekti*).¹⁰⁸³

Již v následujícím roce však architekti byli nuceni dosud většinou ignorovaný pojem socialistického realismu vzít na vědomí mnohem důsledněji, neboť se stal oficiálně vyžadovanou součástí státní kulturní politiky. Ještě na VIII. sjezdu KSČ v březnu 1946 ministr informací Václav Kopecký pouze obecně poznamenával: „*ve spojení s architektky, inženýry a výtvarníky podporujeme vypracování plánů na novou výstavbu měst, [...] přeměnu života vesnic, s cílem překonati rozdíl mezi městem a venkovem.*“¹⁰⁸⁴ Stranickou kulturní linii zároveň charakterizoval jako programově otevřenou: „*Zajišťujeme plnou svobodu umělecké tvorby a podporujeme umělecké tvůrce všech pokrokových směrů. Tak, jako si vážíme díla starších zasloužilých umělců, tak podporujeme i nové směry v umění.*“¹⁰⁸⁵ Na IX. sjezdu strany v květnu 1949 však již deklaroval jednoznačný obrat dosavadního kurzu, když socialistický realismus označil za jedinou přípustnou tvůrčí metodu pro všechny sféry kultury a umění. „*Kritérium umělecké tvorby, kritérium umění,*

¹⁰⁸¹ Václav Hilský, Jak se stavělo dříve a jak budeme stavět dnes, *Stavebnictví: odborný časopis pro architekturu a stavitelství* 3, 1947, č. 1, s. 4.

¹⁰⁸² O. Starý, Poučení ze sjezdu národní kultury, *Architektura ČSR* 1948, č. 4, s. 125.

¹⁰⁸³ *Sjezd národní kultury 1948: sbírka dokumentů*. Praha 1948, s. 203–205.

¹⁰⁸⁴ Sněm budovatelů, s. 124.

¹⁰⁸⁵ Tamtéž, s. 123. Srov. Václav Kopecký, O národní a státní ideologii nového Československa, *Rudé právo* 26, 1946, č. 77, s. 4.

*kritérium postoje umělců, ať spisovatelů, hudebních tvůrců nebo výtvarníků [...] jest nyní poměr k vládnoucímu pracujícímu lidu, poměr k dělnictvu, poměr k socialismu.“ [...] Metoda socialistického realismu znamená: realisticky umělecky tvořit v duchu socialistickém“.*¹⁰⁸⁶ Přestože k tématu architektury pronesl Kopecký v obšírném výčtu úkolů socialistického umění jen krátkou zmínku („Čekáme také od architektury, že v pětiletce nám stvoří umělecky nová díla.“), politická objednávka byla vyjádřena jasně.¹⁰⁸⁷

Kopecký se ve své velmi obecné definici socialistického realismu explicitně odvolal na autoritu Ústředního výboru VKS(b) a sovětského ideologa Andreje Ždanova, jehož programová řeč z prvního sjezdu svazu sovětských spisovatelů z roku 1934 byla v roce 1949 poprvé vydána v kompletním překladu.¹⁰⁸⁸ Do českého kontextu byla tímto způsobem ze sovětské praxe přenesena i zásadní míra vágnosti nového pojmu vyplývající z jeho původního spojení se sférou literatury. „Je ovšem zapotřebí, aby základní these socialistického realismu byly správně domyšleny pro oblast výtvarnou,“ upozornil na klíčový moment v červenci 1949 architekt Miroslav Kouřil.¹⁰⁸⁹ Právě toto „správné domyšlení“ se stalo rozhodujícím procesem, který domácí architekturu a urbanismus charakterizoval po celou éru stalinismu. Političtí činitelé přitom do dalšího upřesňování obsahu socialistického realismu již aktivněji nevstupovali; k celé otázce nebylo po roce 1949 vydáno žádné konkrétnější stranické ani vládní usnesení. Jediný souvisejší politický projev, který by vzhledem k jeho obsahu bylo možné označit za programovou stať k otázkám architektury, byl otištěn teprve v roce 1952 na stránkách *Literárních novin* (sic) a jeho autorem byl náměstek předsedy vlády Zdeněk Fierlinger. Obsah článku sice všestranně obhajoval socialistický realismus a nutnost jeho opření o historické vzory domácí architektury, v zásadě ale pouze shrnoval teze, které v předchozích letech v tomto směru formulovali samotní architekti a teoretici.¹⁰⁹⁰ Celý problém se tak stal primárně záležitostí sebedisciplinace a vzájemného vlivového soupeření jednotlivců i skupin uvnitř samotné kulturní sféry.

Konkrétnější představu o aktuální výstavbě sovětských měst poskytla počátkem téhož roku 1949 výstava *Architektura národů SSSR* uspořádaná ve velkém sále Žofina (Obr. 57). Reprezentativní akce ve spolupráci Svazu československo-sovětského přátelství, ministerstva

¹⁰⁸⁶ V. Kopecký. Vedení nepřemožitelným učením marxismu-leninismu vybudujeme socialismus v naší vlasti. In: *Protokol IX. řádného sjezdu Komunistické strany Československa*. Praha 1949, s. 375 a 376.

¹⁰⁸⁷ Tamtéž, s. 381.

¹⁰⁸⁸ Tamtéž, s. 385. Srov. A. A. Ždanov, *O umění*. Praha 1949.

¹⁰⁸⁹ Nové výhledy, *Výtvarnický věstník* 1, 1949, č. 1, s. 1.

¹⁰⁹⁰ Zdeněk Fierlinger, Za novou československou architekturu, *Literární noviny* 1, 1952, č. 18, s. 7. Článek vyšel v návaznosti na probíhající výstavu *Architektura v českém a slovenském národním dědictví*.

informací a Unie architektů se stala první prezentací soudobé sovětské architektury od výše zmíněné výstavy v roce 1932; na rozdíl od ní však obsahovala koncepčnější výkladovou linii. Fotografie vybraných novostaveb byly prezentovány v chronologické řadě s nejvýznamnějšími stavebními památkami a zdůrazňovaly tak jednu z doprovodných tezí sovětského historika umění Michaila Ivanoviče Rzjanina, že „*památky architektury a minulých dob jsou jedním z pramenů výtvarné inspirace soudobých architektů v jejich snaze o vytvoření [...] architektury socialistického realismu, jež se stala dědičkou veliké minulosti našeho moudrého, hrdinného a nadaného lidu*“.¹⁰⁹¹

Rzjaninův text zároveň jako jeden z prvních zprostředkoval do českého prostředí hlavní zásady sovětské architektury a stavby měst, které v následujících letech potvrdily a rozvíjely překládané texty dalších sovětských autorů. Mezi předpoklady socialistického realismu zařadil „*správný postoj architektů k dědictví klasického stavitelství a jeho tvarovému přepracování*“ a „*zpracování nejpokrokovějších tradic domácího i světového stavitelství [spojené] se smělym novotářstvím*“.¹⁰⁹² Reprodukoval tak již zmíněnou dualitu, která se v sovětských definicích socialistického realismu vyskytovala – požadavek historizujících forem byl doplňován poukazem na hospodárné a důsledně soudobé technické provedení.

Konzervativně laděné principy týkající se vnějšího vzhledu architektury zároveň doplňovaly obecnější modernizační cíle „*socialistické přestavby měst*“ zahrnující (s poukazem na aktuálně zpracovávané územní plány sovětských sídel) především „*racionální rozmístění obydlí a různých zařízení*“, „*zajištění nejzdravějších a nejmalebnějších území pro bydlení*“, „*zabezpečení nejlepšího spojení mezi jednotlivými částmi města*“, „*intenzivní včlenění zelených masivů v oblast města*“, „*plánovitě rozmístění kulturních a veřejně osvětových institucí*“ a „*zastavení jednotlivých částí města ucelenými architektonickými soubory*“.¹⁰⁹³ Neméně podstatné bylo Rzjaninovo shrnutí oficiální interpretace vývoje sovětské architektury po roce 1917, v níž avantgardní proudy konstruktivismu a funkcionalismu označil za „*chybné lžiradikální teorie*“ typické pro západní tvorbu, jejichž vliv sovětské architekti teprve s pomocí nejvyššího stranického vedení překonali.¹⁰⁹⁴

Paralelně s proklamací socialistického realismu jako jediné závazné metody (nejen) architektonické tvorby došlo v roce 1949 také k zahájení otevřené diskreditace dosud

¹⁰⁹¹ *Architektura národů SSSR: z dávné minulosti k výstavbě socialistického dneška*. Praha 1949, s. 6.

¹⁰⁹² Tamtéž, s. 14.

¹⁰⁹³ Tamtéž, s. 12.

¹⁰⁹⁴ Tamtéž, s. 8.

dominantního meziválečného funkcionalismu. Také v tomto případě následovalo domácí dění oficiální sovětskou linií. V SSSR začala již v roce 1946 jako součást poválečného ostře anti-západního kurzu, který sovětská kulturní politika nastoupila pod vedením Andreje Ždanova, rozsáhlá kampaň proti tzv. formalismu a kosmopolitismu.¹⁰⁹⁵ Podobně jako u socialistického realismu, nebyla ani v tomto případě architektura výchozím bodem kampaně, ale jen jednou z oblastí, do nichž byly její principy následně přeneseny. V roce 1948 pronesl Ždanov referát, v němž shrnul ostrou kritiku stranického vedení vůči první poválečné sovětské opeře *Velké přátelství* skladatele Vana Muradeliho. Dílo označil za výstřední, posluchačsky nesrozumitelné, napodobující cizí vzory a neslučující se s odkazem ruské klasické hudby. Význam „klasického odkazu“ v umění Ždanov jednoznačně vyzdvihl a ústřední výbor strany prezentoval jako zachránce tohoto odkazu před zničením ze strany „novotářů“ a „formalistů“.¹⁰⁹⁶

Jeho závěry vzápětí potvrdilo zvláštní usnesení ÚV VKS(b), na jehož základě byla negativní nálepka formalismu coby samoúčelného a širšímu publiku nesrozumitelného umění paušálně vztažena na všechny moderní avantgardní směry umělecké tvorby, v případě architektury zejména na konstruktivismus, resp. funkcionalismus.¹⁰⁹⁷ Na jaře 1949 následně redakce časopisů *Sovetskoje Isskusstvo* a *Kultura i žizň* publikovaly stati obviňující některé ze sovětských architektů a teoretiků z kosmopolitismu, tedy „podlézání úpadkové architektuře Západu“ či „americké kapitalistické architektuře“, opět na úkor svěbytných národních tradic.¹⁰⁹⁸

V českém kontextu se východiskem kampaně, vedené paralelně i v dalších uměleckých odvětvích, stala zmíněná výstava sovětské architektury a její mediální komentáře, které prezentovanou výstavbu SSSR explicitně interpretovaly jako žádoucí vzor pro zvýšení stávající úrovně domácí tvorby.¹⁰⁹⁹ Rozhodující programová stať byla nakonec 31. května 1950 publikována na stránkách týdeníku *Tvorba*, vydávaného ÚV KSČ pod dozorem vedoucího Kulturního a propagačního oddělení Gustava Bareše. Členové její redakce začali během první poloviny roku 1950 připravovat rozsáhlejší „diskusi o situaci v našem výtvarnictví“, v níž počítali také s kritickou

¹⁰⁹⁵ J. Dobrenko, *Late Stalinism*, s. 6.

¹⁰⁹⁶ A. A. Ždanov, Problémy sovětské hudby, in: Týž, *O umění*. Praha 1949, 53–85, zde s. 76.

¹⁰⁹⁷ G. A. Simonov, Nejdůležitější úkoly sovětských architektů, *Architektura ČSR* 7, 1948, č. 8, s. 253. K diskreditaci avantgardy byl přitom paradoxně využit tentýž pojem, kterým se sami avantgardisté již od dvacátých let negativně vymezovali vůči starším uměleckým proudům (historismu, ale také kubismu, futurismu ad.), které podle nich příliš ulpívaly na otázce vnější formy.

¹⁰⁹⁸ Buržoasní kosmopolité v theorii a kritice architektury, *Kultura i žizň*, 22. 3. 1949, in: Břetislav Dejdar (ed.), *Proti kosmopolitismu v sovětském umění*. Praha 1949, s. 114 a 115.

¹⁰⁹⁹ J. Kroha, Nová orientace československé architektury, *Architektura ČSR* 8, 1949, č. 3–4, s. 66–67.

reflexí otázek architektury.¹¹⁰⁰ Obširnou stať *K situaci v naší architektuře* zpracovali Antonín Černý, děkan a profesor Vysoké školy architektury a pozemního stavitelství ČVUT, Jiří Klen, student téže vysoké školy a předseda fakultního výboru závodní organizace KSČ, a další student této školy Jaroslav Hlavsa.¹¹⁰¹ Pro společný text zvolili mimořádné útočný tón, s nímž paušálně odmítli dosavadní směřování domácí architektury i její meziválečnou tradici, stejně jako „naivní předpovědi, že se SSSR dříve nebo později vrátí k úpadkovému funkcionalismu“.¹¹⁰² V podrobné rekapitulaci meziválečného vývoje ztotožnili podstatu socialistické architektury výhradně se sovětským socialistickým realismem, zatímco myšlenkové dědictví levicové avantgardy v čele s Karlem Teigem diskreditovali jako protilidový směr sloužící zájmům kapitalismu.¹¹⁰³ V závěru vyzvali své profesní kolegy k „obrození naší architektury“ následováním sovětského příkladu, „zvládnutím pokrokového dědictví minulosti“ a vyhlášením „boje proti formalismu a kosmopolitismu“.¹¹⁰⁴

Pojmy formalismu a kosmopolitismu se v kontextu rozbíhající se studené války staly součástí vytvářeného obrazu nepřítele údajně usilujícího o zničení svébytné kultury jednotlivých národů a jejich podmanění. Sovětský a po jeho vzoru i československý režim mohly být naopak prezentovány jako záštita všech Západem i avantgardou odmítnutých tradic a kulturního dědictví.¹¹⁰⁵ Nejen programová podpora tradicionalismu v SSSR a jeho satelitech, ale také paralelní a neméně programová podpora modernismu a myšlenkového dědictví meziválečné

¹¹⁰⁰ O diskuzní příspěvky byli požádáni malíři Jan Čumpelík, Václav Jícha, Václav Rabas, Josef Brož, kreslíř Antonín Pelc, sochaři Alois Sopr, Jan Lauda a architekti Jiří Voženilek coby ředitel Stavoprojektu a Karel Stránek jako předseda Svazu výtvarných umělců. Přestože diskuze nakonec v zamýšlené podobě neproběhla, týdeník otázkám jednotlivých uměleckých oborů nadále věnoval pozornost. NA, f. KSČ-ÚV 19/7, a. j. 510, *Přehled redakcí Tvorby připravovaných témat a článků, 1950*. Srov. plán kulturní rubriky *Rudého práva* na rok 1950, projednávaný paralelně v rámci Kulturního a propagačního oddělení ÚV KSČ, který sice počítal s kampaněmi „*Za rozvíjení socialistického realismu v našem umění*“, „*Popularisace sovětské kultury*“ a „*Přehodnocení kulturního dědictví*“, architekturu však do jejich rámce nezařazoval. NA, f. KSČ-ÚV 19/7, a. j. 12, *Hlavní kampaně Rudého práva – plán kulturní rubriky pro první období 1950*.

¹¹⁰¹ Antonín Černý, Jaroslav Hlavsa, Jiří Klen. *K situaci v naší architektuře*. *Tvorba* 19, 1950, č. 22, s. 529–530, č. 23, s. 559–560, č. 24, s. 581–583. Pro Černého coby někdejšího meziválečného funkcionalistu mohlo spoluautorství článku představovat součást deklarativní sebekritiky.

¹¹⁰² Tamtéž, s. 581.

¹¹⁰³ Tamtéž, s. 530. V tvrdé kritice Teigova díla, jeho vlivu na meziválečnou architekturu i kritického postoje vůči SSSR, který zaujal na konci třicátých let, autoři textu navazovali na teze Ladislava Štolla předložené v lednu 1950 v referátu *Třicet let bojů za českou socialistickou poezii*. Štoll v tomto oficiálním ideologickém výkladu vývoje moderní české literatury přiřkl Teigemu roli zprostředkovatele škodlivých západních vlivů, které měly do tehdejší domácí tvorby pronikat. Na stránkách *Tvorby* pak diskreditaci Teigovy osobnosti završila stať Mojmiry Grygara, Teigovština – trockistická agentura v naší kultuře, *Tvorba* 20, 1951, č. 42, s. 1008–1010, č. 43, s. 1036–1038, č. 44, s. 1060–1062.

¹¹⁰⁴ Tamtéž, s. 583. Podle vzpomínek architektů vzbudila stať ohlas i mimo úzce odborné kruhy. Jiří Štursa, Josef Pechar, Vítězslav Procházka. *Teorie architektury v Československu*. *Architektura ČSR* 27, 1968, č. 9–10, s. 626

¹¹⁰⁵ B. Groy, *Gesamtkunstwerk Stalin*, s. 62–63.

avantgardy na Západě se staly součástí vzájemného vymezování obou politicko-ekonomických bloků v počáteční fázi studené války.

V rámci československé architektury znamenala kampaň zároveň oficiální a explicitní ideologické odmítnutí dosavadního předpokladu většiny domácích architektů, že by podstata požadovaného socialistického realismu mohla spočívat ve zdokonalení funkčních i estetických parametrů meziválečné moderny. Z pohledu avantgardy nepředstavovala vnější podoba nové architektury dlouhodobě relevantní otázku k řešení, neboť měla vyplývat z parametrů použitých progresivních konstrukcí a materiálů. „*Slovo moderní vylučuje slovo ornament právě tak, jako slovo sloh, alespoň sloh jako určitou soustavu tvarů, určitými zákony estetickými navzájem vázaných. Moderní architektura nezná neproměnné estetické zákony; zná jen zákon funkčnosti: co je dokonale funkční, musí také být dokonale krásné,*“ dovozoval počátkem třicátých let architekt Jan E. Koula.¹¹⁰⁶ Socialistický realismus naopak otázku krásy, resp. (národní) formy vyčlenil jako samostatný a klíčový parametr, jemuž měli architekti napříště věnovat zvláštní pozornost. Tento posun se zásadním způsobem promítl do povahy odborných diskuzí, které v první polovině padesátých let téma architektury a urbanismu dominantně zacílily a do značné míry redukovaly na otázku vnější formy – kompozice, měřítek, proporcí a estetických zásad.

Příslušníci meziválečné avantgardy, v profesní komunitě dosud přirozeně setrvávající v roli vůdčí pokrokové síly, byli v letech 1949 a 1950 důsledky popsaných změn zatlačeni do defenzivní pozice, v níž v zásadě setrvali po většinu padesátých let, jakkoli vzhledem ke svým praktickým zkušenostem zůstávali pro projekční praxi i nadále nepostradatelní. Politická podpora socialistického realismu zároveň uvnitř architektonické obce vyvolala zřetelné, primárně generační štěpení. Rozhodující hybnou silou v osvojování a propagaci socialistického realismu se nestali příslušníci meziválečné levicové avantgardy, ani jejich někdejší oponenti z řad konzervativněji orientovaných architektů starších generací (Antonín Engel, Bohumil Hypšman), ale mladí posluchači a čerství absolventi soustřední zejména kolem pražské Vysoké školy architektury ČVUT (Jiří Hruza, Vladimír Machonin, Jiří Ulman ad.).¹¹⁰⁷ Z nejvyšších politických míst podněcovaný a oceňovaný zájem o soudobou sovětskou teorii architektury se pro ně stal možností

¹¹⁰⁶ Jan E. Koula, *Obytný dům dneška*. Praha 1931, s. 359.

¹¹⁰⁷ Situační zpráva z ČVUT zpracovaná pro II. odbor kulturně propagačního oddělení ÚV KSČ konstatovala: „*Škola ještě dlouho nebude schopna vychovávat odborníky, kteří by vyhovovali požadavkům socialistického realismu v architektuře, její ideovosti. Lze však očekávat i z dosavadních zkušeností, že v poměrně blízké době z ní budou vycházet odborně zdatnější i politicky uvědomělejší architekti.*“ NA, f. KSČ-ÚV 19-7, a. j. 311, ČVUT Praha – *Fakulta architektury a pozemního stavitelství – situační zpráva, cca 1951.*

začít si uvnitř profesní komunity budovat vlastní mocenskou pozici a vymezit se vůči svým vesměs funkcionalisticky orientovaným pedagogům.¹¹⁰⁸ Pragmatický kalkul se u řady z nich mísil s upřímným přesvědčením o nezbytnosti razantní změny, která by oboru zajistila směřování k nové, specificky socialistické architektuře.

K záštitě vlastních názorů mladí obhájci socialistického realismu důsledně využívali odkazy na domácí a sovětské politické autority i údajný názor, vkus a požadavky nejšířších vrstev pracujících. V roce 1951 tímto způsobem asistent Vysoké školy architektury ČVUT Jiří Hrůza ostře zkritizoval návrh Jaroslava Fragnera na nové vstupní křídlo Karolína prezentovaný na výstavě *Budujeme krásnou, šťastnou socialistickou Prahu*. Aniž by autora jmenoval, vytkl mu, že „*nenavázal na naši tradici a na lidu srozumitelné formy, a naopak použil zcela individualistické extravagantní architektury, jejíž vzory bychom nejspíše našli v úpadkových západních architektonických časopisech*“.¹¹⁰⁹ Také vzhled dalších projektů, které na výstavě uvozoval citát z programového proslovu Gustava Bareše, podle Hrůzova názoru „*jistě neodpovídá přáním našich pracujících, jak je ve svém referátu soudruh Bareš vyjádřil*“, naopak je označil za „*přímo příkladné vzory amerických škatulí, před kterými soudruh Bareš naše architektky varoval*“, „*architekturu, která by naši krásnou Prahu kazila*“.

Nikoli náhodou očekával ministr stavebnictví Emanuel Šlechta, že v probíhajícím odbourávání funkcionalistických názorů a hledání odpovídajících forem socialistického realismu „*naše vysoké školy budou jistě v předních řadách tohoto boje*“.¹¹¹⁰ Dobovou aktivní roli části studentů a nejmladší tvůrčí generace v procesu přijímání sovětských metod reflektovala s odstupem řada starších architektů, z jejichž vzpomínek vyplývá, že tato forma nátlaku byla v praxi často důraznější než přístup politických funkcionářů.¹¹¹¹ Architekt a pedagog na fakultě architektury ČVUT Karel Honzík se v roce 1956 sebekriticky doznával, že jeho tvůrčí „*přerod*“ od funkcionalismu k socialistickému realismu na počátku dekády probíhal „*za vášnivých diskusí v kruhu asistentů a posluchačů, kteří prosazovali nový názor*“.¹¹¹² Další architekti v uvolněnější

¹¹⁰⁸ Tento aspekt naznačil již Jaroslav Fragner na I. konferenci delegátů českých a slovenských architektů v roce 1953. Archiv KPR, f. Kancelář prezidenta republiky 1948–1962, *Za socialistickou ideovost české a slovenské architektury – text hlavního referátu I. celostátní konference architektů, červen 1953*, s. 24–25.

¹¹⁰⁹ J. Hrůza. Zbavit naši architekturu okovů kosmopolitismu. *Tvorba: list pro kritiku a umění* 20, 1951, č. 30, s. 728 (tento a násl. citát v odstavci).

¹¹¹⁰ E. Šlechta, *Za socialistickou vědu a techniku*. Praha 1954, s. 67.

¹¹¹¹ Jaroslav Fragner: *1898–1967*. [Praha] 1969, s. 14 (vzpomínka Otakara Nového); J. Novotný, *Prahou posedlý*, s. 89; Petr Urlich a kol., *Šedesátá léta v architektuře očima pamětníků*. Praha 2006, s. 105 (vzpomínka Milana Pavlíka na studium na fakultě architektury ČVUT v první polovině padesátých let).

¹¹¹² K. Honzík. *Architektura všem*. Praha 1956, s. 232.

atmosféře konce šedesátých let již otevřeně hovořili o neoficiální „*nátlakové kampani*“, v níž coby prostředníci a „*převodové páky*“ ideologického tlaku na přejímání sovětských principů vystupovali především mladí architekti a teoretici z redakce časopisu *Sovětská architektura* a tzv. skupiny teorie architektury zakládané ve všech projektových ústavech.¹¹¹³ Jak s odstupem uvedl Vítězslav Procházka, „*postoj k novému architektonickému názoru se na mnohých pracovištích stal měřítkem politické a občanské spolehlivosti architekta*“ a do značné míry začal podmiňovat jeho pracovní možnosti.¹¹¹⁴

Směřování československé architektury k žádoucí metodě socialistického realismu, politicky proklamované již v roce 1949, probíhalo nicméně v praxi velmi pozvolným tempem. Narozdíl od dalších výtvarníků, sdružených ve Svazu československých výtvarných umělců, nebyli architekti v letech 1951, 1953 ani 1955 zastoupeni na celostátních bilančních přehlídkách výtvarného umění pořádaných pod patronátem Kanceláře prezidenta republiky v Jízdárně Pražského hradu. Hlavním důvodem absence byl nedostatek prezentovatelných příkladů, které by vyhovovaly oficiálním kritériím.¹¹¹⁵ Mladí redaktori *Sovětské architektury* při pohledu na dosavadní domácí produkci v roce 1953 nespokojeně konstatovali, že „*stále ještě prodléváme v jakémsi již skoro chronickém stavu ‚nástupu‘ k socialistickému realismu*“.¹¹¹⁶ Teoretik Zdeněk Lakomý pak v tomtéž roce neméně ostře komentoval skutečnost, že „*mezi našimi architekty se již v podstatě nevyskytuje otevřené nepřátelství a odmítavé stanovisko k sovětské architektuře, [...] za to se však dosti často vyskytuje v různě zastřených formách odpor k čerpání zkušeností z architektury SSSR a vyvození důsledků z tohoto poučení i v naší praxi*“, který přináší „*prodlužování života všech nesprávných formalistických a funkcionalistických přežitků v soudobé tvorbě*“.¹¹¹⁷

Pomalé prosazování socialistického realismu v architektonické praxi nevyplývalo pouze z přirozeně dlouhých lhůt nezbytných pro zpracování a realizaci jednotlivých projektů. Právě periodicky publikované výtky vůči nedostatečné iniciativě projektujících architektů svědčí o tom, že tlaky na akceptování sovětských příkladů narážely v domácí profesní komunitě na zásadní míru

¹¹¹³ Jaroslav Pokorný. Obrana architektů 48–68. *Architektura ČSR* 28, 1969, č. 2, s. 107. K oběma platformám blíže v podkapitole *Sovětské vzory – nástroje a mechanismy zprostředkování*.

¹¹¹⁴ Vítězslav Procházka. Střetání protikladů ve vývoji naší poválečné architektury. *Výstavba a architektura* 22, 1976, č. 3, s. 14–15.

¹¹¹⁵ Karel Stránilík. Veliké a těžké rány zocelují lid. *Architektura ČSR* 12, 1953, č. 3–4, s. 69. Na III. přehlídce v roce 1955, probíhající již ve znamení pozvolného ústupu od socialistického realismu, byl prezentován pouze památník Sovětské armády ve slovenském Svidníku vytvořený ve spolupráci architektů (Karel Lodr, Jan Kumprecht, Václav Šedivý) se sochaři (Oskar Kozák, Jan Hána, František Gibala).

¹¹¹⁶ K I. celostátní konferenci čl. Architektů. *Sovětská architektura* 3, 1953, č. 4, s. 461–462.

¹¹¹⁷ Dílo Klementa Gottwalda ukazuje cestu vpřed naší architektuře. *Architektura ČSR* 12, 1953, č. 3–4, s. 74.

neochoty a nezájmu. Existenci těchto postojů potvrdil například šéfredaktor *Sovětské architektury* Julius Šif, když v roce 1952 poznamenával, že „je až příliš dobře znám odpor proti t. zv. ‚receptům‘ v architektonické tvorbě, proti domnělým pokusům ‚spoutat‘ tvůrčí svobodu architekta“.¹¹¹⁸ V souladu s převažujícím přesvědčením československých architektů, které se zformovalo již před rokem 1948 v okruhu levicové avantgardy, nadále zůstávaly obecně modernizační aspekty přejímaného sovětského modelu výstavby měst (plánovitost, racionalizace, hygiena). Vůči důsledné recepci tradičních historických vzorů, jež této avantgardní myšlenkové tradici, nahlížející architekturu coby striktně vědecko-technickou činnost, odporoval, naopak většina projektantů zaujala výrazně odtažitý postoj.

Oficiální, explicitní a kolektivní akceptování socialistického realismu zaznělo ze strany architektonické obce teprve počátkem července 1953 na ustavující konferenci nového Svazu československých architektů – tedy v posledním roce první pětiletky, po smrti Gottwalda a Stalina a s několikaletým zpožděním oproti spisovatelům, výtvarníkům či hudebním skladatelům.¹¹¹⁹ Přední reprezentanti meziválečného modernismu (Jiří Kroha, Josef Havlíček, Jaroslav Fragner, Jiří Voženílek) provedli v rámci svých referátů a příspěvků veřejnou sebekritiku, v níž se zřekli dosavadní tvorby a manifestačně přijali metodu socialistického realismu. Za základní předpoklady pro splnění aktuálních společenských úkolů byly vyhlášeny „ovládnutí nejpokrokovějších vymožeností vědy a techniky, hluboké osvojení si pokrokového odkazu naší národní a světové architektury a dosažení uměleckého mistrovství“, a to skrze „důsledné opírání a zkušenosti nejpokrokovější architektury světa – architektury Sovětského svazu“.¹¹²⁰ Závěrečná rezoluce pak mimo jiné stanovila, aby výbor Svazu „pokládal výstavbu hlav. města Prahy na město socialistické za stěžejní úkol všech československých architektů a převzal zodpovědnost za vysokou ideovost její přípravy“.¹¹²¹

Hlavní referáty, vypracované širšími kolektivy přípravného výboru konference a přednesené Jaroslavem Fragnerem a Jiřím Voženílkem, usilovaly o vzájemné provázání a ideologické zdůvodnění obou žádoucích aspektů socialistické architektury: ideovosti a ekonomičnosti. „Jistě, že architekt jest umělcem. Ale jest umělcem zvláštního typu. K tomu, aby mohl své dílo ztvárnit

¹¹¹⁸ Poznámka redakce. *Sovětská architektura* 2, 1952, č. 3, s. 344.

¹¹¹⁹ Svaz architektů ustaven. *Rudé právo* 33, 1953, č. 186, s. 2. Svaz vznikl osamostatněním původní profesní sekce v rámci Svazu československých výtvarných umělců. K vývoji Svazu ve zkratce M. Franc, J. Knapík a kol., *Průvodce kulturním děním a životním stylem*, s. 885.

¹¹²⁰ První konference delegátů českých a slovenských architektů. *Architektura ČSR* 12, 1953, č. 5–7, s. 105.

¹¹²¹ Tamtéž, s. 106.

umělecky, musí ovládat jeho ekonomickou stránku,“ charakterizoval kýženou syntézu Fragner.¹¹²² Sebekritické distancování od dosavadního funkcionalismu tak navzdory ostré rétorice nebylo absolutní, resp. týkalo se především jeho vnějších forem. *„Byla to chyba nás všech [...], že jsme dříve nerozpoznali, že [funkcionalismus] jest směr dekadentní, odtržený od ideových tradic, jak architektury klasických období světových, tak architektury jednotlivých národů, protilidový svým výrazem [...], nepoužitelný v socialismu,*“ konstatoval Fragner.¹¹²³ Zároveň však podtrhl nutnost *„dojít k pochopení, že socialistická architektura není pouze záležitostí uměleckou, ale že s ní jsou neodlučitelně spjaty otázky ekonomické, typisace, standarty a zprůměrnění stavebnictví“.* Z tohoto důvodu *„boj musí být zaměřen pouze proti chybným stránkám dědictví funkcionalistů a nikoliv proti stránce jeho kladné, již byly bezesporně pokusy o vědecké metody v architektonické práci“.*¹¹²⁴

Také Jiří Voženílek coby dlouholetý přední zastánce typizace se ve svém vystoupení sice přihlásil k *„boji proti formalismu a kosmopolitismu“*, s oporou ve vybraných citátech sovětských autorit jej však spojil především s bojem proti neúčelnosti, nehospodárnosti a technické nedokonalosti.¹¹²⁵ V základních principech nadále hájil *„požadavek zvědečtění architektonických pracovních metod“*, *„urychlenou industrialisaci stavebnictví“* a na dosavadním rozvoji typizace kritizoval primárně nedostatečné rozvíjení jejích možností.¹¹²⁶ *„Vysoce umělecké výsledky“* architektonické tvorby v duchu socialistického realismu mělo podle jeho názoru zajišťovat nikoli *„přehnané architektonické členění a nadměrné užívání drahých materiálů“*, nýbrž využívání historického tvarosloví ve zjednodušených, opakovatelných formách a promyšlených kompozicích. *„Střídmost, ukázněnost a úspornost použitých prostředků je znakem nejvyššího mistrovství.“*¹¹²⁷

Pronesené projevy využívající většinu žádoucích pojmů (ideovost, ekonomie, socialismus) nedokládají pouze setrvale pevnou pozici, kterou si uvnitř profesní komunity udržovala představa socialistického architekta jako racionalisticky založeného vědce a organizátora. Zvolený způsob argumentace zároveň prokazuje, že toto v jádru avantgardní pojetí, rozvíjené v okruhu levicových

¹¹²² Archiv KPR, f. Kancelář prezidenta republiky 1948–1962, k. 695, inv. č. 2572, *Za socialistickou ideovost české a slovenské architektury – text hlavního referátu I. celostátní konference architektů, červen 1953.*

¹¹²³ Tamtéž.

¹¹²⁴ Tamtéž.

¹¹²⁵ Archiv KPR, f. Kancelář prezidenta republiky 1948–1962, k. 695, inv. č. 2572, *Za vyšší ekonomii socialistické výstavby – text referátu I. celostátní konference architektů, červen 1953.*

¹¹²⁶ Tamtéž.

¹¹²⁷ Tamtéž.

tvůrců již v meziválečné éře, v kontextu stalinistického modernizačního projektu zcela neztratilo svou relevanci ani politickou obhajitelnost.¹¹²⁸ Příklon k socialistickému realismu sice na nejvyšší politické úrovni znamenal odmítnutí dosud dominujících slohových forem funkcionalismu, nikoli však opuštění dosavadní státní podpory typizace a standardizace jako nezbytných nástrojů k řešení naléhavých stavebních úkolů pětiletky, zejména přetrvávající bytové nouze.¹¹²⁹ Tyto principy výslovně nezapovídala ani soudobá sovětská praxe operující s ideálem „*organicky svázat a posílit zájmy socialistického stavitelského umění nevyčerpatelnými možnostmi socialistického průmyslu*“.¹¹³⁰ Vize socialistické architektury a socialistického města tak od počátku padesátých let obsáhla oba tyto aspekty – „*ideovost*“ odvozenou z historických vzorů a „*ekonomii*“, tj. hospodárnost – a někdejší avantgardisty a stoupence racionalizace tak ponechávala v sice defenzivní a krajně obtížné, nikoli však zcela nehájitelné pozici.

Pro rozhodující část příslušníků meziválečné avantgardy zůstal socialistický realismus vnitřně odmítanou „*sorelou*“. Autorem této neoficiálně užívané pejorativní zkratky, která zejména po roce 1989 z užšího rámce expertní komunity rychle pronikla do obecného mediálního diskurzu, byl podle vzpomínek Otakara Nového přední meziválečný avantgardní architekt a od roku 1948 první ředitel pražského Stavoprojektu Josef Havlíček.¹¹³¹ Použitou přesmyčku přitom odvodil ze vzpomínky na název „zázračného“ prostředku na podporu růstu vlasů, který byl po většinu třicátých let soustavně inzerován v československém meziválečném tisku.¹¹³² Všudypřítomnost reklamních sdělení obsáhle propagujících „*jemný, vonný šamponový krém k mytí vlasů*“, resp. „*vlasovou pěnící pastu v tubě Sorela*“ příhodně nahrávala poválečnému neoficiálnímu spojení s neméně intenzivně propagovanou novou metodou architektonické tvorby.¹¹³³ Existence a hojný

¹¹²⁸ S pojetím architektury jako sociálně angažované vědy začal během dvacátých let operovat Karel Teige; jeho myšlenky si získaly zásadní míru podpory mezi mladší levicovou generací (Jiří Voženilek, Jiří Štursa, Karel Janů), která z nich po roce 1945 do značné míry odvozovala svůj koncept socialistické architektury postavené na bázi typizace a industrializace. Srov. podkapitulu *Československá recepce sovětské reality: meziválečná zkušenost*.

¹¹²⁹ E. Šlechta. Československé stavebnictví. *Československo* 7, 1952, č. 2, s. 2. Výzkumný program v oblasti typizace nové výstavby pokračoval s vědomím vládních orgánů bez přerušení po celá padesátá léta. Srov. L. Zdražilová, *Když se utopie stane skutečností*, s. 62–66.

¹¹³⁰ Strana vyzývá k novým tvůrčím úspěchům (1949). In: J. Svoboda (ed.), *Usnesení VKS(b)*, s. 132.

¹¹³¹ O. Nový, *Obrana architektury*, s. [12].

¹¹³² Otakar Nový. *Ohňostroj pražských barů a lokálů*. Praha 1995, s. 34. Srov. např. *Národní politika* 52, 1934, č. 138, s. 5, *Národní politika* 53, 1935, č. 97, s. 7.

¹¹³³ Radomíra Sedláková, snad na základě sdělení pamětníků, interpretuje název jako složeninu počátečních slabik slov socialistický realismus a příjmení teoretika Zdeňka Lakomého, který v propagaci nové metody sehrával výraznou roli. Radomíra Sedláková. Česká architektura padesátých let. In: *Sorela – česká architektura padesátých let*. Praha 1994, s. 11. Meziválečný výskyt pojmu *sorela* v souvislosti s označením „*typu pomády či leštidla na boty*“ konstatuje Jindřich Vybíral. The Beacons of Revolutionary Ideas: *Sorela* as Historicism and Rhetoric. *Centropa* 1, 2001, č. 2, s. 95. Kimberly Zarecor bez uvedení zdroje dodává, že dobový reklamní plakát zmiňovaného leštidla je uložen ve sbírce Uměleckoprůmyslového muzea. K. E. Zarecor, *Utváření socialistické modernity*, s. 154, pozn. 369.

výskyt pojmu dokládají odstup, který si podstatná část architektů vůči sovětským tradičním vzorům udržovala. Obdobně laděné posměšné přezdívky je ostatně možné zachytit i v dalších státech východního bloku. Mezi polskými architekty se pro označení soudobé tvorby rozšířily prosté zkratky „soc.“ a „sorealizm“.¹¹³⁴ Ve východoněmeckém prostředí je doložen ironický pojem „Kulinatra“ (*Kurt Liebknechts Nationale Traditionen*) skládající dohromady počáteční slabiky jména architekta a předního propagátora socialistického realismu Kurta Liebknechta s frekventovaným souslovím „národní tradice“, z nichž měla soudobá architektura v rozhodující míře odvozovat svá specifika.¹¹³⁵

6.2.4 Sovětské vzory a národní tradice: historické dědictví v socialistickém městě

Když Gustav Bareš ve svém programovém proslovu v prosinci 1950 hovořil o podobě budoucí Prahy, popisoval ji v opozici vůči rozmanitým alternativním plánům, ať už šlo o „bezohledné bourání a nahrazení ulic americkými betonovými škatulemi“, „výstavbu nekonečných pásem malých rodinných domků, jež by přeměnily Prahu ve velkou vesnici“ nebo „přeložení středu města na jiné místo“.¹¹³⁶ Ve stereotypizované zkratce tak parafrázoval modely, které se v úvahách o ideální formě socialistického města objevovaly v domácí i sovětské diskuzi uplynulých desetiletí (plošná přestavba, mrakodrapy, desurbanizace, zahradní města), a které byly s nástupem stalinismu odmítnuty. Praha, stejně jako od poloviny třicátých let Moskva, měla být naopak nadále modernizována na základě své historicky dochované osnovy a s respektem ke „všem památkám“ a „všemu, co naši předkové vybudovali“.

Toto pojetí socialistického města jako sídla neodtrženého od své minulosti vyplývalo z obecně pozitivního vztahu k tradici, který tvořil jeden z klíčových znaků socialistického realismu a stalinské kulturní politiky jako takové.¹¹³⁷ Právě skrze něj byla výstavba Prahy i dalších měst kriticky vymezována vůči západnímu modelu modernizace, který propaganda ztotožňovala s bezohledným ničením kulturních hodnot ve prospěch soukromého zisku (kapitalismus) a univerzálním, národní specifika nerespektujícím tvaroslovím funkcionalismu, resp. tzv. mezinárodního stylu (kosmopolitismus). Nedílnou součástí modernizačního projektu stalinismu tvořily oproti tomu soustavně reflektované, významově široké pojmy národních tradic

¹¹³⁴ Anders Aman. *Architecture and Ideology in Eastern Europe During the Stalin Era: an Aspect of Cold War History*. New York 1992. s. 127.

¹¹³⁵ Kurt Liebknecht. *Mein bewegtes Leben*. Berlin 1986, s. 133.

¹¹³⁶ G. Bareš, V. Krutina, *Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu*, s. 20–22.

¹¹³⁷ Tato kapitola vychází z přepracované verze publikované studie M. Kurz, „Do služeb lidu!“, s. 257–287.

a historického dědictví. Proces jejich hledání, interpretace a využití nepředstavoval z ideologického hlediska protiklad či odchylku od sovětských vzorů, ale naopak žádoucí součást všestranného následování příkladu SSSR. Sovětský stalinismus se tím právě v kulturních aspektech stával pro část domácího prostředí relativně nejsnáze akceptovatelným či adaptovatelným, neboť korespondoval s mnoha staršími myšlenkovými schémata českého nacionalismu a národního hnutí.

Období stalinismu zásadně zvýšilo politickou a společenskou relevanci historických měst a jejich památek, a to v několika směrech. Vybrané rekonstruované objekty a areály se stávaly součástí oficiální legitimizační politiky dějin a pozitivní sebe prezentace komunistického režimu. Jejich opravy a zpřístupňování veřejnosti byly zapojeny do osvětově výchovných cílů státní kulturní politiky. V neposlední řadě sloužily dochované památky jako doklady tradiční vyspělosti domácí kultury oficiálně a doporučované vzory pro soudobou architektonickou tvorbu v duchu metody socialistického realismu, která měla podle Stalinovy poučky kombinovat „*socialistický obsah*“ s „*národní formou*“. Ve všech těchto aspektech zaujímal Praha coby tradiční metropole státu s dochovaným, válečnými událostmi jen nepatrně poškozeným historickým centrem zásadní pozici, kterou v roce 1950 potvrdilo zařazení mezi městské památkové rezervace.

Přestože pojmy tradice a historické dědictví se na první pohled jeví jako mimoběžné s budovatelským étosem státně socialistického režimu i s ideovou podstatou marxismu, předcházející kapitola již naznačila, že vedoucí sovětské politiky projevovali vůči kulturnímu dědictví pozitivní vztah od počátku existence sovětského státu a k avantgardní představě vytvoření zcela nové socialistické kultury se stavěli odmítavě či silně skepticky. Zejména Lenin opakovaně vystupoval proti paušálnímu zavržení výsledků dosavadního myšlení a umění, z nichž doporučoval podle potřeby zhodnotit a využít konkrétní prvky: „*jedině přesnou znalostí kultury, vytvořené celým vývojem lidstva, jedině jejím přepracováním je možno budovat proletářskou kulturu*“, „*Proletářská kultura nepadá shůry. [...] musí být výslednicí zákonitého vývoje oné sumy vědomostí, kterých lidstvo nabylo za jařma kapitalistické společnosti*“.¹¹³⁸ Všechny historické národní kultury byly podle Leninova názoru složeny ze dvou paralelních antagonistických proudů, zpátečnické kultury vládnoucích tříd a progresivní kultury, na jejíž odkaz komunisté mohou a mají cíleně navazovat.¹¹³⁹

¹¹³⁸ V. I. Lenin. Úkoly organizací mládeže: Řeč na 3. Všeruském sjezdu Komunistického svazu mládeže Ruska 2. října 1920. In: Týž, *K mládeži*. Praha 1949, s. 10.

¹¹³⁹ V. I. Lenin. Kritické poznámky k národnostní otázce. In: Týž, *O právu národů na sebeurčení*. Praha 1954, s. 11.

V kontextu stalinismu pak všestranná instrumentalizace národně definované minulosti zaujala zásadní pozici již během první poloviny třicátých let (viz podkapitulu *Socialistický realismus: metoda utváření socialistických měst*). Do značné míry pragmatické upřednostnění snáze uchopitelné kategorie národa před principem internacionalismu bezprostředně souviselo s potřebou stabilizace, legitimizace a reprezentace stávajícího režimu, stejně jako získáním efektivnějších nástrojů k mobilizaci společnosti ve prospěch pokračující výstavby státu a jeho případné obrany před vnějším nepřítelem.¹¹⁴⁰ Během druhé světové války se tato forma oficiálně podporovaného „sovětského patriotismu“, resp. „národního bolševismu“ stala (zejména díky efektivnímu systému státní propagandy, ale také základního vzdělávání) masově sdílenou. Po skončení války pak konzervativní důraz na ochranu národních tradic v sovětské kultuře dále posílily kampaně namířené proti moderním, se zahraničními vlivy spojeným uměleckým směrům organizované z popudu vedoucího sekretariátu a oddělení pro agitaci a propagandu ÚV VKS(b) Andreje Ždanova.

K odmítaným hodnotám vlastenectví a národních tradic se od roku 1935 oficiálně přihlásila také Kominternu, která je začala vnímat jako vhodný prostředek k obraně proti sílícímu nacismu a ideový základ umožňující spojit komunisty s představiteli umírněné levice a politického středu do společných protifašistických lidových front.¹¹⁴¹ Hlavním iniciátorem tohoto obratu byl bulharský komunistický politik Georgi Dimitrov, který příznačně charakterizoval komunisty do té doby opomíjený politický potenciál národních tradic: „*Fašisté převracejí celou historii každého národa, aby se mohli vydávat za dědice a pokračovatele všeho, co je v jeho minulosti vznešené a hrdinné [...] Komunisté, kteří se domnívají, že to vše se netýká věci dělnické třídy, kteří nedělají nic, aby historicky správně, v opravdu marxistickém, marxisticko-leninském, leninsko-stalinském duchu osvětlili pracujícím masám minulost svého vlastního národa, aby spojili svůj dnešní boj s jeho revolučními tradicemi v minulosti – takoví komunisté dobrovolně přenechávají vše, co je v historické minulosti národa cenné, fašistickým falzifikátorům, aby mohli balamutit lidové masy. Nikoli! Soudruzi! Nás zajímá každá důležitá otázka nejen přítomnosti a budoucnosti, nýbrž i minulosti našeho vlastního národa. [...] Úkol výchovy dělnictva a všeho pracujícího lidu v duchu proletářského internacionalismu – to je jeden ze základních úkolů každé komunistické strany. Ale*

¹¹⁴⁰ D. L. Hoffmann, *Stalinist Values*, s. 160, 164an.

¹¹⁴¹ S. Holubec. Obtížné partnerství marxismu a národních hnutí. In: Jan Horský, Miroslav Hroch (eds.). *Sto let: Hodnota svobody, nebo cena za nezávislost?* Praha 2018, s. 326.

*ten, kdo si myslí, že mu to dovoluje, a dokonce že jej to nutí pošlapat všechny národní city širokých pracujících mas, je dalek skutečného bolševismu“.*¹¹⁴²

Kominternou vytyčenou politiku lidové fronty přirozeně následovaly všechny komunistické strany včetně KSČ. Také její legitimizační snahy opřené o prvky národně-historického narativu mají proto svůj počátek ve druhé polovině třicátých let a zejména v následném období druhé světové války, kdy nacionalistické akcenty přirozeně vzrostly v rámci domácího komunistického protinacistického odboje i exilového vedení KSČ.¹¹⁴³ Po roce 1945 se pak idea komunismu navzdory svému přetrvávajícímu internacionálnímu nároku nejen v ČSR, ale v celém středoevropském prostoru výrazněji než kdy předtím prolula s celospolečensky silně rezonující národní otázkou. Představitelé jednotlivých komunistických stran se ve snaze získat širší podporu a důvěru v řadách obyvatelstva začali zásadní měrou prezentovat jako státotvorné, vlastenecké a národní síly.¹¹⁴⁴ Svou legitimitu odvozovanou primárně v duchu historického materialismu z obecných zákonitostí dějin proto paralelně posilovali symbolickým ukotvováním v kontextu rekonstruovaných domácích tradic.¹¹⁴⁵

Za pomoci hojně užívaného pojmu historického či národního dědictví (jenž sám o sobě implikuje představu minulosti jako určitého typu komodity, s níž lze disponovat) zaujali představitelé komunistického režimu symbolicky prestižní pozici přirozených završitelů této domněle zákonité dějinné posloupnosti, oprávněných dědiců, ochránců a vykladačů „všeho nejlepšího“ ze světové, ale především domácí kultury.¹¹⁴⁶ Nezbytnou součástí tohoto pozitivního sebeobrazu se staly paralelně konstruované negativní stereotypy soudobého kosmopolitního Západu i dřívějších, v rámci lidově demokratických zemí překonaných společenských řádů, jejichž

¹¹⁴² Georgi Dimitrov. Nástup fašismu a úkoly Komunistické internacionály v boji za jednotu dělnické třídy proti fašismu: Zpráva na VII. světovém kongresu Komunistické internacionály 2. 8. 1935. In: Týž, *Výbor z projevů a článků*. Praha 1982, s. 195–196.

¹¹⁴³ Srov. některé rozhlasové projevy Klementa Gottwalda a Zdeňka Nejedlého vysílané z Moskvy. K. Gottwald. *Deset let: Sborník statí a projevů 1936–1946*. Praha 1948, s. 179, 181–183; Z. Nejedlý. *Moskevské statí*. Praha 1950, s. 32–54.

¹¹⁴⁴ Srov. Pavel Reiman. *Komunisté a národnostní otázka*. Praha 1949, s. 5–6. Jak podotýká Jan Randák, v období třetí republiky neoperovala s pojmem tradice pouze KSČ, ale i další strany Národní fronty, což podporovalo jeho dobovou relevanci. J. Randák. Historické síly nesoucí budoucnost: O (ne)obyčejnosti vize Zdeňka Nejedlého. In: Drahomír Suchánek (ed.). *Univerzita a republika: Vybrané příspěvky z konference*. Praha 2021, s. 57–74.

¹¹⁴⁵ M. Kopeček. Ve službách dějin, ve jménu národa: Historie jako součást legitimizace komunistických režimů ve střední Evropě v letech 1948–1950. *Soudobé dějiny* 8, 2001, č. 1, s. 23–43.

¹¹⁴⁶ Samotný pojem dědictví (ve východoněmeckém, resp. polském kontextu byly v období stalinismu obdobně a neméně hojnou měrou užívány termíny „Kulturerbe“, resp. „dziedzictwo“) zde můžeme spolu s kulturní historičkou Ulrike Langbein vnímat jako „Produkt einer Kulturtechnik, die auf Kontinuierung durch Bewahrung und Tradierung zielt, zugleich Ausdruck für Übernommenes, Hinterlassenes, Überdauerndes.“ Ulrike Langbein. Erbe. In: Nikolas Pethes, Jens Ruchatz (eds.). *Gedächtnis und Erinnerung: ein interdisziplinäres Lexikon*. Reinbek bei Hamburg 2001, s. 147.

elity měly k otázkám kultury a umění zaujímat – optikou dobové propagandy – výhradně přezíravý či ekonomicky vypočítavý postoj. „*Buržoasie rozházela kulturní dědictví, naší povinností je pečlivě je sebrat, prozkoumat, a až si je osvojíme, jít dále kupředu,*“ charakterizoval tuto pozici Andrej Ždanov.¹¹⁴⁷ Socialistická modernita dokazovala svou vývojovou vyspělost uvědomělou reflexí a využitím hodnotných prvků minulosti.

Výběr konkrétních tradic, motivů a jejich spojování do podoby legitimizačního, nacionalisticky podbarveného narativu probíhal v jednotlivých lidově demokratických státech s různým úspěchem a intenzitou.¹¹⁴⁸ V československém, resp. českém kontextu získala tato snaha nejucelenější podobu využitím konceptu zformulovaného již roku 1946 Zdeňkem Nejedlým v přednášce pro pražskou Socialistickou akademii.¹¹⁴⁹ Komunisté byli v jeho podání coby „*dědici velikých tradic českého národa*“ obratně vřazeni do vžitého (v jádru obrozeneckého) příběhu národních dějin, v němž byla pokroková úloha přisouzena periodám husitství a národního obrození; negativní protipól vytvářelo období barokního absolutismu 17. a 18. století, z něhož pozitivně vystupoval pouze fenomén protestních lidových hnutí. Velmi podstatným prvkem celého konceptu bylo úzké významové propojení kategorií národa a lidu, v němž lid figuroval jako rozhodující a napříč dějinami vždy progresivní složka národa.¹¹⁵⁰ Tento motiv, vyskytující se již v některých jeho meziválečných textech, Nejedlý po válce podpořil odkazy na významově blízké Leninovy výroky o existenci dvojí kultury v rámci jednoho národa a Stalinovu tezi o socialistické kultuře s národní formou.¹¹⁵¹ Výsledné, až naivně přímočaré, přesto (či spíše právě proto) velmi úspěšně interpretační schéma zaujalo v poúnorové legitimizační strategii KSČ centrální a oficiálně nezpochybnovanou úlohu, neboť pro politický program odvozený ze sovětského vzoru

¹¹⁴⁷ A. A. Ždanov, O nejpokrokovější literatuře světa, in: Týž, *O umění*. Praha 1949, s. 18.

¹¹⁴⁸ K situaci v Polsku podrobně Marcin Zaremba, *Im Nationalen Gewande. Strategien Kommunistischer Herrschaft slegitimation in Polen 1944–1980*. Osnabrück 2011. K situaci v NDR např. Raina Zimmering, *Mythen in der Politik der DDR: Ein Beitrag zur Erforschung politischer Mythen*. Opladen 2000.

¹¹⁴⁹ Z. Nejedlý, *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*. Pohled na nejedlovský výklad dějin v širším kontextu historiografií ČSR, NDR a Polska nabídl Maciej Górny. *Przede wszystkim ma być naród. Marksistowskie historiografi e w Europie Środkowo–Wschodniej*. Warszawa 2007.

¹¹⁵⁰ „*Vždy bylo, jest a bude, že jediným zdravým kořenem lidské pospolitosti je lid a to lid jako společenská i organizační jednotka, jako celek, jako národ. Není proto nenárodního lidu a není pravé kultury mimo národ.*“ Boj proti kosmopolitismu je cesta k socialistickému umění. *Výtvarné umění 2*, 1951–1952, č. 7–8, s. 357. Jak upozorňuje Milena Bartlová, spojení kategorií národa a lidu do jediného významu svébytného, uzavřeného a výlučného kolektivu představovalo ve středoevropském regionu dobově typické paradigma; v sousedním německém prostředí reprezentované pojmem *Volk*. M. Bartlová, *Dějiny českých dějin umění 1945–1969*, s. 439.

¹¹⁵¹ Zd. Nejedlý, *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*, s. 5–6; M. Kopeček, Čeští komunističtí intelektuálové a „národní cesta k socialismu“: Zdeňk Nejedlý a Karel Kosík, 1945–1968, *Soudobé dějiny 23*, 2016, č. 1–2, s. 92.

zajišťovalo zásadní symbolickou oporu v domácím národně historickém vědomí.¹¹⁵² Modernizační záměry stalinismu bylo možné společnosti tímto způsobem předkládat jako přirozené pokračování „odvěkých“ emancipačních snah, v nichž širokým vrstvám národa/lidu náleží úloha rozhodující hybné síly, kterou komunistická strana „pouze“ vede ke společnému cíli.

Nejedlého interpretace národní minulosti se stala závazným vodítkem při vymezování okruhu národních tradic, k nimž se komunistický režim chtěl přihlašovat a jako taková byla promítána také do dějin umění, památkové péče a architektury. V těchto odborných sférách však její důslednější aplikace narážela na zásadní interpretační obtíže a nevytvářela zcela jednoznačný klíč k určení hodnotných a zachováníhodných artefaktů. Navzdory široké škále témat, do nichž Nejedlý v průběhu své odborné i politické dráhy zasahoval, problematice architektury a památek věnoval jen zcela okrajovou pozornost. V příležitostném hodnocení konkrétních stavebních památek nicméně umělecko-historickým aspektům jednoznačně nadřazoval „ideový význam“, tj. spojení objektu s konkrétní historickou epochou, která měla v jeho periodizaci dějin přiřazeny jednoznačné významové konotace.¹¹⁵³

Výmluvně toto hledisko formuloval v proslovu při otevření Betlémské kaple 5. července 1954: „*Jistě že mám rád svou vlast a vážím si krásy naší Prahy. Ale mne vždycky na Praze něco přímo bolelo. To, že se nejvíc vyzvedávala ta Praha, která každému, kdo se trochu vžije do našich dějin, připomínala právě nejmutnější doby našeho lidu. Ten slavný pražský barok! Já jistě nerad bych mu chtěl ublížit. [...] Ale já prostě nejsem s to odmyslit si od pražského baroka všechny ty preláty, všechny ty mnichy, všechnu tu cizí sebranku, která [...] jako upír seděla na prsou udupaného národa, k veliké naší hanbě.*“¹¹⁵⁴ Do kontrastu s „*pyšnými chrámy a barokovými paláci*“ stavěl pozitivní příklady objektů, jejichž hodnotu odvozoval primárně ze symbolické roviny – Lidový dům čerstvě zrekonstruovaný pro muzeum V. I. Lenina i samotnou novostavbu Betlémské kaple.

V pražském kontextu otevírala Nejedlým vytyčená preference husitství a národního obrození možnost rekonstrukce některých objektů symbolicky spojených s těmito historickými epochami a jejich osobnostmi (Karolinum, rodné domy Jana Nerudy a Josefa Mánesa, objekty se sgrafity podle návrhů Mikoláše Alše). Ministrovny osobní preference se v prostoru města promítly

¹¹⁵² „*Nový svět socialismu byl předkládán jako tradiční autentický svět českých hodnot. Národ se zdál být od nich pouze vzdálen buržoazní kulturou, která přerвала přirozené lidové kořeny*“. V. Macura, *Šťastný věk*, s. 64.

¹¹⁵³ J. Pešina, J. Neumann, V. Novotný, Zdeněk Nejedlý a výtvarné umění, s. 18.

¹¹⁵⁴ Z. Nejedlý, *Husův Betlem a náš dnešek*, s. 19–20. Kritické vymezení vůči baroku vyjádřil Nejedlý již ve svých meziválečných textech, mj. polemice s Josefem Pekařem (článek *Svatojanská estetika*, 1920) nebo v monografii *Litomyšl: tisíc let života českého města* (1934). Přestože explicitně nepopíral umělecké kvality slohu, určující pro něj zůstal jeho údajně „nenárodní“ a „protilidový“ charakter.

v několika mediálně sledovaných a rekonstrukčních a pomníkových akcích v čele s obnovou Betlémské kaple (1950–1954) a letohrádku Hvězda pro Jiráskovo muzeum (1951), na nichž se bezprostředně podílel (viz podkapitulu *Adaptace historického města*). Z profesního hlediska pracovníků památkové péče, ale také architektů hledajících v historii domácí architektury období vhodná k inspiraci soudobé tvorby, byl však podobný přístup příliš reduktivní. V kontextu dějin české architektury mohlo být soustavně vyzdvihované husitství vzhledem ke svému destruktivnímu charakteru výrazněji oceněno jen stěží. Naopak slohové etapy renesance a baroka, které Nejedlý bez zájmu přecházel coby „*typicky buržoasní* [16.] *století*“, resp. pro národ neblahou dobu jiráskovského „*temna*“, určily podobu hlavního města i většiny dalších českých měst zcela zásadní měrou a zanechaly zde desítky cenných objektů.¹¹⁵⁵

V oficiální rétorice, která v první polovině padesátých let zaštiťovala státní ochranu památek, byla proto s odkazem na Nejedlého autoritu využívána spíše šířeji aplikovatelná diskurzivní operace ztotožnění národa a lidu, resp. národní identity s identitou třídní. Koncept lidu jako kolektivního aktéra a hybné síly pokroku v dějinách i uměleckém vývoji otevíral možnost v konkrétních případech pozitivně ocenit a využít i objekty spojené svým vznikem a funkcí s „reakčními“ vrstvami církve, šlechty či buržoazie, a to právě s poukazem, že „*byly vytvořeny jediné tvůrčí genialitou prostého, vykořisťovaného lidu*“.¹¹⁵⁶ Tento způsob argumentace přitom v praxi podle potřeby užívali nejen pracovníci památkové péče usilující o rozšíření státní ochrany na co největší počet cenných objektů, ale také mnozí političtí funkcionáři ke zdůraznění vyspělosti a kulturnosti socialistického státu, který pečuje i o památky zděděné po „nepřátelských třídách“.¹¹⁵⁷ Spojení třídního principu (památky jako výsledky práce nejširších společenských vrstev) s principem národním (památky jako díla domácích, tj. českých umělců a řemeslníků) zásadně konvenovalo jak oficiální objednavce politiků, tak i tradičně silnému zaměření českých historiků

¹¹⁵⁵ Z. Nejedlý, – *dědici velikých tradic českého národa*, s. 11. Srov. Z. Nejedlý. Ideová výchova na střední škole: Osnovy z občanské nauky, dějepisu a literární výchovy. Praha 1949. In: Týž, *O literatuře*. Praha 1953, s. 964. Pojem „temno“ převzatý ze stejnojmenného Jiráskova románu použil Nejedlý jako součást charakteristiky období 17. a 18. století již ve stati *Alois Jirásek: studie historická* (1921). V padesátých letech se pojem stal široce akceptovaným a užívaným i v rámci některých odborných prací – srov. Josef Kočí. *Boje venkovského lidu v období temna*. Praha 1953.

¹¹⁵⁶ Ing. Garol. Památkářství nedílnou součástí dnešního budování. *Za starou Prahu* 26, 1951, č. 1, s. 4.

¹¹⁵⁷ Srov. *Slavnostní publikace vydaná u příležitosti Výstavy státní památkové péče ve státním zámku v Pardubicích*. Pardubice 1952, s. 5 (projev ministra dopravy Antonína Pospíšila); J. Kostka, F. Petr, *Městské památkové rezervace v Čechách a na Moravě*, s. 24.

umění a památkářů na hledání a rozboru „národního charakteru“ domácích výtvarných a architektonických děl.¹¹⁵⁸

V případě tvůrčích architektů se stavební památky Prahy a dalších měst stávaly především součástí množiny historického dědictví, v níž bylo žádoucí hledat motivy pro soudobou tvorbu. Ve vágních definicích socialistické architektury i metody socialistického realismu představoval poukaz na nezbytnost „národní formy“ relativně nejkonkrétnější praktické vodítko. Následování sovětského příkladu nemělo tedy znamenat pouhé kopírování architektury SSSR, nýbrž především studium domácích památek a „kritické přetváření“ jejich historických motivů včetně přizpůsobení pro možnosti soudobých stavebních technologií včetně typizace.¹¹⁵⁹ Jak v roce 1951 kategoricky prohlásil architekt Jiří Kroha, „socialistická architektura nemůže být založena na jakémkoliv vymyšlení nových tvarů, tj. na individualisticky konstruovaných novotvarech, nýbrž na organickém rozvíjení předcházejícím vývojem tvárněných forem s hlediska marxistického světového názoru“.¹¹⁶⁰ Lapidárněji shrnuli shodné stanovisko projektanti Dalibor Pešek, Hana Pešková a Jan Skokánek: „Bez navázání na národní tradici v architektuře není socialistické architektury.“¹¹⁶¹

Socialistický realismus vnesl do stávající architektonické praxe zásadní, byť primárně ideologicky vynucený impulz k oživení zájmu o problematiku a hodnoty historické architektury a měst, které většina modernisticky orientovaných architektů v předcházejících desetiletích opomíjela a přenechávala spíše zájmu historiků a teoretiků umění.¹¹⁶² V průběhu padesátých let se oficiální podpora tohoto zájmu promítla v řadě konkrétních kroků, počínaje vysokonákladovými vydáními překladů klasických teoretických děl (spisy Vitruvia, Palladia a Albertiho) a konče posilováním výuky dějin architektury na vysokých školách včetně pořádání exkurzí a studijních cest do regionů, na nichž se budoucí i stávající projektanti měli seznamovat s vybranými památkami domácího stavitelství.¹¹⁶³ Zejména u politicky prestižních záměrů bylo studium

¹¹⁵⁸ K úloze kategorie národa v poválečných českých dějinách umění blíže M. Bartlová, *Dějiny českých dějin umění*, s. 429–443.

¹¹⁵⁹ Marie Benešová. K diskusi o uplatnění národního odkazu v současné tvorbě. *Architektura ČSR* 14, 1955, č. 6, s. 219.

¹¹⁶⁰ J. Kroha. Architektura zájmem a majetkem pracujícího lidu. *Architektura ČSR* 10, 1951, č. 7–9, s. 217.

¹¹⁶¹ Dalibor Pešek, Hana Pešková, Jan Skokánek. Národní tradice v české architektuře. *Tvorba* 20, 1951, č. 50, s. 1202.

¹¹⁶² K. Honzík. Deset let na staveništi míru. *Architektura ČSR* 14, 1955, č. 5, s. 164. Soustavně byla naopak problematika historického města již před 1. světovou válkou studována v okruhu Klubu za starou Prahu, kde se jí vedle teoretiků věnovali i někteří architekti, např. Bohumil Hübschmann či Pavel Janák. Srov. K. Bečková (ed.). *Sto let Klubu za starou Prahu 1900–2000*. Praha 2000.

¹¹⁶³ Karel Stránil, Zdeněk Lakomý, Milan Podzemný. Na cestu k socialistické architektuře. *Architektura ČSR* 10, 1951, č. 7–8, s. 205; Z. Lakomý. Za nové socialistické vysoké školství v oboru architektury. *Architektura ČSR* 12, 1953, č. 8–10, s. 172. Díla jednotlivých klasiků světové architektonické teorie vydalo pražské Nakladatelství krásné literatury

historických vzorů, ať už prostřednictvím literatury či přímo „v terénu“, uváděno jako nezbytná součást projektové přípravy.

Klíčovou otázkou národních tradic představoval výběr konkrétních následováníhodných slohových období, děl a autorů z historie domácí architektury. Také tento proces, podobně jako formulování dalších žádoucích parametrů architektury socialistického realismu, zůstával primárně záležitostí vzájemných polemik a individuálních rozhodnutí samotných architektů, popř. historiků umění a nevyústil do podoby pevného, všeobecně závazného a dodržovaného kánonu. Z dobových textů nevyplývá hlubší systematickosti či důslednosti v rozhodování; z okruhu možných vzorů byly paušálně vyloučeny pouze „formalistické“ slohy první poloviny 20. století, počínaje secesí a konče konstruktivismem a funkcionalismem.¹¹⁶⁴ Ze starších historických období byla hlavní inspirační úloha přikládána renesanci, neorenesanci a širokému okruhu lidové architektury. Tento výběr, k němuž se přikláněla většina zainteresovaných expertů, zřetelně odrážel vliv zmíněného výkladového narativu Zdeňka Nejedlého (vyloučení baroka), zároveň však i ryze praktickou nutnost zohledňovat u jednotlivých slohů dostatečně široký rejstřík tvaroslovných prvků použitelných ve stavební praxi.¹¹⁶⁵

Bez ohledu na teoretické diskuze využívala velká část architektů ve svých projektech rovněž různé formy (neo)klasicismu, přestože tento sloh první poloviny 19. století nebyl na českém území historicky nijak hojně zastoupen.¹¹⁶⁶ V jeho prospěch nicméně hovořily právě praktické a estetické důvody, neboť zejména u prestižních veřejných staveb se jeho formy osvědčovaly jako nejvhodnější prostředek k dosažení žádoucí monumentality výrazu. Chybějící oporu v domácí tradici v těchto případech vesměs nahrazovaly více či méně přiznané odkazy na soudobé i historické předlohy z prostředí SSSR, kde naopak monumentální klasicismus reprezentoval jednu

hudby a umění v letech 1953 (Vitruvius), 1956 (Alberti) a 1958 (Palladio); shodný trend lze ve stejné době sledovat také v Polsku a NDR.

¹¹⁶⁴ O. Starý. Poučení architektů z článku J. V. Stalina ‚Marxismus v jazykovědě‘. *Architektura ČSR* 9, 1950, č. 11–12, s. 301–302.

¹¹⁶⁵ „Je nejvýznamnější naší autoritou ve tvůrčích otázkách umění. Jeho projevy pronikavě osvětlily otázky tvůrčí metody socialistického realismu,“ konstatoval o Nejedlém u příležitosti jeho 75. narozenin architekt O. Starý, Zdeněk Nejedlý – příklad tvůrce a bojovníka, s. 197.

¹¹⁶⁶ O. Starý. Devatenácté století a národní tradice probuzenecké doby. *Architektura ČSR* 10, 1951, č. 10–12, s. 358. Výraznější pozornost byla výzkumu a využití klasicismu věnována ve slovenském prostředí – srov. výsledky rámcového průzkumu pracovníků Ústavu stavebných hmôt a koňstrukcií v Bratislavě *Klasicistická architektúra na Slovensku*. Bratislava 1955.

z hlavních historických epoch, k níž se stalinský režim pozitivně přihlašoval, imperiální éru carského Ruska 18. století.¹¹⁶⁷

Výběr renesance ospravedlňovali architekti a teoretici (s přihlédnutím k Nejedlého výkladovému modelu) její účelovou interpretací coby důsledku pokrokového vlivu předcházející éry husitství – Oldřich Starý charakterizoval „*období naší pozdní gotiky, české i slovenské renesance jako důsledky lidové sociální, národní, husitské revoluce*“.¹¹⁶⁸ Vlivnou záštitu k pozitivnímu ocenění renesance kromě toho poskytovaly i práce sovětských historiků umění a autorita Friedricha Engelse, který ji označil za „*největší pokrokový převrat, který do té doby lidstvo prožilo*“.¹¹⁶⁹ V rozhodující míře nicméně vyjadřovaný pozitivní vztah k renesančnímu tvarosloví oživoval především mimořádnou oblibu, jíž se (neo)renesance mezi českými architekty těšila po většinu druhé poloviny 19. století.¹¹⁷⁰ Svěbytnou formou v širším proudu tehdejší neorenesanční architektury, vesměs inspirované italskými vzory, se od osmdesátých let 19. století stala tzv. „*česká renesance*“ rozvíjená architektem Antonínem Wiehlem, který začal své projekty doplňovat o prvky čerpané z domácí architektury 16. století.¹¹⁷¹ Přestože jeho záměrem bylo především esteticky přizpůsobit tvarosloví navrhovaných domů historickému prostředí Prahy, jehož malebnost oceňoval, v meziválečném období začala být tato činnost interpretována a pozitivně hodnocena jako způsob vytváření specifického „*národního stylu*“.¹¹⁷² Tento výkladový model, založený a rozvíjený především dlouhodobě vlivným historikem umění Zdeňkem Wirthem, mohl být na počátku padesátých let plně převzat a rozvinut, neboť příhodně korespondoval s aktuální snahou o vymezení kánonu pokrokových národních tradic.

Od června do září 1952 proběhla v Uměleckoprůmyslovém muzeu v Praze výstava *Čeští architekti-realisté*, která představila dílo nejvýznamnějších českých tvůrců druhé poloviny 19. století v čele s autorem Národního divadla Josefem Zítkem a zahrnula rovněž Antonína Wiehla,

¹¹⁶⁷ V Praze nejvýrazněji devický hotel International inspirovaný v základním hmotovém rozvržení poválečnými výškovými stavbami Moskvy, nicméně doplněný o neorenesanční prvky, zejm. sgrafita, paralelně odkazující na českou národní tradici.

¹¹⁶⁸ O. Starý. Učit se z národní odkazu. *Výtvarné umění* 3, 1953, č. 1, s. 98. Srov. D. Pešek, H. Pešková, J. Skokánek, K otázce národní tradice v architektuře, s. 346.

¹¹⁶⁹ *Proti buržoasnímu umění a uměnovědě: Sborník statí*. Praha 1952; B. Engels, *Dialektika přírody*. Praha 1952, s. 22.

¹¹⁷⁰ Jindřich Vybíral, *Česká architektura na prahu*, s. 71–82. Příčiny této obliby a rozšířenosti byly primárně praktické, neboť renesance nabízela dostatečně široké možnosti pro výběr, aplikaci, kombinace a přizpůsobování konstrukčních postupů i tvaroslovných prvků soudobým potřebám.

¹¹⁷¹ Z. Wirth. *Antonín Wiehl a česká renesance*. Praha 1921. Velkou část používaných motivů našel Wiehl v pražské architektuře Schwarzenberského paláce a Královského letohrádku na Pražském hradě.

¹¹⁷² J. Vybíral, *Česká architektura na prahu*, s. 148–155. Srov. M. Marek, *Kunst und Identitätspolitik: Architektur und Bildkünste im Prozess der tschechischen Nationsbildung*. Köln 2004, s. 305–320.

jeho spolupracovníky a pokračovatele, kteří byli prezentováni jako nositelé snah o „českou národní architekturu“.¹¹⁷³ Akci jen těsně předcházela vůbec nejkomplexnější dobová prezentace dokladů národních architektonických tradic, kterou se na přelomu května a června 1952 stala reprezentativní výstava uspořádaná z iniciativy Svazu československých výtvarných umělců pod příznačným názvem *Architektura v českém a slovenském národním dědictví*.¹¹⁷⁴ Návštěvníci pražské síně U Hybernů z řad odborné i laické veřejnosti měli možnost seznámit se na stovkách fotografií grafik, plánů a modelů s nejvýznamnějšími památkami domácí stavební kultury utříděnými podle jednotlivých slohů od románských dob až po závěr 19. století včetně lidové architektury, které doprovázela marxistická interpretace historického vývoje.¹¹⁷⁵

Autoři výstavy jasně deklarovali návaznost svého úsilí na vzor SSSR: „Bezpečně obracíme svůj pohled k tvůrčímu kvasu architektury sovětské, která již citlivě zhodnotila nejen dědictví bohaté kultury národů SSSR, ale i dědictví světové pokladnice umění, aby z nich čerpala poučení k rozsáhlé výstavbě“.¹¹⁷⁶ Výstava byla rámována citáty Klementa Gottwalda, Zdeňka Nejedlého, ale také Andreje Ždanova a Arkadije Mordvinova, které shodně zdůrazňovaly pozitivní význam národních tradic a jejich osvojování. Účel výstavy nejen coby osvětové akce, nýbrž i pomůcky pro soudobou tvorbu naznačila komisařka výstavy, architektka Augusta Müllerová: „Poukazem na krásná a bohatá díla minulosti chce výstava dát našim architektům nejen krásný příklad hodný následování, ale probudit všechen jejich tvůrčí neklid, vyburcovat plně jejich morální odpovědnost k současnosti a jejím ideovým bojům, k vítězné dělnické třídě, již jsou svým dílem zavázáni. Poznání bohatství kulturního odkazu dá také našim umělcům jistotu, že jedině [...] metoda socialistického realismu je tou cestou, která vede k naplnění jejich velkého úkolu a k dosažení krásného cíle umění – být spoluvůrcem socialistické společnosti.“¹¹⁷⁷

¹¹⁷³ Čeští architekti-realisté devatenáctého století: výstava původních kreseb a plánů. Praha 1952, s. 44. Člen výstavní komise Zdeněk Wirth popsal tvůrčí činnost prezentovaných architektů v úvodu výstavního katalogu jako „převzetí a znárodnění historické formy renesanční“ a její rozvinutí do podoby „samostatného národního projevu“. Tamtéž, s. 5.

¹¹⁷⁴ *Architektura v českém a slovenském národním dědictví*. Praha 1952. K výstavě podrobně v širším dobovém kontextu Marcela Hanáčková. Národní formou, socialistická obsahem: Výzkum národního dědictví v době socialistického realismu. In: K. Brůhová a kol. *Budoucnost je skryta v přítomnosti: Architektura a česká politika 1945–1989*. Praha 2021, s. 111–129.

¹¹⁷⁵ Doprovodné texty o vývoji „hospodářsko-politické základny“ zformuloval pro české země František Kavka, pro Slovensko I. Radkoš. *Architektura v českém a slovenském národním dědictví*, s. 90.

¹¹⁷⁶ *Architektura v českém a slovenském národním dědictví*, s. 88.

¹¹⁷⁷ *Architektura v českém a slovenském národním dědictví*. Praha 1952, s. 7. Členy výstavní komise byli vedle historika Otto Plachta a historika umění Zdeňka Wirtha architekti Marie Benešová, Zdeněk Lakomý, Libuše Macková, Ladislav Machoň, Dalibor Pešek, Oldřich Starý a Karel Stránil. Datum konání výstavy bylo zvoleno i s přihlédnutím k chytné I. konferenci Svazu architektů.

Akceptování sovětského příkladu a přihlášení se k metodě socialistického realismu zůstávalo zároveň zcela kompatibilní s národně konzervativním laděním výstavy, jejíž koncept začali ostatně někteří členové výstavního týmu (Zdeněk Wirth, Ladislav Machoň) připravovat v odlišných politických podmínkách let 1945 a 1946.¹¹⁷⁸ Jejím základem zůstávalo tradiční pojetí památek jako pramenů k poznání minulosti, dokladů všestranného umu předchozích generací a tím i zásadních zdrojů národní hrdosti, s nímž česká památková péče operovala již od 19. století, a které se dočkalo zásadního oživení během druhé světové války a bezprostředně po ní. Všestranný důraz na jedinečnost a starobylost prezentované kultury byl pro aktuální politický kontext adaptován již zmíněným „nejedlovským“ provázáním kategorií národa a lidu. Prezentované „*národní dědictví*“, resp. „*kulturní odkaz minulosti*“ tak zůstával pro socialistickou společnost relevantní, neboť byl „*lidem vytvářen, lidem strážěn a obhajován po staletí, navrátil se konečně vítěznou lidově demokratickou a socialistickou revolucí [...] znova pevně do jeho rukou*“.¹¹⁷⁹

Nikoli náhodou byla chronologická linka výstavy dovedena pouze do konce 19. století a pozice rozhodujícího závěrečného akcentu byla vyhrazena objektu, který v rámci české kultury sehrával zcela zásadní úlohu již od svého dokončení – Národnímu divadlu architekta Josefa Zítka (Obr. 58). „*Národní divadlo je uměleckým dílem, které je přímo vkořeněno do naší národní tradice, je příkladem i východiskem pro všechnu budoucnost,*“ konstatoval na jeho adresu Oldřich Starý.¹¹⁸⁰ Podobná vysoce pozitivní hodnocení bylo možné opřít jak o široký konsensus mezi starší generací domácích historiků umění (Antonín Matějček, Zdeněk Wirth, Václav Vilém Štech), tak o autoritu Zdeňka Nejedlého, který jej v roce 1950 označil za vrchol vývoje domácího stavitelství, „*divadlo, jakému rovné nenajdeme v celé Evropě*“, „*vznosné, okázalé, ale ne buržoasně, nýbrž tak, jak si lid, jak si národ představoval svůj chrám umění*“.¹¹⁸¹ Ze shodných argumentů vyšli v tomtéž roce i architekti Antonín Černý, Jaroslav Hlavsa a Jiří Klen v útočném článku proti dosavadní funkcionalistické orientaci domácí architektury. Žádoucí inspiraci pro novou tvorbu spatřovali v „*posledním realistickém období, v generaci Národního divadla*“, které označili za „*nejvyšší projev realismu v naší historické architektuře*“. „*Budovu Národního divadla postavil, národ sobě. Ne samo měšťáctvo, ale v prvé řadě pracující lid, jeho nadšení a oběti. Josef Zitek ve spolupráci*

¹¹⁷⁸ M. Hanáčková, *Národní formou, socialistická obsahem*, s. 91. Srov. dodatečný komentář Augusty Müllerové, *Architektura v českém národním dědictví*. Praha 1961, s. 11. Starší kořeny měla patrně i výše zmíněná výstava *Čeští architekti-realisté*, kterou připravoval z velké části shodný realizační tým.

¹¹⁷⁹ *Architektura v českém a slovenském národním dědictví*. Praha 1952, s. 8.

¹¹⁸⁰ O. Starý. *Devatenácté století a národní tradice probuzenecké doby*. *Architektura ČSR* 1951, č. 10–12, s. 364.

¹¹⁸¹ Z. Nejedlý. *O nové výtvarnictví*. *Var* 3, 1950, č. 9–10, s. 263.

*s malíři a sochaři vytvořil v budově Národního divadla monument kulturní vyspělosti našeho národa, který posiloval a dodnes posiluje sebevědomí našeho lidu.*¹¹⁸²

Právě Národní divadlo bylo v kontextu úvah o národní formě socialistické architektury umístěno do pozice všestranně oceňovaného vzoru, který vyhovoval všem ideologickým předpokladům. Zcela pominuta přitom byla skutečnost, že Zítek v projektu zkombinoval formy a prvky italské renesance 16. století, takže „ryze české“ vlastenecké ideje byly manifestovány primárně v doprovodné malířské a sochařské výzdobě.¹¹⁸³ Podstatnější než samotná architektura budovy se pro celé hodnocení stal její dlouhodobě stabilní symbolický status v kontextu domácí kultury. Z hlediska poúnorové kulturní politiky zůstával rozhodující a plně akceptovatelný vžitý, od konce 19. století sdílený mýtus divadla jako stavby, kterou si „z krejčárků“ vybuďoval sám národ/lid. Podobně jako u řady dalších historických objektů zůstával symbolický význam či potenciál srovnatelně vlivným argumentem pro hodnocení jako ryze umělecko-historické hodnoty. Když Jiří Kroha na II. celostátní konferenci Svazu československých výtvarných umělců v roce 1952 označil Národní divadlo za vrchol české architektonické tradice, odmítl současně názor architekta Pavla Janáka oceňujícího v tomto směru rovněž Rudolfinum (od téhož projektanta Josefa Zítka), a to s odůvodněním, že „pro tuto budovu nebyl získán zájem nejširších lidových vrstev, a nebyla také vázána s tak širokým ohlasem v národě“.¹¹⁸⁴

Národní divadlo zůstalo v kontextu budování socialistické Prahy padesátých let přítomno v mnohočetných odkazech a reflexích z podstatné části vázaných na rok 1953, na který připadlo 70. výročí (po požáru v roce 1881 opětovného) otevření jeho historické budovy.¹¹⁸⁵ V letech 1952 a 1953 oslovil pražský ÚNV několik architektů ke zpracování přestavby bezprostředního okolí divadla (v místě dnešní Nové scény), které Jan E. Koula, Bohumil Hypšman a další ztvárnili s využitím neorenesančních a neoklasicistních forem. Ve stejné době byly vypsány soutěže na malířskou výzdobu a architektonickou úpravu Malého foyeru, na jejichž základě byl do interiéru umístěn cyklus sedmi rozměrných pláten Vincence Beneše zachycujících některá z míst, odkud

¹¹⁸² A. Černý, J. Hlavsa, J. Klen, K situaci v naší architektuře, s. 583.

¹¹⁸³ Jak dokládá Jindřich Vybíral, použití jakkoli definovaných typicky „českých“ forem od Zítka nikdo ze zadavatelů nepožadoval; důraz byl kladen na dosažení dostatečně reprezentativní a stylově jednotné formy, která by odpovídala snaze povýšit divadelní novostavbu na „památník“ národních snah. J. Vybíral, *Česká architektura na prahu*, s. 77, 122.

¹¹⁸⁴ Projev národního umělce Jiřího Krohy na II. celostátní konferenci. *Výtvarné umění 2*, 1951–1952, č. 5–6, s. 219.

¹¹⁸⁵ Srov. např. výroční publikaci Jan A. Palouš a kol. *Národní divadlo v Praze: 1883–1953*. Praha 1953. Srov. též oslavný životopis architekta budovy Eva Krtilová, *Architekt Josef Zítek*. Praha 1954.

byly k zahájení výstavby divadla přivezeny základní kameny.¹¹⁸⁶ Zřetelné aluze na celonárodní charakter budování Národního divadla byly v roce 1949 zvoleny (zejména na doporučení Zdeňka Nejedlého) pro zahájení výstavby letenského Stalinova pomníku, k němuž bylo za velké mediální pozornosti přepraveno celkem 21 základních kamenů ze všech krajů republiky a symbolicky také z Pražského hradu coby sídla prezidenta.¹¹⁸⁷ Celé hmotové řešení a siluetu Národního divadla roku 1954 parafrázovali architekti Václav Hlinský a Luboš Koreček v kuriózním soutěžním návrhu na prestižní novostavbu Vysoké školy stranické na Pankráci (Obr. 59).¹¹⁸⁸

Protože socialistický realismus byl v již zmíněných obecných definicích vymezován jako spojení tradičních forem s výdobytky moderní techniky, zahrnoval proces hledání národních forem socialistické architektury vedle výběru vhodných historických předobrazů také jejich následnou úpravu pro potřeby soudobých stavebních technologií. Jednotlivé prvky i ožívované tradiční techniky (v návaznosti na preferované renesanční vzory šlo např. o sgrafito) byly přizpůsobovány konkrétním požadavkům zprůmyslněné stavební výroby a v rámci rozvíjeného programu typizace přetvářeny do podoby opakovatelných prefabrikovaných typů.¹¹⁸⁹ Možnosti skloubení estetických a ekonomických parametrů se staly předmětem řady regulérních výzkumných úkolů a fotografie památkových objektů se coby inspirační zdroje i žádoucí norma kvality pravidelně ocitaly na stránkách odborných periodik v kuriózním kontextu systematických úvah o možnostech typizované a ekonomicky hospodárné výstavby.¹¹⁹⁰ Také v rámci Prahy představovala nová architektura zejména bytových domů či mateřských škol zpravidla kombinaci typové konstrukce a jednotlivých výzdobných doplňků, od reliéfů, přes sgrafita až po plastiky.¹¹⁹¹

Sférou, která v padesátých letech oficiálně deklarovaný zájem o historické dědictví odrážela nejbezprostředněji a v doslovném slova smyslu jej zhmotňovala v re-konstruovaném prostoru měst, byla přirozeně památková péče. Význam památek pro život soudobého člověka byl vymezován ve vzájemně provázaných sférách jeho duševních i materiálních potřeb. V ideové

¹¹⁸⁶ Jaroslava Javůrková. Úprava foyeru I. galerie Národního divadla v Praze. *Architektura ČSR* 19, 1960, č. 3, s. 165–168.

¹¹⁸⁷ Nina Bonhardová. Praha – velkému Stalinovi. *Praha* 52, 1949, č. 51, s. 2; *Svému osvoboditeli československý lid*. Praha 1955, s. 7–9. Protože lokalita pro umístění pomníku byla následně změněna, musely být instalované základní kameny přesunuty na nové místo do osy Čechova mostu.

¹¹⁸⁸ Porota nicméně návrhu vytkla „*nepochopení při navazování na národní tradici*“. *Architektura ČSR* 14, 1955, č. 1–2, s. 54.

¹¹⁸⁹ J. Ledvína. Prefabrikované architektonické prvky na stavbě. *Architektura ČSR* 11, 1952, č. 7–9, s. 265–266.

¹¹⁹⁰ Z. Lakomý. Typisace a architektura. *Architektura ČSR* 10, 1951, č. 10–12, s. 311–312.

¹¹⁹¹ Srov. např. areál studentských kolejí v Podolí realizovaný v letech 1954–1955 podle projektu architektů Jana Krásného a Miloše Zachystala. Vysokoškolské koleje v Praze-Podolí, *Architektura ČSR* 15, 1956, č. 1–2, s. 10–11.

rovině měly památkové objekty společně s novou architekturou v duchu socialistického realismu dodávat prostoru socialistického města zásadní estetickou kvalitu, posilovat jeho harmonický vnější charakter a především působit jako důležitý nástroj výchovy nejširších vrstev obyvatelstva. „*Vždyť člověk v socialistickém pojetí znamená touhu po novém poznání, soustavné vzdělávání se, růst, jenž se nikdy nezastaví – a jsou i budou to právě kulturně-historické odkazy našich předků, které nás mohou učit a povznášet,*“ reflektoval tuto optimistickou osvětovou vizi v roce 1952 ministr dopravy Antonín Pospíšil.¹¹⁹² Podobně jako další dobová média (školní učebnice, beletrie, film) měl také rostoucí počet státem opravovaných a zpřístupňovaných památek zprostředkovávat svým návštěvníkům – pokud možno „*ve spojení se správně pojatým výkladem*“ – oficiální narativ národních dějin, obohacený o možnost bezprostředního kontaktu s památným místem a prožitek jeho atmosféry.¹¹⁹³ Získané či upevňované vědomí o „*slavné minulosti*“ přitom pracujícího člověka nemělo odvádět od naléhavých pracovních úkolů, ale naopak mu dodávat „*sílu k velkým činům přítomnosti i budoucnosti*“.¹¹⁹⁴

Také při formulaci těchto cílů pomáhaly odkazy na sovětské autority (např. výroky viceprezidenta Akademie architektury Arkadije Mordvinova o formativní roli historické architektury) účinně legitimizovat navazování na hlubokou tradici domácích konceptů ochrany památek a národně vlastenecké regionální vlastivědy. Na úrovni oficiálně užívaných pojmů umožňovala stalinistická kulturní politika mnohočetné významové adaptace. Národní hrdost začala být volně zaměňována se souslovím „*socialistické vlastenectví*“, jehož obsah ideologicky důsledněji podtrhoval anti-nacionalistické zaměření nevyklučující se s paralelně propagovanou vzájemností „*proletářského internacionalismu*“.¹¹⁹⁵ Obdobným způsobem našel motiv „odnárodnění“ (vázaný na obrozeneckou tradici, navíc ostře aktualizovaný během nacistické okupace) své pokračování v negativně konotovaném pojmu západního kosmopolitismu, proti jehož propagandou neustále zpřítomňované hrozbě byla stavěna „ochranářská“ politika národních tradic pěstovaná lidově demokratickým státem. Jaroslav Pešina v programovém referátu na sjezdu

¹¹⁹² Antonín Pospíšil. Kulturně-historické památky důležitým předpokladem cestovního ruchu. In: *Slavnostní publikace vydaná u příležitosti Výstavy státní památkové péče ve státním zámku v Pardubicích*. Pardubice 1952, s. 5.

¹¹⁹³ Vlastimil Vinter. Kulturní památky a osvětová práce. *Zprávy památkové péče* 14, 1954, č. 4, s. 123–124.

¹¹⁹⁴ Alois Kubiček, *Stará Praha v nové kráse*. Praha 1957, s. 6. Obdobně popisoval redaktor armádního týdeníku výchovnou funkci rekonstruovaného a muzejní expozicí vybaveného letohrádku Hvězda, kde „*návštěvník prochází tiše kolem slavných dějů z minulosti národa [...] a čerpá z dokladů o revolučním boji v minulosti sílu do nového díla výstavby své země*“. J. Tichý, Praha v pětiletce: Vstříc světlé budoucnosti, *Obrana lidu* 8, 1954, č. 14, s. 3.

¹¹⁹⁵ Srov. V. Kopecký, *Za socialistické vlastenectví a proletářský internacionalismus*. Praha 1952; Jaroslav Kládiva. O boji KSČ proti kosmopolitismu. In: *Proti kosmopolitismu ve výkladu našich národních dějin*. Praha 1953, s. 130–131.

domácích historiků umění roku 1952 otevřeně odmítl jako projev kosmopolitismu jakékoli hodnocení památek, které by je vyjímalo z kontextu národních dějin.¹¹⁹⁶

Osvětové působení památkových objektů bylo přirozeně podmiňováno jejich adekvátním využitím a dostatečnou mírou propagace, pro něž poskytoval rámcové východisko paragraf lidově demokratické Ústavy 9. května stanovující, že „*kulturní statky jsou pod ochranou státu*“ a „*stát dbá o to, aby byly zpřístupněny všem*“.¹¹⁹⁷ V tomto ohledu se období první poloviny padesátých let stalo v Praze i zbytku republiky počátkem soustavného procesu zpřístupňování významných historických objektů, komplexů a zahrad.¹¹⁹⁸ Rekonstruované prostory byly vesměs nově využity pro kulturní účely muzeí, galerií, knihoven či památníků, přičemž dobovou propagandou byl akcentován zejména „demokratizační“ aspekt celé věci, tedy státem iniciované otevření do té doby často (ale zdaleka ne vždy) nepřístupných lokalit nejširší veřejnosti. Jakkoli lze za touto velkoryse prezentovanou politikou komunistického státu spatřovat i ryze praktické aspekty (nutnost kompenzovat u daných objektů ztrátu původních vlastníků a funkcí), položila základ organizačního systému státních památek, jež v praxi funguje dodnes.

Veřejná propagace a popularizace historického dědictví dosáhla během padesátých let mimořádné šíře a intenzity a do značné míry podmínila vztah laické veřejnosti k tomuto tématu i pro následující desetiletí. V duchu oficiálního požadavku na památky jako součást každodenního života socialistického člověka měl dobový občan možnost se o jejich významu přesvědčit v řadě rozmanitých kontextů. Prováděné opravy a otevírání kulturních institucí provázely a interpretačně rámovaly reportážní články a úvahy v denním tisku i texty nově vydávaných turistických průvodců a reprezentativních obrazových publikací.¹¹⁹⁹ Neméně podstatnou úlohu sehrávaly velké výstavní projekty typu výše zmíněné *Architektury v českém a slovenském národním dědictví*, doplňované na regionální úrovni množstvím propagačních, často putovních

¹¹⁹⁶ J. Pešina. Praktické úkoly dějin umění v dnešní společnosti. In: *Za vědecké dějiny umění a novou kritiku*. Praha 1951, s. 93.

¹¹⁹⁷ *Ústava 9. května*. Praha 1948, s. 44 (§ 19, odst. 2).

¹¹⁹⁸ Objem a zaměření těchto prací na území Prahy shrnul v přehledu Alois Kubiček, *Stará Praha v nové kráse*. Praha 1957.

¹¹⁹⁹ Od roku 1949 začala ve spolupráci Národní kulturní komise (posléze Státní památkové správy) a nakladatelství národního podniku Čedok vycházet nová série průvodců soustavně mapující památkově cenné a aktuálně renovované objekty a města včetně Prahy. Srov. Vlastimil Vinter. Památková péče v roce 1953. *Zprávy památkové péče* 14, 1954, č. 1, s. 8–9. Ve sféře denního tisku se popularizaci památek pravidelně věnovali např. redaktoři *Lidové demokracie* nebo metropolitního věstníku *Nová Praha*.

výstavek. V neposlední řadě se prostor historických měst stával atraktivní významotvornou kulisou početné řady dobových historických filmů, adaptací klasických děl i pohádek.¹²⁰⁰

Vedle osvětově výchovné funkce byl (zvláště v případě „řadových“, pro veřejné účely nevyužitelných objektů) kladen nemenší důraz i na ryze materiální stránku památkových rekonstrukcí. Zejména v období první pětiletky byla obnova historických staveb a měst ze strany politických představitelů i části odborníků příznačně reflektována s použitím takřka analogických pojmů jako paralelně probíhající nová výstavba, tedy jako plnohodnotný tvůrčí a dynamický proces přinášející soudobé společnosti vedle duševních i zcela hmatatelné hodnoty.¹²⁰¹ Obdobně jako na stavenišťích továren, hutí a sídlišť byly i v kontextu starobylých náměstí a malebných uliček všestranně zdůrazňovány rozsah, tempo a produktivní, kvantitativně vyjádřitelné výsledky prováděných akcí, mezi něž náležely vedle zázemí pro veřejné a kulturní instituce rovněž počty adaptacemi získaných bytů, „*kteřé spojují půvab a uměleckou krásu dob minulých s praktickým a hygienickým moderním zařízením*“ a navíc jsou „*o polovinu levnější než stavba nových zařízení*“.¹²⁰²

Jak již bylo naznačeno, modernizační charakter stalinismu podmiňoval ochranu hmotných pozůstatků minulosti jejich důsledným podřízením soudobým potřebám. Staré a nové mělo být v organismu socialistického města rozvíjeno v souladu, nikoli však ve vzájemně rovnocenné pozici – kladný vztah k památkám rozhodně neměl znamenat jejich samoučelné „*museální ustrnutí a nedotknutelnost*“.¹²⁰³ Stejnou měrou jako vůči kosmopolitismu a „*kapitalistické exploitaci*“ historických center se političtí představitelé a architekti vymezovali i proti „*idealistickému romantickému vztahu k minulosti*“, v jehož důsledku by získala „*charakter museí, skladišť, starých lidí, starého zboží*“.¹²⁰⁴ Úkol památkové péče měl být v podmínkách budování socialismu právě

¹²⁰⁰ Pohled do staropražských zákoutí nabídl mj. *Dobrý voják Švejk* Karla Steklého (1956); České Budějovice zvýšily půvab několika scén pohádky Bořivoje Zemana *Pyšná princezna* (1952). V autentickém prostředí Litomyšle realizoval režisér Václav Krška film *Mladá léta* o životě Aloise Jiráska (1952), zatímco do jihočeského Písku lokalizoval dvojici šrámkovských adaptací *Měsíc nad řekou* (1953) a *Stříbrný vítr* (1954).

¹²⁰¹ „*Pilné ruce našeho pracujícího lidu opravují staré historické památky, zachraňují poklady našich dějin a přitom budují Prahu novou, socialistickou.*“ Jiří Chyský, *Průvodce Prahou*. Praha 1955, s. 4 (úvod primátora Adolfa Svobody).

¹²⁰² Josef Krásný. Státní péče o kulturně historické památky. In: *Slavnostní publikace*, s. 4. J. Kostka, F. Petr, *Městské památkové rezervace*, s. 16. Autoři této sumarizační publikace uvedli, že během prvních pěti let existence městských památkových rezervací (1950–1955) bylo na jejich území rekonstrukcemi a doplňující výstavbou získáno celkem 700 bytů. Srov. též každoročně uveřejňované obsáhlé bilance památkové činnosti v periodiku *Zprávy památkové péče* v letech 1953–1955.

¹²⁰³ Milada Nováková, Eva Šamánková. *Štamberk: Městská rezervace Státní památkové správy*. Praha 1956, s. 17.

¹²⁰⁴ Vilém Lorenc, Otakar Nový. K socialistické rekonstrukci historických měst. *Výtvarná práce* 4, 1955, č. 18, s. 3. Srov. Projev předsedy vlády Antonína Zápotockého k zahájení výstavy Za starou Prahu. *Za starou Prahu* 26, 1951,

opačný – vnášet do starých měst nový život a pomáhat jej zde udržovat. Takřka utopickým ideálem se stávala komplexní rekonstrukce historických objektů, jež by takřka vyrovnala jejich standard s úrovní soudobých novostaveb.

Tomuto cíli odpovídal i způsob provádění samotných oprav, při nichž nad pietní údržbou a konzervací často převládala „tvůrčí“ adaptace kombinující požadavky důsledné modernizace (ve smyslu hygienického a technického ozdravení včetně odstraňování mladších stavebních doplňků 19. a 20. století) s obnovou či zvýrazněním výtvarných (spíše než striktně uměleckohistorických) hodnot daných objektů. Dochované patině byla v mnoha případech cíleně nadřazována – laické veřejnosti srozumitelnější a tedy lépe prezentovatelná – obnova památky v původní, esteticky důsledně jednotné a reprezentativní podobě.¹²⁰⁵ Nikoli náhodou byly výsledky památkových oprav často prezentovány za pomoci srovnávacích fotodvojic zachycujících v působivé vizuální zkratce stav objektů před a po úpravě – právě novotou zářící historické fasády mohly fungovat jako dostatečně názorný a hmatatelný důkaz lidovou správou zajišťovaného pokroku.¹²⁰⁶

V konečném důsledku znamenal tento přístup na vizuální, kvalitativní, ale i symbolické rovině zásadní stírání předělu mezi prožitkem starého a nového – pouze důsledné, často i stavebně razantní „omlazení“ památky (tedy do značné míry popření jejího základního atributu stáří) jí mohlo zajistit odpovídající pozici v životě nové socialistické společnosti. S mírnou nadsázkou můžeme v tomto dominantním přístupu památkové péče spatřovat materializovaný odraz dobově rozšířeného sémiotického motivu „zrušení stáří“ jako základní podmínky zapojení libovolného fenoménu do rámce kolektivně sdílené oficiální utopie, jak jej v kontextu jazyka padesátých let vymezil literární historik Vladimír Macura.¹²⁰⁷

č. 6–10, s. 41: „Není možné do rámce této péče pojímati všechno, co má kulturní význam, neboť život jde dál a vytváří hodnoty nové, jimž musí ustoupiti starší hodnoty méně významné.“

¹²⁰⁵ Tyto dobově preferované a ve shodě s doktrínou socialistického realismu rozvíjené zásady konvenovaly starším východiskům tzv. syntetické metody památkové péče zformulované v českém kontextu již na přelomu třicátých a čtyřicátých let. Její odborní stoupenci (zejm. přednosta Státního památkového úřadu Václav Wagner) se stavěli proti negativním aspektům do té doby převažující metody analytické, která ve vztahu k památkám uplatňovala zásady přísné konzervace originálního stavu se všemi stopami dosavadního vývoje a zároveň připouštěla její případné nezbytné úpravy v důsledně soudobém nehistorizujícím duchu. Srov. Václav Mencl. Městské rezervace. *Časopis Společnosti přátel starožitností* 59, 1951, s. 129–138.

¹²⁰⁶ Srov. výsledky některých pražských památkových rekonstrukcí prezentované ve sborníku *Rekonstrukce historických měst: sborník prací Státního ústavu pro rekonstrukci památkových měst a objektů v letech 1949–1954*. Praha 1956. Podobná praxe nicméně nezřídka vedla k (v doslovném slova smyslu) povrchnímu způsobu oprav soustředěných pouze na zajištění nejviditelnějších částí objektu.

¹²⁰⁷ V. Macura, *Šťastný věk*, s. 14–15. Srov. též inspirativní úvahy historika umění Ivo Hlobila, *Teorie městských památkových rezervací*, s. 29.

Zejména u politicky a symbolicky prestižních zakázek, ale také objektů, jejichž původní podoba byla nevratně poškozena, mohla vizuální a funkční přivlastnění památek pro nový život soudobé společnosti posilovat také instalace monumentálních uměleckých děl s aktuálními náměty v duchu socialistického realismu. Roku 1951 tak například nádvoří Hrzánského paláce na Hradčanech, rekonstruovaného pro potřeby vlády, doplnilo monumentální sgrafito Adolfa Záborského s výmluvným názvem *Se Sovětským svazem na věčné časy* znázorňující scénu příjezdu prvního sovětského tanku do Prahy v květnu 1945. Tentýž výtvarník zhotovil také monumentální sgrafitový pás *Na paměť osvobození* s tančícími figurami rudoarmějců a krojovaných postav zastupujících jednotlivé české a slovenské kraje pro malostranskou Ledeburskou zahradu, která začala od poloviny padesátých let sloužit pro pořádání veřejných koncertů.

Všestranný důraz položený v rámci socialistického realismu na otázku národních tradic se pro řadu památkářů a historiků umění stal v první polovině padesátých let nejakceptovatelnější formou vyžadovaného následování sovětských vzorů, neboť poskytoval možnost v ideologických mantinelech stalinismu udržet a rozvíjet mnohá starší myšlenková východiska. Oficiální záštita státu, vyplývající z tradicionalistické podstaty stalinské kulturní politiky, vytvořila příznivé předpoklady pro všestranné studium historických památek, jejich obnovu a nové využití. Přestože přístup politických orgánů na jednotlivých úrovních státní správy vůči široké kategorii historického dědictví zůstával výrazně selektivní (zejména v oblasti sakrálních objektů), v řadě ohledů umožnil odborníkům uvést do praxe řadu konceptů promyšlených již před rokem 1948 (myšlenka památkových rezervací jako forma plošné ochrany měst a jejich odborné průzkumy).

Pro památkáře a historiky umění přinášel důraz na národní tradice vítanou možnost, jak v nových politických podmínkách udržet či posílit společenskou relevanci vlastních oborů, a přitom v rámci oficiálních ideologických mantinelů adaptovat některá starší tradiční myšlenková východiska. Pro architekty zejména meziválečné funkcionalistické avantgardy se státem podporovaná oblast památkových rekonstrukcí, které se etablovaly do specializovaného odvětví architektonické tvorby, stávala formou ideologicky nenapadnutelného úniku z běžné projekční praxe vyžadující aplikaci historizujících forem socialistického realismu. S touto strategií je spojeno zejména založení specializovaného Státního ústavu pro rekonstrukci památkových měst a objektů (SÚRPMO) v roce 1954, který vznikl na základě usnesení vlády vyčleněním z pražského Stavoprojektu. Na základě dohody s vedoucím architektem Vilémem Lorencem přešli do struktury nového ústavu mj. někdejší přední představitelé modernismu, architekti Jaroslav Fragner, Josef

Havlíček a Bohuslav Fuchs, kteří tím těžiště své činnosti přenesli do oblasti výzkumu a rekonstrukce památek. Jak zpětně uvádí Otakar Nový, „*mnoha dalším zájemcům musel být tehdy vstup do nového ústavu odepřen, aby se nestal příliš nápadným střediskem meziválečné avantgardy*“.¹²⁰⁸ Instituce postupně vytvořila ústřední platformu pro rozvoj odborné metodiky přístupu k historickým budovám a urbanistickým celkům i pro posilování (doktrínou socialistického realismu požadované) aktivnější spolupráce architektonické profese s obory dějin umění a památkové péče.

6.2.5 Sovětské vzory: nástroje a mechanismy zprostředkování

Na úrovni oficiálních promluv byla v průběhu let 1949 a 1950 jednoznačně deklarována příslušnost Prahy a jejího dalšího rozvoje k předobrazu Sovětského svazu. V praktické rovině však toto politicky vyžadované následování sovětských příkladů a metod naráželo na zásadní překážky, především nedostatek bezprostředních zkušeností. Pro většinu architektů a urbanistů nepředstavoval SSSR před rokem 1945 relevantní model, jemuž by bylo nutné věnovat odborný zájem.¹²⁰⁹ Projektanti z okruhu levicové avantgardy byli sice se sovětskou meziválečnou praxí seznámeni podstatně lépe, jejich zájem se však koncentroval na tamní linii konstruktivismu, zatímco o socialistický realismus nejevili hlubší zájem, popř. se vůči němu během třicátých let kriticky vymezovali. Zcela mimo profesní zorné pole pak sovětská realita do druhé poloviny čtyřicátých let zůstávala v případě pracovníků památkové péče. Vyrovnat tento informační deficit, popř. přimět architektky se starším funkcionalistickým školením ke změně dosavadních tvůrčích východisek měly pomoci především soustavné překlady sovětských textů, doporučení a rady sovětských poradců a studijní cesty vybraných domácích expertů do Sovětského svazu. V následujících oddílech budou tyto nástroje zprostředkování stručně přiblíženy s přihlédnutím k míře významu, který (ne)získaly v procesu budování socialistické Prahy.

6.2.5.1 Překlady, citace a adaptace sovětských autorit

Nejrozšířenějším a relativně nejdostupnějším způsobem vytváření povědomí o soudobé sovětské praxi výstavby měst se staly překlady (nejen ryze odborných) textů, na něž se v konkrétní pražské praxi odkazovali autoři směrného plánu i týmy nejprestižnějších architektonických projektů (např.

¹²⁰⁸ O. Nový, *Obrana architektury*, s. [14].

¹²⁰⁹ Alois Mikušovic v přehledovém zpracování zásad soudobého urbanismu a městského plánování vydaném roku 1933 reflektoval ze sovětských reálií pouze teorii pásmového města Nikolaje Miljutina; v klíčových kapitolách věnovaných hlavním vývojovým modelům a stavebnímu zákonodárství jinak koncentroval pozornost na státy střední a západní Evropy, popř. USA. A. Mikušovic. *Technika stavby měst*. Praha 1933, s. 37–38.

vojenského hotelu v Podbabě, dnešního Internationalu).¹²¹⁰ Přestože většina nejdůležitějších sovětských periodik a publikací byla v poúnorovém Československu dostupná skrze knihovny a prodejny podniku Sovětská kniha, vzhledem k nízké aktivní i pasivní znalosti ruštiny mezi odborníky zaujímaly překlady nezastupitelnou roli.¹²¹¹ V rámci profesní komunity a jejího vyrovnávání se s požadovanou metodou socialistického realismu s sebou schopnost osvojit si nový jazyk nesla i výraznou „komparativní výhodu“ zajišťující v zásadě exkluzivní přístup k názorům sovětských autorit. Tento potenciál iniciativně využili zejména příslušníci nejmladší generace čerstvých absolventů, kteří si na počátku padesátých let začali tímto způsobem budovat mocensky vlivné pozice zprostředkovatelů (skrze překlady) a vykladačů (vlastní stati vycházející ze znalosti sovětských textů). Hlavními institucemi, na něž byla překladová činnost navázána, se staly Československo-sovětský institut (ČSI) a výzkumné skupiny v rámci jednotlivých projektových ústavů.

Československo-sovětský institut byl založen 7. listopadu 1950 z iniciativy ministra školství, věd a umění Zdeňka Nejedlého s cílem propagovat a popularizovat sovětskou vědu a kulturu a prosazovat zkušenosti SSSR napříč vědními obory.¹²¹² Skládal se ze čtyř sekcí (technické vědy, společenské vědy, umění, matematické, přírodní a lékařské vědy), které byly dále rozděleny na oddělení, v nichž působily jednotlivé pracovní skupiny interních zaměstnanců a spolupracujících externích odborníků. Každé z oddělení vydávalo vlastní tematickou řadu časopisu *Sovětská věda*, v níž publikovalo jak překlady sovětských autorů, tak články a komentáře vlastních pracovníků. Problematika výstavby měst zůstávala rozkročena mezi sekcí technických věd, kam spadalo stavebnictví, a sekcí umění, do níž byla zařazena architektura. Časopis *Sovětské stavebnictví*, vydávaný v letech 1952–1956, svou pozornost soustředil výhradně na praktické otázky konstrukcí, materiálů a technologických postupů při veškeré (tj. nejen v rámci měst probíhající) výstavbě. Dvuměsíčník *Sovětská architektura*, vydávaný v letech 1951–1955,

¹²¹⁰ Zpráva směrného plánu 1953, s. 49–50.

¹²¹¹ Ze strany nejvyššího politického vedení byla znalost ruštiny při osvojování sovětských zkušeností ve všech oblastech průmyslu, zemědělství, vědy a kultury soustavně vyzdvihována jako předpoklad „urychlení naší cesty k socialismu“. Zpráva ke II. sjezdu Svazu československo-sovětského přátelství. Praha 1950, s. 59. Srov. např. K. Gottwald. O významu ruského jazyka, 6. 11. 1952. In: Týž, *O kultuře a úkolech inteligence v budování socialismu*. Praha 1954, s. 40.

¹²¹² Dobově poplatnou, nicméně faktograficky cennou reflexi prvních let fungování institutu poskytuje Jaroslav Vávra. Československo-sovětský institut v letech 1950–1954. *Slovanský přehled* 62, 1976, č. 2, s. 81–90.

věnoval naopak pozornost primárně ideovým a uměleckým aspektům architektury spojeným s metodou socialistického realismu, včetně výtvarných možností typizace a prefabrikace.¹²¹³

Redakce *Sovětské architektury* pod vedením architekta Julia Šifa (nar. 1912) tvořená mladými aspiranty a asistenty fakulty architektury pražské ČVUT (Jiří Hrůza, Jan Rott-Svoboda, Berty Hornung, od roku 1953 též Pravoslav Svojtíka, Zdeněk Šaman a Miloš Štěpánek) se od svého vzniku stala na domácí architektonické scéně nejinitiativnější platformou prosazování sovětských vzorů. Podle zprávy o činnosti redakční rady časopis „*pomáhá překonávání buržoasních přežitků formalismu ve vědomí architektů, obohacuje jejich znalosti a tím pozvedává úroveň naší architektury na cestě k socialistickému realismu*“.¹²¹⁴ Členové redakce soustavně sledovali aktuální sovětskou produkci a vybírali z ní jednotlivé články k překladu, které doplňovali vlastními komentáři a statěmi, v nichž sovětskou praxi nejen popisovali, ale především ji srovnávali s domácí situací. Bojovnou a ostře kritickou dikcí svých textů, která se v některých případech přibližovala jazyku dobové žurnalistiky, se aktivně stylizovali do pozice propagátorů socialistického realismu a formulovali jednoznačnou ambici změnit, resp. přispět ke změně stávající architektonické tvorby.¹²¹⁵ Do vnitrooborové diskuze přitom vstupovali coby teoretici, nikoli praktikující architekti, což jim umožňovalo setrvat ve výhodné a politicky relativně bezpečné pozici kritiků bez nutnosti předkládat vlastní projekty.¹²¹⁶

Vedle *Sovětské architektury* pracovaly na soustavnějším zprostředkovávání sovětských zkušeností a principů také studijní a výzkumné skupiny v oboru architektury a územního plánování, která začaly od roku 1950 vznikat v rámci Stavoprojektu a jeho krajských poboček. V roce 1952 byl při ministerstvu stavebnictví založen specializovaný Výzkumný ústav pro stavebnictví a architekturu (VÚSA), který činnost těchto skupin koordinoval, a jehož deklarovaným úkolem bylo „*sledovat správný směr našeho stavebnictví a architektury do*

¹²¹³ První číslo časopisu bylo vydáno na jaře 1951. Náš nový časopis „Sovětská architektura“, *Architektura ČSR* 10, 1951, č. 5–6, s. 196. Po zrušení ČSI v květnu 1955 převzal vydávání časopisu Svaz architektů, který jeho vydávání ještě téhož roku zastavil.

¹²¹⁴ Archiv AV ČR, f. Československo-sovětský institut, k. 13, i. č. 170, sig. 431, *Zpráva o činnosti redakční rady časopisu Sovětská architektura, 12. 4. 1954.*

¹²¹⁵ Zejména Šif, narozený v Moskvě, který v průběhu druhé světové války působil jako projektant a technik v SSSR, se s oficiální linií sovětské architektury ztotožnil již před Únorem 1948. „*Seznámení se se sovětskou architekturou přestává být pro československé architekty věcí akademického zájmu a stává se, díky příbuznosti budoucích úkolů, pracovní nutností,*“ konstatoval v roce 1947. Julius Šif. SSSR – třicet let. *Architekt* 45, 1947, č. 11–12, s. 169.

¹²¹⁶ Otakar Nový ve zpětné bilanci počátku padesátých let zahrnul členy redakce *Sovětské architektury* mezi „*teoretiky a samozvané interprety*“, kteří se na prosazování socialistického realismu v domácích podmínkách podíleli stejnou měrou jako „*horlivý ideologický aparát komunistických stran*“. O. Nový, *Obrana architektury*, s. [12].

budoucná“.¹²¹⁷ Po sérii reorganizací byl v roce 1954 přetvořen do podoby samostatného Výzkumného ústavu výstavby a architektury (VÚVA) zaměřeného na teoretické otázky architektury a urbanismu.¹²¹⁸ Klíčovou náplní jeho práce byla produkce příruček pro studijní a praktickou potřebu vědeckých institucí, projektových ústavů a odborných škol. Vedle sovětských překladů (popř. překladů prací z dalších států východního bloku) šlo o výsledky výzkumné činnosti jednotlivých zaměstnanců. Mezi oběma platformami zároveň fungovala četná personální propojení. Ve VÚVA byla zaměstnána členka redakce *Sovětské architektury* Libuše Macková i šéfredaktor časopisu Julius Šif. Pod jeho vedením VÚVA v letech 1954–1955 vydal na základě rozsáhlého teoretického a zčásti i terénního výzkumu několikasvazkovou (oproti původnímu záměru však nedokončenou) publikaci *Komposice architektury*, nejsoustavnější pokus o zpracování a zhodnocení klasických principů světové, ale zejména české a slovenské historické architektury z hlediska použitelnosti pro potřeby socialistického realismu.

Překlady sovětských textů byly pořizovány rovněž v jednotlivých krajských ateliérech Stavoprojektu nebo v rámci vysokých škol, zpravidla však šlo o dále nešířené exempláře pro vnitřní potřebu.¹²¹⁹ Výraznější dosah měly překladové publikace vydávané od roku 1951 vysokými náklady v oficiálních státních nakladatelstvích (Orbis, Svět sovětů, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění; obr. 61). Autory překladů byli i v tomto případě vesměs mladí architekti a urbanisté z okruhu *Sovětské architektury*, výzkumných skupin a ústavů. Z naprosté většiny šlo o překlady aktuálních, po roce 1945 publikovaných článků a projevů prominentních sovětských architektů; stati se zaměřovaly na obecné zásady sovětské výstavby měst a architektonické tvorby a byly doprovázeny fotografiemi (nikoli však již detailnějšími plány) vybraných budov.¹²²⁰

Nepostradatelnou „výbavou“ v odborné praxi architektů se v první polovině padesátých let stávaly rovněž překlady sovětských politických autorit, jejichž citáty se stávaly nejčastějším a také nejsnazším výrazem loajality vůči závaznosti sovětských příkladů.¹²²¹ Soustavné vydávání

¹²¹⁷ Z. Lakomý. Úkoly Výzkumného ústavu pro stavebnictví a architekturu ve vztahu k architektonické tvorbě. *Architektura ČSR* 10, 1951, č. 7–9, s. 285.

¹²¹⁸ Ústav byl rozdělen do čtyř skupin: skupiny teorie a dějin architektury, územního plánování, typizace a dokumentace; v praxi fungoval až do roku 1994. Srov. Oldřich Stach a kol. *25 let výzkumu výstavby a architektury*. Praha 1976; O. Nový, Vítězslav Procházka. *Výzkumný ústav výstavby a architektury 1952–1987*. Brno 1987.

¹²¹⁹ Čtenáři kritisují náš časopis. *Sovětská architektura* 3, 1953, č. 5, s. 105.

¹²²⁰ Např. *Sovětská architektura: soubor teoretických studií*. Praha 1951; J. Hrůza (ed.). *Sovětská stavba měst: Soubor teoretických studií*. Praha 1951; J. Hrůza (ed.), *Výstavba socialistické Moskvy*. Praha 1952; Ilja Jefremovič Katcen, *Moskevské metro*. Praha 1952.

¹²²¹ Např. v dochovaných odborných pozůstalostech architektů Oldřicha Starého nebo Běluše Arnolda lze nalézt pečlivé výpisky z jednotlivých „klasiků“, jimiž následně prokládali své oficiální proslovy a texty. Srov. výrazně

Stalinových a Leninových spisů bylo zahájeno již v roce 1949, resp. 1950 a průběžně je doplňovala řada jednotlivých tematických brožur; projevy Andreje Ždanova týkající se uměleckých otázek a socialistického realismu byly poprvé přeloženy a samostatně vydány nedlouho po jeho úmrtí v roce 1949.¹²²² Výběr stěžejních textů, resp. často spíše dílčích pasáží a citátů, v nichž se sovětské představitelé vyjadřovali k otázkám architektury a urbanismu, sestavil v roce 1952 architekt Jan Rott-Svoboda.¹²²³ Kniha shrnula v chronologickém pořadí základní projevy a stranická usnesení včetně usnesení o Generálním plánu Moskvy z roku 1935 (Obr. 60).

Z čistě kvantitativního hlediska vytvářely překlady sovětských textů poměrně robustní bázi; jejich praktická využitelnost však zůstávala v řadě ohledů limitovaná. Vedle praktických aspektů provázejících jejich vznik (překlady byly pořizovány bez centrální koordinace jednotlivými institucemi a školami pro vnitřní potřebu a v nedostatečných nákladech) spočíval klíčový problém ve vágnosti či vzájemné rozporuplnosti jejich obsahu, který vesměs vyplýval z nejasné podstaty socialistického realismu jako takového (viz podkapitulu *Sovětské vzory: nástroje a mechanismy zprostředkování*).¹²²⁴ Přestože mnozí domácí teoretici se snažili vytvářet dojem, že sovětská teorie architektury stojí na „žulovém základě marxismu-leninismu“ a „obecně přijatých a známých úvahách“, ve skutečnosti bylo možné poučky o „socialistickém obsahu“ nové architektury interpretovat poměrně široce.¹²²⁵ Architektura socialistického města měla být „bojovná“, „radostná“, „humanistická“, „ideová“, „pravdivá“ či „prodchnutá ideami socialistické epochy“.¹²²⁶ Tyto a další soustavně používané pojmy nicméně primárně dokládaly a prezentovaly spíše uvědomělý postoj mluvčího (ať už překládaného nebo překladatele), zatímco jejich praktická využitelnost v architektonické tvorbě byla minimální. Ani strážlivěji a odborněji formulované texty nebyly vzhledem k zásadním odlišnostem v parametrech sovětských a československých měst (velikost, struktura, úroveň vybavenosti a stavební techniky ad.) bez problémů přenositelné do domácích podmínek.

kompilační stať Oldřicha Starého, Poučení architektů ze článku J. V. Stalina „Marxismus v jazykovědě“, *Architektura ČSR* 9, 1950, č. 11–12, s. 299–310.

¹²²² Srov. Josef Raban. Dílo A. A. Ždanova – základ socialistické kultury. *Umělecký měsíčník* 13, 1949, č. 2, s. 41–43. Překladů se přirozeně dočkalo také dílo obou zakladatelů marxismu, byť ani v obsáhlém výboru z Marxových a Engelsových spisů *O umění a literatuře* nebylo možné k tématu architektury nalézt žádnou konkrétnější zmínku nad rámec již zmíněné kritiky kapitalismu a důrazu na vyrovnání rozdílů mezi městem a vesnicí (viz kapitolu *Negativní definice*).

¹²²³ J. Svoboda (ed.). *Usnesení VKS(b), Lenin, Stalin o stavbě měst a architektuře*. Praha 1952.

¹²²⁴ Praktické obtíže pořizování překlad reflektoval Otakar Nový. Sovětský architekt o problémech naší architektury. *Výtvarná práce* 2, 1954, č. 12, s. 4.

¹²²⁵ J. Hruza (ed.), *Sovětská stavba měst*, s. 10; Poznámka redakce, *Sovětská architektura* 3, 1953, č. 5, s. 576.

¹²²⁶ A. Michajlov. Architektura socialistického realismu. In: *Sovětská architektura: soubor theoretických studií*, s. 83.

I s dostupnými sovětskými překlady tak zůstávalo domácím odborníkům k dispozici značně široké pole pro různé způsoby jejich interpretace a aplikace. Obecný a sovětskými autoritami mechanicky opakovaný důraz na jednotu funkčních a výtvarných aspektů architektury poskytoval v konečném důsledku argumentační oporu jak stoupencům socialistického realismu, tak zastáncům předúnorové avantgardní koncepce, která budoucnost socialistické architektury spojovala pouze s důslednou industrializací a typizací stavební výroby. Ještě v roce 1953 redaktoři *Sovětské architektury* nespokojeně konstatovali „zneužívání“ konkrétních zmínek ze sovětských textů některými architekty, kteří „zatíženi ještě přežitky funkcionalismu, hledají v sovětských pramenech potvrzení svých starých myšlenek“.¹²²⁷

Překlady jednotlivých textů navíc odrážely i dílčí posuny, k nimž v sovětské praxi průběžně docházelo. Již koncem čtyřicátých a v první polovině padesátých let začali sověští architekti vedle výtvarných a ideových otázek nové architektury řešit v souvislosti s limity poválečné ekonomiky SSSR také možnosti zlevňování výstavby a rozvoj typizace. Část sovětských teoretiků, ale také politických funkcionářů pak v této souvislosti kritizovala nadměrnou dekorativnost a „zbytečnost“ některých soudobých realizací.¹²²⁸ Zatímco v sovětských podmínkách podobná kritika směřovala primárně k umírněnějšímu využívání historizujícího tvarosloví, v československém kontextu mohli tytéž zmínky v dostupných překladech využít stoupenci modernismu jako podporu k paušálnímu odmítání jakéhokoli historismu. Výslednou realitu pak víceméně trefně vystihovalo vyjádření vedoucího sekretariátu Vládního výboru pro výstavbu Adolfa Liegerta, že „dochází mnohdy k značným rozporům, kdy všechny strany se odvolávají na získané sovětské zkušenosti, ale činí z nich protichůdné závěry“.¹²²⁹

6.2.5.2 Sověští poradci

Mezi často zmiňované průvodní jevy poúnorové sovětizace československých poměrů náleží přítomnost sovětských poradců. Ve srovnání s klíčovými odvětvími ekonomiky, armády, justice nebo zahraniční politiky však jejich vliv a přímý dozor ve sférách kultury, umění ani architektury

¹²²⁷ Poznámka redakce, *Sovětská architektura* 3, 1953, č. 5, s. 576.

¹²²⁸ V květnu 1950 schválila Rada ministrů SSSR usnesení o snížení nákladů ve stavebnictví o 25%; v tomtéž roce otiskla moskevská Pravda na titulní straně článek nazvaný „Stavět rychle, levně a krásně“. Thomas M. Bohn. „Von der Sowjetunion lernen, heisst siegen lernen.“ Potemkinsche Dörfer und ostdeutsche Stadtplanung in der Nachkriegszeit. In: Christoph Bernhardt, Thomas Wolfes (eds.). *Schönheit und Typenprojektierung: Der DDR-Städtebau im internationalen Kontext*. Erkner 2005, s. 69.

¹²²⁹ NA, ÚPV – VVV, k. 38, inv. č. 18, *Konsultace některých základních otázek činnosti Vládního výboru pro výstavbu v SSSR, 16. 12. 1953*.

nebyl zdaleka tak zásadní.¹²³⁰ V pražském kontextu padesátých let lze soustavnější spolupráci sovětských expertů zaznamenat spíše v dílčích, z dostupných pramenů ne vždy kompletně zrekonstruovatelných případech. V žádném z nich však neměla podobu direktivního řízení, takže rozhodující iniciativa a způsob ne/zpracování případných sovětských vyjádření či doporučení zůstávaly na straně domácích aktérů. Do založení a tvorby prvních expozic Muzea V. I. Lenina byli například zapojeni pracovníci moskevského institutu Marxe, Engelse a Lenina.¹²³¹ Zpracování stavebního programu pro připravovanou, ale nakonec nerealizovanou novostavbu Vysoké stranické školy na pankrácké pláni zase v roce 1953 probíhalo „*podle rad soudruha Dorogina*“.¹²³²

Poradní role sovětských architektů je v československém kontextu relativně nejlépe doložena v procesu plánování a výstavby nových socialistických měst na Ostravsku (Poruba, Havířov, Karviná), kde byli k posouzení projektové přípravy v roce 1952 přizváni leningradští architekti Verigin a Remezov.¹²³³ Vláda původně žádala o vyslání širší skupiny specialistů, sovětská strana však o posouzení generelu bytové výstavby Ostravska neprojevila výraznější zájem a zvolené řešení bylo ryze pragmatické, neboť oba experti v té době již na území Československa působili, Verigin na ministerstvu těžkého strojírenství a Remezov na ministerstvu stavebního průmyslu.¹²³⁴ Hygienické parametry výstavby byly již roku 1951 neoficiálně diskutovány se zdravotnickým expertem N. Litvinovem, který Ostravsko v té době navštívil. Jména všech tří odborníků se paralelně vyskytují i v korespondenci pražského ÚNV, který si od nich během jejich československého pobytu rovněž vyžádal konzultaci v některých dílčích otázkách, mj. zásobování hlavního města vodou (Litvinov) nebo připravované výstavbě metra (Remezov).¹²³⁵

Jedním z prvních přímých kontaktů domácích architektů s představitelem oficiální sovětské praxe socialistického realismu byla v dubnu 1950 návštěva architekta, pedagoga moskevského

¹²³⁰ Srov. Karel Kaplan, *Sovětské porady v Československu 1949–1956*. Praha 1993. Pro oblast dějin umění srov. M. Bartlová, *Dějiny českých dějin umění*, s. 280–281; pro oblast školství srov. John Conelly, *Ztročená univerzita*, s. 87. Jiří Knapík konstatuje, že sovětské porady se na formování poúnorové kulturní politiky na přelomu čtyřicátých a padesátých let nepodíleli a sovětský vliv v ní byl uplatňován spíše zprostředkovaně skrze překlady, propagaci a delegace umělců do SSSR, popř. sovětských umělců do ČSR. J. Knapík, M. Franc, *Průvodce kulturním děním a životním stylem*, sv. I., s. 41–42.

¹²³¹ Cesta Lenina a Stalina vede k šťastné budoucnosti. *Práce* 9, 1953, č. 18, s. 1.

¹²³² NA, f. KSČ-ÚV 19-7, a. j. 156, *Zpráva k návrhu na postup výstavby budov Vysoké školy stranické při ÚV KSČ*.

¹²³³ NA, f. ÚPV-T, k. 75, sig. 46/91, *Socialistická města Ostrava, Šumbark-Bludovice, Generální projekt*. Srov. Martin Strakoš, *Nová Ostrava a její satelity*, s. 163 a 177.

¹²³⁴ Dušan Janák, Zdeněk Jirásek. *Sovětské porady a ekonomický vývoj v ostravsko-karvinském revíru*. Opava 1996, s. 65.

¹²³⁵ AHMP, MHMP II, Stavební odbor NVP (ÚNV), k. 43, i. č. 340, *Zdůvodnění žádosti primátora a rady ÚNV o vyslání expertů Moskevského městského sovětu k posouzení a zhodnocení návrhu směrného plánu výstavby hlavního města Prahy, 1952*.

institutu architektury a laureáta státní Stalinovy ceny Viktora Semjonoviče Andrejeva (nar. 1905).¹²³⁶ Jeho pobyt patrně neproběhl na základě oficiální vládní žádosti, jeho náplní tedy nebyl konkrétní pracovní úkol. Kromě Prahy navštívil Andrejev také další historická města (Kutnou Horu, Český Krumlov), v nichž vysoce ocenil dochované památky; zároveň však během rozhovorů československým architektům vytkl, že toto „*bohaté historické dědictví*“ nevyužívají ve svých projektech.¹²³⁷ Stávající úroveň československé architektury označil za „*konstruktivismus*“, jehož některé aspekty uznal jako pozitivní (důraz na vývoj nových konstrukcí a stavebních materiálů), trval však na nutnosti doplnit je důslednější snahou o výtvarnou stránku nové tvorby.

Do ČSR Andrejev následně zamířil ještě dvakrát, v květnu 1951 a 1953.¹²³⁸ Dvuměsíční pobyt v roce 1953 souvisel s přípravnými pracemi na projektu budovy československého vyslanectví v Moskvě, jejíž výstavba probíhala v letech 1954–1955. Architektovým záměrem bylo seznámit se s českou „*národní výtvarnou tradicí*“, jejíž motivy hodlal v projektu v intencích metody socialistického realismu zohlednit.¹²³⁹ Realizovaná neoklasicistní stavba skutečně využila některé příznačné prvky, zejména sgrafita s folklórními motivy, které Andrejeva inspirovaly při návštěvě Národopisného muzea, a boční průčelí s lodžii do nádvoří odkazující v hmotovém obrysu a rozvržení fasád na zahradní průčelí pražského Černínského paláce, který si prohlédl v doprovodu architekta Pavla Janáka. V rámci pobytu absolvoval několik debat s domácími architekty a vedle jednotlivých konkrétních projektů rámcově okomentoval rovněž návrh pražského směrného plánu.

Komplexnější a vládou vyžádané pobyty sovětských expertů lze v procesu poúnorového budování Prahy vyznačit dva, oba v souvislosti s posouzením vznikajícího návrhu směrného plánu metropole. V srpnu 1953 přiletěla do Prahy na vládou zprostředkovanou žádost pražského ÚNV delegace pod vedením Vasilije Iljiče Svetličného (1896–1977), jejíž členové si prohlédli město a dosavadní stav jeho výstavby, prostudovali předložené podklady a 18. srpna přednesli zástupcům

¹²³⁶ Cenu obdržel v březnu 1950 za projekt administrativní budovy na Gorkého třídě v Moskvě dokončené roku 1949. Stalinové ceny za umělecká díla v oboru architektury. *Architektura ČSR* 9, 1950, č. 3–4, s. 109.

¹²³⁷ Julius Šif. Laureát Stalinovy ceny architekt V. Andrejev návštěvou v Československu. *Architekt* 48, 1950, č. 4, s. 50.

¹²³⁸ Úkolem jeho pobytu v roce 1951, který zahrnoval též Bratislavu a slovenské regiony, bylo přezkoumání úrovně architektonického ztvárnění sovětských památníků a hřbitovů. Peter Szalay, Zahraníčné styky slovenskej architektonickej obce obdobia socializmu v grafoch a štatistikách. *Architektúra a urbanizmus: časopis pre teóriu architektúry a urbanizmu* 40, 2006, č. 3–4, s. 185, pozn. 9. Szalay zmiňuje Andrejevovo negativní hodnocení některých objektů v Bratislavě jako produktů „*formalismu*“.

¹²³⁹ Vladimír Matoušek. *Komposice a organizace města, Díl třetí*. Brno 1953, s. III; Julius Šif, Měsíc se sovětským architektem, *Sovětská architektura* 3, 1953, č. 4, s. 370. Podobným způsobem postupoval tým sovětského architekta Lva Rudněva, který během příprav projektu Paláce vědy a kultury pro Varšavu pobýval kratší dobu v Polsku, aby z místní tradice historické architektury využil některé charakteristické prvky (ve finálním projektu šlo zejména o motiv atiky typický pro polskou renesanci 16. století).

plánovacích orgánů ÚNV a ministerstev vnitra a zahraničí svá vesměs pochvalná stanoviska. Mezi 23. březnem a 10. květnem 1954 pak dokumentaci směrného plánu i samotný prostor města pracovník Institutu stavby měst sovětské Akademie architektury Alexej Alexejevič Galaktionov, který do Prahy dorazil opět na společné pozvání vlády a pražského primátora. V době cesty do ČSR měl za sebou již třicet let zkušeností s výstavbou a rekonstrukcí sovětských měst včetně účasti na zpracování generálního plánu Moskvy.¹²⁴⁰ Výsledkem jeho práce se stal obsáhlý písemný posudek obsahující závěry a doporučení pro budoucí usnesení vládních činitelů.

Názory všech uvedených sovětských odborníků neměly povahu závazných a k bezvýhradnému plnění určených direktiv, ale spíše obecných doporučení; ke kontrole jejich případného ne/plnění neexistovala ze sovětské strany jakákoli instance. Jejich význam tak v dobové odborné praxi zůstával v zásadě obdobný jako u výše zmíněných překladových textů. Formalizované schéma sovětských odborníků jako automaticky zkušenějších „učitelů“ neumožňovalo domácím tvůrcům s jejich názory otevřeně polemizovat. Jejich zaznamenaná a dále reprodukována stanoviska bylo nicméně možné využívat jako argumentační oporu při obhajobě různých názorových stanovisek. Na tuto dobovou praxi nepřímou narážel architekt Julius Šif, když svou publikovanou reflexi pražského pobytu Viktora Andrejeva pokládal za nutné uvést zdůrazněním, že „*nepůjde o reprodukci poznámek soudruha Andrejeva (neboť tu by mohlo vyvstat nebezpečí nepřesného výkladu nebo mylného pochopení myšlenek soudruha Andrejeva), nýbrž o dojmy a názory autora tohoto článku, získané v rozhovorech se soudruhem Andrejevem. Tím spíše je to třeba předeslat, protože v článku půjde i o pohled na naši soudobou architektonickou tvorbu, a bylo by nežádoucí, aby se někdo chtěl odvolávat na to, co sovětský architekt ‚schválil‘ nebo ‚zamítl‘ a pod.*“¹²⁴¹ Jak ještě uvidíme, v případě Prahy nakonec soustavně akcentovaná autorita sovětského odborníka sehrála nečekaně pozitivní úlohu při obhajobě jejich aktuálně ohrožených památkových hodnot.

6.2.5.3 *Delegace architektů do Sovětského svazu (1952)*

Přímou zkušenost s prostředím sovětských měst mělo na počátku padesátých let pouze nemnoho československých architektů, kteří zemi navštívili v meziválečném období (Jiří Kroha, Václav Šantrůček, Ladislav Machoň ad.). Několik dalších navštívilo SSSR i po skončení války, avšak zpravidla v rámci menších studijních skupin, které z vlastní potřeby organizovaly jednotlivé

¹²⁴⁰ Archiv KPR, f. Kancelář prezidenta republiky 1948–1962, k. 775, inv. č. 2888, *Zápis pracovní konference o směrném územním plánu hl. m. Prahy se zvláštním zřetelem k jeho historickému jádru, červenec 1954*, s. 176–180, s. 141.

¹²⁴¹ Julius Šif. Měsíc se sovětským architektem. *Sovětská architektura* 3, 1953, č. 3, s. 340.

projektové ústavy a státní instituce (Jiří Štursa).¹²⁴² O možnosti vyslat do Sovětského svazu oficiální delegaci architektů se ve vrcholných kulturně politických orgánech průběžně jednalo od konce čtyřicátých let.¹²⁴³ V rámci rozvoje vzájemných styků se SSSR dostávaly nicméně delší dobu přednost jiné kulturní obory, na jejichž ideologickém „usměrnění“ měly zainteresovaní funkcionáři bezprostřednější zájem (delegace spisovatelů, novinářů, divadelníků, výtvarníků).¹²⁴⁴ Architekti byli nakonec zařazeni teprve do plánu československo-sovětských kulturních styků na rok 1952. V létě 1952 tlumočilo sovětské velvyslanectví ministru informací Václavu Kopeckému pozvání pro pět československých architektů, kteří se měli během zájezdu seznámit „s nejnovějšími výsledky sovětské socialistické architektury a s velkými uměleckými výsledky sovětských architektů za dobu více než 30 let jejich aktivní spolupráce při výstavbě SSSR“ a získané poznatky následně využít „k vyjasnění základních tvůrčích otázek na cestě našich architektů k socialistickému realismu“.¹²⁴⁵ Praktické parametry zájezdu vyřizoval odbor pro kulturní styky s cizinou při ministerstvu informací, z jehož rozpočtu byla celá akce také hrazena.

Klíčovou otázkou představovalo personální obsazení delegace, které navrhoval Ústřední svaz československých výtvarných umělců, resp. jeho architektonická sekce se souhlasem ministerstev informací a školství, věd a umění. Československá strana usilovala s odůvodněním, že v SSSR je potřeba nasbírat „co nejvíce cenných poznatků a zkušeností“, o navýšení stanoveného počtu členů na sedm.¹²⁴⁶ Návrh ze srpna 1952 proto zahrnoval Jiřího Krohu na pozici vedoucího delegace, dále Vladimíra Chamráda, Jaroslava Fragnera, Oldřicha Starého, Vladimíra Medunu, Františka Zounka a Jozefa Lacka.¹²⁴⁷ Jméno Vladimíra Meduny nicméně z výběru během dalších jednání vypadlo,

¹²⁴² Tato praxe byla v roce 1953 kritizována na I. sjezdu delegátů československých architektů s poukazem, že takto získané poznatky ze SSSR zůstaly uzavřeny v rámci vysílající organizace, zatímco Svaz výtvarných umělců coby nejvyšší reprezentant architektonické obce se o těchto akcích neměl možnost dozvědět.

¹²⁴³ Již v říjnu 1948 požádali sami zástupci Svazu architektů SSSR prostřednictvím sovětského velvyslanectví v Praze Svaz československo-sovětského přátelství, aby sestavil pětičlennou delegaci architektů do SSSR. Přání nicméně zaznělo pouze ústně při návštěvě zástupců Svazu na sovětském velvyslanectví, a přestože Svaz složení delegace ve spolupráci s Uníí architektů a souhlasem kulturně propagačního oddělení ÚV KSČ iniciativně sestavil, oficiální písemné pozvání následně již ze sovětské strany nepřišlo a akce zůstala neuskutečněna. Mezi členy delegace byli navrženi Jiří Kroha, Jaroslav Pokorný, Václav Roštlapil, Václav Šantrůček a Alexander Kevický. NA, f. KSČ-ÚV 19-7, a. j. 636, *Zprávy Ústřednímu sekretariátu KSČ z 4. a 9. 10. 1948.*

¹²⁴⁴ NA, f. KSČ-ÚV 19-7, a. j. 763, *Zasedání 56. schůze Kulturní rady 12. června 1950. Pro uskutečnění delegace vyžadovala sovětská strana oficiální žádost podanou orgány vlády.*

¹²⁴⁵ NA, Ministerstvo informací – dodatky (MI-D), k. 226, inv. č. 632, *Zájezd 7-členné delegace čs. architektů do SSSR, 7. 8. 1952.*

¹²⁴⁶ Tamtéž.

¹²⁴⁷ V prvním návrhu delegace sestaveném v březnu 1952 figurovali Oldřich Starý, Jiří Kroha, Karel Stráník, Richard Ferdinand Podzemný a Ján Svetlík, jako náhradníci Jiří Voženílek, Jaroslav Pokorný a Kamil Gross. NA, MI-D, k. 226, inv. č. 632, *Vyžádání souhlasu slovenských činitelů se složením delegací skladatelů, výtvarníků a architektů k zájezdu do SSSR, 27. 3. 1952.*

snad z důvodu jeho pracovního vytížení coby generálního projektanta soustavy „*nových socialistických měst*“ na Ostravsku (Poruba, Havířov, Karviná). Konečný výběr členů delegace zahrnoval z politického hlediska spolehlivé osobnosti, z generačního hlediska kombinoval zkušené příslušníky někdejší meziválečné levicové avantgardy s nastupujícími absolventy.

Jiří Kroha (1893–1974), od roku 1948 jediný žijící architekt s titulem národního umělce, setrval již od prvních poválečných let na pozici propagátora socialistického realismu a následování sovětských příkladů, kterou si soustavně budoval skrze četná veřejná vystoupení, články v tisku i vlastní projekty. K loajálním podporovatelům oficiální architektonické linie se od sklonku čtyřicátých let zařadil i Oldřich Starý (1884–1971) coby dlouholetý šéfredaktor ústředního domácího oborového časopisu *Architektura ČSR* a proděkan fakulty architektury ČVUT. Jaroslav Fragner (1898–1967) prorektor a vedoucí ateliéru architektury na Akademii výtvarných umění, představoval v profesní komunitě jednoho z nejrespektovanějších tvůrců, jehož renomé upevňovala práce na některých politicky preferovaných projektech. V době cesty byl Fragner čerstvým laureátem Státní ceny za projekt rekonstrukce Betlémské kaple iniciovaný a průběžně dozorovaný ze strany ministra Zdeňka Nejedlého.¹²⁴⁸ František Zounek (1921–2005) a Jozef Lacko (1917–1978) reprezentovali mezi členy delegace nejmladší generaci projektantů, která se v podmínkách obratu k socialistickému realismu dostávala k prvním zakázkám. Zounek, původně praktikant v ateliéru Jiřího Krohy a posléze zaměstnanec brněnského Stavoprojektu, působil od jara 1951 jako vedoucí projektant Stavoprojektu Košice a vedl práce na rozsáhlé výstavbě nového socialistického města Šaca.¹²⁴⁹ Zástupce slovenské architektonické obce Lacko byl vedoucím ateliéru na nově založené fakultě architektury a pozemního stavitelství Vysoké školy technické v Bratislavě, kde spolupracoval se svým profesorem, předním slovenským architektem Emilem Bellušem.

Zařazení Vladimíra Chamráda (1903–1969) odráželo jeho vlivnou politickou pozici náměstka pražského primátora a plánovacího referenta, pod jehož dohled spadala tvorba pražského směrného plánu. Jeho účast mohla zároveň souviset s paralelně plánovanou, ale do roku 1952 neuskutečněnou studijní cestou, kterou měli do SSSR podniknout pod jeho vedením zástupci pražského ÚNV. Tento návrh poprvé padl na jednání Kulturní rady ÚV KSČ v prosinci 1950, kde

¹²⁴⁸ *Svět v obrazech* 8, 1952, č. 20, s. 12.

¹²⁴⁹ František Zounek, Růžena Svobodová, Zdeněk Chlup. Otázky architektury nového města Šacy. *Architektura ČSR* 11, 1952, č. 3–4, s. 87–101.

jej podpořil ministr informací Václav Kopecký.¹²⁵⁰ V lednu 1951 proto primátor Václav Vacek požádal ÚV KSČ o souhlas s vysláním šestičlenné skupiny architektů z plánovacího referátu a pražského Stavoprojektu, kteří by se v Sovětském svazu seznámili se zásadami městského plánování Moskvy, Leningradu a Stalingradu. Skupinu měl vést právě Chamrád coby plánovací referent, za členy byli navrženi Karel Kuthan a Emanuel Hruška z plánovacího referátu, architekti Stavoprojektu Jiří Novotný a Vladimír Machonin a technický referent ÚNV Václav Kolátor.

Argumentace oficiální žádosti jasně pojmenovávala obecněji platné obtíže, na něž po roce 1948 narážela jakákoli snaha o aplikaci sovětských vzorů v oblasti urbanismu a architektury: „*Plánovací referát ÚNV nemá dostatečný počet dokumentačních údajů o plánování sovětských socialistických měst, nemá zejména podrobné plány a nezná postup při plánování i přestavbě Moskvy a jiných měst. V literatuře, která je nám přístupná, je jen velmi málo údajů, které však nutně potřebujeme, abychom mohli přistoupit k řešení tak těžkého a odpovědného úkolu.*“¹²⁵¹ Návrh delegace sice doporučil ke schválení ÚV KSČ Gustav Bareš, v průběhu následných mocenských otřesů souvisejících se sesazením dosavadního generálního tajemníka ÚV Rudolfa Slánského a posléze i samotného Bareše však celý návrh vyzněl do ztracena. Zařazení Chamráda do delegace architektů v roce 1952 tak mohlo být pro agilního funkcionáře i jistou formou kompenzace.

Těsně před plánovanou cestou došlo v obsazení delegace k výrazné změně, která se paradoxně dotkla architekta, jehož politická pozice se zdála být neotřesitelná. 24. října 1952 bylo Jiřímu Krohovi zasláno rozhodnutí kolegia ministerstva školství, věd a umění, na jehož základě byl z delegace odvolán. Krok byl zdůvodněn „*na základě nového upozornění a prozkoumání dokumentů a článků Vámi uveřejněných v tisku v době těsně před Mnichovem, které svědčí o Vašem nepřátelském poměru k Sovětskému svazu v té době*“. Dopis Krohovi zároveň vytýkal, že „*jste v poválečném období neuveřejnil v tisku nebo jiným způsobem nic, co by svědčilo o tom, že jste se tohoto postoje k Sovětskému svazu zřekl*“.¹²⁵² Vzhledem k razantnímu názorovému obratu ve prospěch oficiální sovětské kulturní linie a podpoře socialistického realismu, který Kroha učinil ještě před únorem 1948, působí tato výtka značně účelově. Detailnější pozadí Krohova odvolání není z uvedeného dopisu zřejmé. Marcela Macharáčková v obsírné Krohově kolektivní monografii nicméně doplňuje, že odvolání proběhlo bezprostředně před odletem delegace z ruzyňského letiště

¹²⁵⁰ NA, f. KSČ-ÚV 19-7, a. j. 763, *Zasedání 68. schůze Kulturní rady 18. 12. 1950.*

¹²⁵¹ NA, KSČ-ÚV 19-7, a. j. 618, *Žádost pražského primátora o schválení studijní cesty pracovníků ÚNV do SSSR, 12. 1. 1951.*

¹²⁵² NA, f. MI-D, k. 226, inv. č. 632, *Zájezd delegace architektů do SSSR – odvolání ing. arch. J. Krohy, 24. 10. 1952.*

(tj. 25. října), a že k němu došlo na nátlak sovětské strany kvůli Krohovu kritickému postoji k sovětské politice, který vyjádřil v roce 1938.¹²⁵³ Československá strana se vůči sovětských orgánů přirozeně podřídila; odvolání z cesty nicméně nemělo vliv na Krohovu dosaženou kariérní pozici, která začala upadat teprve v polovině padesátých let, a to v souvislosti s Chruščovovou kritikou dosavadní stalinistické praxe v architektuře a výstavbě.¹²⁵⁴

Článek, který znemožnil Krohovu účast na cestě do SSSR, byl odpovědí na anketu vyhlášenou počátkem roku 1938 redakcí levicového časopisu *U-Blok*. Anketa reagovala na ostré střety mezi levicovými intelektuály v otázce postoje vůči nově nastolenému kurzu sovětské kulturní politiky, který zavrhl dosavadní avantgardní umělecké proudy ve prospěch socialistického realismu. Kroha se v odpovědi ostře vymezil jak vůči socialistickému realismu, tak proti jakýmkoli formám omezování svobodné kritiky, byť by mířila dovnitř levicového tábora či vůči SSSR. „*Socialisticko-realisticá sovětská architektura*“ se podle jeho názoru rozvinula „*nejen v nejhrůznější tvary dávno odbytého formalismu historického, nýbrž i změnila se současně v účinný, všem sociologům dobře známý, skutečnému socialismu však cizí nástroj, ovlivňovaví ne dost spokojené a potřebami ukojené masy fantomem anebo symbolem moci.*“¹²⁵⁵ Architekt Otakar Nový ve svých vzpomínkách spojuje Krohovo vyloučení s jiným jeho článkem, publikovaným již roku 1936.¹²⁵⁶ Také v něm Kroha kritizoval „*planý a nevkusný formalismus sovětské architektury, bezmocně parazitující na mrtvých slozích*“, jenž „*nemůže, v zájmu pravdy a zdravého kulturního vývoje, být omlouván tím, že nekultivovaný vkus širokých vrstev si takovouto architektonickou pompu přeje*“.¹²⁵⁷

Na pozici vedoucího delegace vystřídal odvolaného Krohu Vladimír Chamrád; cesta proběhla od 25. října do 20. listopadu 1952. Program pobytu byl sestaven a určen sovětskou stranou, tj. Svazem sovětských architektů. Zvolená skladba míst, která delegace navštívila, víceméně odpovídala ustálenému modelu, který v SSSR standardně absolvovali i zástupci dalších oborů.

¹²⁵³ Marcela Macharáčková (ed.). *Jiří Kroha (1893–1974): Architekt, malíř, designér, teoretik v proměnách umění 20. století*. Praha 2007, s. 413. Skutečnost, že sovětské úřady odmítly Krohovi vydat povolení k cestě, potvrzuje ve svém deníku i brněnský spisovatel Čestmír Jeřábek. *V zajetí stalinismu: Z deníků 1948–1958*. Brno 2000, s. 188 (deníkový záznam ze 7. 11. 1952).

¹²⁵⁴ Srov. K. Zarecor, *Utváření socialistické modernity*, s. 276 an.

¹²⁵⁵ J. Kroha. Diskuse. *U-Blok* 3, 1938, č. 1, s. 82–84, zde s. 83.

¹²⁵⁶ Nový však zároveň celou cestu architektů mylně umísťuje do roku 1953. „*V roce 1953 si jeden bdělý úředník ministerstva školství a kultury přečetl Krohův článek v revui Praha-Moskva z roku 1936, podal hlášení a tento první český národní umělec mezi architektky byl vyloučen z první delegace československých architektů do SSSR po druhé světové válce.*“ O. Nový, *Česká architektonická avantgarda*, s. 409.

¹²⁵⁷ Obsáhlou analýzu sovětského dění přesto zakončil vyjádřením důvěry v sovětský socialistický řád, který „*dočasnou desorientaci sovětské architektury*“ překoná. J. Kroha. Dnešní problémy sovětské architektury. *Praha-Moskva* 1, 1936, č. 4, s. 126–135, č. 5, s. 165–166, zde s. 133 a 166.

Delegáti absolvovali několik oficiálních návštěv státních institucí, vysokých škol a Svazu architektů, setkání s projektanty v jednotlivých městech a exkurze prezentující jak historické stavební památky, tak výsledky soudobé sovětské výstavby. Klíčový bod programu představovala přirozeně Moskva, kde si architekti prohlédli nejreprezentativnější novostavby (stanice metra, magistrály s bloky bytových domů, výškové stavby včetně dokončované Lomonosovovy univerzity) a rovněž stálou výstavu sovětského stavebnictví a jednotlivé ateliéry ústavu Mosprojekt, v němž probíhaly práce na generálním plánu města a jeho jednotlivých okresů (Obr. 62, 63). Během dalších týdnů navštívili českoslovenští architekti v doprovodu sovětských odborníků, ale také nezbytných fotografů Leningrad, Stalingrad a část Volžsko-donského průplavu v jeho blízkosti, Minsk, Rostov, Soči, Tbilisi a Stalinovo rodiště Gori. Protože většina členů delegace disponovala pouze pasivní znalostí ruštiny, musely být jejich otázky a odpovědi ve vzájemné konverzaci se sovětskou stranou tlumočeny; roli prostředníka plnil během celého pobytu Jiří Ulman, v té době aspirant Vysoké školy architektury v Moskvě.

Po návratu do Československa absolvovali všichni účastníci cesty za účelem popularizace získaných poznatků sérii přednášek a besed v Praze i jednotlivých krajích, několik rozhlasových vystoupení a byli vyzváni k publikování svých dojmů v tisku. Nadšeně patetický tón většiny článků vyzdvihující odbornou i lidskou stránku sovětských architektů a celé společnosti i dokonalou vybavenost Moskvy a dalších měst byl v zásadní míře součástí ustáleného a očekávaného rituálu, který provázel i návraty dalších československých delegací. Intenzitu pozitivního líčení však do značné míry posílilo vnitropolitické napětí, neboť v listopadu 1952 začal inscenovaný politický proces s bývalým generálním tajemníkem Rudolfem Slánským. Vladimír Chamrád v jedné ze zpráv o průběhu cesty označil intriky okruhu lidí kolem Slánského za hlavní příčinu, proč byla delegace československých architektů vypravena do SSSR jako vůbec poslední ze zemí východního bloku.¹²⁵⁸ František Zounek podotýkal, že ve srovnání s poznanými poměry v SSSR zůstává na domácí odborné scéně „ještě mnoho práce při výstavbě i boje v myslích lidí proti funkcionalismu“ a dodával: „Kam vede schematické myšlení bez lásky k lidem, k dělnické třídě, k vlasti, to jsme poznali na nedávném procesu se Slánským – končí zradou.“¹²⁵⁹

¹²⁵⁸ V. Chamrád. Ze zájezdu československých architektů do SSSR. *Architektura ČSR* 11, 1952, č. 10–12, s. 280. Účelový argument byl v dobovém kontextu pouze aktem přihlášení se k propagandou všeobecně rozvíjenému obrazu „Slánského bandy“ coby univerzálních viníků politických a socioekonomických nezdarů posledních let.

¹²⁵⁹ František Zounek. Zkušenosti z plánování měst v Sovětském svazu. *Architektura ČSR* 11, 1952, č. 10–12, s. 354.

Střídmější tón si v publikované reflexi uchoval pouze Jaroslav Fragner, který popis sovětské praxe, obsah rozhovorů se sovětskými architekty a symbolickou záštitu jejich autority naopak využil k obsáhlé kritice domácích poměrů, jejíž nedostatky nepřímou, nicméně zřetelně vyplývaly z popisovaných sovětských předností (dostatečně honorovaná práce sovětských architektů, vysoký počet vypisovaných soutěží, prostor pro tvůrčí práci nevytlačovaný mechanickou typizací ad.). S oporou v osobních setkáních se sovětskými architekty pak Fragner dokonce formuloval i opatrnou obhajobu oficiálně zavrhaných modernistických východisek, když konstatoval, že Sověti „s povzbudivým respektem hovořili o výsledcích práce československých architektů v období mezi světovými válkami“, „vraceli nám sebevědomí“ a „vysoce hodnotili opravdovost, vyspělou důslednost a odbornost práce i pokrokovost a tehdejší iniciativu československých architektů“.¹²⁶⁰

Při popisu soudobé sovětské architektury Fragner naznačil, že i sami architekti kriticky hodnotí některé své starší projekty kvůli přílišné dekorativnosti a ve své aktuální tvorbě se již „nedají svést k tomu, aby pro libivost a účín přejímali a kopírovali formy cizí, nezvyklé“. „I když v tradicích národů Sovětského svazu shledáváme, že prostorová výpravnost objektů [...], dosahující někdy oslňující, až pohádkové nádhery, bývá charakteristickým znakem architektonického projevu, není z toho vyvozován žádný mechanický závěr jako předpis pro současnou tvorbu, pro bezdůvodné a nepřiměřené přejímání a napodobení vzorů.“¹²⁶¹ Tato argumentační strategie nicméně v domácí architektonické komunitě neprošla bez povšimnutí a u zastánců socialistického realismu, zejména z časopisu *Sovětská architektura*, vzbudilo její rozklíčování výraznou nevoli jako důkaz přímé podpory „nesprávných tendencí“. Na výzvu redakce pak závěry Fragnerova „pochtivě miněného článku“ korigoval další člen delegace František Zounek.¹²⁶²

Pro intenzivnější přenos sovětských zkušeností do domácí praxe měla první poválečná delegace československých architektů do SSSR nakonec navzdory doprovodné oficiální rétorice spíše nevelký význam. 5. prosince 1952 adresoval Svazu československých výtvarných umělců nespokojený dopis zaměstnanec Státního úřadu plánovacího Jozef Stanek, který se na základě osobního zájmu zúčastnil jedné z veřejných besed s navrátilivými se architekty. S průběhem akce vyjádřil zásadní nespokojenost, neboť namísto očekávaného předání nabytých zkušeností „s poukazem na možnosti a praktické cesty pro aplikaci těchto zkušeností u nás“ se mu dostalo „za

¹²⁶⁰ Jaroslav Fragner. Záznam ze sovětské cesty. *Architektura ČSR* 12, 1953, č. 1, s. 9.

¹²⁶¹ Tamtéž.

¹²⁶² F. Zounek. Poznámky ke konferenci čs. architektů a poučení z cesty do Sovětského svazu. *Sovětská architektura* 3, 1953, č. 2, s. 228–230.

4 hodiny zcela všeobecných informací [...], které měly spíše ráz cestovních dojmů než systematického uspořádání prostudované materie“.¹²⁶³ „Každý, kdo se trochu zajímal o organizaci otázek architektury, o územní plánování a o plánování výstavby měst v SSSR, mohl získat daleko přesnější a dokonalejší přehled o těchto otázkách z literatury u nás přístupné a často i přeložené,“ konstatoval ostře Stanek. Stěžoval si na obecnost přednesených referátů, které opakovaly známá statistická fakta (Jozef Lacko) nebo sklouzávaly k „popisu cestovních zážitků a architektonických krás navštívených měst“ (Oldřich Starý). Beseda tak nevzbudila dostatečný zájem, „čehož nejlepším důkazem je skutečnost, že většina účastníků již v polovině schůze odešla a že k diskusi vůbec nedošlo“.

Rozpačité výsledky československé delegace vynikají ve srovnání s obdobnými cestami organizovanými v sousedních státech východního bloku (Polsko, Maďarsko).¹²⁶⁴ Především v případě Německé demokratické republiky představovala studijní cesta skupiny architektů a politických funkcionářů uskutečněná od 12. dubna do 25. května 1950 zásadní politicky motivovaný krok k prosazení socialistického realismu. Delegace přivezla na jednání do Moskvy návrh zásad pro výstavbu válkou poničených německých měst, který byl během konzultací se zástupci sovětského ministerstva výstavby a Akademie architektury přepracován a nahrazen formulacemi sestavenými sovětskou stranou.¹²⁶⁵ Výsledkem se stalo tzv. *Šestnáct zásad urbanismu* (*16 Grundsätze des Städtebaus*), které byly po návratu delegace do NDR schváleny východoněmeckou vládou (27. července 1950) a včleněny do nového zákona o výstavbě (6. září 1950) jako všeobecně závazné a centrálně prosazované principy budování a rekonstrukce německých měst. Oba dokumenty přinesly zásadní změnu dosavadní dominantně modernistické orientace německého urbanismu a architektury. Zásady obsahovaly mj. ze sovětské praxe známý důraz na rozvoj města jako kompaktní struktury s reprezentativně ztvárněnou centrální částí, zohledňování dochované urbanistické sítě namísto radikálně nových řešení a architekturu opřenou o „národní formy“ odkazující na pokrokové tradice lidu.¹²⁶⁶ V roce 1951 došlo v Berlíně po vzoru

¹²⁶³ Archiv Národního technického muzea (NTM) – oddělení architektury a stavitelství, f. Jaroslav Fragner, *Dopis Josefa Stanka Ústřednímu svazu československých výtvarných umělců*, 5. 12. 1952 (tato a násl. citace v odstavci).

¹²⁶⁴ Simone Hain. Zur historischen Bedeutung und planungstheoretischen Bewertung der „Reise nach Moskau“. In: Gerhard Mahnken (ed.). *Reise nach Moskau: Quellenedition zur neueren Planungsgeschichte: Dokumente zur Erklärung von Motiven, Entscheidungsstrukturen und Umsetzungskonflikten für den ersten städtebaulichen Paradigmenwechsel in der DDR und zum Umfeld des „Aufbaugesetzes“ von 1950*. Berlin 1995, s. 9.

¹²⁶⁵ Gerhard Mahnken (ed.), *Reise nach Moskau*, s. 86.

¹²⁶⁶ Lothar Bolz, *Vom deutschen Bauen: Reden und Aufsätze*. Berlin (Ost) 1951, s. 32–52.

Sovětského svazu rovněž k založení Akademie architektury určené pro jednotnou výchovu a vzdělávání architektů.

V československém případě studijní cesta architektů do SSSR srovnatelné změny na legislativní ani institucionální úrovni nepřinesla; je však otázkou, nakolik od ní podobné zásadní posuny československá nebo sovětská strana vůbec očekávaly. Její pozdní konání oproti sousedním státům lze spojit s mocenskými rošádami uvnitř kulturně politického aparátu státu a KSČ, ale zároveň také v nízkém, resp. jasně nedeklarovaném zájmu domácích politických funkcionářů učinit z celé problematiky architektury záležitost prvořadého politického významu. Zatímco ve složení německé delegace byli vedle předních architektů zastoupeni také politici pod vedením ministra výstavby Lothara Bolze, který celou akci záhy po svém nástupu do úřadu zorganizoval, v československé výpravě představoval jediného účastníka s politickou funkcí Vladimír Chamrád.¹²⁶⁷ Ministr stavebnictví Emanuel Šlechta po celou dobu svého působení v rezortu (1948–1956) nevěnoval otázkám formy a ideového ukotvení soudobé architektury výraznější pozornost a jeho ministerstvo se plně koncentrovalo na praktické problémy stavební výroby a technologií.

Komplexnější vyhodnocení výsledků studijní cesty ze strany nejvyššího politického vedení patrně neproběhlo. Když ministr informací Václav Kopecký na zasedání ÚV KSČ v prosinci 1953 při bilanci kulturní politiky konstatoval, že zástupci československých architektů „*vrátili se ze Sovětského svazu nadšeni a uchvácení rozmachem výtvarného umění, chtějí se také rozmáchnout k velké tvorbě*“, šlo o formální konstatování neprozrazující výraznější zájem o celou problematiku.¹²⁶⁸ Vliv cesty do SSSR se nakonec bezprostředním a nejvýraznějším způsobem promítl nikoli v celostátní praxi, nýbrž v užším kontextu Prahy, a to iniciativou Vladimíra Chamráda, který se rozhodl sovětské předobrazy důsledněji aplikovat ve sféře, která se nacházela pod jeho bezprostřední kontrolou – v konceptu směrného územního plánu hlavního města. Peripetie a důsledky tohoto rozhodnutí přiblíží závěrečná případová studie, v níž znovu vystoupí do popředí škála dobových aktérů, kteří se na procesu socialistické proměny hlavního města podíleli, a jejich vzájemné vztahy.

¹²⁶⁷ Simone Hain, *Zur historischen Bedeutung und planungstheoretischen Bewertung*, s. 9. Členy delegace byli vedoucí plánovacích úřadů v Berlíně a Drážďanech Edmund Collein a Kurt W. Leucht, ředitel Institutu urbanismu a pozemního stavitelství Kurt Liebknecht, zástupce ministerstva výstavby Walter Pisternik a zástupce ministerstva průmyslu Waldemar Alder.

¹²⁶⁸ V. Kopecký. K některým otázkám naší kultury. *Rudé právo* 34, 1953, č. 346, s. 3.

6.3 Sovětské vzory a/nebo domácí tradice: idea „ústředního prostoru“ socialistické Prahy

„V sovětském městě je jeho střed nejdůležitější a nezbytnou částí. Ale tento městský střed je chápán a traktován nově; je to střed veřejného života, je to místo, kde jsou umístěny veřejné a administrativní budovy, místo lidových slavností a veřejných projevů. Takový účel centrálních částí sovětského města dodává jejich architektuře zvláštní charakter. V těchto částech se jasně a výrazně projevuje architektonický obraz celého města a silněji než kdekoliv jinde se pociťuje monumentálnost, vlastní socialistické architektuře.“¹²⁶⁹

Jednou ze zásad, kterou sovětští architekti ve výstavbě a přestavbě měst opakovaně zdůrazňovali, byla likvidace rozdílů mezi centrem a periferií, spočívající především v nestejně úrovni bydlení, míře vybavenosti a dopravní dostupnosti. Prostor socialistického města měl však zároveň zůstat v tradičním slova smyslu hierarchizovaný – nejreprezentativnější, výškově dominantní část mělo nadále představovat centrum propojené s předměstími jednou či více širokými třídami-magistrálami. Klíčové místo v urbanistické struktuře městského centra pak bylo přikládáno ústřednímu prostoru určenému pro masová shromáždění a manifestace. *„Krásu a výraznost města určuje správné řešení jeho kompoziční páteře. Tuto páteř tvoří ústřední náměstí (nebo soustava náměstí) a hlavní ulice,“* shrnoval nezbytné urbanistické prvky socialistických měst, jejichž význam nebyl primárně dopravní, nýbrž reprezentační, architekt Arkadij Mordvinov.¹²⁷⁰

Tuto zásadu, zprostředkovanou do kontextu pouťového pražského městského plánování zejména v překladech sovětských textů, zohledňoval ve své práci také tým Kanceláře pro územní plán při plánovacím referátu pražského ÚNV. Otázku *„ideového středu města“* řešila skupina architektů vedená Jiřím Novotným a politicky dozorovaná Vladimírem Chamrádem již v prvním *Náčrtu směrného plánu hlavního města Prahy* připraveném během roku 1951 (viz též kapitulu *Plán*). Nový reprezentativní prostor navrhli vybudovat na rozšířeném předpolí Čechova mostu, kde měl vytvářet optický protějšek připravovaného Stalinova pomníku na hraně letenské pláně, zároveň osou přestavěné Pařížské třídy navazovat na Staroměstské náměstí a tím vstupovat *„do ideologické*

¹²⁶⁹ Lev Kulaga. Demokratické základy sovětské stavby měst. In: *Sovětská architektura: soubor theoretických studií*, s. 73.

¹²⁷⁰ Arkadij Mordvinov. Umělecké problémy sovětské architektury. In: *Sovětská architektura: soubor theoretických studií*, s. 30. V případě Moskvy byla hlavní ceremoniální osou stanovena Gorkého (původně Tverská) třída ústící do Rudého náměstí, jejíž přestavba probíhala od třicátých do padesátých let právě podle Mordvinovova návrhu.

souvislosti historie a socialistického budování“ (Obr. 64-67).¹²⁷¹ Z dochované zástavby Pařížské návrh ponechával v upravené podobě pouze dvojici bloků na severní straně Staroměstského náměstí s kostelem sv. Mikuláše. Mezi nimi měl budoucí návštěvník projít a branou vstoupit na širokou třídu lemovanou monumentálními bloky budov, která by jej dovedla až na rozlehlé náměstí u řeky s výhledem na panorama Letné a Pražského hradu. Záměr počítal s postupnou plošnou demolicí zástavby Josefova, z níž měly zůstat zachovány jen památkové objekty kostelů a synagog. Rozšíření trasy Pařížské na dvojnásobnou šířku zasahovalo historicky nejvzácnější Staronovou synagogu a sousední židovskou radnici, autoři plánu proto počítali s jejich posunutím na okraj Starého židovského hřbitova. Posunutí nebo případná demolice byla předpokládána také u objektu právnické fakulty, která měla uvolnit místo novému náměstí rozprostřenému po celém nábřeží až ke klášteru milosrdných bratří Na Františku.¹²⁷²

Základní principy tohoto ambiciózního záměru korespondovaly s dobovou sovětskou praxí, která v návaznosti na tradici evropského urbanismu doporučovala v kompozici socialistických měst všestranně využít a zdůraznit potenciál řeky či moře.¹²⁷³ Arkadij Mordvinov se při formulaci zásad optimálního umístění středu města odvolával na antického klasika Vitruvia a vyzdvihoval pozitivní příklad Leningradu, jehož centrum umístěné u řeky „*sestavá z celistvé skupiny náměstí a velkolepých budov*“.¹²⁷⁴ Roli řek zdůraznil během porad o zásadách generálního plánu Moskvy ve třicátých letech také Stalin: „*Je třeba obložit břehy těchto řek [Moskvy a Jauzy] žulou, vybudovat asfaltovaná nábřeží, využít jich pro městskou dopravu a zastavět je krásnými budovami.*“¹²⁷⁵ V pražském kontextu představovala otázka využití vltavských břehů zároveň dlouhodobou součást modernizačních koncepcí. Hodnota nábřeží a jejich potenciál pro novou reprezentativní výstavbu rozpoznali pražští architekti a politici již během 19. století, kdy jejich podobu začalo v rámci protipovodňových opatření měnit budování vysokých nábřežních zdí.¹²⁷⁶ I vzhledem k tomu, že se v Praze po zrušení hradebního okruhu nepodařilo uskutečnit

¹²⁷¹ NA, f. ÚPV-T, k. 1574, *Zpráva k návrhu směrného územního plánu hlavního města Prahy, 27. 12. 1951.*

¹²⁷² Celý záměr byl detailně představen také v pražském věstníku, srov. Rodí se plány socialistického města. *Nová Praha* 54, 1951, č. 25–26, s. 482.

¹²⁷³ S odkazem na situaci Moskvy obhajoval nezbytnost vodního prvku ve stejné době jako pražští architekti také vedoucí projektant Nové Ostravy Vladimír Meduna. V případě nově budovaného socialistického města měl absenci velké řeky kompenzovat čtyřicet metrů široký kanál Dunaj-Odra, jehož koryto mělo být před středem města rozšířeno až na 120 metrů a vytvářet tak „*vodní zrcadlo*“ zvyšující efekt reprezentativních budov. Vladimír Meduna. *Nová Ostrava. Architektura ČSR* 10, 1951, č. 7–9, s. 263.

¹²⁷⁴ Tamtéž, s. 30–31.

¹²⁷⁵ Cit. dle: J. Hruža (ed.), *Výstavba socialistické Moskvy*, s. 11.

¹²⁷⁶ Srov. *Proměny města: Staroměstský a novoměstský břeh*. Praha 2009.

reprezentativní okružní třídu po vzoru vídeňské Ringstrasse, začalo obdobnou funkci do jisté míry plnit právě staroměstské a novoměstské nábřeží; po roce 1918 zde byla postavena řada veřejných budov včetně ministerstev nového státu.¹²⁷⁷

Návrh z roku 1951 tak na jedné straně představoval explicitní přihlášení se k předobrazu sovětských konceptů, v mnoha ohledech však zároveň navazoval také na starší urbanistická řešení, která této části historického centra mezi Staroměstským náměstím a Letnou přikládala zásadní význam. Již od přelomu 19. a 20. století patřila mezi pravidelně prověřované otázky rozvoje Prahy možnost spojení centra města s rozlehlým vyvýšeným prostorem letenské pláně a navazujícími oblastmi Bubenče a Holešovic. Předpoklad těmto úvahám vytvořila rozsáhlá asanace někdejšího Židovského Města, během níž došlo k výstavbě dnešní Pařížské třídy mířící ze Staroměstského náměstí k řece. Tuto reprezentativní osu následně prodloužil navazující Čechův most (1905–1908) až k úpatí letenské stráně. Další přímé pokračování této trasy, spojené s otázkou regulace a zástavby Letné, bylo v opakovaných soutěžích před i po roce 1918 zpracováno v rozmanitých formách průkopů, tunelů a schodišť.¹²⁷⁸ Po vzniku tzv. Velké Prahy (1920) se nicméně dopravní těžiště města značně posunulo, Staroměstské náměstí ztratilo svou dosud výhradní pozici centra a myšlenka jeho přímého dopravního spojení s Letnou v úvahách většiny odborníků ustoupila do pozadí ve prospěch většího počtu okružních tras (zejména od dnešního Štefánikova a Mánesova mostu).¹²⁷⁹

Vizi point-de-vue v ose Pařížské třídy a Čechova mostu, s níž první poválečný návrh směrného plánu z roku 1948 již nijak nepočítal, nečekaně oživilo rozhodnutí členů vládního výboru pro postavení Stalinova pomníku přijaté v březnu 1951.¹²⁸⁰ Antonín Zápotocký, Václav Kopecký, Zdeněk Nejedlý a ve shodě s nimi i další členové výboru prosadili navzdory názoru architektů a techniků z pražského ÚNV, že v této ose bude umístěn právě monumentální pomník sovětského vůdce, s nímž bylo původně počítáno v západněji položené části Letné poblíž Hanavského pavilonu.¹²⁸¹ Umístění patnáctimetrového pomníku na hranu letenské pláně do přímého průhledu

¹²⁷⁷ Srov. K. Brůhová, *Praha nepostavená*, s. 246–269.

¹²⁷⁸ Vůbec první návrh architekta Jana Zeyera pochází z roku 1893. Nerealizované návrhy úprav Letné před a po roce 1918 přehledně shrnuje K. Brůhová, *Praha nepostavená*, s. 90–108, 120–144 a 171–197.

¹²⁷⁹ Pavel Janák. Soumrak průkopu a tunelu. *Styl* 6, 1920–1922, s. 59–62. Myšlenka přímého spojení Starého Města a Letné se přesto v některých návrzích objevovala i během meziválečné éry, např. v konceptu radikální přestavby staroměstského obvodu zpracovaném modernistickými architekty ze Spolku architektů a inženýrů v roce 1936.

¹²⁸⁰ NA, ÚPV-T, k. 1572, *Zápis ze třetí schůze vládního výboru pro postavení pomníku J. V. Stalina*, 4. 1. 1951; *Zápis z páté schůze*, 13. 3. 1951.

¹²⁸¹ Srov. výsledky soutěže vypsané roku 1949 – Oldřich Starý. Pomník J. V. Stalina. *Architektura ČSR* 9, 1950, č. 3–4, s. 63–77.

ze Staroměstského náměstí museli zohlednit také autoři v té době již rozpracovaného směrného plánu a je možné, že právě tento faktor zásadně přispěl k ~~prvotnímu~~ rozhodnutí situovat centrální prostor socialistické Prahy právě k Čechovu mostu.

Ani mimořádná razance, s níž návrh vstupoval do dochované struktury města, nebyla zcela bezprecedentní, zejména vzhledem k tomu, které části historického centra se dotýkala. Historizující a secesní bloková zástavba Josefova, jež na přelomu 19. a 20. století nahradila asanovanou strukturu někdejšího Židovského Města, byla od svého vzniku stabilním terčem negativní kritiky ze strany nastupujících generací modernistických architektů i mnoha historiků umění a památkářů.¹²⁸² Převládající odborný náhled na „neladnou směs nevkusných domů“ se začal pomalu měnit teprve na přelomu padesátých a šedesátých let, zatímco počátkem první poválečné dekády nebyl nijak široce sdílen.¹²⁸³ Řešení zpracované v roce 1951 představovalo formu kompletní „re-asanace“ s ponecháním pouze jednotlivých izolovaných památkových objektů, tedy myšlenku, jež byla na adresu Josefova opakovaně vyslovena již v průběhu meziválečného období (byť s předpokladem uplatnění odlišných, funkcionalistických principů nové zástavby). Autoři plánu odvozovali kvalitu svého návrhu především z nových socioekonomických podmínek, v nichž bude uskutečněn – „*znamená asanaci zásadně odlišnou od kapitalistické asanace z konce minulého století, která bezohledným způsobem zničila toto cenné historické prostředí [...] a nahradila je maloburžoasní bezcennou architekturou obytných bloků se špatnými hygienickými podmínkami*“. Návrhu proto přiřkládali funkční i symbolický význam: „*Právě přestavba tohoto typického kapitalistického dědictví pro ústřední náměstí nové Prahy [...] odpovídající velikosti doby našeho socialistického budování stala by se významným mezníkem přestavby hlavního města republiky na město socialistické.*“¹²⁸⁴

Pozoruhodný prvek v návrhu představují zmínky o možnosti posunutí objektů Staronové synagogy, Staré židovské radnice a případně i právnické fakulty. Také za tímto kuriózním motivem lze nalézt souvislost s dobově frekventovanými odkazy na sovětskou praxi. Na počátku padesátých let se v dobovém tisku objevovala řada zmínek o přesunech budov prováděných v rámci přestavby

¹²⁸² Např. Nová Praha. *Volné směry* 11/1907, s. 277. Vlivnou práci podmiňující převážně negativní hodnocení architektury 19. století, z jejíhož interpretačního schématu následně vycházeli další autoři, zpracovali historici umění A. Matějček, Z. Wirth. *Česká architektura 1800–1920*. Praha 1922.

¹²⁸³ Václav Hlavsa. *Staroměstská radnice*. Praha 1956, s. 32.

¹²⁸⁴ NA, f. ÚPV-T, k. 1574, *Zpráva k náčrtu směrného územního plánu hlavního města Prahy, 27. 12. 1951*.

Moskvy.¹²⁸⁵ Zejména během přestavby Gorkého třídy, která byla pro potřeby slavnostních průvodů rozšiřována z původní patnáctimetrové na zhruba padesátimetrovou šířku, docházelo nejen k demolicím původní nižší zástavby (a všech dochovaných sakrálních staveb), ale také k transferu několika vybraných starších budov, mj. divadla.¹²⁸⁶ Domy byly za pomoci ocelových saní a podvozků s elektrickými zvedáky posunuty po kolejích z původní uliční čáry o několik metrů dozadu.¹²⁸⁷ Téma, které českoslovenští novináři využívali jako atraktivní doklad mimořádné možnosti sovětské techniky, začalo nicméně pronikat jako relevantní způsob řešení i do úvah odborníků.¹²⁸⁸

Již v roce 1949 zazněly podobné odkazy v souvislosti s otázkou demolice břevnovského domu U Kaštanu, který měl ustoupit dopravnímu rozšíření Bělohorské třídy. Protože šlo o objekt výrazně spojený s historií českého dělnického hnutí, do jehož tradice se poúnorová KSČ vřazovala (dějiště ustavujícího sjezdu Sociálně demokratické strany československé v roce 1878), zadal Úřad předsednictva vlády plánovacím orgánům ÚNV prozkoumat možnosti jeho zachování. Místopředseda Plánovací komise architekt Adolf Benš v odpovědi navrhl „*mimo sboření domu uvážiti i jeho přestěhování, tj. posazení na železobetonovou desku a posunutí, obdobně jako se provádí v naléhavých případech v SSSR, do vyhovující nové regulační čáry*“.¹²⁸⁹ V následujících měsících pak pražský komunální stavební podnik vypracoval několik alternativních studií zahrnujících posun domu o zhruba 12 metrů „*způsobem vyzkoušeným již na řadě případů v Moskvě*“, jeho pootočení o 90 stupňů a posun pouze části objektu obsahující památný sjezdový sál.¹²⁹⁰ Navzdory technooptimistickému tónu dobových reportáží, které čtenářům přibližovaly přípravné práce, byla však nakonec politickým vedením pragmaticky upřednostněna neekonomičtější varianta – překážející levé křídlo budovy bylo na přelomu let 1952 a 1953

¹²⁸⁵ V Moskvě budou posunuty domy. *Práce* 7, 1951, č. 148, s. 7 (zmínky o plánovaných přesunech domu na Velké Polujarovské ulici kvůli rozšíření ulice a domu na Gorkého nábřeží kvůli výstavbě jedné z výškových budov); Moskva dneška a zítřka. *Mladý technik* 7, 1953, č. 4, s. 111.

¹²⁸⁶ V roce 1936 byl tímto způsobem posunut někdejší palác generálního gubernátora Moskvy; o zachování bylo rozhodnuto vzhledem k symbolickému významu objektu, z jehož balkonu pronesl v roce 1919 Lenin projev k moskevským dělníkům. Roku 1946 byl objekt zvýšen o dvě patra a rekonstruován pro potřeby sídla moskevského sovětu. Srov. Zdena Zajoncová. Podivuhodná ulice. *Vlasta* 12, 1958, č. 46, s. 8.

¹²⁸⁷ Monica Rüthers. The Moscow Gorky Street in late Stalinism: Space, History and Lebenswelten. In: Julianne Fürst (ed.). *Late Stalinist Russia: Society between Reconstruction and Reinvention*. London 2006, s. 251.

¹²⁸⁸ J. Hrůza (ed.), *Výstavba socialistické Moskvy*, s. 12.

¹²⁸⁹ AHMP, MHMP II, Stavební odbor NVP (ÚNV), k. 53, *Dopis místopředsedy Plánovací komise Adolfa Benše Úřadu předsednictva vlády z 20. 7. 1949*.

¹²⁹⁰ Tamtéž, *Technická zpráva ve věci přemístění domu „U Kaštanu“ čp. 201 v Praze-Břevnově, 12. 12. 1949*.

ubouráno a ponechána pouze zbylá, dodnes stojící část, rekonstruovaná pro potřeby nově založeného Muzea počátků dělnického hnutí.¹²⁹¹

Také v souvislosti se zamýšleným ústředním prostorem Prahy zůstala možnost transferu vybraných objektů nakonec pouze v hypotetické rovině. K posouzení připraveného návrhu inicioval architekt Jiří Novotný vznik poradního sboru, do něhož byli přizváni přední architekti činní na pražských vysokých školách, v ÚNV a Stavoprojektu.¹²⁹² Na poradách uskutečněných během ledna 1952 sice většina z nich myšlenku nového centrálního náměstí podpořila, korigovala však zároveň razanci předloženého konceptu. Jiří Kroha, Max Urban a Bohumír Kozák doporučili zachovat nedotčený objekt právnické fakulty coby kvalitní dílo spojené s autorstvím respektovaného zakladatele české moderní architektury Jana Kotěry. Proti celému návrhu se explicitně vyslovil pouze Bohumír Kozák s obavou „*před rušivým zásahem do tavných historických památek*“, a Jaroslav Fragner, který se domníval, že zvolený prostor vzhledem ke svým parametrům „*nedosáhne pravého celostátního významu*“.¹²⁹³ Jiří Novotný se rozhodl vznesené námitky zohlednit a dimenze ústředního prostoru upravit do asymetrické podoby tak, aby všechny památkově chráněné objekty a veřejné budovy zůstaly na svém místě a demolovány byly pouze bloky podél Pařížské ulice. V této redukované podobě pak byla idea zapracována do návrhu směrného plánu, který byl v červenci 1952 předložen k posouzení dalším institucím.¹²⁹⁴

Vůči zvolenému řešení se však začal kriticky vymezovat přímý nadřízený Kanceláře pro směrný plán, plánovací referent Vladimír Chamrád. Zásadní roli ve změně jeho do té doby neutrálního postoje sehrála výše popsaná studijní cesta do SSSR, kterou absolvoval v říjnu a listopadu 1952. Prohlídka sovětských měst a seznámení s principy jejich výstavby v něm patrně zanechaly silné dojmy a zároveň posílily ambici do návrhu pražského plánu důsledněji intervenovat. V textech, které po návratu publikoval, vyzdvihl mj. soudobou výstavbu Leningradu,

¹²⁹¹ B. K. Budeme v Praze přemísťovat domy? *Praha* 53, 1950, č. 5, s. 7; Historický dům „U Kaštanu“ v Břevnově bude přemístěn o 16 metrů. *Praha* 53, 1950, č. 17, s. 14; Anna Tučková, Milan Syruček. Vystavíme město, jehož sláva hvězd se bude dotýkati. *Mladá fronta* 7, 1951, č. 11, s. 9. Transfer budovy byl nakonec poprvé reálně uplatněn až v roce 1956 u budovy zcela jiného druhu – kaple sv. Máří Magdaleny na nábřeží poblíž Čechova mostu.

¹²⁹² Archiv IPR, *Návrh směrného územního plánu 1953 – technická zpráva*, s. 97. Členy sboru byli Jiří Kroha, Karel Stránil (předseda Svazu výtvarných umělců), František Fiala (vedoucí katedry územního plánování ČVUT), Josef Havlíček (Stavoprojekt Praha), Bohumír Kozák (ÚNV), Max Urban (ÚNV), Zdeněk Lakomý (Výzkumný ústav výstavby a architektury), Václav Jetel (Státní úřad plánovací), Pavel Janák, Alois Mikuškovic (ČVUT), Adolf Benš (VŠUP), Jaroslav Fragner (AVU), Otakar Novotný (VŠUP) a Jindřich Krise (ČVUT). Srov. Muzeum města Brna, f. Jiří Kroha – korespondence, *Dopisy Jiřímu Novotnému z 14. a 25. 1. 1952*.

¹²⁹³ Archiv IPR, f. Běluš Arnold, krabice B, *Zpráva o postupu prací na směrném plánu Prahy*. Ze zprávy cituje bez uvedení zdroje též J. Hrůza, *Město Praha*, s. 369.

¹²⁹⁴ Srov. V. Kolátor. Aby se Praha stala městem šťastných lidí. *Nová Praha* 55, 1952, č. 10, s. 160.

který byl po skončení války rozšiřován směrem k Finskému zálivu, a to za pomoci trojice reprezentativních tříd-prospektů. Architektonické řešení jižního z nich o délce deseti kilometrů, nazvaného Stalinovým jménem, označil Chamrád za „pro výstavbu našich měst velmi poučné“ – „Architektura prospektu je řetězem architektonických celků, které tvoří jednotlivá náměstí, parky, vstupní prostor do města i jednotlivé sochy a vysoké stavby.“¹²⁹⁵ Obdobné schéma se rozhodl ze své oficiální pozice prosadit také do stávající podoby pražského směrného plánu.

Na konci ledna 1953 vyzval plánovací referát vybrané architektky ke zpracování alternativních návrhů na umístění ústředního prostoru v obvodu historického centra Prahy. Zadání bylo formulováno velmi obecně – nové náměstí, popř. soustava vzájemně navazujících náměstí měla ve struktuře města vytvářet reprezentační prostor celostátního významu určený pro masová shromáždění, oslavy a demonstrace a obklopený význačnými veřejnými budovami. Primárním cílem bylo řešení urbanistické stránky problému; konkrétnější architektonická podoba jednotlivých prostorů a budov měla vyplynout teprve z navazujících (v praxi však již neuskutečněných) soutěží. Své návrhy do počátku března zaslali architekti František Fiala (profesor urbanismu na ČVUT) ve spolupráci s Antonínem Minářem, Emanuel Hruška (profesor fakulty architektury Vysoké školy technické v Bratislavě) s Miroslavem Cihlářem, Adolf Benš (profesor Vysoké školy uměleckoprůmyslové), Josef Kittrich, Jindřich Krise (oba profesori stavební fakulty ČVUT), pracovníci Státního ústavu pro projektování výstavby Prahy (Antonín Tenzer, Karel Poličenský, Richard Podzemný, Gorazd Čelechovský, Jiří Kaisler, Bohumír Kozák, Jaroslav Rössler a Ludvík Kysela) a Karel Kuthan, který byl zároveň zaměstnancem Kanceláře pro územní plán. Ve druhé polovině roku 1953 byl k vytvoření studie vyzván ještě profesor VŠUP Jan E. Koula a snad z vlastní iniciativy zpracoval a národnímu výboru zaslal vlastní vizi rovněž Jiří Kroha, který byl původně přizván pouze jako jeden z odborníků k posouzení ostatních návrhů.¹²⁹⁶

Vypracovaná řešení a náčrty představily široké rozpětí možných přístupů k otázce reprezentativního centra budoucí socialistické Prahy, které vesměs spojoval razantní přístup k dochované struktuře zástavby. Většina návrhů situovala nový prostor do části Starého Města

¹²⁹⁵ V. Chamrád. Českoslovenští architekti byli v SSSR. *Rudé právo* 33, 1953, č. 58, s. 2.

¹²⁹⁶ Soubor těchto návrhů nebyl v dosavadní literatuře uceleně zhodnocen ani kompletně publikován. Srov. J. Hruška, *Město Praha*, s. 368–369; Týž, *Praha v plánech a projektech: Od středověku po současnost*. Praha 1999, s. 79–83. Většina samotných návrhů je uložena v Archivu Institutu plánování a rozvoje hl. m. Prahy, odkud byly některé z nich v roce 1994 zapůjčeny na výstavu Radomíra Sedláková, *Sorela: česká architektura padesátých let*. Praha 1994, s. 25–27. Část průvodních zpráv je uložena v AHMP, Magistrát hlavního města Prahy II. – Stavební odbor NVP (ÚNV), k. 43, inv. č. 339. Návrh Jiřího Krohy je uložen v architektové pozůstalostním fondu v Muzeu města Brna a v kopiích zčásti rovněž v Archivu IPR.

mezi Staroměstským náměstím a náměstím Krasnoarmějců (dnešním Palachovým) poskytující působivý pohled na hradčanské panorama. Richard Podzemný vytvářel rozlehlé náměstí s centrálním objektem ÚNV v místě křížení Pařížské a Široké ulice s průhledem na Stalinův pomník (Obr. 68, 69). Antonín Tenzer a Karel Poličanský navrhovali vybourání stávajícího náměstí Krasnoarmějců včetně objektu filozofické fakulty, jež by bylo rozšířeno východním směrem a obklopeno novostavbami (Obr. 70). Zejména v případě Poličanského návrhu nabývalo zvětšené náměstí, od nábřeží oddělené slavnostní branou, vysoce monumentálních forem s bloky nových vládních budov (Obr. 71-73).

Obdobným způsobem zacházeli s prostorem náměstí Krasnoarmějců také další projektanti, kteří jej však navíc zapojovali do rozsáhlejší soustavy nových či upravených tříd a náměstí procházejících od východu na západ napříč Starým Městem. Toto řešení, pro které se v dobových materiálech vžilo označení staroměstská transversála, v obměnách rozpracovali František Fiala (Obr. 74-75), Emanuel Hruška a Karel Kuthan. Předpokládaná trasa začínala na úpatí Vítkova, kde bylo již od druhé poloviny čtyřicátých let uvažováno o rozlehlém náměstí Budovatelů (Fiala sem umisťoval výškovou stavbu), pokračovala přestavěným prostorem náměstí Republiky, průlomem v okolí Masné ulice a obloukem severně od Staroměstského náměstí až na rozšířené náměstí Krasnoarmějců. Návrh Emanuela Hrušky a Miroslava Cihláře počítal dokonce se sedmi vzájemně propojenými náměstími, která by do staroměstské struktury vnášela zcela nové měřítko – za trojici prostorů pod Vítkovem (elipsovité náměstí Bojovníků, obdélné náměstí Budovatelů a drobnější náměstí Strany) měly následovat demolicemi rozšířené náměstí Republiky, trojúhelníkové Divadelní náměstí na severní straně kostela sv. Jakuba, oválné náměstí Literatury severně od Staroměstského náměstí a konečně rovněž rozšířené náměstí Krasnoarmějců s dominantním věžovým objektem (Obr. 76, 77).

Myšlenku monumentální transversály rozvinul v pompézním návrhu také Jiří Kroha (Obr. 78, 79).¹²⁹⁷ V jeho případě šlo o navázání na letitou ideu náměstí v místech Masarykova nádraží táhnoucího se až pod vítkovský vrch, kterou architekt poprvé uplatnil v roce 1922 v soutěžním návrhu na vyhledání místa pro budovu nového českého divadla.¹²⁹⁸ Během druhé poloviny čtyřicátých let ji pak dále průběžně rozvíjel ve spolupráci se sochařem Zdeňkem Pešánkem do

¹²⁹⁷ Muzeum města Brna, f. Jiří Kroha, inv. č. 278.276, *Studie ústředního prostoru hlavního města Prahy*. Krohův návrh v detailech rozpracoval jeden ze zaměstnanců jeho ateliéru Ivan Ciporanov.

¹²⁹⁸ Spoluautorem návrhu byl Eduard Hnilička. Ideová soutěž na umístění a náčrtky nového českého divadla v Praze. *Styl* 8, 1922–1923, s. 136–138.

podoby náměstí Budovatelů, jehož myšlenka byla převzata do všech variant poválečných směrných plánů ze čtyřicátých a první poloviny padesátých let. V roce 1953 Kroha náměstí pod Vítkovem nově rozčlenil do dvou provázaných celků (většího Gottwaldova a menšího Leninova náměstí, které bezprostředně navazovalo na upravené náměstí Republiky). Transverzálu obloukem procházející napříč Starým Městem pak zakončoval na rozšířeném náměstí Krasnoarmějců kuriózní kompozicí. Náměstí navrhoval rozšířit vybouráním všech stávajících domovních bloků až k areálu Klementina, jižně od ponechané filozofické fakulty umisťoval osově shodnou budovu a mezi obě pak vkládal mohutný stupňovitý mrakodrap.¹²⁹⁹

Alternativní umístění shromažďovacího prostoru přímo na staroměstské nábřeží nabídl ve své studii Jindřich Krise.¹³⁰⁰ V úseku mezi kláštery Křižovníků a Milosrdných bratří rozšiřoval jeho trasu na šířku přibližně 120 metrů, nábřežní zdi nahrazoval schodišti sestupujícími k řece a k demolici navrhoval téměř veškerou dochovanou zástavbu včetně Uměleckoprůmyslového muzea a Pinkasovy synagogy. Za architektonicky hodnotné, a proto hodné zachování pokládal pouze budovy Rudolfinu a Právnické fakulty, které navrhoval posunout z nábřeží do prostoru Starého židovského hřbitova. Uvolněný rozlehlý prostor měly doplnit pomník Květnové revoluce a v symbolicky bizarním sousedství barokního kostela sv. Šimona a Judy věžovitý pomník Hold Pražanů J. V. Stalinovi. S uvolněním nábřeží od mladší zástavby operoval, i když „pouze“ v úseku mezi Rudolfinem a křižovnickým klášteřem, také Jan E. Koula, jehož řešení se systémem kamenných nábřežních schodišť, promenád a soch patrně nejvíce odkazovalo ke klasické architektuře Leningradu (Obr. 80, 81).¹³⁰¹ Nábřežní prostor zbavoval zástavby (s výjimkou právnické fakulty a Rudolfinu) a doplňoval zelení rovněž Adolf Benš, který svůj návrh využil především k formulaci a zdůvodnění radikální, ale v okruhu domácích modernistických architektů

¹²⁹⁹ Výšková stavba byla v projektu označena bez bližší specifikace své funkce jako „věžový dům“; filozofická fakulta měla ve své historické budově zůstat, do druhé osově položené Kroha situoval patrně sídlo Svazu československo-sovětského přátelství („Dům čs. s. p.“).

¹³⁰⁰ AHMP, MMHP II, Stavební odbor NVP (ÚNV), k. 43, inv. č. 339, *Jindřich Krise: Průvodní zpráva k studii ústředního prostoru nové socialistické Prahy*, 2. 3. 1953.

¹³⁰¹ Srov. mylně datovanou zmínku v rukopisných vzpomínkách, které Koula sepsal v sedmdesátých letech: „O rok později (1954) jsem byl pověřen týměž ÚNV v Praze vypracováním studie ústředního prostoru socialistické Prahy. Úlohu jsem mohl pojmout a také pojal až nereálně velkoryse a směle boural vše mezi kostelem sv. Františka a Rudolfinem, abych vytvořil na nábřeží Vltavy proti Hradčanům veliké náměstí – shromažďovací prostranství. Moji bývalí žáci v Bratislavě [na Slovenské technické univerzitě], tehdy už posluchači pražské Akademie, Konček, Skoček a Titl mi pomáhali při vypracování. Mnou obdivovaná kopule sv. Františka byla významnou architektonickou dominantou a monumentální Klementinum uzavíralo nezvykle velkolepý prostor náměstí. To byla má poslední velkorysá architektonická studie, ale neuspokojila mne zdaleka tak, jako řešení okolí Národního divadla [k němuž Koula oslovil pražský ÚNV v roce 1953]. Brzy se přišlo na to, že toto obrovské náměstí je pro Prahu zcela nevhodné, a tak můj projekt zůstal osamocenou, nereálnou studií.“ Jan E. Koula, Marcela Suchomelová (ed.). *Jan E. Koula: Důvěrná architektura*. Praha 2013, s. 71–72.

nikoli nové vize kompletní „re-asanace“ Josefova. Vlastní ústřední prostor přitom paradoxně situoval mimo staroměstský obvod, na severní stranu aktuálně upravované letenské pláně, kde jej měla ohraničovat novostavba ÚV KSČ.¹³⁰²

Další zúčastnění architekti se ústřední prostor socialistické Prahy pokoušeli umístit do obvodu Nového Města. Gorazd Čelechovský pro něj získával místo vybouráním domovního bloku mezi ulicemi Na Příkopě, Nekázankou, Jindřišskou a Panskou a části protilehlého domovního bloku směrem k Ovocnému trhu (Obr. 82, 83). Jiří Kaisler boural bloky domů mezi Hyberskou a Senovážným náměstím, zatímco Ludvík Kysela uvažoval zcela atypicky o rozšíření horní části Václavského náměstí, jejíž šířku v úseku od Muzea po ulice Opletalovu a Ve Smečkách zvětšoval vybouráním zhruba čtyřnásobně.¹³⁰³

Relativně nejnižší míru zásahů do historické struktury města nakonec obsahovaly návrhy počítající pro ústřední prostor s náměstím Republiky, jehož dochovanou podobu a uspořádání soustavně kritizovali již architekti v meziválečném období. Josef Kittrich, Bohumír Kozák i Jaroslav Rössler počítali – v návaznosti na řadu soutěžních návrhů a studií z třicátých a čtyřicátých let – s rozšířením a kompletní přestavbou náměstí, odkud měla zmizet jak dominantní kasárna, tak i nevelký areál kapucínského kláštera s kostelem (Obr. 84-86). Mezi novostavbami uvažovali architekti o sídle ÚNV, ale také koncertní síni nebo galerii.

Výsledný soubor předložených návrhů na umístění ústředního prostoru z roku 1953 lze považovat za nejrozsáhlejší pokus o aplikaci principů inspirovaných či přinejmenším navenek se hlásících k soudobému sovětskému urbanismu, k němuž v Praze během éry stalinismu došlo. Snaha o monumentalizaci historické struktury města s pomocí tradicionalistických prvků (osy, průhledy, brány, věže, sloupořadí) plně korespondovala se zásadami, které vytyčoval generální plán Moskvy i početné texty sovětských architektů. Přestože explicitní odkazy na sovětskou praxi a literaturu využila pouze malá část zúčastněných architektů a žádný z nich v průvodních zprávách nehovořil o socialistickém realismu, svorně akceptovali očekávaný důraz na reprezentační a estetické aspekty navrhované zástavby a pro novou architekturu volili vesměs různé varianty neoklasicismu.¹³⁰⁴

¹³⁰² AHMP, MHMP II, Stavební odbor NVP (ÚNV), k. 43, inv. č. 339, *Adolf Benš: Studie historického jádra a Letenské pláně*, 29. 2. 1953.

¹³⁰³ Tamtéž, *Ludvík Kysela: Studie úpravy prostoru horního Václavského náměstí*, 28. 2. 1953.

¹³⁰⁴ Např. Richard Podzemný opíral zdůvodnění svého návrhu v textu průvodní zprávy o odkazy na čerstvý překlad sovětské práce Andreje Vladimiroviče Bunina a Mariji Grigorjevny Kruglovy. *Architektonická komposice měst*. Praha 1952 (1. vyd.) a 1953 (2. vyd.). AHMP, MHMP II, Stavební odbor NVP (ÚNV), k. 43, inv. č. 339, *R. Podzemný: Průvodní zpráva k námětu situování ústředního prostoru hl. m. Prahy*. I v tomto směru lze nicméně v závislosti na

Stejně jako ve výše zmíněném případě návrhu zpracovaného týmem Jiřího Novotného však ani tyto koncepty nebyly – a vzhledem ke zkušenostem a předchozí profesní kariéře většiny zúčastněných architektů ani nemohly být – pouze implementací sovětských prvků. Řada zúčastněných (Benš, Kroha, Kozák) měla s řešením rozmanitých urbanistických otázek pražského centra dlouholeté profesní zkušenosti z předválečného, popř. i válečného období a nový politický kontext jim tak umožnil v návrzích znovu oprášit a rozvinout mnohé starší myšlenky.¹³⁰⁵ Tradicionalistické formy se tak stávaly aktuálně vyžadovaným vnějším výrazem obecnějších modernizačních představ, které mnozí architekti ve vztahu k historickému centru zastávali již dlouho před rokem 1948, resp. 1945.

Reprezentativní staroměstskou transversálu určenou pro průvody a veřejná shromáždění lze v tomto smyslu zařadit do linie úvah o efektivním dopravním propojení pražského centra. Myšlenka průtahu Starým Městem mezi náměstím Republiky a Mánesovým mostem byla (byť s primárním důrazem na dopravní funkci) rozpracována v několika variantách již v době protektorátu a v principu ji obsahoval už návrh pražského dopravního systému, který v roce 1935 zpracovala a zveřejnila skupina architektů ze Spolku inženýrů a architektů.¹³⁰⁶ Plošná „re-asanace“ Josefova, kterou navrhoval Adolf Benš, navazovala na snahy modernistických projektantů „napravit“ domnělé chyby minulosti, kterých se při výstavbě města dopustila starší liberálně kapitalistická období. Nikoli náhodou byla trasa transversály v jednotlivých návrzích shodně vedena především územím s blokovou zástavbou z konce 19. a počátku 20. století, která byla všeobecně pokládána za bezcennou.¹³⁰⁷ Podobným způsobem vyjadřovali své hodnotové preference Jindřich Krise, Jan E. Koula, Jiří Kroha a další tvůrci s meziválečným modernistickým

generační příslušnosti a tvůrčím založení jednotlivých architektů sledovat dílčí rozdíly. Zatímco u nejmladší generace (Tenzer, Čelechovský) vyplývalo použití historismu primárně z recepce soudobých sovětských vzorů, starší Bohumír Kozák volil pro svůj návrh v zásadě tytéž tradiční formy, které používal již v předchozích desetiletích své kariéry. V případě Jiřího Krohy pak šlo o svéráznou kombinaci neoklasicistních forem s dynamickými, expresionisticky laděnými tvary, které používal již ve dvacátých letech.

¹³⁰⁵ Srov. např. plány, které v první polovině čtyřicátých let zpracovával Adolf Benš (možnosti propojení Dlouhé a Kaprovy ulice v prostoru severně od Staroměstského náměstí, nové řešení náměstí Republiky s osovými průhledy na Vítkov, demolice VŠUP a filozofické fakulty ve prospěch rozšíření nábřežní komunikace). V letech 1941–1943 zpracovali Benš, Emanuel Hruška a Antonín Minář sérii ověřovacích náčrtů pro lokalitu kolem Florence a již tehdy zamýšlené severojižní magistrály. Vladimír Šlapeta. *Benš: Adolf Benš (1894–1982): Architektonické dílo*. Praha 2014, s. 128–135 (reprodukce plánů); M. Hořejš, *Protektorátní Praha*, s. 228, 236.

¹³⁰⁶ M. Hořejš, *Protektorátní Praha*, s. 158, 187; *O Staré Město pražské: debata o regulační studii Starého Města, její rozbor a závěry*. Praha 1935.

¹³⁰⁷ Architekt Jiří Novotný na schůzi poradní komise k návrhům ústředního prostoru sice odmítl myšlenku nových širokých bulvárů, zároveň však plně uznával, že severně od Staroměstského náměstí je urbanistická struktura města „již dost zkažena tím, že jsou tam vysoké hnusné činžáky“. AHMP, MHMP II, Stavební odbor NVP (ÚNV), k. 43, inv. č. 340, *Zápis ze 3. porady komise k řešení ústředního prostoru*, 25. 3. 1953.

školením, když ve svých návrzích vybourávali tradiční bloky domů a budov, aby je následně – paradoxně vzhledem ke své předcházející meziválečné tvorbě, avšak logicky vzhledem k aktuálně požadované doktríně – nahrazovali vlastními objekty koncipovanými v neméně tradičních formách.

Zpracování variant umístění ústředního prostoru Prahy se paradoxně stalo jednou z prvních příležitostí, kdy se k návrhu směrného plánu, do té doby vznikajícímu v úzké pracovní skupině plánovací kanceláře, mohla vyjádřit širší architektonická obec. Vladimír Chamrád nechal k posouzení předložených návrhů na jaře 1953 svolat odbornou komisi, v níž zasedli mj. architekti Jiří Kroha, Oldřich Starý, Antonín Engel, Josef Havlíček, Pavel Smetana, Jaroslav Fragner, Pavel Janák, Vilém Lorenc a historik umění Zdeněk Wirth. Dochované záznamy z několika uskutečněných schůzí poskytují zajímavý vhled do průběhu vzájemného jednání či spíše vyjednávání. Během něj se Chamrád a další úředníci ÚNV (hlavní inženýr směrného plánu Miroslav Cihlár, Běluš Arnold) snažili oslovené odborné autority přimět k výběru a potvrzení některého z navržených řešení, zatímco architekti se ve své většině zdráhali vynést jednoznačný soud. Průběžně naopak diskuzi navraceli k základní otázce, k čemu by nový shromažďovací prostor měl sloužit a snažili se zpochybnit jeho potřebnost poukazy na zažitou tradici využití stávajících lokalit (prvomájové průvody na Václavském náměstí, vojenské přehlídky na Letné).

Chamrád vystupoval v celé věci od počátku mimořádně aktivně, jednotlivé porady sám svolával i řídil a již v úvodu první schůze v březnu 1953 popsal svůj záměr a východiska, která prezentoval jako objektivní fakt: „*Dnes již víme, že Václavské a Staroměstské náměstí nestačí potřebám socialistického města. Ústřední prostor je v sovětské výstavbě jasně vyznačen: má velký význam proto, že [...] sjednocuje ideu socialistického budování. Nemůžeme jej proto ponechat náhodě. Směrný plán tvoříme na 20-25 let a proto je nutno tento prostor v něm naprosto jasně vyznačit. Podle sovětských zkušeností bývá umístěn na význačném místě města, kde je buď řeka, moře, ústřední nádraží, hlavní dominanta. Prahu protíná Vltava a máme zde historickou dominantu – Hrad. Snažili jsme se proto řešit ústřední prostor v blízkosti řeky a hlavní dominanty.*“ S poukazem na eventuální ekonomické a technické překážky dodával, že „*dnes zatím musíme šetřit s prostorem, ale jistě jednou budeme moci se rozběhnout tak, jako v Sovětském svazu a bourat*“.¹³⁰⁸

¹³⁰⁸ AHMP, MHMP II, Stavební odbor NVP (ÚNV), k. 43, inv. č. 340, *Zápis z porady o ústředním prostoru, 11. 3. 1953.*

Vůči jeho představě však ze strany několika architektů zazněly bezprostřední a vážné výhrady. Antonín Engel (1879–1958), nejstarší z přítomných a dlouholetý člen meziválečné pražské regulační komise, namítal, že „do studia problému se šlo dosti zkusmo“, „soutěžícím se nechalo příliš svobody“ a celou akci označil za „krok do tmy“.¹³⁰⁹ Zároveň doufal, že ústřední prostor bude sloužit „pro život běžný, protože jinak pak by takové prostranství zelo prázdnotou a nestálo by za tak velké oběti“. Poté, co Chamrád přirovnal zamýšlenou funkci budoucího ústředního prostoru k Rudému náměstí, neváhal Engel kontrovat s poukazem, že „Moskva je vzor pro nás poněkud problematický vzhledem k jiné konfiguraci terénu. Nesmíme se řídit jím, ale tím, co město samo potřebuje.“ Podobně ostře se vymezil rovněž vůči návrhům několika projektantů na přesuny vybraných budov: „Přestěhovávat budovy je směšné. Nemáme miliony na přestěhování a nemůžeme se pouštět do pokusů, které jsou předem ztroskotané.“

Úředník plánovacího referátu Běluš Arnold odkazoval na zásady obsažené v dostupné sovětské literatuře a nespokojeně poukazoval na to, že návrhy umisťující ústřední prostor do oblasti Příkopů a severně od Staroměstského náměstí „postrádají jakékoliv ideologie“ a opomíjejí symbolicky nejvýznamnější lokality městského centra. Jaroslav Fagner namítal, že jakékoli „bourání nepřinese žádný užitek“ a trval na stanovisku, že „dělat v Praze ústřední prostor na způsob Rudého náměstí není možné“. Stejně jako Engel upřednostňoval řešení v podobě adaptace některého ze stávajících veřejných prostorů, Letné nebo budoucího náměstí Budovatelů na místě zrušeného Masarykova nádraží.

Ani v průběhu dalších několika schůzí, na nichž jednotliví autoři prezentovali a objasňovali své návrhy, se kritické, byť většinou jen obezřetně vyjadřované stanovisko vůči návrhům ústředního prostoru nezměnilo. Příznačným způsobem vysvítá „rozložení sil“ ze záznamu schůze z 25. března 1953, na níž Vladimír Chamrád nebyl přítomen. Snad i jeho absence motivovala přítomné architekty k formulaci jednoznačnějších stanovisek. Josef Havlíček obhajoval zachování stávající podoby a využití dochovaných historických prostorů pražského centra s pomocí obratného poukazu na sovětské autority: „sovětští architekti by také dovedli vybudovat nové obrovské náměstí, a přesto ponechali v užívání Rudé náměstí, neboť celé jeho okolí a zejména ideologický význam nelze ničím nahradit“.¹³¹⁰ Pavel Janák podpořil soustředění nového shromažďovacího fóra

¹³⁰⁹ AHMP, MHMP II, Stavební odbor NVP (ÚNV), k. 43, inv. č. 340, *Zápis z porady o ústředním prostoru, 11. 3. 1953.*

¹³¹⁰ AHMP, Magistrát hlavního města Prahy II., Stavební odbor NVP (ÚNV), k. 43, inv. č. 340, *Zápis ze 3. porady komise k řešení ústředního prostoru, 25. 3. 1953* (tato a násl. citace).

na Letnou s poukazem, že „všechny pokusy ukazují méněcennost navrhovaných prostorů proti těm, jež už stávají. Hledali jsme velké náměstí, ale možnosti jsou již vyčerpány Staroměstským a Václavským náměstím.“ Otevřeně pak společné stanovisko, k nelibosti Běluše Arnolda řídicího schůzi, shrnul Jaroslav Fragner: „Výsledek akce je tento: Ústřední prostor nepotřebujeme, protože ho máme, v Letné, Staroměstském náměstí, ve Smetanově náměstí, náměstí Budovatelů a Václavském náměstí. Tím snad je věc vyřízena.“

Přestože ze strany přizvaných architektů nezazněla pro myšlenku ústředního prostoru jednoznačná podpora, Vladimír Chamrád se rozhodl prosadit ji vahou své oficiální autority za každou cenu. Svým postupem a opakovanými zásahy do odborné kompetence vedoucího projektanta směrného plánu Jiřího Novotného sice vyvolával v projekčním týmu značnou nevoli, jeho politická pozice však zůstávala pevná. 30. března 1953 nařídil Novotnému, aby do návrhu plánu před jeho finálním odevzdáním zapracoval koncept staroměstské transversály. Vedoucí plánovací kanceláře pokyn odmítl, a spor obou mužů eskaloval.¹³¹¹ Jen několik dní před odevzdáním plánu 23. dubna adresoval Chamrád Novotnému další pokyn, v němž podmínil převzetí návrhu doplněním příkázaného řešení.¹³¹² Novotný odmítl pokyn splnit, plán odevzdal bez úpravy a 12. května byl na Chamrádův návrh Radou ÚNV ze své funkce bez udání bližších podrobností odvolán „pro závady ve vedení kanceláře“.¹³¹³ Na jeho místo byl dosazen dosavadní spolupracovník Karel Kuthan, který ideu staroměstské transversály, korespondující s jeho vlastním návrhem, do finálního návrhu směrného územního plánu zanesl a 1. července 1953 jej dokončil.

Novotný se celou věc snažil neúspěšně řešit stížnostmi zaslanými na ÚNV a Státní výbor pro věci umění, v nichž objasňoval svou situaci. Chamráda vinil z „*ideové nevypěstlosti, odborných nedostatků i nezdravé ctižádosti*“, poukazyval na jeho snahu přisvojit si zásluhy na návrhu směrného plánu, udržet práci na něm mimo odbornou kritiku Svazu architektů a v neposlední řadě podotýkal, že Chamrád „*přes několikerou výzvu neřekl pracovišti o svých zkušenostech ze zájezdu do SSSR ani slovo; mně samotnému pak jen několik všeobecných a známých zásad*“.¹³¹⁴ Oporu však našel pouze mezi profesními kolegy ve Svazu architektů; primátor Vacek, ani prezident Antonín

¹³¹¹ Podrobnější rekonstrukci dění umožňuje rekonstruovat stížnost architekta Jiřího Novotného, kterou 5. 7. 1953 zaslal předsedovi Státního výboru pro věci umění Jiřímu Tauferovi a v níž zevrubně rekapituloval uplynulé události. Archiv KPR, f. Kancelář prezidenta republiky – protokol Os, k. 37, sig. Os 1513/53, *Stížnost Jiřího Novotného předsedovi Státního výboru pro věci umění Jiřímu Tauferovi*, 5. 7. 1953.

¹³¹² AHMP, Magistrát hlavního města Prahy II. – Stavební odbor NVP (ÚNV), k. 43, inv. č. 340, *Ústřední prostor socialistické Prahy – směrnice pro návrh směrného plánu*, 30. 3. 1953.

¹³¹³ Archiv KPR, f. Kancelář prezidenta republiky – protokol Os, kart. 37, sig. Os 1513/53, *Stížnost Jiřího Novotného předsedovi Státního výboru pro věci umění Jiřímu Tauferovi*, 5. 7. 1953.

¹³¹⁴ Tamtéž.

Zápotocký, k němuž se celá záležitost dostala coby k předsedovi vládního výboru pro výstavbu Prahy, se v záležitosti odmítli angažovat.¹³¹⁵

Detailnější pohled na okolnosti vzniku jednoho z klíčových záměrů, které měly v první polovině padesátých let přispět k naplnění vize Prahy jako socialistického města, ukazuje několik pozoruhodných souvislostí. Radikální vizi ústředního prostoru, svým účelem a parametry důsledně naplňující soudobé sovětské předobrazy, je v konečném důsledku možné interpretovat nikoli jako koncept prosazovaný a řízený centrálním politickým vedením, nýbrž jako téměř výhradní iniciativu ambiciózního jednotlivce, který jej nicméně díky politicky zajištěné pozici dokázal prosadit – alespoň v první fázi – navzdory dílčí kritice ze strany odborníků. Obdobnou situaci lze vysledovat také u řady dalších pražských projektů padesátých let, které zůstávaly vázány na konkrétní iniciativní osoby v politickém aparátu. Vedle Stalinova pomníku, spojeného nejvíce s aktivitou ministra informací Václava Kopeckého, platí tato vazba nejvýraznějším způsobem v případě výškových staveb, které vedle shromažďovacích prostorů a reprezentativních magistrál představovaly další charakteristický a soustavně propagovaný prvek sovětského urbanismu, který měl socialistickému městu dodávat krásu a nezaměnitelnost.¹³¹⁶ V pražském případě vycházely projekty obou nejvýraznějších objektů tohoto typu z iniciativy ministra národní obrany Alexeje Čepičky – jednalo se o nerealizovaný Ústřední dům armády na Vítězném náměstí a postavený vojenský hotel (dnešní International) v Podbabě, který se nakonec stal jediným důsledným naplněním sovětského ideálu výškové stavby na celém českém území.¹³¹⁷

Přestože v případě ústředního prostoru šlo o mnohem náročnější a rozsáhlejší záměr zasahující do celku města, podařilo se jej Chamrádovi delší dobu udržovat mimo dohled širší odborné veřejnosti. V roce 1953 zamítl vystavení plánu v rámci první celostátní konference delegátů českých a slovenských architektů.¹³¹⁸ V září téhož roku pak s poukazem, že plán nebyl dosud schválen, plánovací referát ÚNV odmítl poskytnout podkladové materiály pro veřejnou diskuzi s odborníky a „v *přípustném rozsahu i mezi širší veřejností*“, jejíž uspořádání zvažovala Společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí.¹³¹⁹ Jakmile však v průběhu roku 1954 návrh plánu

¹³¹⁵ Archiv KPR, f. Kancelář prezidenta republiky – protokol Os, k. 37, sig. Os 1513/53, *Stížnost Jiřího Novotného předsedovi Státního výboru pro věci umění Jiřímu Tauferovi*, 5. 7. 1953. Srov. J. Novotný, *Prahou posedlý*, s. 57.

¹³¹⁶ „Je možno říci, že ani jedno město se nemůže obejít bez výškových komposic, chce-li být krásné.“ A. Mordvinov. Umělecké problémy sovětské architektury. In: *Sovětská architektura: soubor theoretických studií*, s. 31.

¹³¹⁷ Problematika obou staveb byla v širším kontextu zpracována v diplomové práci autora. M. Kurz, *Za novou Prahu!* s. 171–203.

¹³¹⁸ Archiv KPR, f. Kancelář prezidenta republiky 1948–1962, k. 695, inv. č. 2572, *I. celostátní konference delegátů architektů – Katalog pracovní výstavy, 1953*, s. 12.

¹³¹⁹ NA, ÚPV – VVV, k. 3, inv. č. 17, *Zápis z IX. řádné schůze Vládního výboru pro výstavbu*, 21. 9. 1953.

postoupil do další fáze schvalovacího procesu a měnící se politická situace uvolnila prostor k otevřenější odborné diskuzi, ukázala se Chamrádem prosazovaná vize jako nepřijatelná pro většinu zainteresovaných památkářů a architektů.¹³²⁰ Jednoznačnou podporu ovšem zároveň nenalezla ani u vyžádaných autorit sovětských architektů, kteří byli v letech 1953 a 1954 k posouzení plánu přizváni.

V blíže neurčené době mezi podzimem 1952 a jarem 1953 proběhla dílčí konzultace záměru na ústřední prostor s architektem Veriginem z Leningradu, který v Československu pobýval v souvislosti se zpracováním posudků na projekty nových měst na Ostravsku. Sovětský odborník však pouze rámcově doporučil prozkoumat a porovnat všechny možnosti.¹³²¹ Počátkem května 1953 návrh směrného plánu během kratšího pobytu v Praze komentoval architekt Viktor Andrejev. Doporučil zvážit možnost vytvoření nové výškové dominanty východně od Letné, která by doplnila symbolické vertikály Pražského hradu a Staroměstské radnice a v centrální části města by pomohla vytvořit „*zajímavější architektonickou siluetu*“. Ke staroměstské transverzále nicméně zaujal zdrženlivé stanovisko s tím, že „*se nemůže vyjádřit, protože nezná podmínky, za kterých by zde byl průlom prováděn. Vyhovoval-li by však průlom i s hlediska ekonomického, a neporušoval-li by památky, bylo by takové řešení možné.*“¹³²²

V polovině srpna 1953 dorazila do Prahy ke komplexnějšímu posouzení plánu delegace architektů pod vedením Vasilije Svetličného, o jejíž vyslání pražský národní výbor požádal vládu v předchozím roce. Ani od ní jasná podpora záměru přestavby Starého Města nezazněla. Architekt Lukjanov naopak jménem celé delegace vyjádřil přesvědčení, že by nebylo vhodné, aby „*sami přímo zasahovali do otázky umístění centrálního prostoru Prahy, protože při zběžném obeznámení se s touto otázkou [delegace pobyla v metropoli necelý týden] by mohli zasáhnout do národních tradic nebo jinak svéstí rozhodnutí na scesti*“, v každém případě si však přáli, „*aby nějakým unáhleným rozhodnutím nebyla Praha nějak poškozena*“.¹³²³ Architekt Izvěkov ocenil stávající podobu náměstí Krasnoarmějců a profesor Sinjavskij s poukazem, že „*není možno se nekochat*

¹³²⁰ Chamrád skončil ve funkci náměstka primátora a přešel na ministerstvo místního hospodářství, jež převzalo dozor nad dokončením směrného plánu.

¹³²¹ AHMP, Magistrát hlavního města Prahy II. – Stavební odbor NVP (ÚNV), k. 43, inv. č. 340, *Zápis z porady o ústředním prostoru, 11. 3. 1953.*

¹³²² AHMP, Magistrát hlavního města Prahy II. – Stavební odbor NVP (ÚNV), k. 43, inv. č. 340, *Zápis z návštěvy arch. Andrejeva, 9. 5. 1953.*

¹³²³ AHMP, Stavební odbor NVP (ÚNV), k. 43, i. č. 340, *Záznam posouzení směrného plánu hlavního města Prahy delegací sovětských architektů, provedeném ve dnech 13. a 18. srpna 1953.*

architekturou Staré Prahy“, se domníval, že „*zachování Starého Města je správné*“ a „*není nutno ho nějak prorážet*“.

Nejpodrobnější vyjádření, které na adresu směrného plánu Prahy ze strany sovětských odborníků zaznělo, pak paradoxně celý záměr výslovně zamítlo. Alexej Alexejevič Galaktionov, který do Prahy přijel na společné pozvání vlády a pražského primátora v březnu 1954, zhotovil po několikátýdenním studiu obsáhlý posudek všech aspektů směrného plánu. Myšlenku průlomu Starým Městem v něm doporučil opustit jako nevhodnou, dopravně nevýhodnou a porušující dochovaný historický ráz této části města.

Během společné diskuze se členy Svazu architektů, uspořádané před jeho odjezdem, odpovídal Galaktionov na řadu otázek týkajících se následování sovětských příkladů. K překvapení mnohých výslovně nedoporučoval jejich automatické přejímání a podpořil nutnost zohledňování místních specifik. Návrhy průlomů napříč Starým Městem označil za „*pokusy, které je možno dělat, které je však nutno objektivně posuzovat*“ a zpochybnil nutnost podobně „*nihilistických*“ zásahů nerespektujících domácí tradici výstavby měst.¹³²⁴ Opakovaně naopak doporučil, aby se domácí architekti „*jako jeden muž postavili za záchranu perly Prahy, Starého Města*“, které pokládal za možné ponechat mimo dosah hlavních okružních dopravních tahů. Na přímou otázku, zda je v Praze nutné stavět výškové budovy, pak architektům zdůraznil, „*aby proboha neopakovali schema Moskvy*“, jejíž historickou siluetu v poválečném období výstavba sedmi výškových objektů zcela změnila, a aby respektovali historicky dochované celky Hradčan, Vyšehradu a Starého Města.

Pečlivě zaznamenaná vyjádření sovětského experta se tak v průběhu další diskuze stala argumentem, který zásadním měrou podpořil nikoli pozici Vladimíra Chamráda a jemu loajálních úředníků ÚNV, nýbrž jeho oponentů, vesměs spojených s problematikou ochrany památek. Také oni se svou argumentací přihlašovali k oficiální vizi Prahy jako socialistického města, zdůrazňovali v ní však odlišné motivy a atributy, které ji měly charakterizovat. Počátkem roku 1954 se na prezidenta Antonína Zápotockého obrátili protestním memorandem členové Klubu Za starou Prahu. Na základě přednášky o směrném plánu, kterou v říjnu 1953 vyslechli přímo od Vladimíra Chamráda, vyjádřili znepokojení nad zásadami, které plán obsahoval.¹³²⁵ Chamrádem vyslovený

¹³²⁴ Archiv KPR, f. Kancelář prezidenta republiky 1948–1962, k. 775, inv. č. 2888, *Zápis pracovní konference o směrném územním plánu hl. m. Prahy se zvláštním zřetelem k jeho historickému jádru, 3. a 4. 6. 1954* (tato a násl. citace v odstavci). Srov. Marie Benešová. Sovětský architekt Alexej Alexejevič Galaktionov v Praze. *Architektura ČSR* 13, 1954, č. 6, s. 144–148.

¹³²⁵ Text memoranda byl následně zveřejněn v klubovním věstníku – Memorandum Klubu Za starou Prahu o směrném plánu hlavního města Prahy 1953. *Ochrana památek: Věstník Klubu Za starou Prahu* 29, 1954, č. 1, s. 1–2.

názor, že „je nutno oživit reservační oblast dopravou procházející nově proraženými komunikacemi“, označili za „osudný omyl“, navržené řešení odmítli jako nepraktické a z hlediska efektivního dopravního spojení nadbytečné. Proti umístění shromažďovacího prostoru na rozšířeném náměstí Krasnoarmějců pak argumentovali ochromováním městské hromadné dopravy, k němuž při masových akcích již dochází v případě Václavského náměstí.

Svůj protest přitom spolková činovníci zdůvodňovali shodným zájmem na „oživení“ historického centra (proklamativně odmítli jeho „umrtvení [...] proměnou v museum“) i jeho provázání se sousedními čtvrtěmi. Oproti Chamrádovi však pod těmito pojmy rozuměli uchování a rozvinutí specifického charakteru a funkcí celého historického centra: „proti všednímu shonu, proti koncentrované dopravě musí tu probíhati živý ruch sváteční [...] a smí zde být pouze rozptýlená místní doprava [...] Pak bude vytvořen proti okolním, novějším čtvrtím Prahy působivý protiklad, vyhledávaný všemi obyvateli i cizími návštěvníky, neboť zde naleznou to, co jim bude v moderních čtvrtích chyběti. Procházka reservační oblastí musí být poučením i osvěžením zároveň“.¹³²⁶

Vznesené připomínky členové Klubu argumentačně podpořili zájmem na „památosti Prahy, o kterou se pan prezident republiky tak upřímně zasazuje“, a dodávali, že aktuální verze směrného plánu zásadně narušuje chráněnou oblast památkové rezervace, kterou sama vláda (pod Zápotockého vedením) v roce 1950 vyhlásila. Obhajované myšlenky plošné ochrany centra Prahy charakterizovali v závěru svého dopisu jako přirozeně pokrokové s tím, že „v kapitalistickém společenském řádu je nebylo možno uskutečnit“, avšak „dnes, na cestě k socialismu, padly všechny dřívější překážky a je toliko na nás, dovedeme-li těchto velkých výhod využití k nejdokonalejší přeměně Prahy v Prahu socialistickou, k čemuž také patří zachování jejích kulturních hodnot a zvýšení její krásy“.¹³²⁷ Apelem na plnění oficiálně proklamovaných zásad, k nimž se představitelé pounorového režimu sami průběžně přihlašovali, zaštil své odmítavé stanovisko vůči myšlence kompletní přestavby náměstí Krasnoarmějců také člen Klubu architekt Bohumil Hypšman: „Něčeho takového se neodvážila ani doba všeovládajícího podnikatelství, nedopustí se toho éra socialistická tím méně, když stále prokazuje úctu k památkám! Representace

¹³²⁶ Archiv KPR, f. Kancelář prezidenta republiky 1948–1962, k. 696, inv. č. 2579, *Memorandum Klubu Za starou Prahu*, 23. 1. 1954.

¹³²⁷ Tamtéž.

socialistické Prahy je především v uplatňování její památné krásy, nová díla odkáže na nová staveniště, získaná nikoliv na útraty památných krás Prahy.“¹³²⁸

Galaktionovův posudek jako klíčový a ideologicky nezpochybnitelný argument důsledně využila konference konaná k otázce budoucího rozvoje Prahy 3. a 4. června 1954 pod záštitou prezidiální komise Československé akademie věd. Přes šedesát odborníků z řad urbanistů, architektů, techniků a památkářů vyjádřilo závěrečným usnesením shodu na mimořádné hodnotě historického centra města, kterou měl směrný plán napříště respektovat a pro masová shromáždění i umístění „budov nejvyššího státního významu“ využít primárně letenskou pláň.¹³²⁹ „Nedotknutelnost rezervace [...] Prahy I byla jasně konstatována a nikdo nebyl jiného názoru,“ uvedl památkář Vladimír Píša.¹³³⁰ Spokojenost zejména starší generace účastníků s průběhem konference příznačně vyjádřil dlouholetý člen Klubu Za starou Prahu architekt Pavel Janák: „Po slovech s. Galaktionova, která nám soudruzi tlumočili, bychom vlastně my, zastánci staré Prahy, již neměli co říci. Tím se splnila všechna ta vřelá a těžce obhajovaná přání, která jsme po čtyři desetiletí stále opakovali, nejdříve opuštění, vysmívání, jacísi blázni. Dnes se dovídáme od neodvislého sovětského architekta, že to vlastně bylo správné.“ V pozdravných telegramech zaslaných prezidentu Zápotockému, ministru Nejedlému a primátoru Svobodovi delegáti politiky ujistili o svém úsilí „ve vzájemné spolupráci usilovat, aby v našem hlavním městě byly dobře skloubeny slavné tradice naší minulosti s vybudováním města nové socialistické epochy“. Socialistická Praha měla nicméně podle jejich názoru napříště respektovat rozsah a strukturu památkově cenného centra a případné nové dominanty situovat do vzdálenějších lokalit.

Závěry a doporučení konference byly zohledněny v přepracovaném návrhu směrného plánu, který tým plánovací kanceláře (pod opětovným vedením Jiřího Novotného, jehož primátor již roku 1954 navrátil do funkce) dokončil v květnu 1955. V jeho zásadách byla již otázka pražského centra jednoznačně definována: „Centrem a základem celého města musí zůstat historické jádro očištěné od špatných nánosů a rekonstruované citlivě pro nové požadavky socialistického centra, bez jakýchkoli zásahů do historické struktury.“¹³³¹ Namísto vytváření zcela nových reprezentativních

¹³²⁸ B. Hypšman. Líc Starého Města ve směrném plánu. *Ochrana památek: Věstník Klubu Za starou Prahu* 29, 1954, č. 1, s. 3–4.

¹³²⁹ Archiv KPR, f. Kancelář prezidenta republiky 1948–1962, k. 775, inv. č. 2888₂, *Zápis pracovní konference o směrném územním plánu hl. m. Prahy se zvláštním zřetelem k jeho historickému jádru, červenec 1954*, s. 176–180.

¹³³⁰ Vladimír Píša. Presidiální komise ČSAV pro výstavbu Prahy zasedala. *Zprávy památkové péče* 14, 1954, č. 6–7, s. 211.

¹³³¹ AHMP, MHMP II, Stavební odbor NVP (ÚNV), krabice 159, inv. č. 1052, *Směrný územní plán hlavního města Prahy 1955 – průvodní zpráva*, s. 16.

prostorů posouvali autoři do popředí nutnost komplexnější modernizace historického centra formou postupné rekonstrukce jednotlivých domů a bloků, z nichž měly být vystěhovány přebytečné dílny a sklady ve prospěch posílení původní bytové funkce s odpovídající vybaveností.¹³³² Možnost rozsáhlejších nových zásahů byla rezervována pro lokality mimo nejužší centrum, zejména Letnou a náměstí Republiky.

Popsaný průběh jednání o umístění ústředního prostoru socialistické Prahy pomáhá na nejobecnější rovině oslabit automatickou představu o první polovině padesátých let jako období jednostranně prováděné sovětizace. Na jedné straně ukazuje škálu aktérů, kteří do celého procesu různým způsobem vstupovali, formulovali, obhajovali a prosazovali vlastní, rozmanitě motivovaná stanoviska vztahovaná k zastřešující vizi socialistického města. Na straně druhé naznačuje široké pole, které otevíralo dobově tolikrát opakované a zdůrazňované následování příkladu SSSR. Jestliže Vladimír Chamrád coby ambiciózní architekt-funkcionář zaštiťoval sovětskými vzory záměr radikální přestavby historického centra, jeho oponenti využili tutéž záštitu k obhajobě opačného přístupu založeného na respektu k památkovému dědictví. Tato ambivalence byla přitom zakotvena již v samotné podstatě socialistického realismu, potažmo stalinistické modernity jako takové – ambiciózní modernizační étos, snaha o důslednou reprezentaci a respekt k národním tradicím představovaly paralelně uplatňované, ne vždy však vzájemně zcela kompatibilní principy. Jazyčkem na pomyslných vahách rozhodování se nakonec stal posudek sovětského odborníka, který možnost doslovného převzetí a aplikace předobrazů ze sovětské reality v pražském prostředí odmítl. Lze se jen domnívat, nakolik jeho otevřená vyjádření usnadnila pomalá proměna politického kurzu, k níž v té době v SSSR začalo docházet. Dramatické peripetie kolem umístění ústředního prostoru v každém případě skončily přesvědčivě vyjádřeným konsenzem odborníků na nutnosti udržet podobně razantní zásahy mimo strukturu historického centra. Další, byť jen hypotetickou možnost pokračování celého projektu pak zastavily pokračující změny v Sovětském svazu, které na počátku roku 1955 otevřely prostor k výrazné transformaci celé československé architektury a skrze ni i dosavadní představy o ideální podobě socialistického města rozvíjené od konce čtyřicátých let.

¹³³² AHMP, MHMP II, Stavební odbor NVP (ÚNV), krabice 159, inv. č. 1052, *Směrný územní plán hlavního města Prahy 1955 – průvodní zpráva*, s. 16.

7 Závěr: Hledání socialistického prostoru

Na počátku své práce jsem ve vztahu k první polovině padesátých let konstatoval dobový soustavně deklarovaný nárok na všestrannou proměnu, kterou měla podle příkladu Sovětského svazu projít stávající města v Československu, ale také dalších státech východního bloku. Vize socialistického města se stala integrální součástí modernizačního projektu stalinismu, v jehož centru stál nárok na zformování nového dokonalejšího člověka, potažmo společnosti. K tomuto cíli měla zásadní měrou přispívat proměna stávajícího prostoru měst, ale také vesnic a krajiny jako takové založená na deterministickém předpokladu o re/formovatelnosti myšlení a chování lidí skrze nastavení optimálních parametrů prostředí, které obývají. Tento transformativní potenciál a ambice stalinismu se příznačně a všestranně odrážely v dobovém jazyce i vizualitě, které umožňovaly utvářet ve fyzickém prostoru (bez ohledu na tempo jeho reálné přestavby) novou významovou síť tvořenou jednotlivými re/konstruovanými body-místy. Modernizační či dobovým slovníkem řečeno budovatelský proces kladl důraz na nezbytnost aktivního přetváření, tj. neustálého zdokonalování životního prostředí skrze lidskou vůli a organizovanou kolektivní práci. Obecná idea lineárního pokroku přitom byla prezentována v tradičním myšlenkovém rámci rozvíjení a zvelebování (socialistické) vlasti, jejíž krásy probíhající proměna nenarušuje, nýbrž posiluje. Vztah k rodné zemi, jejím městům, památkám a přírodě byl v dobovém mediálním diskurzu podporován s poukazem na tzv. socialistické vlastenectví coby zdroj motivace k aktivní účasti na její výstavbě a také k ochraně vůči nepřátelům na druhé straně ideologicky konstruované barikády.

Právě historické prostředí Prahy se stalo charakteristickým příkladem tohoto způsobu zacházení s urbánním prostorem, v němž celková modernizace, na politické úrovni proklamativně ohlášená vedoucím kulturně propagačního oddělení ÚV KSČ Gustavem Barešem v prosinci 1950, od počátku probíhala s oporou hledanou v celospolečensky relevantních tradicích. Četné historizující příklady a metafory, včetně ústředního poukazu na soudobou budovatelskou aktivitu coby završení bájného proroctví kněžny Libuše, pomáhaly zamýšlenou proměnu města symbolicky odůvodnit a legitimizovat jako historicky přirozený a všestranně pozitivní proces.

Myšlenka socialistického města nevstupovala do československého pounorového kontextu jako zcela neznámý fenomén. Zatímco však v meziválečném období šlo v zásadě o alternativní model rozvoje měst a společnosti detailněji reflektovaný pouze v úzkém okruhu levicových avantgard, po roce 1948 se stal oficiálním, celospolečensky realizovaným programem, k němuž se začal aktivně

vztahovat podstatně širší okruh aktérů. Za klíčový referenční bod byla prohlášena realita Sovětského svazu jako prvního státu, který již dosažení socialismu deklaroval, a jehož příklad mělo Československo všestranně následovat. Sovětské předobrazy začaly být do domácího prostředí, v němž dosud po praktické stránce nehrály významnější roli, postupně zprostředkovávány především v překladech jednotlivých odborných, politických i publicistických textů.

Které charakteristické znaky tedy můžeme prostoru Prahy v procesu stalinského budování přiřadit? Rekapitulujme ve stručnosti na základě provedené obšírné analýzy nejdůležitější z nich, které byly v dobovém kontextu formulovány ve shodě se sovětskou praxí a zároveň dodejme, že zdaleka ne všechny se v praxi dařilo ideálním způsobem naplňovat.

Plánovitý prostor. Plánovitost a racionalita byly patrně nejčastěji skloňovaným aspektem, jímž se poválečná představa socialistického města měla vyznačovat a vymezovat se tak vůči dosavadnímu vývoji i stereotypně vykreslované realitě soudobého Západu. Všestranné poválečné posílení pozice veřejného sektoru, zrušení tržní ekonomiky a poučivé navázání rozvoje metropole na centrální hospodářský plán otevíraly z pohledu politiků i řady odborníků cestu k efektivněji řízenému procesu, který nebude zpomalován vyjednáváním se škálou soukromých subjektů. Nastavení funkčního mechanismu plánování a výstavby se však v praxi padesátých let ukázalo jako mimořádně komplikované vzhledem k permanentním reorganizacím na úrovni nejvyšších státních orgánů, překryvům kompetencí i množství vzájemně nekoordinovaných zájmů jednotlivých investorů, jejichž počet zůstal navzdory eliminaci soukromého sektoru i po roce 1948 velmi vysoký. Z hlediska bezprostřední praxe tak k zásadnějšímu zefektivnění nedošlo. Také nový návrh směrného plánu, zpracovávaný od sklonku čtyřicátých let, který měl další rozvoj a podobu metropole jasně definovat, zůstal po celou dekádu předmětem průběžného přepracování, způsobeného změnami politických a ekonomických východisek, představoval tak pouze velmi rámcový podklad pro paralelně probíhající reálnou výstavbu. Prostor socialistického města se tak v případě Prahy padesátých let neutvářel cestou jednotně koncipované a řízené přestavby, ale spíše součtem a významovým propojováním řady jednotlivých, typologicky různorodých projektů a zásahů do stávající urbanistické struktury (novostavby, rekonstrukce památek, úpravy veřejného prostoru).

Hygienický prostor. Zásadní roli v procesu přestavby Prahy sehrával poukaz na zlepšování hygienického standardu jednotlivých domů, bytů, ale také úrovně veřejného prostoru. Důraz na nezbytné „ozdravění“ zazníval na pozadí zpráv o dokončovaných nových bytech i odborných úvah o komplexní regeneraci Malé Strany, motivoval početné pracovní brigády a úklidové akce

organizované v jednotlivých městských obvodech. U starších domovních bloků byly předpokládány a zčásti realizovány především stavební zásahy ve vnitroblocích spočívající v bourání účelových přístavků, skladišť a dílen, popř. i zdí oddělujících dvorky jednotlivých domů, na jejichž místě byly zřizovány jednotně upravené společné prostory s parkovou úpravou.¹³³³ Shodný princip měl být uplatněn, v souladu s dobově převládajícím názorem památkové péče, také v případě památkově chráněných čtvrtí.¹³³⁴ Urbanistická struktura města měla být regenerována zajištěním dostatečného množství světla a čerstvého vzduchu. Se zdravotními aspekty úzce souvisela role přikládaná zeleni. Autoři návrhu směrného plánu z roku 1953 konstatovali, že „socialistické město si nelze představit bez bohaté zeleně“, která bude plnit jak hygienickou, tak estetickou funkci, a vedle rozšíření stávajících zelených ploch uvnitř dochované zástavby předpokládali zřízení nového parku v každém novém stavebním obvodu tak, aby veřejně přístupná zeleň do budoucna zaujala 43% území Velké Prahy.¹³³⁵

Homogenizovaný prostor. Znakem socialistického města a základním principem jeho plánování, odvozovaným z klasických marxistických pouček, se po roce 1948 stalo vyrovnávání rozdílů mezi úrovní zástavby a vybavenosti jeho centra a okrajových čtvrtí. Terčem všestranné kritiky a propagandisticky hojně využívaným symbolem negativ staré kapitalistické Prahy se v této souvislosti stávaly především nouzové kolonie vzniklé v meziválečném období, jejichž počet a rozmístění nechal pražský národní výbor roku 1950 zmapovat za účelem jejich postupné likvidace. Ačkoli se vůči nízké úrovni jejich zástavby všestranně vymezovali zástupci města i redaktoři dobového tisku a návrh směrného plánu počítal s jejich bezprostřední demolicí, praxe nepostupovala zdaleka tak rychlým tempem.¹³³⁶ „Odstranění periferií jest v socialismu jen otázkou času, žádné jiné překážky mu nestojí v cestě,“ konstatoval v polovině padesátých let přesvědčeně architekt Karel Honzík.¹³³⁷ Zásadní a ryze praktickou překážkou se ovšem ve skutečnosti stal

¹³³³ V letech 1951–1953 bylo na území Prahy tímto způsobem založeno v domovních vnitroblocích 76 nových parků a hřišť. Radostné proměny našeho hlavního města. *Nová Praha* 57, 1953, č. 1, s. 8.

¹³³⁴ Archiv AV ČR, f. Masarykova akademie práce, k. 280, inv. č. 860, *Zápis z II. pracovní schůze reservační komise ÚNV, 16. 4. 1951.*

¹³³⁵ Zpráva, s. 25 a 28.

¹³³⁶ Koncem roku 1955 zaslala do redakce Československého rozhlasu v reakci na sérii vysílaných besed o otázkách výstavby měst kritický dopis důchodkyně Milada Kučerová, jedna z dlouholetých obyvatelek nouzové kolonie Pod Bohdalcem: „Ano, je zde krásné bydlení, když svítí slunce, neprší nám voda do hrnců a na postel. Záchody máme vlastnoručně udělané. Splašky vyléváme před domky, zas těm druhým pod okna, teče to dolů, tam to rozšlapeme a přineseme do bytů [...] Nechceme žádný přepych, ale ulehčení, nejsem sama, je nás tu hodně, co hubují, že by se stěhovali třeba o půlnoci.“ Karel Gavlas. Dopisy o architektuře. *Výtvarná práce* 4, 1956, č. 4, s. 8.

¹³³⁷ K. Honzík, *Architektura všem*. Praha 1956, s. 34.

především nedostatek náhradních bytů, jejichž výstavba se naplno rozběhla teprve s plošnějším nasazením panelové technologie v šedesátých a sedmdesátých letech.

Veřejný a otevřený prostor. Vyrovňování rozdílů mezi centrem a periferií a upozadění soukromých zájmů a práv ve stávající struktuře města zásadním způsobem zvýšily podíl veřejných a poloveřejných ploch. Od přelomu čtyřicátých a padesátých let začala městská správa se systematickým zpřístupňováním historických zahrad a parků, vesměs zabavených původním vlastníků (soukromníkům, zrušeným klášterům).¹³³⁸ Tento krok, podobně jako zmíněné adaptace domovních vnitrobloků na společné odpočinkové plochy nebo otevírání vybraných památkových objektů, představoval důležitou součást deklarovaného „zlidovění“ poúnorové Prahy, v níž měly zájmy a potřeby nejširších vrstev občanů sehrávat rozhodující úlohu. Při vzniku nových či proměně stávajících veřejných prostorů (Letná, Podolí ad.) sehrávalo klíčovou symbolickou roli pracovní zapojení samotných občanů v rámci rozsáhle organizovaných brigádnických akcí. Specifická kvalita socialistického města byla v této souvislosti během padesátých let odvozována ze skutečnosti, že se na jeho výstavbě a přetváření oproti předcházejícím desetiletím přímo podílejí nejširší vrstvy obyvatel. Svépomocné akce obyvatel byly ovšem zároveň i přiznanou reakcí na nedostatek investičních prostředků pro standardní, zejména bytovou výstavbu, která byla v období první pětiletky rozvíjena primárně v rámci průmyslových regionů.

Reprezentativní prostor. Všestranný důraz na racionální řešení funkčních aspektů městské struktury doplňoval po celé období stalinismu paralelně uplatňovaný požadavek na zohledňování estetických a reprezentativních parametrů. Krása jako další z měřítek pokroku socialistického města měla jednoznačně manifestovat hodnoty nového společenského řádu. Ryze estetický přínos byl zdůrazňován u mnoha praktických změn (výsadba zeleně, úklid ulic, opravy domů), přirozeně vystupoval do popředí v případě pomníků a dalších uměleckých děl osazovaných do veřejného prostoru i na fasády nových budov. Vizuální kód stalinské modernity, který se v městském prostoru uplatňoval skrze architekturu a výtvarné umění, byl přitom výrazně konzervativní a také urbanistická řešení byla koncipována s využitím klasických výtvarných principů symetrie, os, průhledů a dominant. Návrh směrného plánu dokončený v roce 1953 počítal s rozčleněním pražského prostoru do systému širokých okružních a radiálních tříd, na které měla v centrálních částech jednotlivých městských obvodů navazovat reprezentativní shromažďovací náměstí

¹³³⁸ Pražské zahrady se probouzejí ze staletého spánku. *Nová Praha* 54, 1951, č. 13, zadní strana obálky.

doplněná o výškové objekty s veřejnou či správní funkcí.¹³³⁹ Do konkrétnější fáze architektonických návrhů dospělo v padesátých letech několik záměrů vyjadřujících snahu o razantní vstup do stávající struktury města a její monumentalizaci (Ústřední dům armády, Vysoká stranická škola, ústřední shromažďovací prostor). Veškerá zástavba měla být v návaznosti na zprostředkovávané zkušenosti sovětské urbanistické praxe realizována ve formě tzv. ensemblů, tedy reprezentativních a architektonicky jednotně řešených blokových celků. Tento záměr se však v praxi dařilo naplňovat pouze minimálně, zejména vzhledem ke zmíněnému rozptýlení výstavby mezi vysoký počet sice státních, avšak vzájemně nespolupracujících investorů a omezené možnosti národních výborů podobnou výstavbu organizovat.

Historický a tradiční prostor. Úvahy o socialistickém městě nepředstavovaly vývojové specifikum stalinismu, teprve v jeho rámci začaly být nicméně důsledněji spojovány nikoli pouze se vznikem zcela nových sídel, nýbrž i s adaptací a rekonstrukcí těch dochovaných. Modernizační projekt stalinismu byl v Sovětském svazu i poválečných satelitech na řadě úrovní těsně propojen s instrumentalizací minulosti a národních tradic, z nichž čerpal zásadní část své legitimacy; svou pokrokovost definoval nikoli v protikladu k tradici, ale naopak skrze její aktivní osvojení a reinterpretaci. Tuto myšlenkovou linii do značné míry vystihla formulace architekta Karla Honzika z roku 1954: „*Naše cesta tedy bude: k tradici zpět a s tradicí vpřed.*“¹³⁴⁰ Struktura historického města nebyla nahlížena pouze jako funkčně nevyhovující hmotný pozůstatek starších období, tj. překážka na pokrokové cestě k socialismu, nýbrž také jako její v mnoha ohledech nepostradatelná opora. Vybrané památkové objekty, které byly ze státních prostředků rekonstruovány pro nové využití, sloužily jak obecné pozitivní sebe prezentaci režimu, tak konkrétním záměrům kulturně osvětové politiky coby zdroj poznání minulosti, z něhož měl pracující člověk čerpat posilu k aktivní práci ve prospěch stávajícího společenského řádu. Odkazy ke sféře minulosti a národních tradic vyjadřovala vedle toho v prostoru města také nová výstavba, která v duchu metody socialistického realismu měla čerpat právě z vybraných historických slohů.

Z výčtu uvedených znaků a jejich kombinace se idea socialistického města stalinské éry jeví jako svébytný hybridní model kombinující racionalistický přístup v plánování, technických

¹³³⁹ Koncept byl rozpracován zejména v případě nového Východního náměstí ve Vršovicích, jehož návrh v roce 1954 zpracovali architekti Státního ústavu pro projektování výstavby Prahy Jaroslav Rössler a Bohumír Kozák; projekt však v dalších letech prošel mnoha změnami. Východní náměstí na vršovickém sídlišti. *Nová Praha* 57, 1954, č. 25–26, s. 404.

¹³⁴⁰ K. Honzík. O národní architektonické prostředí. *Literární noviny* 62, 1954, č. 17, s. 3.

a hygienických aspektech výstavby s výrazným tradicionalismem v estetických a uměleckých otázkách architektury a urbanismu.

Je zřejmé, že ne všechny aspekty tohoto modelu byly v konkrétní praxi vzájemně zcela kompatibilní a v některých případech se mohly dostávat i do kolizí (např. nároky na reprezentaci a ochrana památek). Jejich relativní obecnost a široká škála však zároveň zásadním způsobem rozšiřovaly možnosti adaptability celkové vize socialistické Prahy. Ta tímto způsobem zůstávala do jisté míry otevřená očekáváním různých aktérů, kteří v jejím rámci mohli hledat argumentační oporu pro vlastní koncepty a požadavky, aniž by se přitom dostávali do přímého rozporu s (podobně širokou) kategorií sovětských vzorů – ať už šlo o památkáře usilující o plošnou ochranu historického centra, architektky zainteresované na rozvoji typizace nebo běžné občany očekávající spravedlivější řešení své bytové situace.

Bez ohledu na propagandistický diskurz padesátých let, který všechny uvedené znaky rámoval jako principiálně nové v hodnotovém protikladu k dosavadnímu vývoji města i situaci na soudobém Západě, prokazuje širší historická perspektiva, v níž jsem se celé téma pokusil nahlédnout, ukotvení konceptu socialistického města v hlubší tradici evropského myšlení. Touto genealogickou perspektivou jej můžeme vnímat obecněji jako součást napříč dějinami se vyskytujících úvah o ideálním městě koncipovaném jako dokonalejší alternativa uspořádání stávajících sídel i společnosti v nich; bezprostředněji pak jako jednu z kritických reakcí na negativní důsledky překotného růstu měst během 19. století.

Zakladatelé marxismu vyjádřili ve svých rámcových postulátech odpor ke stávajícím městům jako prostoru sociálních nerovností, nekontrolovatelného růstu a chybějících hygienických standardů a spojili překonání tohoto stavu s nutností revoluční změny společenského řádu. Fenomén moderního industrializovaného (velko)města 19. století zůstal referenčním rámcem úvah o (nejen) socialistické alternativě také v první polovině 20. století, kdy došlo ke zformulování prvních konkrétnějších konceptů jeho prostorového uspořádání v okruhu evropských meziválečných levicových avantgard včetně sovětské a československé. Představa socialistického města byla přitom rozvíjena na obecněji mezinárodně sdílené platformě modernistické architektury a urbanismu, které při re/formování urbánního prostoru zdůrazňovaly především význam moderních technologií, racionalizace a vědeckého přístupu, z nichž měla být odvozována také lapidární vnější forma nové architektury.

Principy, které do problematiky výstavby měst vnesl nástup stalinismu, znamenaly razantní modifikaci, ale nikoli kompletní popření dosavadních obecně modernistických východisek. Nadále

relevantní zůstalo základní přesvědčení o potenciálu architektury a urbanismu pro transformaci společnosti, stejně jako důraz na plánovitost a racionální organizaci městského prostoru, velkorysé řešení jeho dopravní infrastruktury, tendence ke snižování hustoty zastavění (směřující ke zvýšení kvality bydlení) či důraz na hygienické aspekty (čistota, zeleň). Zároveň však došlo k politickému a ideologickému odmítnutí vnějších forem funkcionalistické architektury, stejně jako radikálních sociálně reformních konceptů avantgardy (zejm. principu kolektivního bydlení) včetně úvah o postupném zániku či likvidaci stávajících měst, která mnozí avantgardisté nahlíželi jako neadaptovatelná pro nový socialistický řád. Problematika socialistického města začala být v důsledku toho detailněji promyšlena nejen v souvislosti s výstavbou zcela nových sídel, ale především v intencích rekonstrukce stávajících měst, s využitím jejich dochované struktury i vybraných historických památek. Vyhraněný důraz byl přitom položen na reprezentační a symbolické aspekty města, tj. otázky jeho vnější formy. Alternativou funkcionalismu se v tomto ohledu stal socialistický realismus, příklon k tradičním urbanistickým a kompozičním principům (symetrie, osy, průhledy) a historizujícímu tvarosloví architektury. Za ideálně typický příklad nového přístupu byl proklamován Generální plán přestavby Moskvy (1935), který se po druhé světové válce stal propagovaným předobrazem urbanismu socialistických zemí a v tomto směru byl recipován také autory návrhu směrného plánu Prahy z roku 1953.

Právě explicitně vyjádřený důraz na sepětí soudobého pokroku s odkazem (re/interpretovaných) národních tradic, z něhož vyplývala tradicionalistická forma architektury i urbanismu, lze vymezit jako nejpodstatnější specifikum stalinského modelu socialistického města, který byl od konce čtyřicátých let zprostředkováván do československého prostředí. Ztotožnění vnějších forem socialistické architektury s historismem vytvářelo vyhraněný vizuální kód jednoznačně odlišný od forem soudobé západní architektury vycházející z meziválečného modernismu. Soustavná instrumentalizace národních tradic a vybraných prvků historického dědictví se v pražském, potažmo českém kontextu stala mimořádně úspěšným segmentem stalinské modernity, v němž se konzervativní a nacionálně podbarvené rysy stalinistické kulturní politiky příhodně proluly se starší domácí tradicí. Pozice „*dědiců velikých tradic*“, založená na interpretačním modelu Zdeňka Nejedlého, nezajišťovala pouze pozitivní sebestylizaci vrcholných politiků coby uvědomělých strážců a garantů pozitivního vývoje. V rozhodující míře nabízela možnost oslovit i nejširší vrstvy společnosti a nabídnout jí ke sdílení lichotivý model „přirozeně pokrokového“ národa/lidu, který se na základě a v logice svého historického dědictví (prezentovaného a vykládaného skrze

obnovované památky, pomníky či muzea) může a má aktivně podílet na velkých budovatelských úkolech současnosti a budoucnosti.

Stala se Praha v éře stalinismu „skutečně“ socialistickým městem? V odpovědi na nabízející se přímočaře položenou otázku lze poukázat na specifické pojetí času, které v oficiální stalinské rétorice identifikují Jevgenij Dobrenko či Vladimír Macura, a které programově smazávalo hranici mezi přítomností a budoucností.¹³⁴¹ Socialistická Praha tak byla v dobovém diskurzu přítomna zároveň jako budoucí cíl i jako všeobecnou budovatelskou aktivitou průběžně uskutečňovaný a žitý stav. Jestliže za pomyslný počátek cesty k tomuto cíli bylo možné označit zmíněný proslav Gustava Bareše a na něj navazující všeobecnou kampaň roku 1951, termín, kdy a za jakých podmínek se Praha oním kýženým socialistickým městem definitivně stane, explicitně zformulován nebyl. Všeobecná shoda nicméně panovala na tom, že jde o nevyhnutelný proces opřený o domněle pevné zákonitosti dějin a dostupné politické i technické nástroje. Obdobným způsobem bylo ostatně ve stejné době v Sovětském svazu uvažováno – a nepochybováno – o přiblížení se k finálnímu stadiu komunismu, které Stalin ještě v roce 1952 vymezil jako přirozený, nicméně pozvolný a zásadními ekonomickými a kulturními změnami podmíněný proces s nespécifikovaným horizontem naplnění.¹³⁴² Když v roce 1951 publikovali členové delegace československých rolníků své zážitky z pobytu v SSSR, dokládali důvěru sovětských lidí v budoucnost na příkladu historky s místním předákem: „Mezi řečí se soudruh Smoljakov z Moskvy zeptal jednoho z vedoucích lidí v Umani, jak to, že nekouří? A na to dostal odpověď: ‚Viš, kamaráde, kouřil jsem vždycky. Mnoho a rád jsem kouřil, ale teď jsem toho nechal. Myslím, že mi to přece jenom nedělá dost dobře a já bych hrozně rád chtěl prožít ještě alespoň několik let za komunismu. Už nám k tomu chybí jenom několik let a já bych hrozně nerad umřel dříve, než to přijde.‘“¹³⁴³

Krátce po sobě následující úmrtí Stalina a Gottwalda na počátku roku 1953 způsobila, že stalinismus, který se počátkem padesátých let zdál představě Prahy a dalších měst poskytovat pevnou a trvalou záštitu, nakonec ve srovnání se Sovětským svazem zůstal v Československu pouze krátkou, byť mimořádně zásadní a dramatickou epizodou. Již v následujícím roce vzešel ze Sovětského svazu signál prvních změn, které se bezprostředně odrazily ve sféře architektury a výstavby.

¹³⁴¹ J. Dobrenko, *Political Economy of Socialist Realism*, s. 5; V. Macura, *Šťastný věk*, s. 16.

¹³⁴² J. V. Stalin, *Ekonomické problémy socialismu v SSSR*, Praha 1952, s. 66–69.

¹³⁴³ František Vaniček (ed.). *Byli jsme ve šťastné zemi... Deník našich rolníků ze zájezdu do Sovětského svazu 1950*. Praha 1951, s. 68–69.

V prosinci 1954 pronesl Stalinův nástupce Nikita Chruščov na moskevské konferenci stavbařů projev, v němž ostře zkritizoval dosavadní praxi projektování, kterou vzhledem k aplikaci historizujících prvků charakterizoval jako neekonomickou a bránící žádoucímu technologickému pokroku. Sovětské architekty v čele s dosud nezpochybňovaným předsedou Akademie architektury Arkadijem Mordvinovem označil za hlavní viníky stávající situace a vyzval je k nápravě, jež měla spočívat v důslednějším zohledňování industrializace a typizace stavebnictví.¹³⁴⁴ Projevem, na který v podobném duchu navázal ještě roku 1956 v rámci odhalení Stalinova kultu osobnosti, Chruščov z ekonomických, ale také politických důvodů fakticky zavrhl dosavadní formu sovětské architektury postavenou na historismu. Závěry projevu se v listopadu následujícího roku promítly do usnesení ÚV KSSS a Rady ministrů s výmluvným názvem *O odstranění zbytečností při projektování a ve výstavbě*.¹³⁴⁵ Již v říjnu přitom ÚV KSČ, zčásti v reakci na neoficiálně signalizovanou změnu sovětské linie, přijal obsahově podobně založené usnesení *O opatřeních ke zprůmyslnění a dalšímu rozvoji stavebnictví*.¹³⁴⁶ Hledání nového výrazu soudobé architektury se v socialistických státech opětovně obrátilo k lapidárnějším modernistickým formám.

Na vizuální rovině lze tuto proměnu ve výstavbě Prahy jasně a názorně identifikovat na řadě budov a projektů – příznačný kontrast vytvořily na počátku šedesátých let v letenských sadech pouze několik set metrů od sebe vzdálené objekty Stalinova pomníku a nové restaurace Expo přenesené ze Světové výstavy v Bruselu (srov. podkapitolu *Průběh*). Z úzce oborového pohledu architektury znamenal Chruščovův proslov zásadní změnu a v domácí profesní komunitě vedl k velmi rychlému opuštění dosavadní recepce historických stavebních vzorů. Dosud všestranně skloňovaný pojem socialistického realismu z odborného slovníku a praxe architektů postupně vymizel.¹³⁴⁷ Pojem socialistické město si nicméně svou relevanci uchoval, neboť konec stalinismu nepřinesl přerušování cesty k socialismu, ale spíše reorganizaci jejích původních východisek.¹³⁴⁸

Ostatně jestliže řadu znaků, jimiž se proměna Prahy v socialistické město měla v padesátých letech vyznačovat, lze označit spíše za obecně modernizační, pak specificky socialistický charakter jim dodával politický a socioekonomický kontext, v němž byly na území metropole aplikovány.

¹³⁴⁴ Do Československa byl obsah projevů z moskevské konference zprostředkován v překladu již v lednu 1955 iniciativou Výzkumného ústavu výstavby a architektury, byť pouze formou tisku pro vnitroustavní potřebu. *Diskuze o otázkách soudobé výstavby a architektury v SSSR. Díl I. a II.* Praha 1955.

¹³⁴⁵ O odstranění zbytečností při projektování a provádění staveb. *Rudé právo* 34–35, 1954, č. 312, s. 4.

¹³⁴⁶ *Československý architekt* 1, 1955, č. 1, s. 3.

¹³⁴⁷ V roce 1968 Otakar Nový termín vědomě použil již pouze k odznačení uplynulé éry padesátých let. O. Nový, *Obrana architektury*, s. [14].

¹³⁴⁸ J. Mervart, J. Růžička, „*Rehabilitovat Marxe!*“, s. 13–14.

Základní předpoklad ke kvalitativně novému způsobu proměny Prahy nastavily socioekonomické změny, k nimž nejen po únoru 1948, ale již po květnu 1945 došlo, a které v důsledku znamenaly především zásadní nárůst pravomocí veřejného sektoru a marginalizaci či vyloučení iniciativy soukromých vlastníků a investorů. Otázky rozvoje města, navázané na systém centrálně plánovaného hospodářství, se staly takřka výhradní záležitostí státu, který získal rozhodující nástroje k jeho plánování a výstavbě, jakkoli byly v následné praxi stalinismu efektivní mechanismy organizace a řízení výstavby měst spíše teprve hledány a ustalovány. Také městské plánování, samo o sobě vymezené jako univerzální fenomén vztahování se k budoucnosti bez jednoznačné vazby na konkrétní ideologii, získalo v poúnorovém kontextu (oproti soudobému Západu) politicky podmíněnou roli nástroje k dosažení předem definovaného vývojového cíle, tj. socialismu, potažmo komunismu.

Tyto základní systémové parametry zůstaly i po Stalinově a Gottwaldově smrti nezměněny, stejně jako přesvědčení řady expertů a politiků o transformativním významu architektury a urbanismu pro výchovu soudobé společnosti.¹³⁴⁹ Post-stalinismus odboural ze stalinského modelu soudobého města především historismus jeho vnějších forem, nikoli však většinu hodnot a principů spojených s jeho výstavbou, které začaly být v nových podmínkách spíše opětovně promýšleny. Namísto otázky „národní formy“ soudobé architektury, která během první poloviny padesátých let spotřebovávala energii mnoha teoretiků a architektů a výstavbu města orientovala na aspekty vnější reprezentace, byla pozornost naplno obrácena k jejímu „socialistickému obsahu“. „*Dnes už socialistická architektura nikde nepřipomíná florentské, petrohradské a římské paláce, ale zato se velice podobá soudobé architektuře západních kapitalistických zemí,*“ konstatoval počátkem šedesátých let architekt Otakar Nový a dodával: „*Mnoho lidí se proto dnes táže, jaký je vlastně rozdíl mezi západní a socialistickou architekturou a výstavbou?*“¹³⁵⁰ V obsírné odpovědi zdůraznil, že estetika socialistické architektury musí být nadále založena na „*demokratizaci*“, tj. standardizaci, typizaci a zprůmyslnění stavební výroby, které stavěl do protikladu k údajné exkluzivnosti architektury západní. Principiální vzájemnou odlišnost pak odvozoval ze společenských podmínek, v nichž je rozvíjena a její „*společenské prospěšnosti*“, neboť je zaměřena k rovnoměrnému uspokojení potřeb nejširších vrstev obyvatelstva.

¹³⁴⁹ Jirí Gočár. Architektura a převýchova socialistického člověka. *Architektura ČSR* 17, 1958, č. 7, 374–375.

¹³⁵⁰ O. Nový, *Konec velkoměsta*. Praha 1964, s. 275.

V roce 1960 bylo v Československu přijetím nové ústavy proklamováno dosažení socialismu a nástup další fáze cesty k dosažení komunismu. Teze o nevyhnutelném dějinném směřování státu a hlavního města, které hojně traktovala i stalinistická rétorika padesátých let, se zdály být naplněny. Praha a s ní veškerá města v Československu se v duchu této logiky stala formálně a „automaticky“ socialistickými. Nový status ovšem neznamenal završení či ustrnutí jejich dosavadního vývoje, ale v mnoha případech spíše novou fází transformace – československá architektura vstupovala do počátku šedesátých let mimo jiné s důvěrou v možnosti výraznějších experimentů s panelovou technologií. Sebevědomým optimismem provázené období nové dekády se do podoby Prahy mělo oproti budovatelským padesátým létům vepsat již mnohem důraznějším způsobem.

8 Seznam použitých pramenů a literatury

Archivní fondy:

Archiv Akademie věd ČR

Československo-sovětský institut

Masarykova akademie práce

Archiv hlavního města Prahy

Magistrát hlavního města Prahy II. – Stavební odbor NVP (ÚNV)

Archiv Institutu a plánování rozvoje hlavního města Prahy

Pozůstalost Ing. arch. Běluše Arnolda

Složka Výstava Sorela

Archiv Kanceláře prezidenta republiky

Kancelář prezidenta republiky 1948–1962

Kancelář prezidenta republiky – protokol Os (osobní sekretariát)

Archiv Klubu Za starou Prahu

Zápisy ze zasedání Domácí rady, dostupné online: <https://www.zastarouprahu.cz/menu-leve/zapisy-domaci-rady-do-roku-1970/kategorie-36/>

Archiv Národního technického muzea, oddělení architektury a stavitelství

Fragner Jaroslav

Archiv Vysokého učení technického v Brně

Osobní spisy zaměstnanců

Literární archiv Památníku národního písemnictví

Teige Karel

Muzeum města Brna – oddělení dějin architektury

Jiří Kroha

Národní archiv

Ministerstvo informací

Ministerstvo techniky

Úřad předsednictva vlády – běžná spisovna

Úřad předsednictva vlády – sekretariáty

Úřad předsednictva vlády – tajná spisovna

Úřad předsednictva vlády – Vládní výbor pro výstavbu

Ústřední kulturně propagační komise a kulturně propagační oddělení ÚV KSČ

Ústřední správa bytové a občanské výstavby

Ústřední výbor KSČ, Politické byro 1954–1962

Vojenský historický archiv

Ministerstvo národní obrany

Literatura primární:

Architektonická tvorba: 35 let KPÚ Praha. Praha: Krajský projektový ústav, [1983]

Architektura národů SSSR: Z dávné minulosti k výstavbě socialistického dneška. Praha: Svaz československo-sovětského přátelství, 1949

ARKIN, David Jefimovič. *Ruská architektura v minulosti a v přítomnosti.* Praha: Orbis, 1946

BAREŠ, Gustav, KRUTINA, Vratislav. *Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu.* Praha: Kulturně propagační oddělení sekretariátu městského výboru KSČ, [1951]

BUCHARIN, Nikolaj Ivanovič, KONRAD, Kurt, TEIGE, Karel. *Socialistický realismus: Sborník.* Praha: Jarmila Prokopová, 1935

BUNIN, Andrej Vladimirovič, KRUGLOVA, Marija Grigorjevna. *Architektonická kompozice měst.* Praha: Ústav architektury a územního plánování, 1952

CAPENKO, Michail Pavlovič. *O realistických základech sovětské architektury.* Praha: Stavoprojekt, 1955

CIHLA, Vladimír (ed.). *Za Prahu krásnější.* Praha: Orbis, 1962

Čeští architekti-realisté devatenáctého století: Katalog. Praha: SČSVU, 1952

- DEJDAR, Břetislav (ed.). *Proti kosmopolitismu v sovětském umění: Soubor statí a článků ze sovět. tisku*. Praha: Svět sovětů, 1949
- Diskuse o otázkách soudobé výstavby a architektury v SSSR. Díl I., II.* Praha: Výzkumný ústav výstavby a architektury, 1955
- Dokumenty 1. celostátní konference delegátů čs. architektů*. Praha: ÚSČSVU – Svaz architektů, 1955
- ENGELS, Friedrich. *K bytové otázce*. Praha: Svoboda, 1950
- ENGELS, Friedrich. *Postavení dělnické třídy v Anglii*. Praha: Svoboda, 1950
- FROMKOVÁ, Jarmila (ed.). *Jaký byl: Vzpomínky na Vladimíra Iljiče Lenina*. Praha: Svoboda, 1978
- FUČÍK, Julius. *V zemi, kde zítra již znamená včera*. Praha: K. Borecký, 1932
- GOTTWALD, Klement. *O kultuře a úkolech inteligence v budování socialismu: Sborník projevů a statí*. Praha: SNPL, 1954
- HONZÍK, Karel. *Architektura všem*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1956
- HRŮZA, Jiří (ed.). *Sovětské zkušenosti v územním plánování*. Praha 1957
- HRŮZA, Jiří (ed.). *Výstavba socialistické Moskvy*. Praha: Orbis, 1952
- HYPŠMAN, Bohumil. *Obnova památné Prahy*. Praha: J. Otto, 1947
- CHAMRÁD, Vladimír. *Letná, první staveniště socialistické Prahy*. Praha: Ústř. n. výbor hl. m. Prahy, 1951
- CHYSKÝ, Jiří. *Průvodce Prahou*. Praha: Státní tělovýchovné nakladatelství, 1955
- KAGANOVIČ, Lazar Moisejevič. *O moskevském městském hospodářství a o rozvoji městského hospodářství SSSR: Řeč Kaganoviče, vynikajícího pracovníka v komunální politice v Sov. svazu*. Praha: K. Borecký, 1931
- KAISER, Alois Ladislav. *Průvodce starou Prahou*. Praha: Život a práce, 1947
- KATCEN, Ilja Jefremovič. *Moskevské metro*. Praha: Svět sovětů, 1952
- KAVKA, František, RADKOŠ, I., WIRTH, Zdeněk. *Architektura v českém a slovenském národním dědictví*. Praha: Osvěta, 1952
- Klement Gottwald o Jiráskovi*. [Praha]: Orbis, 1951
- KUBÍČEK, Alois. *Betlemská kaple*. Praha: SNKLHU, 1953 (1. vyd.) a 1960 (2. přeprac. vyd.).
- KUBÍČEK, Alois. *Stará Praha v nové kráse: Obnovené památky pražské*. Praha: Orbis, 1957

- KUBR, František, NEJEDLÝ, Ladislav (eds.). *Čtení o socialistickém realismu: Lenin-Gorkij-Ždanov-Nejedlý-Neumann-Štoll*. Praha: Ústřední kulturně propagační oddělení ÚRO, 1949
- LENIN, Vladimír Iljič. *Lenin o kultuře a umění, Vzpomínky na V. I. Lenina a články o něm*. Praha: SNPL, 1958
- LUDVÍK, Břetislav. *Dvě procházky Prahou Jakuba Arbese*. Praha: STN, 1954
- MARX, Karl, ENGELS, Friedrich, LENIN, Vladimír Iljič. *O kultuře a umění*. Praha: Svoboda, 1977
- MARX, Karl, ENGELS, Friedrich. *Manifest Komunistické strany*. Praha: SNPL, 1954
- MATOUŠEK, Vladimír. *Komposice a organisace města. Díl první, Vývoj a výtvarné zásady. Díl druhý, Zásady organisace*. Brno: ÚAÚP, 1953
- MATOUŠEK, Vladimír. *Komposice a organisace města. Díl třetí, Aplikace teoretických zásad v praxi*. Brno: ÚAÚP, 1953
- MERHOUT, Cyril. *Paláce a zahrady pod Pražským hradem*. Praha: Orbis, 1954
- MICHAJLOV, Nikolaj Nikolajevič. *Nad mapou SSSR*. Praha: Svět sovětů, 1951
- MILJUTIN, Nikolaj Aleksandrovič. *Socgorod: Otázky stavby socialistických měst: Základy racionelního plánování nových sídlišť v SSSR*. Praha: [s.n.], 1931
- MORDVINOV, A. G. a kol. *Sovětská architektura*. Praha: Výtvarné nakladatelství Orbis, 1951
- MRŠTÍK, Vilém. *Bestia triumphans*. Praha: Nákladem Rozhledů, [1897]
- MUKAŘOVSKÝ, Jan a kol. *Památník národního písemnictví na Strahově*. Praha: [nákl. vl.], 1953
- Národní památník na hoře Vítkově*. Praha: Osvěta, 1951
- NEJEDLÝ, Zdeněk, LANG, Jaromír (eds.). *O umění a politice*. Praha: Melantrich, 1978.
- NEJEDLÝ, Zdeněk. *Husův Betlem a náš dnešek: Projev na slavnostním táboru lidu na Betlemském náměstí při odevzdání Betlemské kaple našim pracujícím dne 5. července 1954*. Praha: Orbis, 1954
- NEJEDLÝ, Zdeněk. *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*. Praha: Sekretariát ÚV KSČ, [1946]
- NEJEDLÝ, Zdeněk. *O výtvarnictví, hudbě a poesii*. Praha: Československý spisovatel, 1952
- NOVÝ, Otakar (ed.). *Architektonická bilance*. Praha: Krajský projektový ústav, 1973
- NOVÝ, Otakar. *Architekti Praze*. Praha: Pražský projektový ústav, 1971
- Obrana architektury 48'68: katalog výstavy uspořádané u příležitosti 20letého trvání Krajského projektového ústavu v Praze*. Praha 1968
- OLIVOVÁ, Věra. *Praha v revolučních tradicích: (průvodce)*. Praha: Osvěta, 1952

- Parky kultury a oddechu: Několik pojednání o ideovém, provozním a architektonickém uspořádání parků kultury a oddechu v SSSR s předpisy o jejich správě.* Praha: Osvěta, 1952
- PAVLÁSEK, Vojtěch a kol. *Museum Aloise Jiráka na Bílé hoře.* Praha: SPN, 1952
- Protokol IX. řádného sjezdu komunistické strany Československa.* Praha: ÚV KSČ, 1949
- Sovětská architektura: Soubor theoretických studií.* Praha: Výtvarné nakladatelství Orbis, 1951
- Sovětská stavba měst: Soubor theoretických studií.* Praha: Orbis, 1951
- STALIN, Josif Vissarionovič. *Spisy. Svazek 7. 1925.* Praha: SNPL, 1952
- STALIN, Josif Vissarionovič. *Ekonomické problémy socialismu v SSSR.* Praha: Svoboda, 1952
- STALIN, Josif Vissarionovič. *Marxismus a národnostní a koloniální otázka.* Praha: Svoboda, 1949
- STALIN, Josif Vissarionovič. *O marxismu v jazykovědě.* Praha: Svoboda, 1950
- Svému osvoboditeli československý lid.* Praha: Orbis, 1955
- SVOBODA, Alois, TUČKOVÁ, Anna. *Prahou od jara do jara.* Praha: Orbis, 1957
- SVOBODA, Emanuel. *Po stopách Mikoláše Alše v Praze.* Praha: Nakl. čs. výtvarných umělců, 1956
- SVOBODA, Jan (ed.). *Usnesení VKS(b) Lenin Stalin o stavbě měst a architektuře.* Praha: Orbis, 1952
- ŠETLÍK, Jiří (ed.). *Sovětské výtvarné umění: Soubor theoretických studií.* Praha: Orbis, 1951
- ŠÍF, Julius (ed.). *Otázky teorie a tradice v sovětské architektuře.* Praha: SNKLHU, 1954
- ŠLECHTA, Emanuel. *Za socialistickou vědu a techniku: Soubor projevů a statí z let 1948–1953.* Praha: Svobodné slovo-Melantrich, 1954
- TEIGE, Karel. *Nejmenší byt: Bytová krise: Reforma bydlení: Byt pro existenční minimum: Rodinný, nájemný a kolektivní dům: Regulace obytných čtvrtí: Nové formy domu a bytu: Hnutí za lidový byt.* Praha: Václav Petr, 1932
- TEIGE, Karel. *Surrealismus proti proudu: Surrealistická skupina odpovídá Vítězslavu Nezvalovi, J. Fučíkovi, Kurtu Konradovi, St. K. Neumannovi, J. Rybákovi, L. Štollovi a. j.* [Praha]: Společnost Karla Teiga, [1993]
- Ústava Československé republiky ze dne 9. května 1948.* Praha: Státní nakladatelství, 1949
- VÁVRA, Jindřich. *Betlémská kaple: Nár. kulturní památka.* Praha: Olympia, 1968
- Výstavba obytných domů o větším počtu podlaží v Moskvě a Leningradě.* Praha: Průmyslové vydavatelství, 1951
- WIRTH, Zdeněk, MATĚJČEK, Antonín. *Česká architektura 1800–1920.* Praha: Jan Štenc, 1922
- ZELINKA, Timoteus Čestmír. *Husitskou Prahou.* Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1955

ŽDANOV, Andrej Aleksandrovič. *O umění*. Praha: Orbis, 1949

Literatura sekundární:

AMAN, Anders. *Architecture and Ideology in Eastern Europe During the Stalin Era: An Aspect of Cold War History*. New York: The MIT Pr., 1992

ASSMANN, Aleida. *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: C.H. Beck, 2006

AULICH, James, SYLVESTROVÁ, Marta. *Political posters in Central and Eastern Europe 1945–1995: Signs of the times*. Manchester: Manchester University Press, 1999

BARTETZKY, Arnold (ed.). *Neue Staaten – neue Bilder? Visuelle Kultur im Dienst staatlicher Selbstdarstellung in Zentral- und Osteuropa seit 1918*. Köln: Bohlau Verlag, 2005

BARTETZKY, Arnold, DMITRIEVA, Marina, KLIEMS, Alfrun (eds.). *Imaginationen des Urbanen: Konzeption, Reflexion und Fiktion von Stadt in Mittel- und Osteuropa*. Berlin: Lukas Verlag, 2009

BARTETZKY, Arnold, SCHALENBERG, Marc (eds.). *Urban planning and the pursuit of happiness: European variations on a universal theme (18th–21st centuries)*. Berlin: Jovis, 2009

BARTETZKY, Arnold. Auf der Suche nach der nationalen Form. Zur Architektur der Stalinzeit in der DDR und Polen. In: PURCHLA, Jacek, TEGETHOFF, Wolf (eds.). *Nation, Style, Modernism*. Cracow: International Cultural Centre – Munich: Zentralinstitut für Kunstgeschichte, 2006, s. 325–343

BARTETZKY, Arnold. *Nation-Staat-Stadt: Architektur, Denkmalpflege und visuelle Geschichtskultur vom 19. bis zum 21. Jahrhundert*. Köln: Böhlau, 2012

BARTLOVÁ, Milena. *Dějiny českých dějin umění 1945–1969: Dějiny umění slouží vědě o člověku*. Praha: UMPRUM, 2020

BEČKOVÁ, Kateřina. *Sto let Klubu Za starou Prahu 1900–2000: Jubilejní sborník*. Praha: Scholaludus – Pragensia, 2000

BERGER, Peter L., LUCKMANN, Thomas. *Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999

BERNHARDT, Christoph, WOLFES Thomas (eds.). *Schönheit und Typenprojektierung: Der DDR-Städtebau im internationalen Kontext*. Erkner: Leibnitz-Institut für Regionalentwicklung und Strukturplanung, 2005

- BOHN, Thomas M. (ed.). *Von der „europäischen Stadt“ zur „sozialistischen Stadt“ und zurück? Urbane Transformationen im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts*. München: Oldenbourg 2009
- BRANDENBERGER, David. *National Bolshevism: Stalinis mass culture and the formation of modern Russian national identity, 1931–1956*. Cambridge – London: Harvard University Press, 2002
- BRANDENBERGER, David. *Propaganda state in crisis: Soviet ideology, indoctrination, and terror under Stalin, 1927–1941*. New Haven: Yale University Press, 2011
- BREGANTOVÁ, Polana, PLATOVSKÁ, Marie, ŠVÁCHA, Rostislav (eds.). *Dějiny českého výtvarného umění V, 1939–1958*. Praha: Academia 2005
- BRENNER, Christiane: *Mezi Východem a Západem: České politické diskurzy 1945–1948*. Praha: Argo 2015
- BRENNER, Christiane, HEUMOS, Peter (eds.). *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung:*
- BROOKS, Jeffrey. *Thank you, comrade Stalin! Soviet public culture from revolution to Cold War*. Princeton: Princeton University Press, 2000
- BRŮHOVÁ, Klára a kol. *Budoucnost je skryta v přítomnosti*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová, 2021
- BRŮHOVÁ, Klára. *Praha nepostavená: Vltavské břehy jako urbanistické téma moderní metropole*. Praha: Česká technika – nakladatelství ČVUT, 2017
- BRŮHOVÁ, Klára. *Pražské vize: Fantastické stavby, které nikdy nevznikly*. Praha: Paseka, 2018
- CABADA, Ladislav. *Intelektuálové a idea komunismu v českých zemích 1900–1939*. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 2000
- CALVINO, Italo, *Neviditelná města*. Praha: Dokořán, 2007
- CLARK, Katerina. *Moskva, čtvrtý Řím: Stalinismus, kosmopolitismus a vývoj sovětské kultury 1931–1941*. Praha: Academia, 2016
- CLARK, Katerina. *Sovětský román: Dějiny jako rituál*. Praha: Academia, 2015
- CONNELLY, John. *Zotročená univerzita: Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945–1956*. Praha: Karolinum, 2008
- CSÁKY, Moritz, Leitgeb, Christian (eds.). *Kommunikation – Gedächtnis – Raum. Kulturwissenschaften nach dem „Spatial Turn“*. Bielefeld: Transcript-Verlag, 2009
- CZUMALO, Vladimír. *Česká teorie architektury v letech okupace*. Praha: Karolinum, 1991
- DEHAAN, Heather D. *Stalinist city planning: professionals, performance, and power*. Toronto: University of Toronto Press, [c2013]

- DOBRENKO, Jevgenij, NAIMAN, Eric (eds.). *The Landscape of Stalinism: The Art and Ideology of Soviet Space*. Seattle: University of Washington Press, 2003
- DOBRENKO, Jevgenij. *Late Stalinism: The Aesthetics of Politics*. New Haven: Yale University Press, 2020
- DOBRENKO, Jevgenij. *Political economy of socialist realism*. New Haven: Yale University Press, 2007
- DRNEK, Kryštof. *Nerealizovaná Praha*. Praha: Archiv hl.m. Prahy, 2018
- DVOŘÁKOVÁ, Dita a kol. *Duch, který pracuje*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová, 2020
- FASORA, Lukáš a kol. *Svůdnost sociálního experimentu: Nový člověk 20. století*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2018
- FEJTOVÁ, Olga, LEDVINKA, Václav, PEŠEK, Jiří (eds.). *Evropská velkoměsta mezi koncem války světové a války studené (1945–1989)*. Praha: Scriptorium, 2011
- FERENČUHOVÁ, Slavomíra, GALČANOVÁ, Lucie, VACKOVÁ, Barbora (eds.). *Československé město včera a dnes: Každodennost – reprezentace – výzkum*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2010
- FERENČUHOVÁ, Slavomíra. *Meno, mesto, vec: Urbánne plánovanie v sociológii mesta a prípad (post)socialistického Brna*. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2011
- FIDELIUS, Petr. *Řeč komunistické moci*. Praha: Triáda, 1998
- FITZPATRICK, Sheila. *Everyday Stalinism: Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s*. New York: Oxford University Press, 1999
- FOUCAULT, Michel. *Diskurs; Autor; Genealogie: Tři studie*. Praha: Svoboda, 1994
- FOUCAULT, Michel. *Slova a věci*. Brno: Computer Press, 2007
- FRITZSCHE, Peter, HELLBECK, Jochen. Nový člověk stalinského Ruska a nacistického Německa. In: GEYER, Michael, FITZPATRICK, Sheila (eds.). *Za obzor totalitarismu: Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha: Academia, 2012, s. 404–458
- FÜRST, Juliane (ed.). *Late Stalinist Russia: Society between reconstruction and reinvention*. London: Routledge, 2006
- GALANDAUER, Jan. *Chrám bez boha nad Prahou: Památník na Vítkově*. Praha: Havran, 2014
- GESTWA, Klaus. *Die Stalinschen Grossbauten des Kommunismus: sowjetische Technik- und Umweltgeschichte, 1948–1967*. München: R. Oldenbourg, 2010
- GEYER, Michael, FITZPATRICK, Sheila (eds.). *Za obzor totalitarismu: Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha: Academia, 2012

- GROYS, Boris. *Gesamtkunstwerk Stalin: Rozpolcená kultura v Sovětském svazu. Komunistické postskriptum*. Praha: Akademie výtvarných umění v Praze, 2010
- HALBWACH, Maurice. *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1985
- HALBWACH, Maurice. Legendární topografie míst ve Svaté zemi, in: BENZA, Alban, HUBINGER, Václav, MAYER, Françoise (eds.). *Antologie francouzských společenských věd: Město*. Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, 1996, s. 6–35
- HALBWACHS, Maurice, NAMER, Gérard (ed.), JAISSON, Marie (ed.). *Kolektivní paměť*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2009
- HALÍK, Pavel. Ideologická architektura, *Umění: Časopis Ústavu dějin umění Akademie věd České republiky* 44, č. 5 (1996), s. 438–460
- HNÍDKOVÁ, Vendula. *Moskva 1937: Architektura a propaganda v západní perspektivě*. Praha: Prostor – architektura, interiér, design, 2018
- HOBSBAWM, Eric. Introduction: Inventing Traditions, In: HOBSBAWM, Eric, RANGER, T. O. (eds.). *The Invention of Tradition*. Cambridge – New York 1983, s. 1–14
- HOFFMANN, David Lloyd. *Stalinist Values: The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941*. Ithaca: Cornell University Press, 2003
- HOJDA, Zdeněk, POKORNÝ, Jiří. *Pomníky a zapomínky*. Praha: Paseka, 1996
- HONEISER, Ladislav, SKALICKÁ, Eva (eds.). *Letná: Historie a vývoj prostoru*. Praha: Útvar rozvoje hlavního města Prahy, 2007
- HONZÍK, Karel. *Ze života avantgardy: Zázitky architektovy*. Praha: Československý spisovatel, 1963
- HORÁČEK, Martin. *Za krásnější svět: Tradicionalismus v architektuře 20. a 21. století*. Brno: Barrister & Principal a VUTIUM, 2013
- HOŘEJŠ, Miloš. *Protektorátní Praha jako německé město: Nacistický urbanismus a Plánovací komise pro hlavní město Prahu*. Praha: Mladá fronta, 2013
- HRŮZA, Jiří. *Město: Praha*. Praha: Odeon, 1989
- HRŮZA, Jiří. *Praha v plánech a projektech: Od středověku po současnost: katalog výstavy*. Praha: Útvar rozvoje hlavního města Prahy, 1999
- HRŮZA, Jiří. *Budoucnost měst*. Praha: Orbis, 1962
- HRŮZA, Jiří. *Charty moderního urbanismu*. Praha: Agora, 2002
- HRŮZA, Jiří. *Města utopistů*. Praha: Československý spisovatel, 1967

- HRŮZA, Jiří. *Teorie města*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1965
- HUBRTOVÁ, Kateřina. Vysmívaný a nenáviděný. *Dějiny a současnost*, č. 4 (2007), s. 24–27
- CHAN-MAGOMEDOW, Selim O. *Pioniere der sowjetischen Architektur: Der Weg zur neuen sowjetischen Architektur in den zwanziger und zu Beginn der dreissiger Jahre*. Dresden: VEB Verlag der Kunst, 1983
- JANÁK, Dušan, JIRÁSEK, Zdeněk. *Sovětské poradci a ekonomický vývoj v ostravsko-karvinském revíru*. Opava: Open Education & Sciences, 1996
- KAPLAN, Karel. *Alexej Čepička – dobová dramata komunistické moci*. Brno: Barrister & Principal, 2011
- KARRASCH, Alexander. *Die „Nationale Bautradition“ Denken: Architekturideologie und Sozialistischer Realismus in der DDR der Fünfziger Jahre*. Berlin: Mann, 2015
- KNAPÍK, Jiří a kol. *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*. Praha: Academia, 2011. 2 sv.
- KNAPÍK, Jiří. *Kdo spoutal naši kulturu: Portrét stalinisty Gustava Bareše*. Přerov: Šárka, 2000
- KNAPÍK, Jiří. *Kdo byl kdo v naší kulturní politice 1948–1953: Biografický slovník stranických a svazových funkcionářů, státní administrativy, divadelních a filmových pracovníků, redaktorů*. Praha: Libri, 2002
- KNAPÍK, Jiří. *V zajetí moci: Kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956*. Praha: Libri, 2006
- KOHOUT, Jiří, VANČURA, Jiří. *Praha 19. a 20. století: Technické proměny*. Praha: SNTL, 1986
- KOLÁŘ, Pavel. *Soudruzi a jejich svět: Sociálně myšlenková tvářnost komunismu*. Praha: NLN, 2019
- KOPANSKI, Karlheinz, STENGEL, Karin, PETROVA, Jevgenija (eds.). *Agitation zum Glück: Sowjetische Kunst der Stalinzeit*. Bremen: Edition Temmen, 1994
- KOPEČEK, Michal. Čeští komunističtí intelektuálové a „národní cesta k socialismu“: Zdeněk Nejedlý a Karel Kosík, 1945–1968, *Soudobé dějiny* 23, č. 1-2 (2016), s. 77–117
- KOPEČEK, Michal, Ve službách dějin, ve jménu národa. Historie jako součást legitimizace komunistických režimů ve střední Evropě v letech 1948–1950. *Soudobé dějiny* 8, č. 1 (2001), s. 23–43
- KOTKIN, Stephen. *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley: University of California Press, 1997
- KOUKALOVÁ, Martina, KUDYN, Milan, NOVOTNÁ, Eva. *Plánování Prahy: Historie Útvaru hlavního architekta 1961–1994*. Praha: Institut plánování a rozvoje hl. m. Prahy, 2021

- KOULA, Jan E., SUCHOMELOVÁ, Marcela (eds.). *Jan E. Koula: Důvěrná architektura*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová v Praze, 2013
- KREJČÍ, Marek, Architekti ve stínu velkých totalit, in: VLČEK, Radomír a kol. *Ne-svoboda, despotie a totalitarismus v kultuře a kulturních dějinách*. Praha: Česká společnost pro slavistická, balkanistická a byzantologická studia, 2021, s. 465–489
- KREJČÍ, Marek. Ochrana památek v padesátých letech, in: *Věda a technika v Československu v letech 1945–1960*. Praha: Národní technické muzeum, 2010, s. 97–109
- KROHA, Jiří, HRŮZA, Jiří. *Sovětská architektonická avantgarda*. Praha: Odeon, 1973
- KŘEŠŤAN, Jiří. *Zdeněk Nejedlý: Politik a vědec v osamění*. Praha: Paseka, 2012
- KSANDR, Karel. Rekonstrukce hotelu, aneb Proměna rudého Internationalu na zelený Holiday Inn. *Stavba*, č. 2 (1997), s. 60–63
- KURZ, Michal. „Do služeb lidu!“ Historické dědictví jako součást ideálu „socialistického města“ v období padesátých let, in: *Historica Olomucensia* 54, 2018, s. 257–287
- KURZ, Michal. „Za krásnou, šťastnou, socialistickou Prahu“: Oficiální zobrazování české metropole v období stalinismu, in: *Od veduty k fotografii: Inscenování města v jeho historii: Stati a rozšířené příspěvky z 34. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy*. Praha: Scriptorium, 2017, s. 617–636
- KURZ, Michal. Mezi tradicí a modernitou: Poznámky k povaze ideálu „socialistického města“ v období poválečného socialismu, in: *České, slovenské a československé dějiny 20. století XIII*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2019, s. 163–174
- KUSÁ, Alexandra. *Prerušená pieseň: výtvarné umenie v časoch stalinskej kultúrnej praxe: 1948-1956*. Bratislava: Slovenská národná galéria, 2019
- KUSÁ, Alexandra, MORHÁČOVÁ, Pavlína. *Prerušená pieseň: umenie socialistického realizmu 1948–1956: sprievodca výstavou*. Bratislava: Slovenská národná galéria, 2012
- LE CORBUSIER. *Za novou architekturu*. Praha: Petr Rezek, 2005
- LEDVINKA, Václav, PEŠEK, Jiří. *Praha*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000
- LEFEBVRE, Henri. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell, 2000
- LÖW, Martina. *Soziologie der Städte*. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 2008
- LOW, Setha M. Spatializing Culture: The Social Production and Social Construction of Public Space in Costa Rica. *American Ethnologist*, vol. 23, No. 4 (November 1996), s. 861–879
- LYNCH, Kevin. *Obraz města = The image of the city*. Praha: Polygon, 2004

- MACURA, Vladimír. *Obraz Prahy v české obrozenské kultuře*. In: *Město v české kultuře 19. století*. Praha: Národní galerie, 1983, s. 154–167
- MACURA, Vladimír. *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha: Academia, 2008
- MADDOX, Steven. *Saving Stalin's Imperial City: Historic Preservation in Leningrad, 1930–1950*. Bloomington: Indiana University Press, 2015
- MAHNKEN, Gerhard (ed.). *Reise Nach Moskau: Quellenedition zur neueren Planungsgeschichte*. Berlin: IRS, 1995
- MACHARÁČKOVÁ, Marcela (ed.). *Jiří Kroha (1893–1974): Architekt, malíř, designér, teoretik v proměnách umění 20. století*. Brno: Muzeum města Brna ve spolupráci s vydavatelstvím ERA, 2007
- MANNHEIM, Karl. *Ideologie a utopie: přednášky a eseje*. Bratislava: Archa, 1991
- MAREK, Michaela. *Der tschechoslowakische Weg zum sozialistischen Realismus. Das Beispiel Ostrava*. In: Kovács, Timea (ed.). *Halb-Vergangenheit. Städtische Räume und urbane Lebenswelten vor und nach 1989*. Berlin: Lukas Verlag, 2010, s. 44–91
- MAREK, Michaela. *Nationale oder universale Geschichte? Historismen in der Staatsarchitektur der Ersten Tschechoslowakischen Republik*. *Architectura* 32, č. 1 (2002), s. 73–88
- MEDVEDEV, Žores Aleksandrovič, MEDVEDEV, Roj Aleksandrovič. *Neznámý Stalin*. Praha: Academia, 2003
- MERVART, Jan, RŮŽIČKA, Jiří. „Rehabilitovat Marxe!“ *Československá stranická inteligence a myšlení post-stalinské modernity*. Praha: NLN, 2020
- Město v české kultuře 19. století: Sborník symposia pořádaného Národní galerií v Praze ve spolupráci s Ústavem teorie a dějin umění ČSAV u příležitosti 2. ročníku Smetanova festivalu v Plzni ve dnech 4.–6. března 1982*. Praha: Národní galerie, 1983
- MICHALOVÁ, Rea. *Karel Teige: Kapitán avantgardy*. Praha: KANT, 2016
- MILJAČKI, Ana. *The optimum imperative: Czech architecture for the socialist lifestyle, 1938–1968*. London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2017.
- MITROVIĆ, Branko. *Studying Renaissance Architectural Theory in the Age of Stalinism, I Tatti: Studies in the Italian Renaissance* 12, 2009, s. 233–263
- MÖBIUS, Thomas. *Russische Sozialutopien von Peter I. bis Stalin. Historische Konstellationen und Bezüge*. Berlin – Münster 2015
- MUSIL, Jiří. *Urbanizace v socialistických zemích*. Praha: Svoboda, 1977

- NESVADBÍKOVÁ, Jiřina, VINTER, Vlastimil, WIRTH, Zdeněk. *K vývoji památkové péče na území Československa. Sv. 1, Přehled právních dokumentů a nástin vývoje 1749–1958*. Praha: SPN, 1983
- NESVADBÍKOVÁ, Jiřina. *K vývoji památkové péče na území Československa. Sv. 3., Výběr autentických dokumentů 1918–1958*. Praha: SPN, 1983
- NOEVER, Peter (ed.). *Tyrannei des Schönen: Architektur der Stalin-Zeit*. München: Prestel, 1994
- NOVOTNÝ, Jiří. *Prahou posedlý*. Praha: Karolinum, 2002
- NOVÝ, Otakar. *Ohňostroj pražských barů a lokálů*. Praha 1995
- PAPERNYJ, Vladimir. *Kultura 2 – Architektura stalinské epochy*. Řevnice: Arbor vitae, 2014
- PECHAR, Josef, URLICH, Petr. *Programy české architektury*. Praha: Odeon, 1981
- PECHAR, Josef. *Československá architektura: 1945–1977*. Praha: Odeon, 1979
- PERNES, Jiří, POSPÍŠIL, Jaroslav, LUKÁŠ, Antonín. *Alexej Čepička: Šedá eminence rudého režimu*. Praha: Brána, 2008
- PEŠEK, Jiří. *Od aglomerace k velkoměstu: Praha a středoevropské metropole 1850–1920*. Praha: Scriptorium, 1999
- PEŠKOVÁ, Michaela. *Idea „nového člověka“ v ruské literatuře 20. a 30. let 20. století*. V Plzni: Západočeská univerzita, 2012
- PETIŠKOVÁ, Tereza. *Československý socialistický realismus 1948–1958*. Praha: Gallery, 2002
- PETR, František, KOSTKA, Jiří. *Městské památkové rezervace v Čechách a na Moravě*. Praha: SNKLHU, 1955
- PÍCHOVÁ, Hana. *Případ Stalin: Historická a literární studie Stalinova pomníku v Praze*. Řevnice: Arbor vitae, 2014
- PLAGGENBORG, Stefan. *Experiment Moderne: Der sowjetische Weg*. Frankfurt: Campus, 2006
- PLATOVSKÁ, Marie, ŠVÁCHA, Rostislav (eds.). *Dějiny českého výtvarného umění. V. díl. 1939–1958*. Praha: Ústav dějin umění AV ČR, 2005
- POCHE, Emanuel (ed.). *Praha našeho věku: Čtvero knih o Praze: architektura, sochařství, malířství, užité umění*. Praha: Panorama, 1978
- Proměny města: Staroměstský a novoměstský břeh*. Praha 2009
- PÝCHOVÁ, Eva. První panelový dům v Praze. *Průzkumy památek* 13, 2006, s. 106–109
- RÁKOSNÍK, Jakub. *Sovětizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2010

- RANDÁK, Jan. Betlémská kaple, revoluční tradice a vstup marx-leninské historiografie do prostoru, in: JIROUŠEK Bohumil a kol, *Proměny diskursu české marxistické historiografie: Kapitoly z historiografie 20. století*. České Budějovice 2008, s. 225–249
- RANDÁK, Jan. *V záři rudého kalicha: politika dějin a husitská tradice v Československu 1948–1956*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2015
- RAU, Susanne. *Räume: Konzepte, Wahrnehmungen, Nutzungen*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2013
- Rekonstrukce historických měst: Sborník prací Státního ústavu pro rekonstrukci památkových měst a objektů v letech 1949–1954*. Praha: Státní ústav pro rekonstrukci památkových měst a objektů, 1956
- RŮŽIČKA, Jiří. Poststalinismus jako (ne)stalinský projekt modernity? Možnosti konceptuálního uchopení intelektuálních „reformních“ diskurzů v období 1956–1968. In: *Soudobé dějiny* 25, č. 1-2 (2018), s. 208–228
- SCOTT, James C. *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed*. New Haven: Yale University Press, 1998
- SEDLÁKOVÁ, Radomíra, KRAJČI, Petr (eds.). *Antonín Engel 1879–1958 (architekt, urbanista, pedagog)*. Praha: Národní galerie, 1999
- SEDLÁKOVÁ, Radomíra. *Sorela: Česká architektura padesátých let*. Praha: Národní galerie 1994
- SEDLÁKOVÁ, Radomíra. *Nereálný socialismus: Praha 1948–1989*. Praha: Národní galerie, 2018
- SCHÄTZKE, Andreas. *Zwischen Bauhaus und Stalinallee: Architekturdiskussion im östlichen Deutschland 1945–1955*. Gütersloh: Bauverlag, [2017]
- SCHLÖGEL, Karl. *Im Raume lesen wir die Zeit: Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*. Frankfurt/Main: Fischer-Taschenbuch-Verl., 2011
- SCHLÖGEL, Karl. *Terror und Traum: Moskau 1937*. München: Hanser 2009
- SCHMARC, Vít. *Země lyr a ocele: Subjekty, ideologie, modely, mýty a rituály v kultuře českého stalinismu*. Praha: Academia, 2017
- SKŘIVÁNKOVÁ, Lucie (ed.). *Paneláci 1, Padesát sídlišť v českých zemích: Kritický katalog k cyklu výstav Příběh paneláku*. Praha: Uměleckoprůmyslové museum, 2016
- SKŘIVÁNKOVÁ, Lucie (ed.). *Paneláci 2, Historie sídlišť v českých zemích 1945–1989: Kritický katalog k výstavě Bydliště – panelové sídliště: Plány, realizace, bydlení 1945–1989*. Praha: Uměleckoprůmyslové museum, 2017

- SOMMER, Vítězslav a kol. *Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2019
- SOMMER, Vítězslav. *Angažované dějepiscectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2011
- Sorela: *česká architektura padesátých let*. Praha: Národní galerie, 1994
- SOUKUPOVÁ, Blanka, LUTHER, Daniel, SALNER, Peter (eds.). *Mýtus – „realita“ – identita: Socialistické metropole v zápasech o novou přítomnost a vizi šťastné budoucnosti*. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, 2014
- SPURNÝ, Matěj. *Most do budoucnosti: Laboratoř socialistické modernity na severu Čech*. Praha: Karolinum, 2016
- STITES, Richard. *Revolutionary dreams: Utopian vision and experimental life in the Russian Revolution*. New York: Oxford University Press, 1989
- STORCHOVÁ, Lucie a kol. *Koncepty a dějiny: Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha: Scriptorium, 2014
- STRAKOŠ, Martin. *Nová Ostrava a její satelity: Kapitoly z dějin architektury 30.–50. let 20. století*. Ostrava: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ostravě, 2010
- SVOBODA, Jan E., NOLL, Jindřich. *Praha 1945–2003: Kapitoly z poválečné a současné architektury*. Praha: Libri, 2006
- ŠIMOVÁ, Kateřina, KOLENOVSKÁ, Daniela, DRÁPALA, Milan (eds.). *Cesty do utopie: Sovětské Rusko ve svědectvích meziválečných československých intelektuálů*. Praha: Prostor, 2017
- ŠOPÁK, Pavel. Architekt Vladimír Chamrád a jeho texty ze třicátých a čtyřicátých let: K 75. výročí vzniku expozitury Zemského národního výboru v Moravské Ostravě, *Slezský sborník* 118, č. 2 (2020), s. 137–142
- ŠVÁCHA, Rostislav a kol. *Forma sleduje vědu: Teige, Gillar a evropský vědecký funkcionalismus 1922–1948*. Praha: Galerie Jaroslava Fragnera, 2000
- ŠVÁCHA, Rostislav. *Od moderny k funkcionalismu: Proměny pražské architektury první poloviny dvacátého století*. Praha: Victoria Publishing, 1995
- ŠVÁCHA, Rostislav. Zdeněk Pešánek jako architekt. *Umění. Časopis Ústavu dějin umění Akademie věd České republiky* 44, č. 5 (1996), s. 425–437
- TABOR, Jan (ed.). *Kunst und Diktatur: Architektur, Bildhauerei und Malerei in Österreich, Deutschland und der Sowjetunion 1922–1956: [Ausstellungskatalog]*. Baden: Grasl, 1994, 2 sv.

- TEIGE, Karel, KROHA, Jiří, CÍSAŘOVSKÝ, Josef (eds.). *Avantgardní architektura*. Praha: Československý spisovatel, 1969
- TOMASIK, Wojciech. *Inżynieria dusz: Literatura realizmu socjastycznego w planie „propagandy monumentalnej“*. Wrocław: FNP, 1999
- Tschechoslowakei, Polen, Ungarn und DDR 1948–1968*. München: Oldenbourg, 2005
- UHLÍKOVÁ, Kristina. *Národní kulturní komise 1947–1951*. Praha: Artefactum, 2004
- UHLÍKOVÁ, Kristina. *Zdeněk Wirth, první dvě životní etapy (1878–1939)*. Praha: Národní památkový ústav, 2010
- URLICH, Petr a kol. *Šedesátá léta v architektuře očima pamětníků*. Praha: Česká technika – nakladatelství ČVUT, 2006
- URUSSOWA, Janina. *Das Neue Moskau: Die Stadt der Sowjets im Film 1917–1941*. Köln: Böhlau, 2004
- VINKEN, Gerhard. *Zone Heimat: Altstadt im modernen Städtebau*. Berlin – München: Dt. Kunstverl., 2010
- VLAŠÍN, Štěpán. *Avantgarda známá a neznámá. Sv. 1: Od proletářského umění k poetismu*. Praha: Svoboda, 1971
- VLČEK, Pavel a kol. *Umělecké památky Prahy. Velká Praha. A–L*. Praha: Academia, 2012
- VOJVODÍK, Josef, WIENDL, Jan (eds.). *Heslář české avantgardy: Estetické koncepty a proměny uměleckých postupů v letech 1908–1958*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2011
- VORLÍK, Petr. *Areál ČVUT v Dejvicích v šedesátých letech*. Praha: Nakladatelství ČVUT, 2006
- VORLÍK, Petr. *Český mrakodrap*. Praha: Paseka, 2015
- VYBÍRAL, Jindřich. *The Beacons of Revolutionary Ideas: Sorela as Historicism and Rhetoric*, *Centropa* 1, č. 2 (2001), s. 95–100
- VYBÍRAL, Jindřich. *Česká architektura na prahu moderní doby: Devatenáct esejů o devatenáctém století*. Praha: Argo, 2002
- VYMĚTALOVÁ, Martina, GORYCZKOVÁ, Naďa (eds.). *Poválečná totalitní architektura a otázky její památkové ochrany: Sborník příspěvků: mezinárodní seminář, Ostrava, 18.–19. září 2002*. Ostrava: Státní památkový ústav v Ostravě, 2002
- XX. století v Kolovratském a Valdštejnském paláci*. Praha: HQ Kontakt pro Kancelář Senátu, 2003
- ZADRAŽILOVÁ, Lucie. *Když se utopie stane skutečností*. Praha: Uměleckoprůmyslové museum v Praze ve spolupráci s Arbor vitae, 2013

ZARECOR, Kimberly Elman. *Utváření socialistické modernity: Bydlení v Československu v letech 1945–1960*. Praha: Academia, 2015

Zrození metropole: Moderní architektura a město ve střední Evropě 1890–1937. Praha: Obecní dům, 1999

Dobová periodika:

Architekt: Časopis československých architektů

Architektura ČSR

Československo

Československý architekt: Čtrnáctideník architektů

Květy

Lidová demokracie

Lidové noviny

Literární noviny

Mladá fronta

Mladý technik

Nová Praha: Týdeník ÚNV pro lidovou správu a komunální podniky

Obrana lidu

Ochrana památek: Věstník Klubu Za starou Prahu

Praha: Týdeník Ústředního národního výboru hlavního města Prahy

Práce

Právo lidu

Rudé právo

Sovětská architektura: Časopis Československo-sovětského institutu – sekce umění

Stavba

Svět práce

Svět sovětů

Svět v obrazech

Svobodné slovo

Umění

Var

Večerní Praha

Věda a technika mládeži

Věstník hlavního města Prahy

Vlasta

Výtvarná práce

Výtvarné umění

Výtvarnický věstník

Za starou Prahu

Zprávy památkové péče

9 Seznam příloh

1. ILJIN, Michail. *Přetvoření naší planety*. Praha: Svět sovětů, 1953.
2. Mapa jako vizuální zkratka socialistické vlasti. *Nové Československo*. Praha: Čs. ústav zahraniční, 1954.
3. Političtí vůdci jako garanti a spolutvůrci plánu. SLAVÍK, Václav. *Veliký Stalin, náš nejlepší přítel*. Praha: Svoboda 1949.
4. Političtí vůdci jako garanti a spolutvůrci plánu. Plakát „*Naše vlast bude krásná a bohatá*“, Karel Slavík, 1951. *Moc obrazů – obrazy moci: Politický plakát a propaganda*. Praha: Galerie U Křižovníků, 2005.
5. Vůdce a jeho prostor (Michail Šurpin, *Jitro naší vlasti*, 1948). *Soudobé dějiny* 21, 2014, č. 1-2.
6. Přetvářený prostor socialismu: město a sad. *Svět v obrazech* 9, 1953, č. 16.
7. – 8. Utváření ne/přátelského prostoru – topografie míru a války. *Život* 1, 1951, č. 44.
9. Výstavba měst jako součást budování socialismu. AULICH, James, SYLVESTROVÁ, Marta. *Political posters in Central and Eastern Europe 1945–1995: Signs of the times*. Manchester: Manchester University Press, 1999.
10. Výstavba měst jako součást budování socialismu. *Nová Praha* 56, 1953, č. 9.
11. Proklamace vize. *Praha* 53, 1950, č. 29–30.
12. Socialistická Praha – modernizace s oporou v tradici. *Mladá fronta* 10, 1954, č. 34.
13. První poválečný směrný územní plán Prahy, 1948. KOUKALOVÁ, Martina, KUDYN, Milan, NOVOTNÁ, Eva. *Plánování Prahy: Historie Útvaru hlavního architekta 1961–1994*. Praha: Institut plánování a rozvoje hl. m. Prahy, 2021.
14. První poválečný směrný územní plán Prahy, 1948. KOUKALOVÁ, Martina, KUDYN, Milan, NOVOTNÁ, Eva. *Plánování Prahy: Historie Útvaru hlavního architekta 1961–1994*. Praha: Institut plánování a rozvoje hl. m. Prahy, 2021.
15. Náčrt směrného územního plánu Prahy, 1951. Národní archiv, fond Úřad předsednictva vlády – tajná spisovna (NA, ÚPV-T), kart. 1574.
16. Náčrt směrného územního plánu Prahy, 1951. NA, ÚPV-T, kart. 1574.
17. Koncept vedení tzv. severojižní transverzály, 1948. *Architektura ČSR* 7, 1948, č. 3.

18. Návrh směrného územního plánu Prahy, 1953 – vrchol záměrů stalinské modernizace města. Archiv Institutu plánování a rozvoje hl. m. Prahy (IPR).
19. Vzor vs. realita – odlišné podmínky Prahy a Moskvy. *Architektura ČSR* 16, 1957, č. 1–2.
20. Generální plán Moskvy, 1935. TARCHANOW, Alexej, KAWTARADSE, Sergej. *Stalinistické Architektur*. München: Klinkhardt und Biermann 1992.
21. Návrh směrného územního plánu Prahy, 1953 – detail centrální části města. Archiv IPR.
22. Návrh územního plánu, 1956. *Architektura ČSR* 16, 1957, č. 1–2.
23. Práce na plánování Prahy, *Nová Praha* 54, 1951, č. 18.
24. Socialistická Praha jako významová síť. *Nová Praha* 57, 1954, č. 3.
25. Socialistická Praha jako významová síť. *Svět práce* 4, 1954, č. 15.
26. – 29. *Letná – první staveniště socialistické Prahy*. Praha: Ústř. nár. výbor hl. m. Prahy 1951.
30. Brigádnické práce v Podolí. *Nová Praha* 56, 1953, č. 17.
31. Vizualizace zamýšleného rekreačního areálu u Lahovic. *Mladý technik* 5, 1951, č. 27.
32. Hesla a prezentace ve veřejném prostoru města. *Letná – první staveniště socialistické Prahy*. Praha: Ústř. nár. výbor hl. m. Prahy 1951.
33. Hesla a prezentace ve veřejném prostoru města. *Nová Praha* 54, 1951, č. 21.
34. Hesla a prezentace ve veřejném prostoru města. *Nová Praha* 54, 1951, č. 4.
35. Politika dějin I: Muzeum Aloise Jiráka v letohrádku Hvězda. CHYSKÝ, Jiří. *Průvodce Prahou*. Praha: Státní tělovýchovné nakladatelství, 1955.
36. Politika dějin II: Památník na Vítkově s mauzoleem Klementa Gottwalda. *Lidé a země* 4, 1955, č. 2.
37. Most Jana Švermy, Letenský tunel a úprava nábřeží pod Letnou. *Architektura ČSR* 16, 1957, č. 1–2.
38. Politika dějin III: Výstavba Betlémské kaple. *Svět v obrazech* 1950, č. 28.
39. Politika dějin III: Výstavba Betlémské kaple. *Československo* 1952, č. 2.
40. Politika dějin III: Výstavba Betlémské kaple. *Praha*. Praha: Orbis, 1955.
41. Politika dějin III: Pamětní deska Zdeňka Nejedlého v interiéru kaple. Foto autor.
42. Socialistické město jako re-konstrukce města historického I: Muzeum V. I. Lenina. *Pohlednice*, Orbis, 1962.
43. Socialistické město jako re-konstrukce města historického II: Gröbeho vila. Foto autor.

44. Socialistické město jako re-konstrukce města historického III: Muzeum K. Gottwalda. HONZÍK, Karel. *Architektura všem*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1956.
45. Stalinův pomník na Letné. Archiv IPR, fond Běluš Arnold, krabice T.
46. Restaurace Expo na Letné. *Československé pohostinství 1960*, č. 18.
47. První panelový dům v Praze. *Svět v obrazech 1954*, č. 50.
48. Socialistická modernizace měst v populárně naučné zkratce. *Mladý technik 4*, 1950, č. 33.
49. Avantgardní kritika kapitalistického města. *Stavba 11*, 1933, č. 5.
50. Avantgardní kritika kapitalistického města. KOULA, Jan E. *Obytný dům dneška*. Praha 1931.
51. Avantgardní kritika kapitalistického města. *Žijeme 1933*.
52. Avantgardní kritika kapitalistického města. Literární archiv Památníku národního písemnictví, fond Karel Teige, výstřižky.
53. Před-stalinistická vize socialistického města. *Stavba 10*, 1931, č. 4.
54. Stalinistická vize socialistického města. CZECH, Hasns-Jörg, DOLL, Nikola (eds.). *Kunst und Propaganda im Streit der Nationen 1930–1945*. Dresden: Sandstein, 2007.
55. Generální plán Moskvy, 1935. *Architekt 46*, 1948, č. 1.
56. Palác sovětů. TARCHANOW, Alexej, KAWTARADSE, Sergej. *Stalinistische Architektur*. München: Klinkhardt und Biermann 1992.
57. *Architektura národů SSSR: Z dávné minulosti k výstavbě socialistického dneška*. Praha: Svaz československo-sovětského přátelství, 1949.
58. Architektura v českém a slovenském národním dědictví. *Architektura ČSR 10*, 1951, č. 10–12.
59. Soutěžní návrh Vysoké stranické školy na Pankráci. *Architektura ČSR 14*, 1955, č. 1–2.
60. SVOBODA, Jan (ed.). *Usnesení VKS(b), Lenin, Stalin o stavbě měst a architektuře*. Praha: Orbis, 1952.
61. *Sovětská stavba měst: Soubor theoretických studií*. Praha: Orbis, 1951.
62. – 63. Delegace československých architektů do SSSR, 1952. *Architektura ČSR 1952*, č. 10–12.
64. Návrh ústředního prostoru socialistické Prahy, Jiří Novotný, 1951. Archiv IPR.
65. Návrh ústředního prostoru socialistické Prahy, Jiří Novotný, 1951. NA, ÚPV-T, kart. 1574.
66. Návrh ústředního prostoru socialistické Prahy, Jiří Novotný, 1951. Archiv IPR.
67. Návrh ústředního prostoru socialistické Prahy, Jiří Novotný, 1951. NA, ÚPV-T, kart. 1574.
68. – 69. Návrh ústředního prostoru socialistické Prahy, Richard F. Podzemný, 1953. Archiv IPR.
70. Návrh ústředního prostoru socialistické Prahy – Antonín Tenzer, 1953. Archiv IPR.

71. – 73. Návrh ústředního prostoru socialistické Prahy – Karel Poličanský, 1953. Archiv IPR.
74. Návrh ústředního prostoru socialistické Prahy – František Fiala – Antonín Minář, 1953. Archiv IPR.
75. Návrh ústředního prostoru socialistické Prahy – František Fiala – Antonín Minář, 1953. HRŮZA, Jiří. *Praha v plánech a projektech: Od středověku po současnost*. Praha: Útvar rozvoje hlavního města Prahy, 1999.
76. – 77. Návrh ústředního prostoru socialistické Prahy – Emanuel Hruška – Miroslav Cihlár, 1953. Archiv IPR.
78. – 79. Návrh ústředního prostoru socialistické Prahy – Jiří Kroha, 1953. Archiv IPR.
80. – 81. Návrh ústředního prostoru socialistické Prahy – Jan E. Koula, 1953. Archiv IPR.
82. – 83. Návrh ústředního prostoru socialistické Prahy – Gorazd Čelechovský, 1953. Archiv IPR.
84. Návrh ústředního prostoru socialistické Prahy – Josef a Emanuela Kittrichovi, 1953. Archiv IPR.
85. – 86. Návrh ústředního prostoru socialistické Prahy – Bohumír Kozák, 1953. Archiv IPR.